

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES

**MATERIALS AND STUDIES
ON ARCHAEOLOGY OF
SUB-CARPATHIAN AND VOLHYNIAN AREA
VOLUME 27**

Lviv 2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ
З АРХЕОЛОГІЇ
ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНИ**

ВИПУСК 27

Львів 2023

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area. Vol. 27 / [Editor-in-Chief Natalia Bulyk]. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 375 p.

The collection contains articles and publications of materials of researches of new archaeological sites of the West of Ukraine and Central-East of Europe, scientific explorations of territorial and chronological issues and cultural-historical aspects; special problems of spiritual culture are considered and questions of history of archaeology are clarified.

Editor-in-Chief: *Natalia Bulyk*, PhD in History

Deputy Editor-in-Chief: *Olena Tomeniuk*, PhD in Geography

Managing editor: *Maria Voitovych*, PhD in History

EDITORIAL BOARD:

DSc in History *Vira Hupalo* (Ukraine); PhD in History *Yuriy Demidenko* (Ukraine); PhD in History *Ruslan Koropetskyi* (Ukraine); PhD in History *Larissa Kulakovska* (Ukraine); PhD in Architecture *Yuriy Lukomskyi* (Ukraine); Prof., dr hab. *Przemysław Makarowicz* (Poland); Prof., dr hab. *Jan Machnik* (Poland); *Volodymyr Petehyrych* (Ukraine); Prof., dr hab. *Marta Połtowicz-Bobak* (Poland); Prof., DSc in History *Oleksandr Sytnyk*; DSc in History *Vadim Stepanchuk* (Ukraine); Prof., dr hab. *Sylwester Czopek* (Poland); PhD in History *Petr Škrdla* (Czech Republic).

The collection is indexed at international scientometric database *Index Copernicus*.

Recommended for publishing by the Scientific Council
of Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
Protocol N 10 from December 19, 2023

Certificate of state registration
KB N 23898-13738P from 12.03.2019

Editorial board does not always share opinion, stated at publications by the authors and is not responsible for the accuracy of presented data.

Fortile illustration: urn of the Lypytska culture from Bolotnia, Lviv region. Excavation conducted by Volodymyr Cyhylyk, 1985

© Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of National Academy of Sciences of Ukraine
and authors of the articles

ISSN 2223-1218

УДК 904 (477.8) (082)
ББК Т4 (4Ук, 3) я 43
М-34

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 27 / [гол. ред. Наталя Булик]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023. 375 с.

У збірнику вміщено статті та публікації матеріалів з досліджень нових археологічних пам'яток України та Центрально-Східної Європи, наукові розробки територіально-хронологічних проблем і культурно-історичних аспектів; висвітлено окремі питання духовної культури; розглядаються питання історії археології.

Головний редактор: Наталя Булик, к.і.н., ст. досл.

Заступник головного редактора: Олена Томенюк, к.геогр.н.

Відповідальний секретар: Марія Войтович, к.і.н.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н. Віра Гупало (Україна); к.і.н. Юрій Демиденко (Україна); к.і.н. Руслан Коропецький (Україна); к.і.н. Лариса Кулаковська (Україна); канд. арх. Юрій Лукомський (Україна); професор, доктор наук Пшемислав Макарович (Польща); професор, доктор наук Ян Махнік (Польща); Володимир Петегирич (Україна); професор, доктор наук Марта Полтовіч-Бобак (Польща); професор, д.і.н. Олександр Ситник; д.і.н. Вадим Степанчук (Україна); професор, доктор наук Сильвестр Чопек (Польща); доктор філософії Петр Шкрдла (Чехія).

Збірник індексований в міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Протокол № 10 від 19 грудня 2023 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 23898-13738Р від 12.03.2019

*Редакційна колегія не завжди поділяє позицію, висловлену авторами у статтях,
та не несе відповідальності за достовірність наведених даних.*

Фортитул: Урна липицької культури з с. Болотня на Львівщині. Розкопки Володимира Цигилика. 1985 р.

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та автори статей

ISSN 2223-1218

ПАМ'ЯТІ
МИКОЛИ МАЙОРЧАКА

Микола МАЙОРЧАК

(1992–2023)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДІУ – Археологія і давня історія України
АДЛІУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ
АС – Археологический съезд
ВІМіШ – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Г. Шевченка у Києві
ВІУ – Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів
ВДИ – Вестник древней истории
ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
ДІАЗ – Державний історико-архітектурний заповідник
Записки НТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів
ІМК – Інститут історії матеріальної культури ВУАН
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
НА ІА – Науковий архів Інституту археології
НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України
ПССІАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
СПМК – Секція історії матеріальної культури ВУАН
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові

AAC – Acta Archeologica Carpatica. Kraków
AP – Archeologia Polski
APŚ – Archeologia Polski Środkowowschodniej
AR – Archeologické Rozhledy. Praha
ERAUL – Études et recherches archéologiques de l'université de Liège
FAP – Fontes archaeologici Poznanienses. Poznań
FQ – Folia quartenaria. Kraków
JWP – Journal of the world prehistory
KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA – Materiały Archeologiczne
MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie
MAAE – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MS – Materiały Starożytne
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
MW – Materiały Wczesnośredniowieczne
MZKHD – Mitteilungen der Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst-und historischen Denkmäler. Wien
PA – Památky Archeologické. Praha
PAK – Państwowyj Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań–Wrocław
PE – Préhistoire Européenne. Paris
SA – Slovenská Archeológia. Bratislava
Spr. A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań–Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków

ЗМІСТ

<i>Наталя Булик, Оксана Куценяк. «Наука втратила в покійному дуже доброго працівника, я ж – сердечного приятеля»: пам’яті Миколи Майорчака.....</i>	9
---	---

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ЗАХОДУ УКРАЇНИ

<i>Володимир Петегирич. Археологічні каталоги і карти заходу України: від минулого до сьогодення.....</i>	13
<i>Андрій Гавінський. Пам’ятки культури лійчастого посуду межиріччя Верхнього Дністра та Західного Бугу у світлі нових досліджень.....</i>	57
<i>Яна Яковичина. Археологічна карта пам’яток етапу Трипілля VI–VII у Середньому та Верхньому Придністер’ї.....</i>	95
<i>Марія Войтович. Археологічна карта підкурганних поховань із вохрою у середовищі культури шнурової кераміки.....</i>	132
<i>Микола Бандрівський. Нові матеріали до археологічної карти заходу України пізнього періоду епохи бронзи – доби раннього заліза</i>	174
<i>Володимир Петегирич, Дмитро Павлів. Нововідкриті пам’ятки археології центрально-західної частини Львівщини.....</i>	195
<i>Павло Пеняк. Археологічна карта слов’янських пам’яток Верхнього Потисся.....</i>	243

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ

<i>Олег Осаульчук. Превентивні археологічні дослідження під час будівництва магістральних газопроводів.....</i>	270
<i>Віталій Конопля, Ярослав Погоральський. Кремневий комплекс із багатощарового поселення Хрінники 1 у Надтир’ї (дослідження 2022 року).....</i>	288
<i>Лариса Білинська, Ярослав Володарець-Урбанович. Скарб із Нижньої Сироватки – перший комплекс Мартинівського кола.....</i>	309

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

<i>Anna Yanenko. The Museum of Architecture of the all-Ukrainian Museum Town.....</i>	326
<i>Volodymyr Chornobryvets. The history of research of Mesolithic sites on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region.....</i>	342

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

<i>Ірина Луцук. Андрій Филипчук – людина обов’язку. Пам’яті друга.....</i>	368
--	-----

CONTENT

<i>Natalia Bulyk, Oksana Kutseniak. «Science has lost a very good researcher, but we have lost a dear friend»; in memory of Mykola Mayorchak (1992–2023)</i>	9
--	---

ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE WEST OF UKRAINE

<i>Volodymyr Petehyrych. Archaeological catalogs and maps of the west of Ukraine: from the past to nowadays</i>	13
<i>Andriy Hawynskyi. Sites of the Funnelbeaker culture in the interfluvium of Upper Dnister and Western Bug Rivers in the light of new research</i>	57
<i>Yana Yakovyshyna. Archaeological map of the sites of Trypillia BI–BII stage on the territory of the Upper and Middle Dnister region</i>	95
<i>Maria Vojtovych. Archaeological map of barrow burials with ochre of Corded Ware culture</i>	132
<i>Mykola Bandrivskyi. New materials for archaeological map of the west of Ukraine in Late Bronze Age – Early Iron Age</i>	174
<i>Volodymyr Petehyrych, Dmytro Pavliv. Newly discovered archaeological sites of the central-western part of Lviv region</i>	195
<i>Pavlo Penyak. Archaeological map of Slavic artefacts of the Upper Tysa basin</i>	243

FIELD RESEARCH. MUSEUM COLLECTIONS

<i>Oleh Osaulchuk. Preventive archaeological research during the construction of main gas pipelines</i>	270
<i>Vitaliy Konoplia, Yaroslav Pohoralskyi. Flint complex from the multi-layered settlement of Khrinnyky 1 in Styr region (researches of 2022)</i>	288
<i>Larysa Bilynska, Yaroslav Volodarets-Urbanovich. Hoard from Nyzhnia Syrovatka – first complex of the Martynivka circle</i>	309

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY

<i>Анна Яненко. Музей архітектури Всеукраїнського музейного городка в Києві</i>	326
<i>Володимир Чорнобривець. З історії дослідження мезолітичних пам'яток на території українського Прикарпаття.....</i>	342

CHRONICLES. CRITICAL REVIEWS

<i>Iryna Lutsyk. Andriy Fylypchuk – a man of duty. In memory of a friend.....</i>	368
---	-----

«НАУКА ВТРАТИЛА В ПОКІЙНОМУ ДУЖЕ ДОБРОГО ПРАЦІВНИКА, Я Ж – СЕРДЕЧНОГО ПРИЯТЕЛЯ»: ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ МАЙОРЧАКА

У житті кожного з нас трапляються доленосні зустрічі, які викарбовуються в пам'яті й серці назавжди. Талановитий, неординарний, чесний, щирий – таким був Микола Майорчак. Дуже важко говорити в минулому часі про молодого, ерудованого, розумного і з найкращими людськими якостями колегу...

У Троїцьку поминальну суботу археологічне й історичне середовище Львова сколихнула страшна новина – 2 червня 2023 р. на Бахмутському напрямі в районі Білогорівки загинув командир гранатометного відділення взводу вогневої підтримки гірсько-штурмової роти Микола Майорчак. Виконуючи бойове завдання, Герой потрапив під мінометний обстріл ворога.

Рис. 1. Микола Майорчак (1992–2023)

Народився Микола 1 липня 1992 р. у с. Вовків на Львівщині. Навчався у Вовківському закладі загальної середньої освіти I–II ступенів, згодом – у Перемишлянській школі-гімназії. Закінчив Львівський національний університет імені Івана Франка. Вже у студентські роки, під час навчання на історичному факультеті, обрав вектор своїх наукових зацікавлень. Цьому сприяли археологічні практики та непереборна жага до нових знань. У 2017 р. Микола став частиною спільноти Львівського історичного музею: спершу на посаді молодшого наукового співробітника, а з 2018 р. по 2023 р. – старшого наукового співробітника. Займався науково-дослідною роботою, вивчав колекцію античних пам'яток у фондах музею. Працював над каталогом «Античні пам'ятки фондової групи “Археологія” Львівського історичного музею», брав участь у створенні численних виставок, зокрема був одним із кураторів виставки «Шляхами древніх цивілізацій» (2020). З метою популяризації пам'яток ставав активним учасником міжнародних семінарів і конференцій.

Будучи активним польовим дослідником і маючи невеликий досвід розвідок та розкопок, ретельно проводив дослідження і педантично обробляв

отриманий матеріал. Зокрема, із 2019 р. активно займався розвідковими археологічними роботами згідно з «Програмою археологічних досліджень Львівського історичного музею». Цього ж року нагороджений Подякою від Львівської обласної державної адміністрації «За високий професіоналізм, вагомий внесок розвиток музейної справи, збереження культурної

Рис. 2. Оксана Куценяк, Микола Майорчак, Назар Демський під час археологічних розвідок

Рис. 3. Микола Майорчак, Оксана Куценяк, Роман Чмелик на відкритті виставки у Львівському історичному музеї

спадщини». Опублікував у співавторстві зі Святославом Терським, Оксаною Куценяк та Назаром Демським кілька статей, зокрема «Пам'ятки давнього населення північно-західних відрогів Гологір (розвідки 2019 р.)», «Дослідження археологічних пам'яток північно-західних відрогів Гологір (попереднє повідомлення про результати польового сезону 2019 р.)», «Археологічні дослідження в межиріччі Західного Бугу та Гнилої Липи», «Пам'ятки ранньомодерної доби в околицях с. Словіта (за даними археологічних експедицій ЛІМ)», «Рука з Мишкова: сучасний стан та перспективи дослідження».

Рис. 4. Микола Майорчак під час навчання у лавах 10-ї окремої гірсько-штурмової бригади «Едельвейс»

У 2021 р. Микола Майорчак став аспірантом відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. До відділу прийшов уже сформованим дослідником, із досвідом роботи, власними науковими розробками й чітким розумінням, що хоче займатися історією населення липицької культури на території Східного Прикарпаття і Західного

Поділля. У перші місяці навчання активно опрацьовував матеріали й мав чимало планів для публікацій. Невдовзі після затвердження теми та початку навчання в аспірантурі настав ранок 24 лютого, який розділив життя на до і після.

Микола не вагаючись пішов захищати рідну землю. Міг залишитися, міг продовжити дослідження, міг, але вирішив по-іншому... Він пішов без вагань, з перших днів. На запитання колег: «Може, ще трохи почекаєш?!», Микола відповів: «Не можна! Коли, як не зараз?!». Вроджена відповідальність не дозволила йому просто піти з музею. Він упорядкував усі свої робочі моменти, завершив наукові доробки. Навіть перебуваючи у військовій казармі чи окопах, ніколи не забував про свою улюблену справу, відділ археології та музей. Маючи можливість зателефонувати, – завжди робив це. А якщо випадала вільна хвилина, то обов'язково писав. Попри розмови про життя та самопочуття, обговорювали робочі моменти, планували розділ до колективної монографії, присвячений пам'яткам липицької культури, перші статті у фахових збірниках та теми доповідей на конференції. Ніколи не забував про Львівський історичний музей і мав багато планів для його популяризації після війни.

А 2 червня 2023 р. у районі Білогорівки Микола потрапив під мінометний обстріл. Обірвалося його життя, а разом із ним – цілий Всесвіт... «Наука втратила в покійному Гребеняку дуже доброго працівника, я ж – сердечного приятеля», – написав понад 100 років тому Володимир Антоневич на згадку про Володимира Гребеняка. Історія, на жаль, повторилася. Від москальського ворога знову несе непоправну втрату українська археологія, музейництво, родина і близькі...

Він був справжнім сином для мами, люблячим чоловіком для молодшої дружини, а в пам'яті всіх, хто його знав, залишився професійним дослідником, чуйною, доброзичливою та мудрою людиною. Ми пам'ятатимемо цю щирі усмішку, спокійний тембр голосу, неймовірну відповідальність у всьому, що робив, уважність до колег і друзів. Він був світлом із великим серцем та душею...

Вічна шана і світла пам'ять, наш Герою!

Дякуємо, цінуємо, поважаємо і пам'ятаємо тебе, Друже!!!

Наталя БУЛИК
Оксана КУЦЕНЯК

Стаття: надійшла до редакції 16.10.2023
прийнята до друку 16.11.2023

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ЗАХОДУ УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ КАТАЛОГИ І КАРТИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ: ВІД МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Зібрано і проаналізовано писемні, археологічні, картографічні джерела та літературу щодо проблеми каталогізації й картографування пам'яток археології заходу України. Встановлено, що археологічні каталоги і карти пройшли тривалу трансформацію від перших згадок пам'яток у літописах до сучасної стадії розвитку археологічної науки з розвинутим науково-методичним апаратом, використанням інформаційних технологій та формуванням електронних баз даних.

Виділено п'ять періодів процесу створення археологічних каталогів і карт: найдавніші каталоги і карти; початки наукового картографування в кінці XIX – на початку XX ст.; каталогізація і картографування пам'яток між Першою та Другою світовими війнами; археологічні каталоги і карти другої половини XX ст.; каталогізація і картографування пам'яток в роки незалежності. Кожний з виділених періодів наповнено ретельно зібраними матеріалами, виділено їх специфіку, поступове розширення та урізноманітнення спектра каталогів і карт різних типів археологічних пам'яток. Уперше разом з відомими універсальними й тематичними каталогами, картами окремих пам'яток, об'єктів, артефактів та явищ, виокремлено археологічні каталоги і карти історичних міст заходу України.

Наголошено на важливості міжнародної співпраці у вивченні археологічної спадщини України, зокрема з участю наукових установ Польщі, в результаті якої ліквідовано багато білих плям у басейні верхньої Наддністрянщини. Відзначено участь іноземних дослідників у поповненні каталогів і карт тими матеріалами з території західної України, які в силу історичних обставин опинилися в музейних збірках за межами нашої держави.

Враховуючи зростаючу загрозу протизаконного використання каталогів і карт із детальною локалізацією пам'яток археології, наголошено на необхідності удосконалення українського пам'яткоохоронного законодавства із врахуванням норм міжнародного права та положень Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини.

Ключові слова: захід України, археологічні пам'ятки, артефакти, явища, каталог, карта, історія створення.

Вступ. Каталоги й карти пам'яток уже давно стали важливою частиною археологічної науки. Потреба в їхньому створенні спричинена самим розвитком цієї науки, у якій упродовж тривалого часу нагромаджувалася велика кількість не тільки цінних знахідок, а й різних типів пам'яток, що їх фіксували візуально або в результаті розкопок спочатку скарбошукачі, колекціонери, любителі старовини і найбільше – професійні археологи. Для доступного використання цього масиву археологічних джерел виникла гостра необхідність їхньої каталогізації та просторового упорядкування. Саме тому сучасні наукові карти повинні мати дві головні складові: каталоги археологічних пам'яток, об'єктів чи знахідок і власне саму археологічну карту, на якій вони нанесені з використанням умовних знаків. Перш ніж стати

такими, археологічні карти пройшли тривалу еволюцію: від поодиноких згадок пам'яток до сучасних кадастрів та електронних баз даних.

Найдавніші археологічні каталоги і карти. З погляду сьогодення, першими й найдавнішими археологічними каталогами заходу України можна умовно вважати такі писемні джерела, як літописи – Київський та Галицько-Волинський і «Повість минулих літ». На їхніх сторінках є понад сотню згадок про міста, селища, замки, з якими пов'язані такі археологічні об'єкти, як церкви й монастирі, оборонні вали, вежі, ворота, мости, князівські поховання, колодязі, кургани княжої доби тощо. Звичайно, ці писемні джерела не були археологічними каталогами в сучасному класичному розумінні, однак фіксували такий важливий елемент карт, як географічні назви місцевостей та перші хронологічні згадки про пам'ятки, інколи з додатковими описами, без яких важко уявити сучасні археологічні карти.

Уже з кінця X ст. у «Повісті минулих літ» згадані Перемишль (981), Червен (981), Володимир (992). Кількість згадок про населені пункти за записами в «Повісті...», Київському і Галицько-Волинському літописах поступово зростає і на кінець XIII ст. перевищує сотню місцевостей, зокрема 70 пунктів у Волинській землі та 37 – у Галицькій. Динаміку зростання інформації про населені пункти в обох землях по століттях показують такі дані: X ст. – 3; XI ст. – 15; XII ст. – 29; XIII ст. – 60 (табл. 1). На підставі літописних згадок Леонід Махновець склав карту поселень цієї території, на якій виділив центри земель-князівств, центри удільних князівств, інші населені пункти, схематичні межі земель-князівств, головні сухопутні шляхи [Літопис Руський, 1989, фрагмент карти «Східна Європа до кінця XIII століття»] (рис. 1).

Таблиця 1

Населені пункти Волинської і Галицької земель за Літописом Руським

№ п/п	Назва місцевості	Волинська земля	Галицька земля	Рік згадки	Згадки інших об'єктів
1	Андріїв	+		1244	
2	Бакота		+	1241	
3	Белз	+		1030	села довкола міста
4	Березовичі	+		1287	
5	Берестій	+		1017	башта кам'яна, церква, села коло міста
6	Биковен		+	1214	
7	Більськ	+		1252	церква
8	Болшів		+	1152	
9	Браневичева Ріль		+	1230	
10	Броди	+		1084	
11	Бужковичі	+		1287	
12	Бужськ	+		1098	
13	Бусовно	+		1234	
14	Василів		+	1230	
15	Верецин	+		1207	
16	Визна	+		1145	
17	Вигошев	+		1099	
18	Вишня		+	1230	
19	Волинь	+		1018	
20	Володава	+		1241	
21	Володимир	+		988	вежі, ворота, двори, монастирі, церкви, поховання

22	Вотнин		+	1241	
23	Всеволож	+		1098	
24	Гай	+		1288	хороми, церква
25	Галич		+	1140	ворота, церкви, палац, монастирі, Галичина могила, князівські поховання, міст, двори
26	Голі Гори		+	1144	
27	Городло	+		1288	митниця
28	Городок		+	1219	
29	Грабовець	+		1266	
30	Грубешів	+		1254	церква?
31	Данилів	+		1240	
32	Домажирова Печера		+	1242	
33	Дорогичин	+		1142	ворота, церква
34	Дорогобуж	+		1084	міст через р. Горинь, села біля міста
35	Дороговськ	+		1245	
36	Дубен	+		1100	
37	Дубровиця	+		1184	
38	Жидичин	+		1227	монастир, церква
39	Житань	+		1259	
40	Збараж		+	1214	
41	Звенигород (над Дністром)		+	1145	
42	Звенигород на Білці		+	1087	острог, ворота, церква П'ятницька, гать на р. Білці
43	Каліус		+	1242	
44	Камінь (Каширський)	+		1262	
45	Коломия		+	1241	
46	Комов	+		1207	
47	Крем'янець	+		1227	
48	Кучелмин		+	1158	
49	Луцьк	+		1085	городські стіни, гребля, міст через р. Стир, церква
50	Любачів		+	1214	
51	Любомль	+		1287	церква
52	Львів		+	1256	
53	Мельниця, Мельник (над Бугом)	+		1258	
54	Мельниця	+		1247	
55	Микулин		+	1144	
56	Мильськ	+		1151	
57	Моклеків		+	1214	
58	Муравиця	+		1149	
59	Небль	+		1262	
60	Онут		+	1219	
61	Острог	+		1100	
62	Охожа	+		1234	
63	Перевореськ		+	1280	

64	Перемиль	+		1098	міст через р. Стир
65	Перемишль		+	981	села біля города, княжий двір на лузі
66	Пересопниця	+		1149	
67	Плав		+	1219	
68	Пліснеськ		+	1188	
69	Потелич	+		1262	
70	П'ятидні	+		1259	
71	Рай	+		1288	
72	Рогожина		+	1219	
73	Садове	+		1288	
74	Сянок		+	1150	
75	Сапогін	+		1151	
76	Свинухи	+		1156	
77	Синеводсько		+	1240	монастир
78	Солі, Сольва (Закарпатська обл.)		+	1254	
79	Сомино	+		1288	
80	Станків		+	1154	
81	Степань	+		1289/1290	
82	Стіжок	+		1259	
83	Стоп'є	+		1207	
84	Сутійськ	+		1099	
85	Телич	+		1262	
86	Теребовль		+	1097	
87	Тернава	+		1262	
88	Тисмяниця		+	1145	
89	Тихомль	+		1152	
90	Толмач		+	1219	
91	Турійськ	+		1098	навколишні села
92	Угольники		+	1230	
93	Угровськ	+		1207	монастир
94	Удеч		+	1164	
95	Устилуг	+		1150	
96	Ухані	+		1208	
97	Ушиця		+	1144	стіни городські, заборол
98	Хвалимичі	+		1156	
99	Холм	+		1223	вали, вежа, церкви, колодязь, поховання князів
100	Червен	+		981	ворота, села довкола
101	Чернецьськ	+		1143	
102	Чорторійськ	+		1100	башта кам'яна
103	Шеполь	+		1098	
104	Шумсь	+		1149	
105	Щекарів	+		1218	
106	Щекотів	+		1242	
107	Ярослав	+		1152	могила біля міста
		70	37		

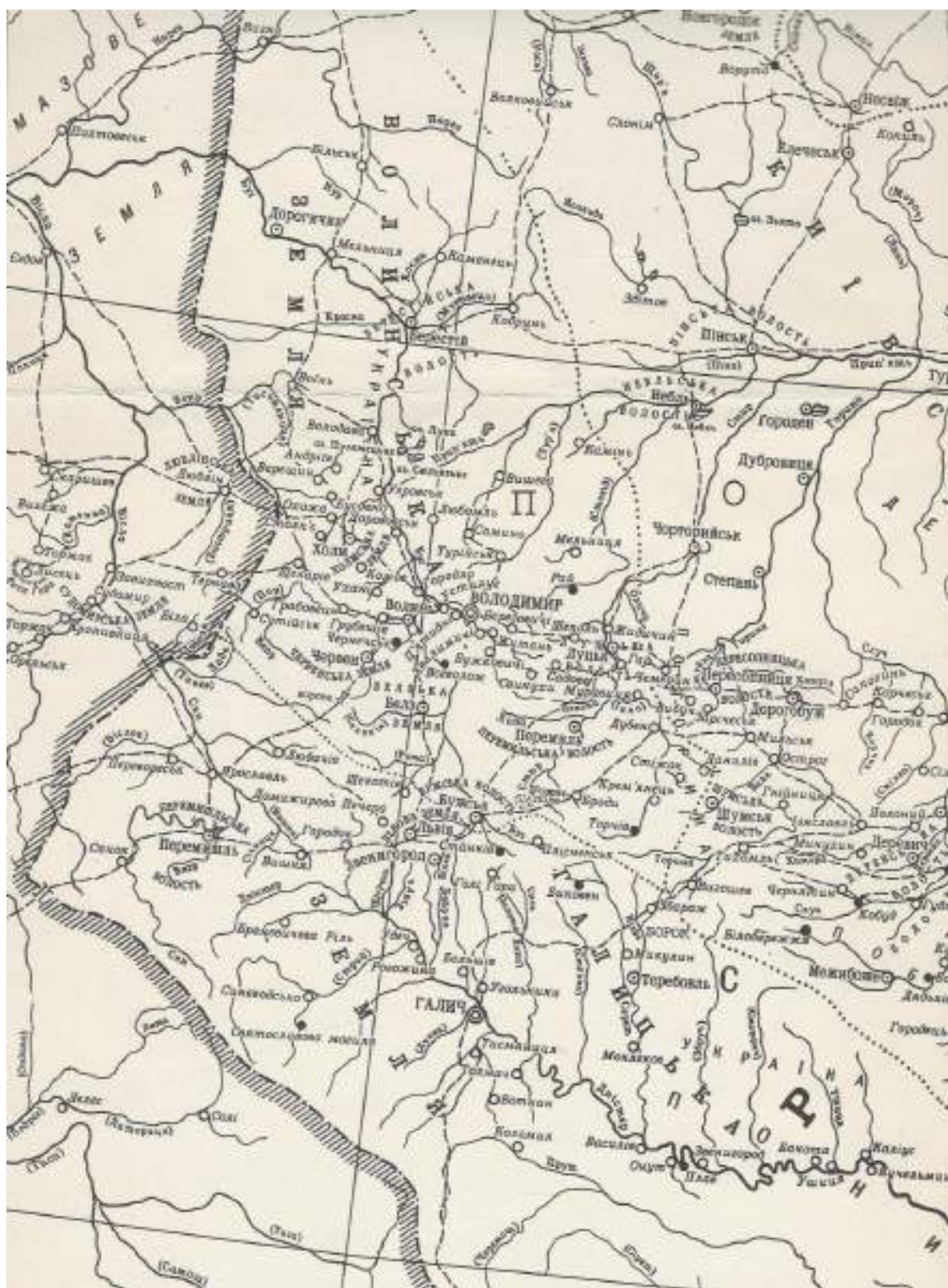

Рис. 1. Фрагмент карти «Східна Європа до кінця XIII століття» (за Літопис Руський, 1989)

Fig. 1. Fragment of the map «Eastern Europe till the end of XIII century» (by Літопис Руський, 1989)

Цікавий перелік міст княжої доби єв іншому писемному джерелі кінця XIV – початку XV ст., або 1370–1390 рр. Це – своєрідний літописний реєстр, можна сказати каталог, відомий під назвою «Список руських міст, далеких і близьких». Список, окрім інших, охоплює й територію заходу України у виділених групах подільських, київських, волинських і волоських міст. Тут, зокрема, згадані Волинь, Галич, Володимир, Перемишль, Белз, Холм, Львів, Лучеськ, Степань, Кременець, Зудечев та інші міста Волині й Галичини, розміщені в одній групі – «А се Волинськи». На підставі цього списку укладено карти, серед яких окрема – з містами цієї території [Тихомиров, 1979, с. 83–137; Русина, 2012, с. 750]. Фактично, поєднуючи писемне джерело й сучасне картографування, отримуємо повноцінну, з окремими огріхами, Археологічну карту головних галицько-волинських міст княжої доби.

Рис. 2. Великі кургани поблизу Піддністр'яна (а) і Красне (б) на карті Фрідріха фон Міґа 1779–1783 рр. Фото кургану в Піддністр'янах Дмитра Павліва

Fig. 2. Great barrows near Piddnistryany (a) and Krasne (b) on the map of Friedrich von Mieg 1779–1783. Photo of the barrow in Piddnistryany made by Dmytro Pavliv

Інший приклад давньої карти – Фрідріха фон Міґа 1779–1783 рр., дуже корисна для археологічних студій. Вона виникла як проект військового топографічного картографування території усієї імперії Габсбургів із врахуванням досвіду програної Семирічної війни (1756–1763). Цей проект реалізовано в 1763–1787 рр. у межах т. зв. Йозефінського картографування, у результаті якого виготовлено великомасштабні карти (1:28000) значної території, поверхнею 570 тис. км². Вони охоплювали Центральну Європу, а також значні площі Східної, Південної і Західної Європи. Частина Йозефінського картографування становить виготовлена в 1779–1783 рр. карта Королівства Галиції і Лодомерії, більше відома серед дослідників як карта Міґа, названа так за прізвиськом керівника робіт – інженера, оберлейтенанта квартир мейстерства австрійського Генерального штабу Фрідріха фон Міґа (1732/1733–1783). Вона зберігається у Воєнному архіві Відня, її доповнюють шість обширних фоліантів з описами картографованого терену, а також 2 томи списків місцевостей за абеткою і виправлень їхнього правопису [Bukowski, Janeczek, 2013].

Оскільки карта виконана для військових потреб, то найважливіше було позначити на ній особливості терену: рельєф місцевості, ріки і потічки, стави, дороги, мости, ліси, греблі й болота, забудову населених пунктів, сакральні будівлі, земляні насипи, вали та рови тощо. На мапі також знайшли відображення окремі типи археологічних пам'яток (стародавні кургани, міста й городища княжої доби, вежі, замчища та фортеці), які, як найпомітніші об'єкти в ландшафті певних територій, могли мати військове значення.

Наведу тільки окремі найтипівіші приклади і так продемонструю інформаційну вартість карти Міґа. Якщо йдеться про кургани, то достовірність їхньої фіксації на карті підтверджують написи «Mogila», «Mogilla». Такі бачимо біля велетенського кургану (висота – 6 м, діаметр – 36–40 м) поблизу с. Піддністрия Стрийського р-ну Львівщини, на схід від літописного Бужеська біля селища Красне (рис. 2, *a, b*). Однак більшість нанесених на карті курганів не супроводжуються подібними підписами, а на частині округлих земляних насипів-курганів зображено хрести, наприклад, біля сіл Черче і Новий Мартинів у Рогатинському р-ні Івано-Франківщини або на східній околиці літописного Белза (Львівщина).

а

б

Рис. 3. Курган поблизу с. Вигівка Івано-Франківської області на карті Фрідріха фон Міґа (а) і його сучасний вигляд (б). Фото Дмитра Павліва

Fig. 3. Barrows near Vygivka of Ivano-Frankivsk region on the map of Friedrich von Mieg (a) and its modern appearance (b). Photo made by Dmytro Pavliv

Під час досліджень українсько-польської археологічної експедиції на території Львівщини й Івано-Франківщини, переважно в лісових масивах, зафіксовано майже 3 000 курганів. Серед них виявилися могильні насипи, вперше позначені на карті Міґа, локалізація яких збігається з даними сучасних польових обстежень. Зокрема, у Городоцькому (тепер – Львівському) р-ні такі кургани виявлено поблизу сіл Годвишня, Речичани, Родатичі. На території Стрийського р-ну Львівської обл. зображено 5 курганних насипів між селами Загірочко, Сугрів і Вовчатичі, 2 могильні насипи поблизу с. Отиневичі, по кургану на західних околицях сіл Бортники та Черемхів і 2 на південній околиці с. Любша. Виразно виділяються великий курган поблизу Вигівки в Рогатинському р-ні Івано-Франківщини (рис. 3), який на карті розташовано на лісовій галявині, а тепер – на узліссі, курган у Підмихайлівцях цього ж району та один із найбільших курганів регіону (висота – 9,4 м, діаметр – 38 м) поблизу Комарович у Самбірському р-ні Львівщини. Натомість на карті чомусь не позначена відома з літописної згадки й археологічних досліджень велика колись Галичина могила на Крилоській горі, курган Могила Святослава між м. Сколе і с. Гребенів на Стрийщині та інші великі могильні насипи.

а

б

с

Рис. 4. Літописні міста Белз (а), Бужеськ (б) і Городок (с) на карті Фрідріха фон Міра

Fig. 4. Annalistic cities of Belz (a), Buzhesk (b), and Horodok (c) on the map of Friedrich von Mieg

На карті позначено давні міста, історія яких сягає княжої доби (рис. 4,а,б,с). Це, зокрема, Львів, Галич, Белз, Буськ, Городок, Звенигород, Потелич, Броди, Теребовля, Тлумач тощо, а також згадані в літописах Перемишль і Червен, Ярослав, Городло, Грубешів, Грабовець, Щебрешин, які тепер опинилися на території Польщі. На їхніх планах можна простежити окремі елементи історичної топографії – міські вали й рови, віднайти назви урочищ, кургани, шляхи сполучень, порівняти давні й сьогочасні особливості рельєфу, зміни русел річок і багато іншої інформації. На прикладі городища Замочок літописного Белза, розміщеного на карті на правому березі р. Солокії, бачимо зміну русла, внаслідок якої городище тепер опинилося на протилежному березі.

Яскравим прикладом добре захищених усіх заселених частин міста виступає на карті давній Бужеськ. Місто, крім оборонних споруд, захищене густою сіткою великих і менших рік, а також штучно викопаних та заповнених водою каналів і ровів (ріки Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна). Не даремно історики назвали місто «галицькою Венецією». Подібно до Бужеська зображено на карті Городок (тепер – у Львівському р-ні), який згадують літописи з 1213 р. Місто розміщене на підвищенні й захищене валами та ровами, заповненими водою р. Верещиці і великого ставу. У північній, найвищій, частині виділяється дитинець, відділений валом та ровом із водою від прилеглого підгороддя.

a

b

Рис. 5. Городища літописних Потелича (а) і Синевідська (b) на карті Фрідріха фон Міґа
Fig. 5. Hill-fort of annalistic Potelych (a) and Synevysk (b) on the map of Friedrich von Mieg

a

b

Рис. 6. Замок у Бродях (а) і П'ятничанська вежа (b) на карті Фрідріха фон Міґа
Fig. 6. Castle in Brody (a) and Pyatnychany Tower (b) on the map of Friedrich von Mieg

Крім великих міст, на мапі виразно показано окремі менші городища, зокрема біля с. Підгороддя на Рогатинщині, літописного Потелича з валами і написом «Alte Schanz», городище і монастир на Золотій горі у Верхньому Синьовидному (літописне Синеводсько) з пізнішими фортифікаціями й дерев'яною церквою та ін. (рис. 5,a,b).

Натомість не позначені такі великі городища, як Пліснеське і в Судувій Вишні на Львівщині, Городниця на Івано-Франківщині. Без написів і не точно нанесено вали й рови городища княжого Галича на Крилоській горі тощо. Інколи про місця відомих археологам городищ можна здогадуватися тільки по рельєфу на карті у вигляді пагорбів, мисових підвищень по берегах річок. Саме тому для остаточних висновків про існування цього типу пам'яток важливо порівнювати фіксацію археологічних пам'яток на карті Міґа зі сучасним візуальним обстеженням на місцевості. Серед пам'яток пізнішого часу на карті Міґа відображено бастионні замки у вигляді чотири- або багатокутників із бастионами на кутах. За попереднім переглядом карти на Львівщині, Івано-Франківщині й Тернопільщині віднайдено

28 таких об'єктів [Tikhonova, 2016, p.73–84], однак при детальному вивченні бачимо ще декілька непомічених дослідницею замків (Виспа на Івано-Франківщині, Ванів на Львівщині, Буцнів, Чортків, Городок, Звенигород, Шипівці на Тернопільщині тощо). Позначено також стародавні вежі, біля них розміщено напис «Alter Turm», як, наприклад, бачимо це в П'ятничанах (рис. 6,а,б). Назви місцевостей, біля яких фіксовано археологічні пам'ятки, нанесли австрійські топографи, очевидно, за інформацією місцевих мешканців, через що вони містять помилки й переключення.

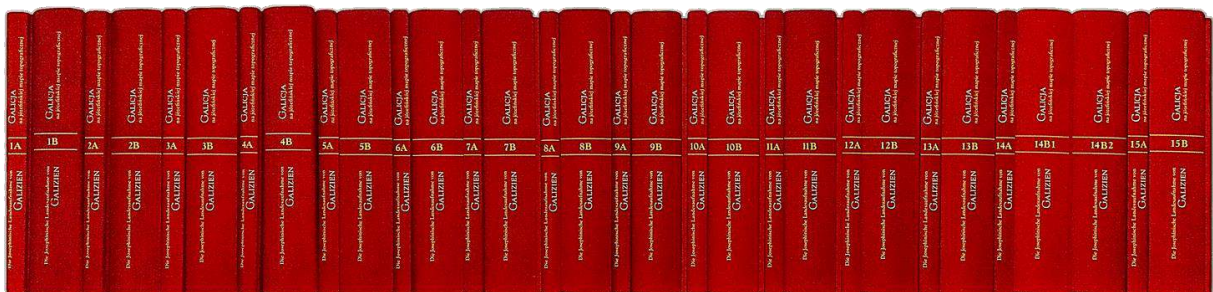
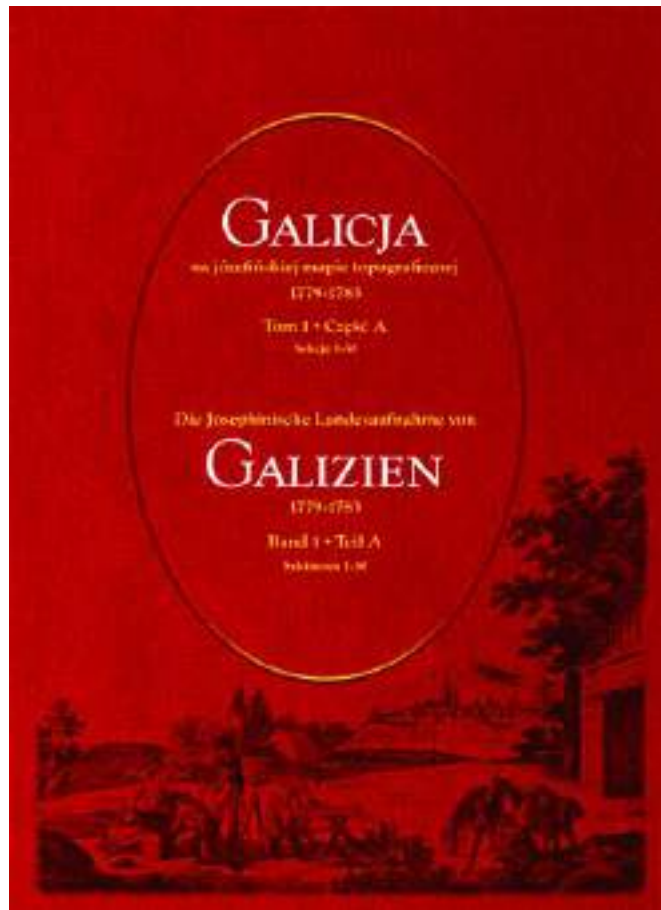

Рис. 7. 15-томне видання карти Фрідріха фон Міра
Fig. 7. Fifteen-volume edition of the map of Friedrich von Mig

Рис. 8. Антоні Шнайдер (1825–1880)
Fig. 8. Antony Shneider (1825–1880)

(рис. 8). Він зібрав багатющий матеріал до краєзнавства, серед якого була інформація щодо археологічних об'єктів та артефактів і загальних питань, пов'язаних з археологією. Про наукову вартість зібраних матеріалів свідчить той факт, що коли 1873 р. була організована археологічна виставка в Будапешті з нагоди VIII Міжнародного антропологічно-археологічного конгресу, відділ Галичини був найкращим і складався зі збірок багатьох польських установ та окремих осіб, зокрема й А. Шумовського та А. Шнайдера [Курінний, 1994, с. 32]. Свої матеріали А. Шнайдер планував публікувати у спеціальному багатомомному виданні – Енциклопедії до краєзнавства Галичини, яку почав видавати окремими зошитами 1868 р. Однак через брак коштів вийшло тільки два томи (літери А–Б) [Schneider, 1871; 1874]. У першому поміщене гасло «Archeologiczne zabytki i zbiory Galicyi», у якому висвітлено історію археологічного вивчення та наведено перелік понад півтори сотні місцевостей всієї Галичини з пам'ятками археології [Schneider, 1871, s. 140–144]. У сучасних дослідженнях є згадки про Археологічну карту Галичини, яку підготував Шнайдер на 10 таблицях [Булик, 2010, с. 448–449]. Однак ця карта, як і наступні томи енциклопедії, так і не були опубліковані. Маємо також

Попри окремі неточності та недоопрацювання, бачимо, що ця карта надзвичайно корисна для історичних, археологічних, урбаністичних, ономастичних студій, локального вивчення минулого міст і сіл. Активізації вивчення карти Міґа археологами, безумовно, сприятиме закінчений у 2020 р. важливий проект Польської академії наук, присвячений цій карті й публікація 15-томного видання «Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 / Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783» (t. I–XV, Kraków lub Warszawa, 2012–2022). Кожен із цих томів складається із трьох частин, остання з яких містить переклад описів до карт (рис. 7). Для томів, які стосуються території сучасної України, підготовлено тексти описів українською мовою. Виконавці проекту анонсували також появу цифрової версії цього дуже важливого джерела кінця XVIII ст.

Початки наукового картографування в кінці XIX – на початку XX ст. Перші, однак так і не завершені, спроби археологічної каталогізації та картографування пам'яток Галичини зробив Антоні Шнайдер (1825–1880) – краєзнавець, колекціонер історичних документів та археологічних знахідок

Рис. 9. Археологічна карта Волині Володимира Антоновича
Fig. 9. Archaeology map of Volhynia of Volodymyr Antonovych

інформацію відомого австрійського історика, дослідника Буковини Раймунда Кайндля про надходження впродовж 1870–1890 рр. до Музею природничої історії у Відні археологічних знахідок із Буковини та зберігання в архіві установи археологічної карти цього регіону [Ільків, 2016, с. 145].

Справжні початки наукового картографування в Україні пов'язані з діяльністю Археологічних з'їздів. Усього відбулося 15 у період із 1869 р. по 1911 р. Шість з'їздів пройшло в містах України: двічі – у Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (тепер – Дніпро) (1905), Чернігові (1908) [Заремба, 2003]. У матеріалах III Археологічного з'їзду 1874 р. у Києві була опублікована невелика стаття про матеріали для археології Волині [Рогге, 1878, с. 161–169]. Її автор, член Волинського губернського статистичного комітету, В. Рогге розділив статтю на три підрозділи, у яких описав розкопки на археологічних пам'ятках Волині, які проводили переважно на курганах без наукової мети, а для пошуку скарбів це робили приватні особи. У підрозділі про знахідки згадує кам'яні сокири, пряслиця, римські монети і XVI ст., а також кургани та городища. Окремо також описано народні перекази щодо різних місцевостей Волині. Важливо, що вперше на III Археологічному з'їзді в Києві була ініційована ідея підготовки археологічних карт (рис. 9). Рада з'їзду, враховуючи велику наукову необхідність таких праць, запропонувала підготувати археологічні карти Київської, Харківської, Волинської, Подільської губерній [Юренко, 2004, с. 9]. На XI Археологічному з'їзді 1899 р. у Києві була представлена Археологічна карта Волинської губернії Володимира Антоновича, у якій згадано понад 1 000 пам'яток [Юренко, 2004, с. 17]. Вона була надрукована у «Трудах» – одному з томів фундаментального видання археологічних з'їздів, а також окремим виданням [Антонович, 1900; 1901].

Для підготовки карти В. Антонович використав друковані праці, рукописні матеріали відомих дослідників, донесення волостей про збережені пам'ятки, колекції музеїв і приватних осіб, археологічне анкетування. Вчений, взоруючи на європейські зразки, розробив систему умовних позначень для курганів і ґрунтових захоронень із різним поховальним обрядом, городищ, поселень, стоянок, валів, печер, окремих знахідок, монет і монетних скарбів тощо, яку використав при картографуванні пам'яток. Опис різночасових археологічних пам'яток та знахідок подано по окремих уїздах, а в межах уїздів – по басейнах річок – на території від басейну Тетерева на сході до басейну Західного Бугу. Серед 12 уїздів, 7 (Ровенський, Луцький, Ковельський, Володимирський, Дубенський, Кременецький, Острозький) охоплюють доволі значну територію заходу сучасної України. Важливим і необхідним елементом цього дослідження став географічний та предметний покажчики, які допомагають сучасним дослідникам віднайти необхідну інформацію про ту чи ту пам'ятку. У Предметному покажчику пам'ятки згруповано за епохами (кам'яний, бронзовий, залізний вік із дохристиянським і княжим періодами). Окремо виділено також кургани, городища, вали, пам'ятки пізнішого історичного часу, монетні скарби. Не дивлячись на те, що від часу публікації Археологічної карти

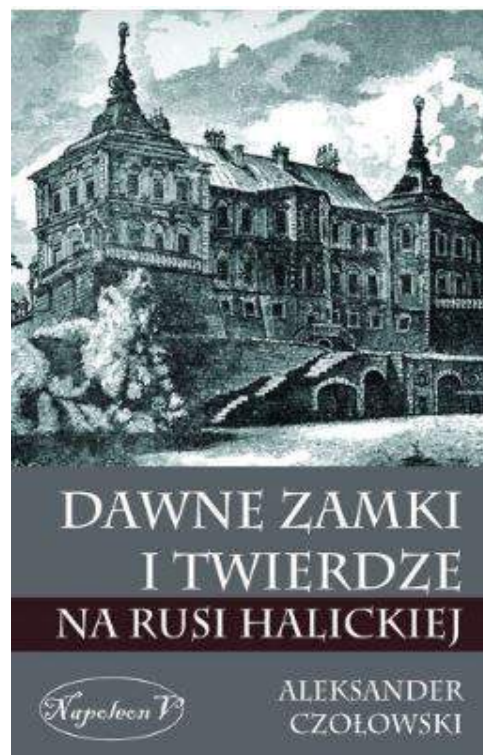

Рис. 10. Перевидана праця Александра Чоловського

Fig. 10. Reissued work of Aleksander Czołowski

Волинської губернії В. Антоновича – першого повноцінного наукового каталогу пам'яток цього великого регіону – минуло понад століття, вона й надалі залишається важливим джерелом інформації, яке використовує вже не одне покоління археологів та істориків.

Однією з перших спроб каталогізації давніх архітектурних пам'яток, яку виконали львівські дослідники, можна вважати працю відомого польського історика й архівіста Александра Чоловського-Сас про замки і фортеці Галицької Русі. Хоч автор наголосив, що його праця не є історико-археологічним дослідженням, а тільки складеним за абеткою списком наявних ще пам'яток для їхньої інвентаризації і консерваторських цілей, та все ж подав доволі обширну інформацію про 47 замків і фортець із 50 місцевостей від XV до кінця XIX ст. [Czołowski, 1892]. Про наукову вартість книжки А. Чоловського свідчить її перевидання 2013 р. (рис. 10).

На початку XX ст. член Археологічної комісії Краківської академії знань і мистецтв, консерватор пам'яток Східної Галичини з 1888 р. Владислав Пшибиславський опублікував невеликий каталог археологічних пам'яток 16 повітів цієї території [Przybysławski, 1906].

Дослідник подав матеріали про археологічні пам'ятки тільки з т. зв. 5-го округу, який охоплював Богородчанський, Борщівський, Бучацький, Чортківський, Городенківський, Гусятинський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Печеніжинський, Підгаєцький, Скалатський, Снятинський, Тлумацький, Тереховлянський і Заліщицький повіти (рис. 11). Це було обумовлено, мабуть, тим, що В. Пшибиславський свого часу виконував обов'язки консерватора цього округу, мав найповнішу інформацію про археологічні пам'ятки на цій території та зручну «базу» для досліджень – маєток у с. Чортовець на Городенківщині.

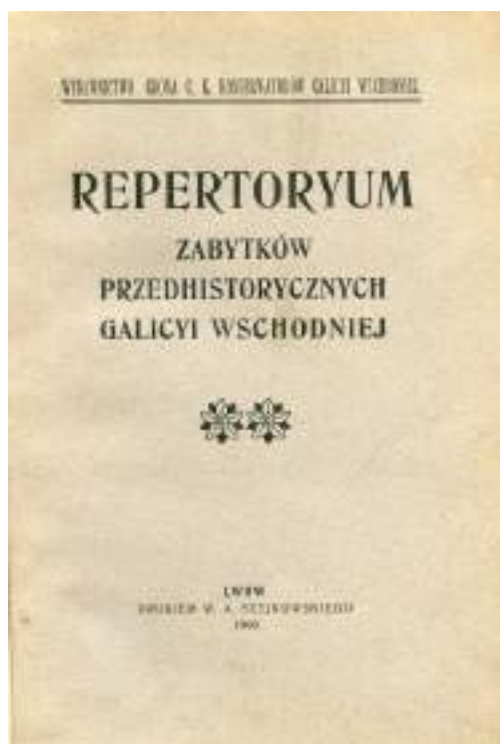

Рис. 11. Каталог археологічних пам'яток Владислава Пшибиславського

Fig. 11. Catalogue of archeological sites made by Władysław Przybysławski

У каталозі матеріали розміщено по окремих повітах, які укладено за латинською абеткою. До кожної пам'ятки автор подав наукову, науково-популярну літературу, газетні й усні інформації. Каталог має також таблиці ілюстрацій, алфавітний покажчик місцевостей, список скорочень. Натомість відсутня карта пам'яток.

Каталогізація і картографування археологічних пам'яток між Першою та Другою світовими війнами. Можливо, за зразком праці Владислава Пшибиславського, але значно об'ємнішим, став каталог пам'яток, який уклав Богдан Януш і був виданий 1918 р. [Janusz, 1918]. Дослідник зібрав та опублікував матеріали про археологічні пам'ятки всіх 49 повітів Східної Галичини, зокрема тих, які тепер опинилися на території Польщі (Цешанув, Ярослав, Ліско, Ланцут, Перемишль, Сянок). Праця складається із двох частин. У першій – «Нарис історії доісторичної культури Східної Галичини» – висвітлено стан дослідження доісторичної доби цієї території та представлено бібліографію з цієї проблеми, яка нараховує понад три десятки головніших публікацій. У другій – «Список доісторичних пам'яток Східної Галичини за повітами», яка власне є археологічною картою, описано археологічні пам'ятки з 739 місцевостей усіх повітів, які автор розмістив за абеткою (рис. 12).

Опис кожної місцевості супроводжується покликаннями на джерела інформації (наукові, науково-популярні, газетні, усні тощо). Певним недоліком його праці була відсутність ілюстративного матеріалу, особливо карт пам'яток.

У книзі, яку опублікували Б. Януш і А. Чоловський, присвяченій широкому спектру пам'яток Тернопільського воєводства, вже маємо всі структурні частини повноцінної карти, попри той факт, що містила менше інформацію про археологічні пам'ятки [Czołowski, Janusz, 1926]. Окрім вступного слова і передмови, у праці є чотири розділи. Олександр Чоловський підготував розділи «Історичне минуле» і «Замки», а Богдан Януш – «Доісторичне минуле» й «Божі храми, садиби, пам'ятки». У своєму другому розділі Б. Януш виділив костели та монастирі, дерев'яні та муровані церкви та монастирі, муровані та дерев'яні синагоги, міську архітектуру, палаци, фігури, пам'ятки та пам'ятники тощо. Він також підготував велику карту, де позначено, крім іншого, археологічні пам'ятки (доісторичні поховання, печери, городища, вали). У книжці використано багатий ілюстративний матеріал (160 світлин на 78 таблицях), серед якого найкращі археологічні знахідки з тодішнього Тернопільського воєводства (зображення Святовита, бронзова корона із Залісся, трипільські фігурки і кераміка з Більча-Золотого, Кошилівців, речі з Михалківського скарбу, кургани у Звенигороді, городище в Ланівцях та ін.).

Активно долучилося до формування каталогів археологічних пам'яток Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). У період між двома світовими війнами у «Записках НТШ» випущено серію публікацій про археологічні матеріали, які надходили до Музею товариства. Цю серію започаткував Юрій Полянський, який зібрав матеріали за 1926–1927 рр. Серед них були з його власних пошуків, знахідки його учнів і надіслані мешканцями сіл до Музею НТШ. Збірка налічувала майже 1 000 знахідок із 65 місцевостей [Полянський, 1928, с. 9–35]. Традицію таких публікацій продовжив Ярослав Пастернак після повернення із Праги до Львова. У другому випуску опубліковано нові надходження за 1928 р., що походили з 76 пунктів і були розподілені за окремими епохами, їх доповнили дві таблиці з рисунками, які виготовив його брат Северин Пастернак [Пастернак, 1929, с. 229–242]. У третьому – охоплено матеріали за наступні 4 роки [Пастернак, 1933, с. 113–130]. Останній випуск за 1933–1936 рр. містить матеріали, які теж впорядковано за певними періодами, починаючи з мезоліту і аж до XVIII ст. Цікаво, що тут у переліку населених пунктів згадано канадську провінцію Саскачеван, звідки в Музей НТШ надійшла збірка крем'яних виробів, серед яких 6 наконечників списів, 16 наконечників стріл, 7 скребків, різець і проколк [Пастернак, 1937, с. 241–268]. Перелік пунктів, зарахованих до ранньої доби бронзи, вчений подав також в окремій статті [Пастернак, 1933а, с. 63–112].

Каталоги пам'яток та окремих археологічних знахідок у 30-х роках XX ст. надруковано на сторінках часопису «Літопис Бойківщини» (рис. 13). У ньому Володимир Кобільник упродовж 1931–1937 рр. у спеціальній рубриці «З археології Бойківщини» описав такі відомі пам'ятки бойківського підгір'я, як Ступниця, Кульчиці, Спас, Смільниця, Городище та сотні різночасових знахідок, зокрема цікавий

Рис. 12. Каталог археологічних пам'яток Богдана Януша

Fig. 12. Catalogue of archaeological sites made by Bohdan Janusz

Рис. 13. Титульна сторінка часопису «Літопис Бойківщини»

Fig. 13. Title page of the magazine «Літопис Бойківщини»

з описом у кожному з них пам'яток археології та знахідок (рис. 14). Доповнив описи ілюстраціями планів городищ у Зимно, Ізові, Лежниці та Литовежі.

Підсумовуючи, зазначу, що в період між двома світовими війнами були опубліковані каталоги й археологічні карти переважно різночасових пам'яток археології, які охоплювали малі та великі території тогочасного адміністративного поділу західної України.

Археологічні каталоги і карти заходу України другої половини ХХ ст. Особливо результативною щодо створення археологічних каталогів і карт стала друга половина ХХ ст. Після відновлення діяльності відділу археології Інституту суспільних наук у Львові (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) підготовлено й опубліковано серію досліджень, які можна зарахувати до окремих археологічних карт або ж розділів монографій, у яких вагому частину становили

бронзовий скарб зі Самбора [Кобільник, 2005, с. 60–65, 205–251; 2007, с. 28–29, 53, 93, 156–157; 2009, с. 11–12, 227]. Матеріали, зібрані в цих випусках, активно використовують дослідники для створення археологічних карт як окремих епох та культур, так і для узагальнювальних карт заходу України.

У 154-му томі «Записок НТШ» Олександр Цинкаловський опублікував локальну карту різночасових пам'яток тодішнього Володимирського повіту [Цинкаловський, 1937, с. 183–240]. Праця складається із двох частин. У вступній автор подає опис повіту, його кордони та природно-географічну характеристику. Тут же вміщена інформація про археологічні пам'ятки від кам'яної до княжої доби, виділено типи пам'яток (селища, городища, могильники). Автор використав працю В. Антоновича, яку визнав важливою, але неповною й неточною, оскільки вона ґрунтувалася переважно на інформації різних дописувачів, а О. Цинкаловський найбільше уваги приділяв особистому обстеженню пам'яток. У другій частині під назвою «Матеріали» дослідник детально описав м. Володимир, долучив до цього гарний план, археологічні пам'ятки, описав його передмістя та села Володимирського повіту, укладені за абеткою

Рис. 14. Олександр Цинкаловський – автор археологічних каталогів пам'яток Волині

Fig. 14. Aleksander Cynkałowski – author of archaeological catalogs of sites of Volhynia

Рис. 15. Олександр Черниш – автор археологічної карти палеолітичних пам'яток України

Fig. 15. Oleksandr Chernysh – author of archaeological map of Paleolithic sites of Ukraine

Рис. 16. Олексій Ратич – автор археологічної карти пам'яток княжої доби заходу України

Fig. 16. Oleksiy Ratysh – author of archaeological map of early medieval sites of the West of Ukraine

такі карти. Однією з перших археологічних карт після Другої світової війни стала праця Олександра Черниша, у якій зібрано інформацію про палеолітичні пам'ятки всієї території України (рис. 15). Опис пам'яток автор розділив хронологічно і зарахував до раннього, середнього й пізнього палеоліту та подав інформацію про них по басейнах рік. У праці зафіксовано 336 пам'яток, із яких до раннього і середнього палеоліту віднесено 34 пам'ятки і 302 – до пізнього. Стан вивчення палеолітичних стоянок у різних регіонах України на середину XX ст. демонструє карта, ілюстрації з матеріалами доби палеоліту та список використаної літератури [Черниш, 1954, с. 67–152].

Олексій Ратич підготував каталог і карту пам'яток княжої доби заходу України [Ратич, 1957]. Каталог укладено згідно з наявним на той час адміністративним поділом. Він охопив Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславівську (тепер – Івано-Франківську), Тернопільську і Чернівецьку обл. (рис. 16). У кожній області археологічні пам'ятки розміщено за абеткою. Усі пам'ятки, згадані в тексті, нанесено умовними знаками на зведеній карті. Текст каталогу доповнюють 13 таблиць, на яких зображено найважливіші знахідки (кераміка, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, ювелірні вироби, вироби з кістки, рогу й каменю). У текстовій частині опубліковані також плани найважливіших міст княжої доби (Володимир, Галич, Белз, Звенигород, Терехів, Пліснеськ), плани церков Галича, могильника в Копачинцях, рисунки вислих печаток тощо. В одному з додатків подано доволі обширний список пам'яток, які не ввійшли до каталогу і, на думку автора, вимагали додаткової перевірки.

Прикладом археологічної карти, яка присвячена одній археологічній культурі та є вагомим частиним монографічного опрацювання, може слугувати праця Маркіяна Смішко [Смішко, 1960]. Крім окремих п'яти розділів про історію досліджень, поховання і похоронний ритуал, аналіз речового інвентарю, хронологію та висновки і деякі узагальнення, у книжці доволі велику частину займає другий розділ – «Результати розкопок підкурганних поховань карпатського типу» [Смішко, 1960, с. 11–59]. Це, фактично, каталог досліджених пам'яток III–VI ст. н. е. з детальним описом кожного з курганів, решток тілоспалення, поховального інвентарю (рис. 17). Каталог унаочнює карта поширення пам'яток культури карпатських курганів у межах України вздовж північного підгір'я Карпат, від верхів'я Серету на сході до р. Стрий на заході. На карті позначено 26 відомих на

тоді місцевостей у Львівській, Івано-Франківській і Чернівецькій обл. та одна пам'ятка на Закарпатті [Смішко, 1960, с. 82]. У кінці книжки розміщена детальна зведена таблиця досліджених курганів.

Доповнили реєстр нововідкритих пам'яток на заході України роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. Їхні результати висвітлено в окремій публікації, де, крім стаціонарних досліджень, описано результати розвідкових обстежень різночасових пам'яток на Львівщині, Тернопільщині, Рівненщині та Дрогобиччині [Свешніков, 1959, с. 3–28; Бернякович, 1959, с. 29–41].

Не знайшовши сприяння в Академії наук УРСР, відомий дослідник Волині і Волинського Полісся О. Цинкаловський опублікував за кордоном на початку 60-х років ХХ ст. дві праці, які теж можна зарахувати до археологічних карт (рис. 18). У польськомовній монографії, виданій у Варшаві за підтримки відомого польського археолога Юзефа Костжевського, вміщені матеріали із власних досліджень, а також використано матеріали з музеїв Луцька, Кременця, Львова, Тернополя і Варшави та численної літератури [Cynkałowski, 1961]. Дослідник детально висвітлив географічні особливості великого регіону України й подав археологічні матеріали за окремими епохами або археологічними культурами. У пам'ятках римської доби окремо виділив поховання, імпорتنі посудини, фібули, прикраси, зброю, скарби монет і окремі монети тощо. Подібно для доби раннього та пізнього середньовіччя описав окремо городища, замчища, поселення, курганні та ґрунтові могильники, вали, печери, а також скарби й окремі знахідки. У кінці праці вміщено ілюстрації у вигляді рисунків і світлин. Шкода, що в монографії відсутні карти бодай по великих археологічних періодах, хоч для такого об'ємного матеріалу це вимагало б додаткового й доволі складного опрацювання.

Натомість така карта з'явилася в іншій, меншій за об'ємом, україномовній праці цього дослідника, яку опубліковано в Канаді 1966 р. під псевдо Александер Бужанський і присвячено археологічним пам'яткам басейну Прип'яті. На основі археологічних джерел автор доказує, що вже в римську добу функціонував водний шлях по р. Прип'ять. Та особливо активно його почали використовувати в часи Старокиївської держави. Картографування автора показало, що в добу середньовіччя весь водний шлях від Чорнобиля на сході до середнього Бугу (тепер – Західний Буг) був густо заселений. З-над Балтики вели три водні шляхи, серед яких О. Цинкаловський особливо виділив Вісла–Буг–Прип'ять, на якому позначені городища, поселення, курганні могильники, окремі знахідки, зброя над самою Прип'яттю та її притоками [Бужанський, 1966].

У монографії Володимира Барана, присвяченій раннім слов'янам між Дністром і Прип'яттю, виділено окремий розділ – «Пам'ятки слов'ян VI–VII ст.» [Баран, 1972, с. 143–228], який фактично є каталогом цих пам'яток із детальним описом поселень, виявлених розвідковими обстеженнями або досліджених стаціонарно (рис. 19). Цей каталог налічує 69 пам'яток,

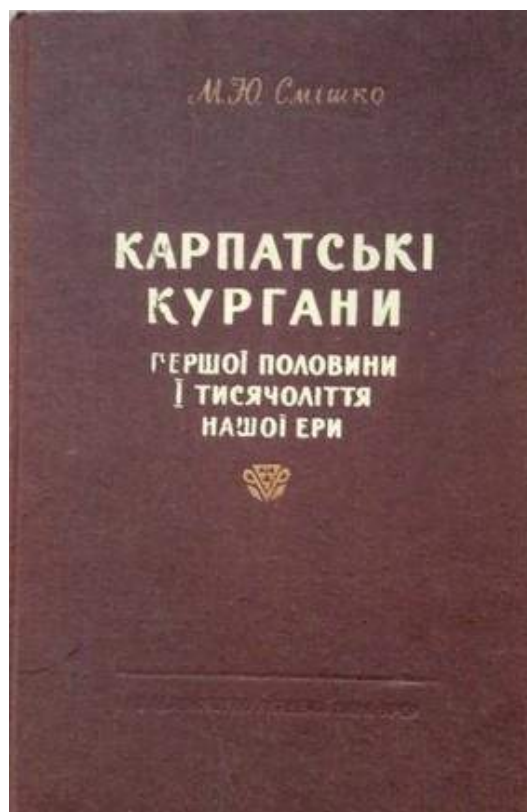

Рис. 17. Монографія Маркіяна Смішка з каталогом і картою пам'яток культури карпатських курганів

Fig. 17. Monograph of Markian Smishko with catalog and map of sites of Carpathian Tumuli culture

складених за абеткою і доповнених рисунками та світлинами. Якби була ще й карта, то його можна було би вважати тогочасним зразковим прикладом подачі джерельного матеріалу з історії ранніх слов'ян на означеній території.

Інколи автори монографій починають у вигляді додатків вводити переліки відкритих пам'яток, які не ввійшли до основної частини праці. Так зроблено у книжці Бориса Тимощука, присвяченій пам'яткам празької і лука-райковецької культур слов'ян Північної Буковини. У ній вміщено список понад двох сотень пам'яток V–IX ст. [Тимощук, 1976]. В іншій монографії цього автора окремим розділом у кінці книжки розміщено описи археологічних пам'яток (поселення, городища, поховання) поблизу майже 40 місцевостей. Розділ проілюстровано планами городищ, поселень, розрізами оборонних споруд, керамічними виробами [Тимощук, 1982, с. 154–191]. Подібно поступив Денис Козак у книжці про пшеворську культуру, спеціально виділивши підрозділ «Археологічні пам'ятки пшеворської культури верхнього Подністров'я і західного Побужжя», у якому описано окремо поселення і могильники [Козак, 1984, с. 70–91]. Серед 50 ілюстрацій є також карта поширення пам'яток цієї культури.

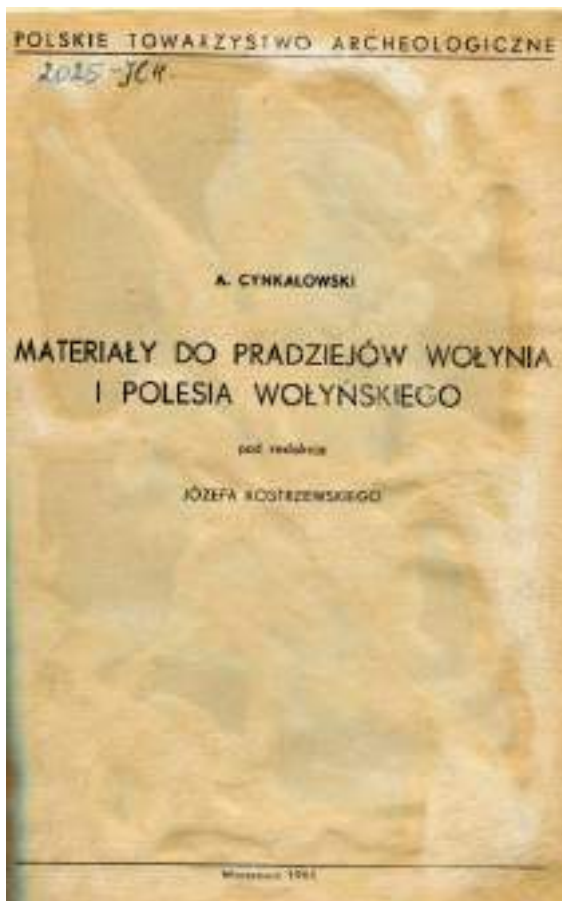

Рис. 18. Праці Олександра Цинкаловського, опубліковані в Польщі і Канаді

Fig. 18. Works of Aleksander Cynkałowski published in Poland and Canada

Історики, використовуючи писемні й археологічні джерела, також створюють каталоги та карти, переважно пам'яток княжої доби. У монографії Михайла Тіхомірова серед міст Старокиївської держави виділено окремо два розділи, присвячені містам Волинської і Галицької земель [Тихомиров, 1956]. Серед волинських міст автор схаактеризував Волинь, Володимир, Луцьк, Пересопницю, Червен, Белз і зарахував до волинських міст Пінськ та

Берестя. У розділі, присвяченому містам Галицької землі, описав тільки Галич, Звенигород, Тереховлю та Перемишль. Набагато повніше представлені міста Волині й Галичини на карті, де нанесено майже пів сотні (48) населених пунктів [Тихомиров, 1956, с. 296–297].

Рис. 19. Володимир Баран – дослідник ранньослов'янських пам'яток України
Fig. 19. Volodymyr Baran – researcher of Early Slavic sites of Ukraine

Іван Крип'якевич у книжці, присвяченій Галицько-Волинському князівству, написаній у 1957–1958 рр., значно глибше й детальніше проаналізував писемні та археологічні джерела [Крип'якевич, 1984]. Він уперше подав характеристику населених пунктів, зокрема міст, по окремих землях-князівствах (Володимирська, Луцька, Дорогобузько-Пересопницька, Болохівська, Берестейська, Холмська, Червенська, Белзька, Звенигородська, Тереховельська, Галицька землі), згадавши майже 130 населених пунктів. Натомість на карті Галицько-Волинського князівства розмістив тільки найголовніші міста й окреслив межі земель та удільних князівств на другу половину XIII ст. [Крип'якевич, 1984, карта на с. 15].

У 60-х роках XX ст. уперше була опублікована карта різночасових археологічних пам'яток, яка охоплювала всю територію України [Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список), 1966]. Список охоплює майже 7 000 пам'яток археології з 25 областей України. У межах областей пам'ятки поділені за хронологічним принципом. Окремо виділено 136 пам'яток з усієї території України, які взято на той час на державний облік й охорону. І

тільки їх нанесено на єдину археологічну карту. Дослідник історії археологічного картографування Антон Корвін-Піотровський справедливо відзначив: «Незважаючи на неповноту, вкрай лаконічний виклад матеріалу, відсутність належного картографічного забезпечення, “короткий список” став першим, і упродовж півстоліття з дати опублікування лишається єдиним зводом пам'яток, який охоплює всю територію нашої держави» [Корвін-Піотровський, 2018, с. 69–70].

Враховуючи неповноту матеріалів у цьому виданні, Президія Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, керуючись Постановою Ради міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р., прийняла ухвалу про видання повного списку археологічних пам'яток України у вигляді обласних довідників. Автором першого довідника археологічних пам'яток окремого регіону України, а саме Львівської обл., став Ігор Сवेशніков (рис. 20). У довідник введено матеріали до 1974 р. На початку представлено короткий огляд найдавнішої історії Львівщини за археологічними джерелами, доповнений ілюстраціями найтиповіших артефактів різних епох та археологічних культур. Три археологічні карти ілюструють поширення пам'яток кам'яного й початку бронзового віку, бронзового та початку залізного віку й ранньослов'янських і давньоруських пам'яток [Сवेशніков, 1976].

Подібно укладено довідник Рівненської обл., який підготував Ігор Сवेशніков у співпраці з Юзефом Нікольченком. У ньому археологічні пам'ятки різних епох і кургани невизначеної культурної належності представлені на 5 археологічних картах [Сवेशніков, Нікольченко, 1982]. Детальнішу інформацію про кожну пам'ятку, згадану в цих довідниках, можна почерпнути зі списку літературних, архівних та інших джерел, фондів збірок наукових і музейних установ. У цій же серії зусиллями групи науковців однією книжкою опубліковано довідник про археологічні пам'ятки Хмельницької, Чернівецької і Закарпатської обл. [Винокур

та ін., 1984]. Такі довідники сприяли охороні та популяризації археологічних пам'яток, особливо на місцевому рівні.

В окремій книжці в цей період опубліковано каталог і карту пам'яток VI–XIII ст. Закарпатської обл., що займають найбільший другий розділ монографії і які автор дослідження зарахував до слов'янських пам'яток [Пеняк, 1980, с. 17–92]. Серед 42 виявлених на той час пам'яток представлено 25 поселень, 9 городищ та 8 могильників і окремих поховань¹.

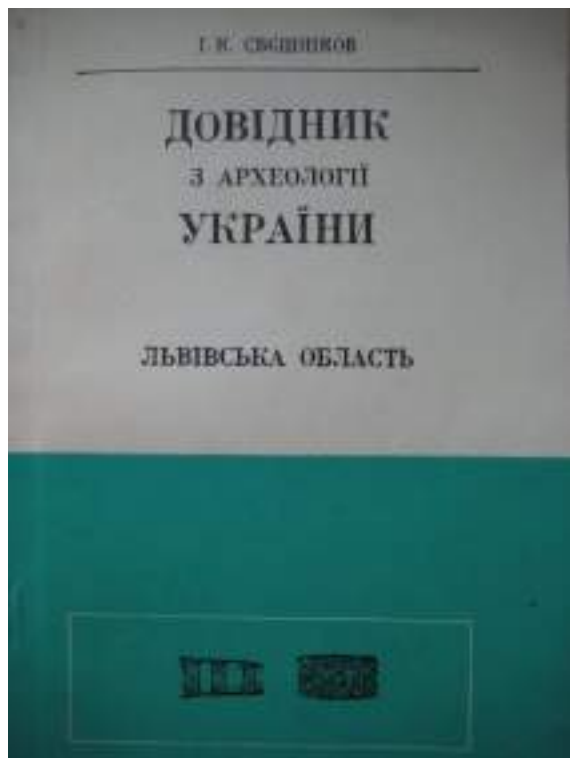

Рис. 20. Перший в Україні обласний довідник пам'яток археології, опублікований у 1976 р.

Fig. 20. First in Ukraine regional guide of archaeological sites, published in 1976

Необхідно зазначити, що матеріали заходу України неодноразово публікували в узагальнювальних монографіях, присвячених окремим археологічним артефактам, видам пам'яток і археологічних об'єктів. Однією з перших стала монографія Галі Корзухіної про скарби княжої доби, яка складається із двох частин. У першій ідеться про склад скарбів, їхню топографію і питання історії художнього ремесла за матеріалами скарбів. Натомість друга – «Перелік скарбів» – це каталог об'єктів, які розділено на чотири хронологічні групи; тут також представлені їхні ілюстрації та карти поширення. Скарби із заходу України описані серед знахідок другої (другої половини X–рубежу X/XI ст.), третьої (XI–початку XII ст.) і четвертої (70-ті роки XII ст.–1240 р.) груп. Усі вони відображені на картах відповідно до цього хронологічного поділу та на зведеній [Корзухина, 1954, с. 85, 94–95, 135–136, карти 2–5]. Варто згадати також працю Владислава Кропоткіна про скарби римських монет. Авторів дослідження вдалося зафіксувати в каталозі та на картах у тодішніх Волинській, Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Івано-Франківській, Тернопільській і Чернівецькій обл. 288 місцевостей, де були виявлені римські монети різних часів

[Кропоткин, 1961]. У книжці Павла Раппопорта приділено велику увагу городищам княжої доби Галицької і Волинської земель [Раппопорт, 1967, с. 12–72]. Схарактеризовано оборонні споруди, організацію оборони, соціальний зміст укріплених поселень (общинні укріплення, міста, замки, фортеці). Городища поділено хронологічно на три періоди (пам'ятки X–XI, XII і другої половини XIII–XIV ст.). На окремих картах кожної землі позначено городища та долучено перелік пам'яток, нанесених на карти [Раппопорт, 1967, с. 222–225]. Ще одне дослідження цього вченого, опубліковане в серії «Зведення археологічних джерел», охоплює архітектурні пам'ятки усієї території Старокиївської держави [Раппопорт, 1982]. У ньому також окремо описано відомі на тоді пам'ятки Волині (Дорогобуж, Луцьк, Володимир, Холм) і Галицької землі (Галич – 10 споруд, а також Василів, Звенигород, Львів та Перемишль). Ці архітектурні об'єкти позначено і на карті, а їхні плани представлені в ілюстраціях [Раппопорт, 1982, с. 105–113, 117]. У цій же серії надруковано працю Ірини Русанової, присвячену слов'янським старожитностям VI–IX ст. між Дніпром і Західним Бугом [Русанова, 1973]. У ній поміщено розділ «Перелік пам'яток», який підготовлено у вигляді каталогу пам'яток цього часу

¹Тут я не заторкую питання хронології та етнічної належності окремих пам'яток Закарпаття.

(поселення, ґрунтові й підкурганні кремаційні поховання, городища та окремі знахідки). Перелік розміщено по басейнах річок. Зокрема, на заході України в басейнах рік Західний Буг, Дністер, Горинь, Стир, Стохід, Турія зафіксовано 65 пам'яток, що становило трохи більше третини відомих на тоді пунктів із матеріалами другої половини I тис. н. е. [Русанова, 1973, карта на с. 54]. Цю серію поповнили також праці Юрія Кухаренка про середньовічні пам'ятки, пам'ятки залізного віку та первісної доби Полісся [Кухаренко, 1961, 1961a, 1962], про житлові споруди княжої доби на Русі [Раппопорт, 1975], кілька окремих видань про зброю княжої доби [Медведев, 1966; Кирпичников, 1966, 1966a, 1971, 1973]. Один із випусків цієї серії присвячено культурі кулястих амфор – одній із важливих культур доби енеоліту. Її автором був львівський археолог І. Свешніков. У книжці охоплено пам'ятки цієї культури заходу України (крім Чернівецької і Закарпатської обл.), а також окремі пам'ятки в інших областях та з Білорусі, Молдови й Румунії. Висвітлено також історію дослідження, поховальний обряд, хронологію цієї культури, описано найтиповіші артефакти [Свешников, 1983].

Польський археолог Т. Сулімірський присвятив працю культурі шнурової кераміки (КШК) і культурі кулястих амфор (ККА), вона опублікована в Лондоні [Sulimirski, 1968], має дві частини. У першій йдеться про археологічні дослідження, а друга – має виразні ознаки каталогізації та картографування [Sulimirski, 1968, s. 105–208]. Тут по окремих секціях автор описує курганні могильники і поселення Комарова, кургани Прикарпаття по групах, північно-західні курганні могильники й поселення, західноволинські могили. Часто в описах автор сягає території Польщі на заході та Наддніпрянщини на сході. Окрему секцію присвячено ККА, де теж виділено групи пам'яток (рис. 21). У кінці книжки подано карти їхнього поширення, плани могильників, рисунки і фото.

Багато археологічних матеріалів заходу України через історичні обставини опинилося за кордоном – у музеях Кракова, Варшави, Відня тощо. До честі закордонних дослідників, час до часу вони публікували ці матеріали у статтях, інколи присвячували їм навіть окремі книжки. Зокрема, вже 1960 р. Лехослав Раугут опублікував ранньосередньовічні матеріали з України, які опинилися в Державному археологічному музеї Варшави. Ця публікація фактично доповнює книжку О. Ратича. Перелік пунктів автор подав за такою схемою: назва місцевості, район, область, тип пам'ятки, дослідження, інвентар, хронологія, література. У ній описано понад 100 пам'яток, серед яких найбільшою кількістю представлені Рівненська (43), Волинська (26) і Тернопільська (19) обл. Ще у 8-ми областях згадано 13 пам'яток, переважно від 1 до 3-х пунктів [Rauhut, 1960]. Матеріали з пам'яток кам'яної доби й доби ранньої бронзи з Варшавського музею опрацював та опублікував Єжи Глосік. Каталог охоплює 271 пункт, які укладено за абеткою, і вони містять найбільше матеріалів з околиць Дубна та Кременця. Серед них представлено наконечники крем'яних списів, серпи, крем'яні сокири тощо. Вироби з каменю презентує велика кількість сокир різних типів, а серед керамічних матеріалів багато артефактів культур лійчастого посуду, КШК, стрижовської культури [Glosik, 1962, s. 125–216].

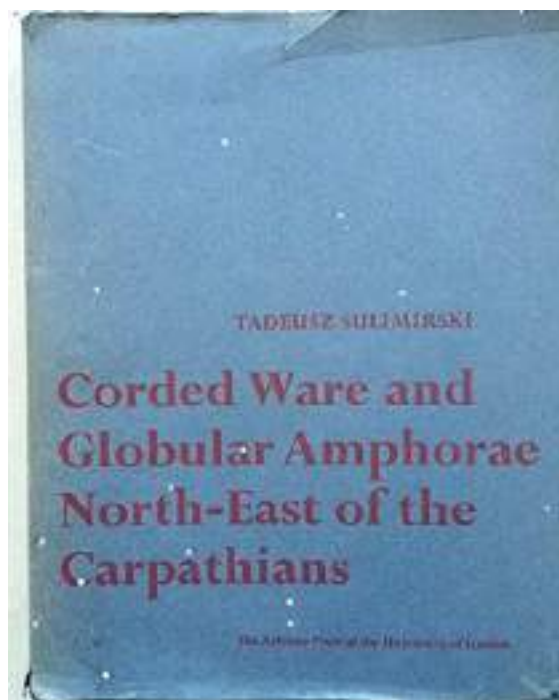

Рис. 21. Монографія Тадеуша Сулімірського
Fig. 21. Monograph of Tadeusz Sulimirski

Традиція публікації українських за походженням матеріалів із цього музею продовжувалася і в наступні роки. Окрему книжку присвятила Тереза Венгжинович знахідкам доби бронзи і раннього заліза. Робота складається з п'яти розділів, серед яких найбільшим є другий – «Каталог знахідок». Він охоплює знахідки з території України (106 пунктів) та Білорусі (7 пунктів). Матеріали з України віднайдені в різні часи, переважно з її західного регіону (понад 70 місцевостей). Серед них виділені знахідки тцінецької, комарівської, лужицької, висоцької, Гава-Голігради, милоградської, поморської культур та інших груп і культур ранньозалізної доби. 15 знахідок походять із невідомих місцевостей. Каталог доповнюють гарно виконані ілюстрації та карти [Węgrzynowicz, 2001].

Рис. 22. Тритомна археологічна карта пам'яток заходу України

Fig. 22. Three-volume archaeological map of the sites of the West of Ukraine

Важливою подією і підсумком довголітнього археологічного картографування заходу України стала публікація на початку 80-х років ХХ ст. колективної праці у трьох книжках – найповнішого зведення різночасових пам'яток усіх семи західних областей цієї території (рис. 22). Видання підготували співробітники відділу археології Інституту суспільних наук у співпраці з археологами інших наукових, освітніх і музейних установ.

Перша книжка охоплює пам'ятки доби палеоліту, мезоліту, неоліту й енеоліту [Археологічні пам'ятки, 1981]. Крім передмови, у книжці вміщено такі розділи: «Стоянки та місцезнаходження палеолітичної доби», «Пам'ятки мезолітичного часу» і «Пам'ятки доби неоліту та енеоліту». Їх доповнюють алфавітний покажчик пам'яток, список використаної літератури. Всі пам'ятки кам'яного віку описані по окремих областях і представлені на чотирьох картах відповідно до їхньої хронології. Шкода тільки, що ротاپринтний спосіб видруку обмежив можливості в цій книжці і двох наступних розмістити фотографії та рисунки, які завжди підвищують рівень археологічних видань.

У другій книжці вміщено зведення даних про археологічні пам'ятки КШК Прикарпаття, Волині й Закарпаття (розділ I), бронзової доби, у якій виділено такі культури: стжижовську, Отомань, комарівську, тцінецьку, Станово, Ноа, лужицьку і скарби бронзових речей (розділ II). У розділі III зібрано інформацію про культури ранньозалізної доби (голіградську, висоцьку, латенську, милоградську, поморську) й окремі групи пам'яток (лежницької, могилянської, черевино-лагодівської, західноподільської, куштановицької). Кожен розділ має перед

каталогом характеристику епохи й археологічних культур та карти пам'яток [Археологічні пам'ятки, 1982].

У третій книжці цієї серії матеріали розділено на три розділи [Археологічні пам'ятки, 1982a]. У першому – «Пам'ятки племен Прикарпаття, Волині і Закарпаття кінця I тис. до н. е. та першої половини I тис. н. е.» – пам'ятки у хронологічному порядку розписані за такими археологічними культурами: липицька, пшеворська, сарматська, пам'ятки типу Лукашівки, зарубинецька, черняхівська, пам'ятки типу Дитинич, культура карпатських курганів. Тут також подано перелік випадкових монет римського часу та монет римського часу невизначеної культурної належності. Другий розділ «Пам'ятки східнослов'янських племен у період утворення Давньоруської держави» присвячено пам'яткам VI–IX ст., пов'язаним із племенами, згаданими в «Повісті минулих літ». У третьому розділі традиційно висвітлено по областях, як і у двох попередніх книжках, різні типи пам'яток (поселення, городища, могильники, скарби, окремі знахідки) IX–XIII ст. Додаткову інформацію про пам'ятки доповнює їхній перелік, сім карт і список літератури.

Каталогізація і картографування пам'яток археології на заході України в роки незалежності. У перші три десятиліття незалежної України активно продовжувалася каталогізація й картографування пам'яток археології заходу України. У 1992 р. опубліковано монографію Дениса Козака, присвячену етнокультурній історії Волині I ст. до н. е. – IV ст. н. е. [Козак, 1992]. У додатку до основної частини праці розміщено каталог археологічних пам'яток пшеворської, вельбарської культур і зубрицької групи. Серед ілюстративних матеріалів є також дві карти їх поширення. Випущено серію праць про різночасові археологічні пам'ятки Волинської обл. Серед них можна згадати навчальний посібник, у якому з ілюстраціями й картами проаналізовано всі археологічні культури Волині та вміщено перелік по районах відомих археологічних пам'яток [Кучінко, Охріменко, 1995]. Опубліковано брошури, присвячені пам'яткам окремих районів або басейнам річок [Конопля, Оприск, 1991; 2012; Конопля, 1997, с.172–217; Конопля, Івановський, 1997] та навчальний посібник про пам'ятки археології Луцького р-ну з окремим розділом-каталогом пам'яток, укладеним за абеткою населених пунктів [Кучінко, Златогорський, 2010, с.165–262]. У 2017 р. випущено найповніший каталог про пам'ятки всієї Волинської обл. [Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»)] (рис. 23). У вступі коротко висвітлено історію археологічного вивчення області, а в головній частині описано за алфавітом пам'ятки 16 районів. У додатку вміщено альбом ілюстрацій, однак у цьому виданні, як і у вже згаданих, відсутні карти.

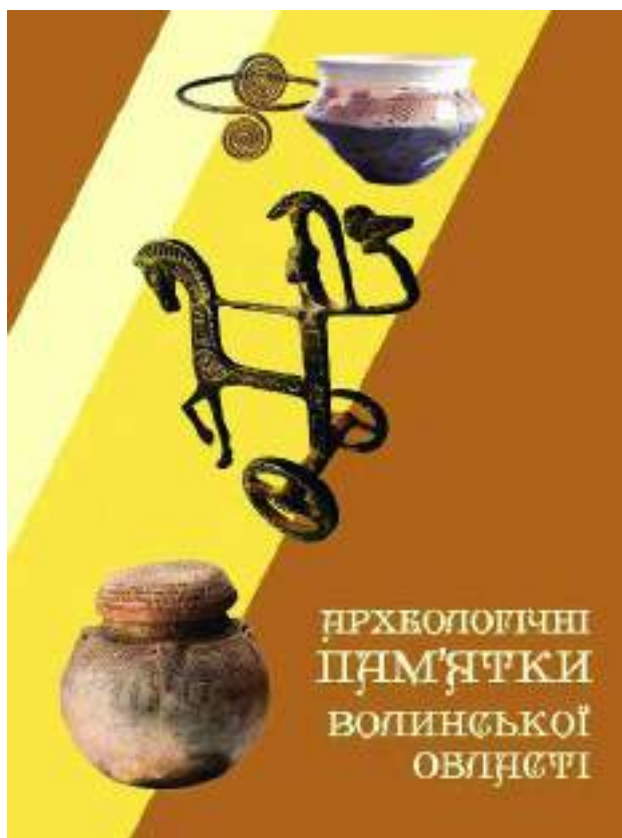

Рис. 23. Каталог пам'яток археології Волинської обл.
Fig. 23. Catalog of sites of archaeology of Volhynia region

З метою активізації пам'яткоохоронної діяльності в 1993 р. надруковано список пам'яток стародавньої історії Львівської обл., у якому зафіксовано понад 750 найважливіших різночасових об'єктів у 20 районах, а також у міста Львів і Червоноград [Михальчишин, 1993]. До списку внесено археологічні пам'ятки з довідника, який 1976 р. видав І. Сवेशніков, і доповнено матеріалами нових польових обстежень та розкопок. Сокальський р-н Львівщини поповнився нововідкритими пам'ятками від доби палеоліту до пізнього середньовіччя з басейну р. Білосток [Бугай, Войнаровський, Конопля, 2009]. Низку невідомих різночасових пам'яток виявлено на території колишнього Самбірського р-ну Львівщини [Гавінський, Лукомський, 2013, с. 233–251], у басейні р. Стривігор [Войцещук, Павлів, Петегирич, 2018, с. 340–355]. У книжці-каталозі пам'яток Дрогобицького підгір'я зібрано інформацію про 214 пунктів із пам'ятками від доби палеоліту до середньовіччя, які представлено на 4-х картах [Мацкевий, Козак, 2010].

Друкуються у вигляді каталогів і карт матеріали, які нагромаджувалися в музейних установах. Як приклад, можна згадати різночасові знахідки з 75 археологічних пам'яток, що зберігаються у Бродівському історико-краєзнавчому музеї на Львівщині. Їх опубліковано разом із двома картами північної і південної частини Брідщини [Онищук, 2008, с. 172–194]. Окремим каталогом випущено маловідому збірку трипільської антропоморфної пластики з фондів Львівського історичного музею. У книжці описано і проілюстровано 205 статуеток різного стану збереження з 14 пунктів (7 місцевостей Тернопільської обл., 3 – Івано-Франківщини, 3 – з Черкащини та з однієї місцевості Чернівецької обл.), які також позначено на карті [Яковишина, Куценяк, 2021].

Одним із сучасних прикладів створення різночасових вузько локальних археологічних карт може слугувати праця про пам'ятки Рогатинського р-ну Івано-Франківщини [Павлів, Петегирич, 2015, с. 16–96]. До неї ввійшли матеріали, скрупульозно відшукані в давніших наукових і науково-популярних публікаціях із XIX по XXI ст. і велика кількість нововідкритих, з активною участю авторів дослідження, пам'яток (рис. 24). У структурі цієї праці представлено природно-географічну характеристику району, типи археологічних пам'яток та історію їхнього дослідження. В окремому розділі відтворено археологію і давню історію Рогатинщини від доби палеоліту до середньовіччя за археологічними джерелами. Великий каталог пам'яток розміщено в текстовій частині та проілюстровано на археологічних картах, у 23 рисунках і 29 світлинах. За подібною схемою підготовлено працю про археологічні пам'ятки колишнього Городоцького р-ну Львівщини [див. статтю: Петегирич, Павлів, 2023 у цьому збірнику].

Рис. 24. Колективна праця з каталогом і картою археологічних пам'яток Рогатинщини

Fig. 24. Collective work with catalog and map of archaeological sites of Rohatyn district

Рис. 25. Монографія Михайла Кучери про слов'яно-руські городища на території України
Fig. 25. Monograph of Mykhailo Kuchera dedicated to Slavic-Rus hillforts located on the territory of Ukraine

їхньої хронології, локалізації, дублювання тощо. Для їхнього вирішення В. Козюба запропонував прийняти Програму створення Національного реєстру слов'яно-руських городищ [Козюба, 2010, с. 292–298].

Велику колекцію хрестів-енколпіїв із території західної України у найповнішому виданні, яке охоплює знахідки, виготовлені у Старокиївській державі та привезені на її територію [Корзухина, Пескова, 2003]. У першій частині видання (автор Г. Корзухіна) розроблено систему класифікації енкалпіїв, їхнє датування і висвітлено картину розвитку цієї галузі художнього ремесла. Друга частина книжки, яку підготувала А. Пескова, є каталогом, у якому серед інших знахідок по окремих групах і типах описані та представлені в ілюстраціях хрести-енколпіїв заходу України й сусідніх територій, які належали до Галицько-Волинських земель. У нещодавно опублікованому каталозі іконок X–XIII ст. з України, виготовлені з каменю, кістки та кераміки, представлено знахідки візантійського походження та роботи південноруських майстрів із території заходу України і прилеглої території Польщі [Архипова, 2021, с. 98–112, 171–190].

У монографії Віри Гупало у вигляді таблиці вміщено «Каталог археологічних пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі» [Гупало, 2014]. У каталозі подана коротка інформація про кілька сотень пам'яток (поселення, городища, могильники, печери). Територіально вони охоплюють Львів і Бродівський, Буський, Городецький, Жидачівський, Жовківський, Золочівський, Миколаївський, Перемишлянський, Пустомитівський і Яворівський р-ни Львівщини (два останні чомусь кілька раз повторюються, тому не можна встановити точну кількість пам'яток). Із Тернопільщини до каталогу потрапили пам'ятки

За роки незалежності опубліковано тематичні індивідуальні монографії, у яких вагому частку займають каталоги пам'яток княжої доби. Відомий дослідник українських городищ Михайло Кучера розглянув топографію городищ і планування їхніх оборонних споруд, будову оборонних споруд, особливості забудови городищ та основні етапи оборонного будівництва на великій території між Сяном і Сіверським Дінцем (рис. 25). Серед городищ багатьох регіонів він виділяє Дністро-Сиретську, Прикарпатську (верхньодністровську), Західно-волинську (західнобузьку) і Південно-волинську групи городищ, які приблизно охоплюють західноукраїнську територію [Кучера, 1999, с. 123–136, 140–142, рис. 36–38, 40]. Городища кожної з цих груп представлені також на картах та в додатку у вигляді реєстру-переліку городищ VIII–XIII ст., які розміщено по басейнах річок [Кучера, 1999, с. 189–224]. Кілька років раніше була опублікована праця Андрія Кузи, присвячена городищам з усієї території Старокиївської держави [Куза, 1996]. Порівняльне вивчення обох досліджень, яке ретельно провів Віталій Козюба, показало багато невирішених проблем щодо самої кількості городищ цього часу в Україні,

Бережанського, Зборівського й Козівського р-нів, а з Івано-Франківщини – Рогатинського. На жаль, не має карти з нанесеними пам'ятками, яка візуально показала б неправомірність віднесення до складу Звенигородської землі багатьох пам'яток, що не входили до неї за територіальним принципом. Не враховано також такий вид, як скарби (Молотівський, Олеський, Вербівський).

Пам'ятки княжої доби східнішої частини Західного Поділля ввійшли до каталогу монографії Марини Ягодинської, який охоплює Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Козівський, Монастирський, Підволочиський, Терехівський, Тернопільський, Чортківський р-ни Тернопільської обл. Загалом – 542 пам'ятки [Ягодинська, 2018, с. 138–206].

Для території Закарпаття, крім каталогу пам'яток VI–XIII ст., у книжці Степана Пеняка, яку опубліковано ще в останній чверті XX ст., важливим став випуск монографії з каталогом і картою пам'яток куштановицької групи ранньозалізного періоду, який здійснено завдяки співпраці з Інститутом археології Ягеллонського університету [Попович, 2006], а також загальна характеристика і кількість пам'яток археології Закарпаття, подані за окремими епохами, періодами й культурами [Пеняк, 2006, с. 272–276].

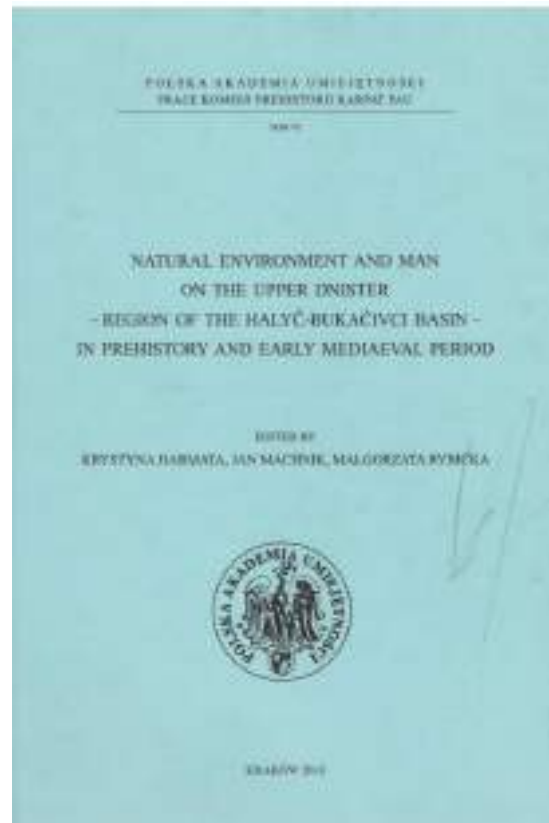
У роки незалежності налагодилася співпраця археологів Львова з польськими науковими установами у вивченні археологічної спадщини заходу України, зокрема і щодо каталогізації та картографування археологічних пам'яток. Із 1992 р., за ініціативою світлої пам'яті відомого польського археолога, професора Яна Махніка (1930–2023), розпочалися щорічні спільні українсько-польські археологічні дослідження. Важливо, що вони мали інтердисциплінарний підхід, до них долучилися геологи, геоморфологи, палеоботаніки. На початковому етапі головні зусилля були спрямовані на верифікацію відомих пам'яток археології і водночас під час цих досліджень відкрито велику серію невідомих археологічних об'єктів.

Дослідження розпочалися від долини р. В'яр, правої притоки Сяну, та р. Стривігор, яка впадає у Дністер, і поширювалися в південно-східному напрямку вздовж Карпатського підгір'я. Важливими та результативними у спільних українсько-польських археологічних дослідженнях були масштабні розвідкові роботи, спрямовані на пошуки нових та уточнення локалізації вже відомих стародавніх курганів. Із цією метою за пропозицією українських археологів із 1997 р. розпочалися систематичні обстеження окремих природно-географічних мікрорегіонів Верхньої Наддністрянщини. Широкими розвідковими роботами, які проводилися до 2013 р., охоплено території східної частини Сянсько-Дністровської, Самбірської і Дрогобицької височин, Моршинського підгір'я, Стільсько-Бібрського горбогір'я, Присвіцької (Заліської) височини, Рогатинського Опілля, Войнилівської височини, які донедавна були «білою плямою» на карті курганних пам'яток Верхньої Наддністрянщини [Machnik, et al., 2006, p. 106–125; Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006, p. 127–142; Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006a, p. 143–161; Махнік, Павлів, Петегирич, 2013, с. 114–168]. У результаті досліджень встановлено, що ця територія буквально насичена стародавніми могилами, кількість яких сягає понад 2 000 курганних насипів. Нововиявлені пам'ятки, на відміну від інформації про кургани, досліджені давніше, мають детальну топографічну локалізацію, плани схем курганних груп, фотофіксацію та метричну характеристику практично кожного кургану.

За аналогіями та результатами попередніх досліджень, частина курганів може належати до КШК, інші – до тцінецької та комарівської культур, великі могили, ймовірно, відносяться до пізньобронзової і ранньозалізної діб, малі насипи – до культури карпатських курганів, слов'яно-руської доби. Отримані результати показують, що Верхня Наддністрянщина займає одне з чільних місць у європейському масштабі щодо концентрації курганів. Результати робіт спільної експедиції висвітлені в сотні статей, представлені на міжнародних конференціях в Україні та за кордоном, опубліковані в серії монографій (рис. 26). Вони підтверджують ефективність широкої міжнародної співпраці в археології [Детальніше про головні результати діяльності українсько-польської експедиції див.: Павлів, Петегирич, Махнік, 2015, с. 323–347].

a

b

Рис. 26. Праці українсько-польської експедиції з археологічними каталогами і картами
Fig. 26. Publications of Ukrainian-Polish expedition with archaeological catalogues and maps

Молоді археологи з Польщі, інколи у співпраці з українськими колегами, теж долучилися до підготовки каталогів і карт заходу України, користаючи з кращих можливостей для опрацювання археологічних матеріалів під час наукових відряджень та залучення збірок із музеїв Польщі. Прикладом може слугувати каталог городищ княжої доби Івано-Франківщини, Львівщини й Тернопільщини [Liwoch, 2003, s. 213–297]. У каталозі Р. Лівоха розміщено інформацію про 307 городищ 3-х західноукраїнських областей, які укладено за алфавітом, та доповнено картою пам'яток, планами і перерізами городищ та валів [Liwoch, 2003, с. 223–286]. Цей дослідник також є автором каталога і карти поширення металевих булав та мечів княжої доби на західній Україні [Liwoch, 2006, s. 67–78; 2008, s. 50–56]. Ще одне його дослідження присвячене скарбам домонгольського часу на заході України, які виявлено у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській і Тернопільській обл. [Liwoch, 2013]. Воно підготовлене за матеріалами згаданої праці Г. Корзухіної 1954 р. та доповнене матеріалами новіших досліджень і випадкових знахідок. Для повноти інформації про цю категорію знахідок вартувало б долучити скарби з Чернівецької і Львівської обл., які ще з XIX ст. зберігаються у Відні (Naturhistorisches Museum Wien).

Із врахуванням нових археологічно-архітектурних досліджень, одним із розділів праці Домініка Худзіка став каталог сакральної архітектури Галицько-Волинських земель [Chudzik, 2014]. Він значно доповнив виданий ще 1982 р. каталог П. Раппопорта.

Рис. 27. Колективна монографія з археологічним каталогом і картами пам'яток у басейні р. Вишні
Fig. 27. Collective monograph with archaeological catalogue and maps of sites located in the Vyshnya River basin

часу. Крім археологічних матеріалів, у книжці вміщено інформацію про церкви й костели цієї території.

У межах співпраці археологів Інституту археології Познанського університету, Інституту археології НАН України, Національного заповідника «Давній Галич» і Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника опубліковано каталог курганних могильників комарівської культури [Makarowicz et al., 2016]. Цей каталог створено із застосуванням новітніх геодезичних, геоінформаційних і геофізичних методів фіксації та вивчення курганів у басейні верхнього Дністра. Усі кургани розділено за окремими підрозділами (III–XVIII), які названо за місцевостями, поблизу яких локалізовано стародавні могили.

Одну з важливих колективних міждисциплінарних праць із великим каталогом пам'яток археології та численними картами опубліковано 2018 р. [Czopek et al., 2018]. Вона стала результатом виконання українсько-польського проекту «Культурно-поселенські зміни в басейні р. Вишня за доби бронзи і раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени». У басейні цієї правосторонньої притоки Сяну, яка протікає по території України та Польщі, зафіксовано 1 771 пам'ятку, на якій представлені матеріалами від доби палеоліту до пізнього середньовіччя (рис. 27). У книжці детально описано пам'ятки, на

Спільними зусиллями дослідників з України і Польщі підготовлено й опубліковано археологічну карту та каталог пам'яток культури лійчастого посуду [Гавінський, Пастеркевіч, 2016]. У каталозі серед 335 пунктів найбільшою кількістю представлені пам'ятки у Львівській, Волинській і Рівненській обл. В Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Житомирській обл. зафіксовано окремі пункти. На зведеній карті окремо позначено пам'ятки, де проводилися значні розкопки, розкопки невеликою площею і пункти, на яких зібрано поверхневі матеріали, а також знахідки на пам'ятках трипільської культури. На форзацах вміщені карти цієї культури на 30-ті, 50-ті та 80-ті роки XX ст., що дає можливість простежувати кількісне зростання й територіальне поширення пам'яток культури лійчастого посуду в Україні.

Працівники Замойського музею (Польща) і НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України (Львів) виконали проект з обстеження басейну р. Варенжанки на кордоні України й Польщі [Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka, 2011]. У результаті його виконання обстежено 120 км² у Польщі і 70 км² в Україні. Зібрано дані про 476 пам'яток на польському боці та 158 на українському від доби палеоліту до Нового

Рис. 28. Каталог артефактів виявлених під час археологічних досліджень Львова

Fig. 28. Catalogue of artifacts discovered during archaeological research in Lviv

рисунків та фото артефактів і бібліографією [Grody Lubelszczyzny, 2019]. Багато з тих городищ свого часу були пов'язані з населеними пунктами Волинської землі й Галицько-Волинської держави (наприклад, Холм, Червен, Волинь, Городло, Стівп'є, Сутейськ, Андріїв), тому цікаві і для українських дослідників.

Створено серію археологічних карт окремих міст княжої доби. У книжці, присвяченій Львову, висвітлено історію дослідження міста та приміських територій, складено каталог пам'яток і окремих знахідок (172 од.), які нанесено на карту, виділивши їх за певними епохами, починаючи від доби палеоліту [Мацкевий, 2008]. Варто зауважити, що в цій роботі недоречно виглядає внесення до каталогу пам'яток XX ст. Порівняно зі Львовом, набагато добротніше виглядає каталог археологічних пам'яток Перемишля, який уклав Анджей Коперський [Dzieje Przemyśla, 2001]. Появилися каталоги однотипних артефактів, віднайденних у літописних містах, наприклад, плombs «дорогичинського типу» з Червена [Florkiewicz, Jusupović, Musin, 2020, p. 53–354]. Привертає увагу каталог археологічних знахідок із досліджень НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України в середмісті Львова. Цей каталог гарно ілюстрований і структурований за окремими видами археологічних артефактів, віднайденних упродовж 20-річної діяльності цієї установи (рис. 28). У ньому представлені різночасові зразки керамічного посуду, кахлів, люльок, іграшок, металевий і скляний посуд, господарські, побутові та культові речі, елементи одягу і прикраси тощо [Скарби підземного Львова, 2011].

яких проводилися розкопки. Їх доповнюють таблиці з матеріалами, об'єктами, картами з місцями локалізації пам'яток і розкопок, світлинами [Czorek et al., s. 248–415]. У формі таблиць представлені всі пам'ятки цього мікрорегіону, укладені за абеткою [Czorek et al., s. 415–677]. Таблиці містять інформацію про назви пам'яток, район розташування, стан дослідження, знахідки, датування або культурну належність, тип пам'ятки, площу, геоморфологічну характеристику, рік і автори досліджень та література. Додаткову інформацію можна почерпнути з окремих карт пам'яток різних періодів, зведеної карти й обширного списку літератури. Необхідно наголосити, що у праці застосовано міждисциплінарні студії, які показали, що в такому підході лежить майбутнє археології поселенських структур.

Цікаво представила археологічну карту городищ Люблінщи від XI до XIV ст. група польських археологів. У вступі цього дослідження висвітлено природно-географічну характеристику мікрорегіону й описано городища за писемними та археологічними джерелами. Головну частину праці побудовано у вигляді каталогу з детальними описами городищ і великою кількістю карт, світлин, схем,

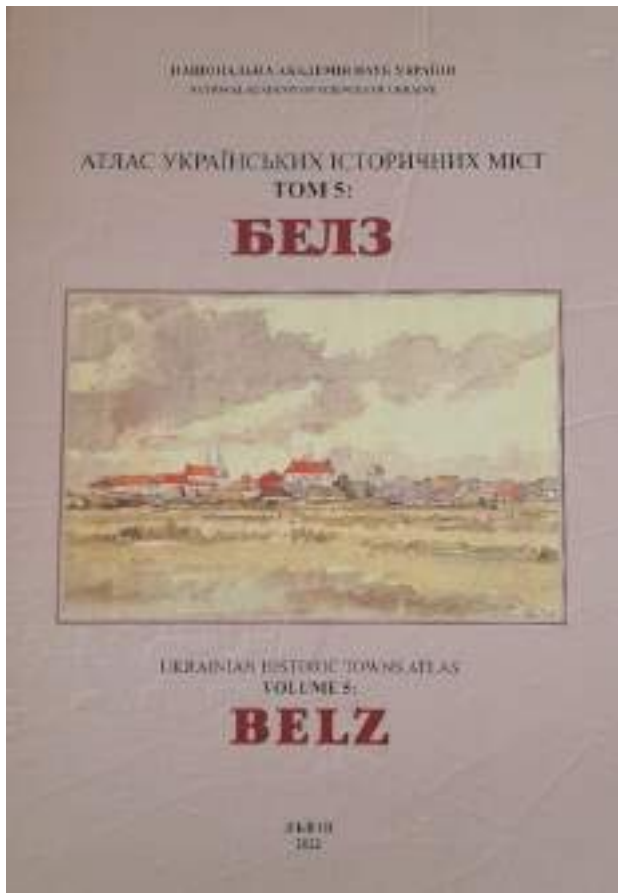

Рис. 29. Атлас Белза із серії українських історичних міст

Fig. 29. Atlas of Belz from series of Ukrainian annalistic cities

важливою та невід'ємною частиною археологічних знань. Перед тим, як зайняти своє вагоме місце у процесі археологічних студій, вони пройшли тривалу трансформацію. Відправною віхою їхнього формування стала поява спочатку елементів каталогізації, а згодом і картографування археологічних пам'яток у «Повісті минулих літ», Київському й Галицько-Волинському літописах, «Списку руських міст далеких і близьких», на австрійських військово-топографічних картах другої половини XVIII ст., тобто від перших згадок у писемних джерелах княжої доби X–XIII ст. і просторової фіксації на старовинних картах до сучасної повноцінної стадії розвитку археологічної науки з розвинутим науково-методичним апаратом.

З 2014 р., за ініціативою Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, розпочалася публікація «Атласів українських історичних міст» і Україна долучилася до престижного загальноєвропейського картографічного проекту (рис. 29). Вже опубліковано атласи Львова, Галича, Жовкви, Жидачева, Белза, у яких належне місце відведено пам'яткам археології, що представлені в цих виданнях у формі каталогів і карт [Петегирич, Лукомський, 2014, с. 14–17²; Лукомський, Милян, 2016, с. 45–46; Ткачук, Креховецький, Фіголь, 2018, с. 49–50; Ільчишин та ін., 2020, с. 36–40; Лазурко, Осаульчук, 2022, с. 49–51]³. Останнім часом археологічні карти стали навіть предметом дисертаційних досліджень із використанням новітніх методик та однією з важливих складових публікації окремих статей [див., наприклад: Манігда, 2016; Павлів, 2022, рис. 13; Луцик, 2019, рис. 14; Ільчишин, Ільчишин, 2022, с. 104–107].

Короткі висновки. Отже, за результатами огляду тривалої історії укладання археологічних каталогів і карт заходу України, можна зробити певні висновки та пропозиції. Археологічні каталоги й карти цієї території стали

² Оскільки всі археологічні пам'ятки Львова описані в окремій монографії, то в атлас Львова внесені тільки пов'язані зі слов'янським заселенням території Львова та процесом виникнення міста.

³ У чотирьох із п'яти опублікованих атласів, окрім Львова, вміщені каталоги та карти пам'яток як самих міст, так і найближчих околиць. Позитивно оцінюючи їхню публікацію, необхідно згадати окремі пропуски. У Галичі не згадано об'єкт ранньозалізного часу біля північної стіни Успенського собору, і що особливо прикро, пропущено інформацію про скарби VII–VIII і XII–XIII ст. В атласі про Жовкву нема інформації про дослідження Я. Пастернака у Глинську, скарб бронзових виробів та печеру у Крехові. У Белзькому атласі неправомірно нанесено на підставі поверхневих обстежень більшу кількість поселень на околицях міста, не враховуючи тривалий час розорювання пам'яток, матеріали яких з одного поселення переміщуються на значні відстані.

Вивчення історії створення каталогів і карт пам'яток археології заходу України дало змогу виділити окремі хронологічні періоди цього процесу. **Перший** – фіксація пам'яток у найдавніших писемних джерелах X–XIV/XV ст., на стародавніх мапах, зокрема т.зв. Йосифінського картографування другої половини XVIII ст. **Другий** – початок наукової каталогізації і картографування, що розпочався у другій половині XIX ст., набрав самостійних ознак, ініційованих Археологічними з'їздами та, зокрема, В. Антоновичем. Він тривав до початку Першої світової війни. **Третій** – охопив час між двома світовими війнами. Тоді вперше появився каталог різночасових пам'яток усієї східної Галичини Б. Януша, розгорнулася діяльність щодо збору та фіксації пам'яток вчених НТШ (Ю. Полянський, Я. Пастернак, О. Цинкаловський), краєзнавців, музейних працівників. У цей період були опубліковані каталоги й археологічні карти переважно різночасових пам'яток археології, які охоплювали малі й великі території тогочасного адміністративного поділу західної України.

Другу половину XX ст. можна виділити в окремий **четвертий період**, який став доволі результативним і різноплановим щодо широкого спектра археологічних каталогів та карт. У цей час уперше були опубліковані археологічні карти, присвячені пам'яткам окремих епох або культур, продовжувався випуск каталогів і карт різночасових пам'яток, вони стали важливими частинами індивідуальних монографій, їх почали використовувати також історики. Була випущена серія археологічних карт чотирьох областей заходу України. Археологічні джерела цього регіону ввійшли в територіально ширші узагальнювальні праці, присвячені скарбам римських монет, слов'янським старожитностям VI–VII ст., скарбам, городищам, архітектурним об'єктам, житловим спорудам княжої доби. У цей період появилися публікації у вигляді карт із матеріалами, які в силу історичних обставин опинилися в закордонних музеях, зокрема в Польщі.

Важливою подією і підсумком довголітнього археологічного картографування заходу України стала публікація на початку 80-х років XX ст. колективної праці у трьох книжках – найповнішого зведення різночасових пам'яток усіх семи західних областей цієї території. Видання підготували співробітники відділу археології Інституту суспільних наук у співпраці з археологами інших наукових, освітніх і музейних установ.

П'ятий період охоплює роки незалежності. У перші три десятиліття незалежної України активно продовжувалася каталогізація й картографування пам'яток археології заходу України. Випущено серію праць про пам'ятки Волині пізньоримського часу та різночасові археологічні пам'ятки по окремих районах або басейнах річок. У 2017 р. опубліковано найповніший каталог про пам'ятки всієї Волинської обл. Подібну роботу виконано по окремих районах Львівщини, у басейні р. Стривігор і території Дрогобицького підгір'я. Випущено у вигляді каталогів та карт різночасові матеріали ізнахідки однієї культури, які нагромаджувалися в музейних установах. У цей період при створенні різночасових вузько локальних археологічних карт (Рогатинщина на Івано-Франківщині та Городоччина на Львівщині) їхню класичну структуру (каталог і карта) доповнено ширшою інформацією щодо природно-географічної характеристики району дослідження, типів археологічних пам'яток та історії їхнього дослідження, а також відтворено історію цієї території за археологічними джерелами.

У тематичних індивідуальних монографіях цього періоду представлено у вигляді каталогів і карт пам'ятки й окремі знахідки княжої доби (городища, поселення, могильники, хрести-енколпіони, іконки), а також пам'ятки куштановицької групи ранньозалізного часу Закарпаття.

У роки незалежності налагодилася співпраця археологів Львова з польськими науковими установами у вивченні археологічної спадщини заходу України, зокрема і щодо каталогізації та картографування археологічних пам'яток. З 1992 р. по 2013 р. на території Верхньої Наддністрянщини виявлено понад 2 000 курганних насипів, окремі з яких були розкопані. Встановлено, що цей регіон займає одне з чільних місць у європейському масштабі щодо концентрації курганів. Виконано проект з обстеження басейну р. Варенжанки на кордоні

України та Польщі, де виявлено майже 500 різночасових пам'яток. У результаті виконання українсько-польського проекту з вивчення басейну р. Вишня зафіксовано 1 771 пам'ятку, на якій представлені матеріалами від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Необхідно наголосити, що у проекті застосовано міждисциплінарні студії, які показали, що в такому підході лежить майбутнє археології поселенських структур. У межах співпраці українських і польських археологів за результатами застосуванням новітніх геодезичних та геоінформаційних і геофізичних методів фіксації та вивчення курганів опубліковано каталог курганних могильників комарівської культури верхнього Дністра. Спільними зусиллями дослідників з України та Польщі підготовлено й опубліковано археологічну карту і каталог пам'яток культури лійчастого посуду, у якій зафіксовано 335 пунктів, що показало кількісне зростання й територіальне поширення пам'яток культури лійчастого посуду в Україні. Завдяки залученню матеріалів із польських музеїв удалося також створити археологічні каталоги й карти городищ, окремих видів зброї, скарбів, сакральної архітектури княжої доби заходу України.

Особливістю цього періоду стало створення археологічних карт окремих міст та їхніх найближчих околиць, які виникли ще за княжої доби. Такими є, наприклад, археологічні пам'ятки Львова й Перемишля. Появилися каталоги однотипних артефактів, віднайдених у літописних містах, зокрема плombs «дорогичинського типу» з Червена. Випущено гарно ілюстрований і структурований за окремими видами археологічних артефактів каталог, віднайдених у середмісті Львова. З 2014 р. розпочалася публікація «Атласів українських історичних міст» (Львів, Галич, Жовква, Жидачів, Белз), у яких належне місце відведено пам'яткам археології, що представлені в цих виданнях у формі каталогів і карт. Останнім часом із використанням новітніх методик археологічні карти стали навіть предметом дисертаційних досліджень та однією з важливих складових публікації окремих статей.

За особливостями фіксації пам'яток археології та їхнього нагромадження, просторовим поширенням, культурно-хронологічними ознаками серед археологічних карт можна виділити кілька типів:

1. Універсальні археологічні карти, що охоплюють усі відомі на певний етап досліджень різночасові пам'ятки і за територією поширення можуть бути загальнодержавними, регіональними, мікрорегіональними.

2. Тематичні археологічні карти, присвячені пам'яткам окремого хронологічного періоду, епохи, археологічної культури. Такі карти теж можуть мати подібний просторово-географічний поділ.

3. Археологічні каталоги й карти окремих археологічних об'єктів, артефактів, явищ. Доволі часто для їхнього створення доводиться виходити за межі сучасної державної території.

4. Археологічні карти міст заходу України, зокрема історичних міст, які ведуть свою історію ще від княжих часів. У межах цих карт можуть створюватися каталоги різно- й одночасових об'єктів і артефактів.

Отож сучасний розвиток археологічної науки важко уявити без створення археологічних каталогів і карт, які в умовах щораз інтенсивнішого використання інформаційних технологій формуються як електронні бази даних, що потребують тісної інтеграції із земельними та містобудівними кадастрами в політиці забудови міської та сільської територій. Водночас існує загроза протизаконного використання, особливо каталогів і карт із детальною локалізацією пам'яток, щораз більшою чисельністю т. зв. копачів, скарбошукачів, металодетектористів. Ця ситуація потребує дотримання положень Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, удосконалення українського пам'яткоохоронного законодавства із врахуванням норм міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. (1900). *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва: Типография Г. Лисснера, А. Гешеля, 135 с.
- Антонович, В. Б. (1901). *Археологическая карта Волынской губернии. Труды XI Археологического съезда, I*, Москва, 1–133.
- Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»)*. (2017). М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський (упоряд.). Луцьк: Вежа-Друк, 710 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку*. (1981). Київ: Наукова думка, 310 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза*. (1982). Київ: Наукова думка, 194 с.
- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів*. (1982а). Київ: Наукова думка, 268 с.
- Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список)*. (1966). Д. Я. Телегін (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 462 с.
- Архипова, Є. І. (2021). *Іконки X–XIII ст. з каменю, кістки та кераміки з України. Каталог*. Київ, 242 с.
- Баран, В. Д. (1972). *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. Київ: Наукова думка, 244 с.
- Бернякович, К. В. (1959). *Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1956–1957 рр. Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 29–41.
- Бугай, П., Войнаровський, В., Конопля, В. (2009). *Пам'ятки археології Комарева та Волиці (Сокальщина)*. Львів: Логос, 171 с.
- Бужанський, А. (1966). *Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія)*. Вінніпег, 40 с., карта.
- Булик, Н. (2010). Антоні Шнайдер: штрихи до наукового портрету львівського археолога. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, 440–453.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. (1984). *Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка, 222 с.
- Войцещук, Н., Павлів, Д., Петегирич, В. (2018). Нововідкриті пам'ятки археології у басейні ріки Стривігор. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355>
- Гавінський, А., Лукомський, Ю. (2013). До археологічного кадастру Львівської області: Самбірщина. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, 233–251.
- Гавінський, А., Пастеркевіч, В. (2016). *Археологічні пам'ятки культури лійчастого посуду на території України*. Львів, 196 с.
- Гупало, В. (2014). *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 532 с.
- Заремба, С. З. (2003). *Археологічні з'їзди*. В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В*. Київ: Наукова думка, 133–134.
- Ільків, М. (2016). *Археологічні студії Р. Ф. Кайндля. С. Осачук, О. Добржанський (упоряд.)*. Раймунд Фрідріх Кайндль. Розвідки з нагоди 150-ліття від дня народження. Чернівці: Книги ХХІ, 139–167.
- Ільчишин, З., Ільчишин, В. (2022). Пам'ятки могилянської групи ранньоскіфського часу Тернопільщини: стан і перспективи досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, 84–112. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-84-112>.
- Ільчишин, З., Осаульчук, О., Сілаєв, О., Филипчук, А. (2020). Карта 2. 2. Археологія Жидачева та його околиць. *Атлас українських історичних міст. Том 4: Жидачів / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 4: Zhydashiv*. Львів, 36–40.
- Кирпичников, А. Н. (1966). *Древнерусское оружие. Выпуск 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. Свод археологических источников (Е1-36)*. Москва; Ленинград: Наука, 176 с.

- Кирпичников, А. Н. (1966а). Древнерусское оружие. Выпуск 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. *Свод археологических источников* (Е1-36). Ленинград: Наука, 147 с.
- Кирпичников, А. Н. (1971). Древнерусское оружие. Выпуск 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Свод археологических источников* (Е1-36). Ленинград: Наука, 92 с.
- Кирпичников, А. Н. (1973). Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. *Свод археологических источников* (Е1-36). Ленинград: Наука, 112 с.
- Кобільник, В. (2005, 2007, 2009). З археології Бойківщини. *Літопис Бойківщини*, 1, 60–65; 2, 205–251; 3–6, 28–29, 53, 93, 156–157; 7, 9, 11–12, 227.
- Козак, Д. Н. (1984). *Пшеворська культура у верхньому Подністрів'ї і західному Побужжі*. Київ: Наукова думка, 96 с.
- Козак, Д. Н. (1992). *Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. – IV ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка, 175 с.
- Козюба, В. К. (2010). До питання про нову каталогізацію слов'яно-руських городищ VIII–XIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1, 292–298.
- Конопля, В. (1997). Археологічні пам'ятки Луцького району. В Конопля В. *Старожитності Волині*. Львів, 172–217.
- Конопля, В. М., Івановський, В. І. (1997). *Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район)*. Львів: НВР «Українські технології», 86 с.
- Конопля, В., Оприск, В. (1991). *Археологічні пам'ятки Волині. Рожищенський район*. Луцьк: Надстир'я, 86 с.
- Конопля, В., Оприск, В. (2012). Розвідкові роботи в басейні Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*, III, Луцьк, 10–21.
- Корвін-Піотровський, А. О. (2018). Археологічні карти півдня України. *Археологія і давня історія України*, 1(26), 66–72.
- Корзухина, Г. Ф. (1954). *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 156 с., 62 табл., 5 карт.
- Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. (2003). *Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 432 с.
- Крип'якевич, І. П. (1984). *Галицько-Волинське князівство*. Київ: Наукова думка, 175 с.
- Кропоткин, В. В. (1961). Клады римских монет на территории СССР. *Свод археологических источников* (Г4-4). Москва: Изд-во АН СССР, 135 с. + 14 карт.
- Куза, А. В. (1996). Древнерусские городища X–XIII вв. *Свод археологических памятников*. Москва: Христианское издательство, 256 с., ил.; вкладка: карты и брошюра с экспликацией.
- Курінний, П. (1994). *Історія археологічного знання про Україну*. Полтава, 140 с. Препринтне перевидання роботи, виданої Українським Вільним Університетом у Мюнхені 1970 р.
- Кухаренко, Ю. В. (1961). Средневековые памятники Полесья. *Свод археологических источников* (Е1-57). Москва: Изд-во АН СССР, 39 с. + 14 табл.
- Кухаренко, Ю. В. (1961а). Памятники железного века на территории Полесья. *Свод археологических источников* (Д1-29). Москва: Изд-во АН СССР, 60 с.
- Кухаренко, Ю. В. (1962). Первобытные памятники на территории Полесья. *Свод археологических источников* (Б1-18). Москва: Изд-во АН СССР, 36 с.
- Кучера, М. П. (1999). *Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем*. Київ: Наукова думка, 252 с.
- Кучінко, М., Златогорський, О. (2010). *Пам'ятки археології Луцького району Волині. Навчальний посібник*. Луцьк: Волинські старожитності, 275 с.
- Кучінко, М. М., Охріменко, Г. В. (1995). *Археологічні пам'ятки Волині*. Луцьк: Видавництво Волинського держуніверситету «Вежа», 167 с.
- Лазурко, О., Осаульчук, О. (2022). Карта 2. 2. Археологія Белза та його околиць. *Атлас українських історичних міст. Том 5: Белз / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 5: Belz*. Львів, 49–51.

- Літопис Руський (1989). Л. Є. Махновця (пер. з давньорус.); О. В. Мишанич (відп. ред.). Київ: Дніпро, XVI + 591 с.
- Лукомський, Ю., Милан, Т. (2016). Карта 3. 1. Археологічна карта Жовкви та околиць (до кінця XVI ст.). *Атлас українських історичних міст. Том 3: Жовква / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol 3: Zhovkva*. Львів, 45–46.
- Луцик, І. (2019). Підплитові могильники на Волині та Галицько-Волинському пограниччі: верифікація і каталогізація. *МДАПВ*, 23, 279–300.
- Манігда, О. В. (2016). *Село Галицької та Волинської земель (археологічна карта X–XIII ст.)*. Автореферат дисертації к.і.н. Інститут археології НАН України, 23 с.
- Махнік, Я., Павлів, Д., Петегирич, В. (2013). Каталог археологічних пам'яток з околиць досліджених торфовищ поблизу сіл Лука і Цвітова Калуського району у верхній Наддністрянщині. *Natural Environment and Man on the upper Dnister-Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period. Prace Komisji prehistorii Karpat PAU*, VI, Kraków, 114–168.
- Мацкевий, Л. (2008). *Археологічні пам'ятки Львова*. Львів: Логос, 224 с.
- Мацкевий, Л. Г., Козак, В. Й. (2010). *Старожитності Дрогобицького підгір'я*. Львів–Дрогобич, 184 с.
- Медведев, А. Ф. (1966). Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. *Свод археологических источников* (Е1-36). Москва: Наука, 184 с., 31 табл.
- Михальчишин, І. (1993). *Список пам'яток стародавньої історії Львівської області*. Львів, 57 с.
- Онищук, Я. (2008). Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, 172–194.
- Павлів, Д. (2022). «Жертовні» чашів похованнях доби бронзи та раннього заліза. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, 57–83.
- Павлів, Д., Петегирич, В. (2015). Археологія і давня історія Рогатинщини. *Старожитності Рогатинщини*. Львів: Тріада плюс, 16–96.
- Павлів, Д., Петегирич, В., Махнік, Я. (2015). Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, 323–347.
- Пастернак, Я. (1929). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки НТШ*, 150, 229–242.
- Пастернак, Я. (1933). Нові археологічні набутки Музею НТШ у Львові за час від 1929–1932. І. Крип'якевич (ред.). *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, 152, 152, 113–130.
- Пастернак, Я. (1933а). Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. І. Крип'якевич (ред.). *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, 152, 63–112.
- Пастернак, Я. (1937). Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933 до 1936. І. Крип'якевич (ред.). *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, 154, 240–268.
- Пеняк, П. (2006). Археологічні старожитності у Зведенні пам'яток історії і культури Закарпатської області. *МДАПВ*, 10, 272–276.
- Пеняк, С. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Петегирич, В., Лукомський, Ю. (2014). Заселення території Львова від V/VI до середини XIII ст. / Settlements on Lviv territories dated from the 5–6 centuries to the middle of the 13 centuries. *Атлас українських історичних міст, том 1: Львів / Ukrainian historic Towns Atlas, том 1: Lviv*. Львів: ДНВП «Картографія», 14–17.
- Петегирич, В., Павлів, Д. (2023). Нововідкриті пам'ятки археології центрально-західної частини Львівщини. *МДАПВ*, 27, у друці.
- Полянський, Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки НТШ*, 149, 9–35.

- Попович, І. (2006). *Закарпаття за доби раннього заліза*. Інститут археології Ягеллонського університету, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 121 с., карта, 10 фото, 52 рис.
- Раппопорт, П. А. (1967). Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 140, Ленинград: Наука, 242 с.
- Раппопорт, П. А. (1975). Древнерусское жилище. *Свод археологических источников* (Е1-32). Москва: Наука, 179 с., ил.
- Раппопорт, П. А. (1982). Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Свод археологических источников* (Е1-47). Ленинград: Наука, 136 с., ил.
- Ратич, О. О. (1957). *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 96 с.+ карта.
- Рогге, В. П. (1878). Матеріали для археології Волини. *Труды III Археологического съезда въ Россіи, Томъ первый*, Київ, 161–169.
- Русанова, І. П. (1973). Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом. *Свод археологических источников* (Е1-25). Москва: Наука, 100 с., 47 табл.
- Русина, О. В. (2012). Список руських міст далеких і близьких. В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України, Інститут історії України. *Енциклопедія історії України*, 9, Київ: Наукова думка, 750.
- Свешніков, І. К. (1959). Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 3–28.
- Свешніков, І. К. (1976). *Довідник з археології України: Львівська область*. Київ: Наукова думка, 95 с.
- Свешніков, І. К. (1983). Культура шаровидных амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников* (В1-27). Москва: Наука, 88 с.
- Свешніков, І. К., Нікольченко, Ю. М. (1982). *Довідник з археології України: Ровенська область*. Київ: Наукова думка, 115 с.
- Скарби підземного Львова. Каталог виставки археологічних знахідок із досліджень Рятівної археологічної служби у середмісті Львова*. (2011). Львів, 132 с.
- Смішко, М. Ю. (1960). *Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери*. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 187 с., іл.
- Тимошук, Б. О. (1976). *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* Київ: Наукова думка, 179 с.
- Тимошук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка, 207 с.
- Тихомиров, М. Н. (1956). *Древнерусские города*. Изд. 2-е, дополнен. и переработ. Москва: Государственное издательство политической литературы, 478 с.
- Тихомиров, М. Н. (1979). *Русское летописание*. Москва: Изд-во Наука, 83–137.
- Ткачук, Т., Креховецький, І., Фіголь, А. (2018). Археологія Галича та околиць. *Атлас українських історичних міст. Том 2: Галич / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 2: Halych*. Львів, 49–50.
- Цинкаловський, О. (1937). Матеріали до археології Володимирського повіту. І. Крип'якевича (ред.). *Записки НТШ. Праці історично-філософської секції*, 154, 183–240.
- Черниш, О. П. (1954). Карта палеоліту УРСР. *Матеріали і дослідження по археології УРСР*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 67–152.
- Юренко, С. П. (2004). *Археологічні з'їзди в Україні*. Київ: Шлях, 44 с.
- Ягодинська, М. (2018). *Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII століттях*. Тернопіль: ТОВ Терно-граф, 288 с., іл.
- Яковишина, Я., Куценяк, О. (2021). *Трипільська антропоморфна пластика у фондах Львівського історичного музею. Каталог*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 165 с.
- Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka / Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки*. (2011). Zamość, 262 s.
- Bukowski, W., Janeczka, A. (2013). Mapa józefińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. *Przedmiot i założenia programu wydawniczego. Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny*, 1, 91–112.

- Chudzik, D. (2014). *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi halickiej i wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza)*. Rzeszów: MITEL, 283 s.
- Czopek, S., Trybala-Zawiślak, K., Войцещук, Н., Осаульчук, О., Bobak, D., Gębica, P., Яцишин, А., Pasterkiewicz, W., Павлів, Д., Петегірич, В., Poltowicz-Bobak, M., Wacnik, A. (2018). *Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени*. Rzeszów / Жешів, 705 s.
- Cynkałowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 265 s. + XXXI tabl.
- Czołowski, A. (1892). *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*. Lwów, 70 s. Z tablicą i 23 rycinami w tekście.
- Czołowski, A., Janusz, B. (1926). *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego*. Tarnopol, 198 s. + LXXVIII tabl. + mapa.
- Dzieje Przemysła Tom 1. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Część 1. Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemysła*. (2001). Katalog opracował Andrzej Koperski. Przemyśl, 248 s., 89 ryc., 2 mapy.
- Florkiewicz, I., Jusupović, A., Musin, A. (2020). Plomby «typu Drohiczyńskiego» z Czeramna: katalog znalezisk / Early Medieval Small Lead Seals of «Drohiczyn Type» from Czermano: A Catalogue. In I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin. *The Sphinx of Slavic sicillography: small lead seals of «Drohiczyn Type» from Czermano. Material evidence / Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby «typu drohiczyńskiego» z Czeramna. Podstawy materialowe. U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Fruhzeit Ostmitteleuropas*. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa, 2020, 6: 2, 53–354.
- Głosik, J. (1962). Wołyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie. *Materiały starożytne, VIII*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 125–216.
- Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*. (2019). E. Banasiewicz-Szykula (red.). Lublin, 353 s.
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*. Lwów, 310 s.
- Liwoch, R. (2003). Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: Iwano-Frankowski, Lwowski i Tarnopolski). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXIV*, 213–297.
- Liwoch, R. (2006). Buławy z zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia, II*, Kraków–Sanok, 67–78.
- Liwoch, R. (2008). Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia, IV*, Kraków; Sanok, 39–59.
- Liwoch, R. (2013). Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej. *Materiały Archeologiczne, XXXIX*, 7–31.
- Machnik, J., Cyhyłyk, V., Hrybovyč, R., Hupało, V., Mackevyj, L., Petehyryč, V., Sosnowska, E., Tunia, K. (2006). Archaeological Surface Survey in the Strvijaz River valley. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester catchments from Neolithic to early medieval period*. Kraków, 106–125.
- Machnik, J., Pavliv, D., Petehyryč, V. (2006). Results of the archaeological Field Survey on the Sambir Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester catchments from Neolithic to early medieval period*. Kraków, 127–142.
- Machnik, J., Pavliv, D., Petehyryč, V. (2006a). Results of the archaeological Field Survey on the Drohobych Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dniester catchments from Neolithic to early medieval period*. Kraków, 143–161.
- Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Yu., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province)*. Adam Mickiewicz University in Poznań, Institute of Archaeology, Department of East-Central European Prehistory. Poznań, 530 p.

Przybysławski, W. (1906). *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej*. Lwów. Drukiem W. A. Szykowskiego. 60 s. + VII tabl.

Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie. *Materiały Wczesnośredniowieczne*, V, 231–260 + 28 tabl.

Schneider, A. (1871, 1874). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc.etc.* zebrał i wydał pod opieką zebranego ku temu celowi z grona obywateli krajowych Komitetu. Lwów, T. 1, 487 s., T. 2. 487 s.

Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*. University of London: The Athlone press, 227 p.

Tikhonova, O. (2016). Reading the history of bastion castles in Galicia (Eastern Europe) using the Friedrich von Mieg map. *Proceedings of the 3rd International Conference on Defence Sites: Heritage and Future (DSHF)*, 73–84.

Węgrzynowicz, T. (2001). *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa, 123 s.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1900). *Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii*. Moskva: Tipografiya G. Lissnera, 135 s. (in Russian).

Antonovich, V. B. (1901). *Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii. Trudy XI Arkheologicheskogo sezd, I*, Moskva, 1–133. (in Russian).

Arkheolohichni pamiatky Volynskoi oblasti (materialy do «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Volynska oblast»). (2017). M. M. Kuchynko, H. V. Okhrimenko, O. Ye. Zlatohorskyi (uporiad.). Lutsk: Vezha-Druk, 710 s. (in Ukrainian).

Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku. (1981). Kyiv: Naukova dumka, 310 s. (in Ukrainian).

Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni doby bronzы ta rannoho zaliza. (1982). Kyiv: Naukova dumka, 194 s. (in Ukrainian).

Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni rannoslavianskoho i davnoruskoho periodiv. (1982). Kyiv: Naukova dumka, 268 s. (in Ukrainian).

Arkheolohichni pamiatky Ukrainy RSR (Korotkyi spysok). (1966). D. Ya. Telehin (vidp. red.). Kyiv: Naukova dumka, 462 s. (in Ukrainian).

Arkhypova, Ye. I. (2021). *Ikonky X–XIII stolit z kamenu, kistky ta keramiky z Ukrainy. Kataloh*. Kyiv, 242 s. (in Ukrainian).

Baran, V. D. (1972). *Rannoslaviany mizh Dnistrom i Prypiattu*. Kyiv: Naukova dumka, 244 s. (in Ukrainian).

Berniakovych, K. V. (1959). Roboty Prykarpatskoi arkheolohichnoi ekspeditsii v 1956–1957 rr. *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952–1957 rr.* Lviv, 29–41. (in Ukrainian).

Buhai, P., Voinarovskiy, V., & Konoplia, V. (2009). *Pamiatky arkheolohii Komareva ta Volytsi (Sokalshchyna)*. Lviv: Lohos, 171 s. (in Ukrainian).

Buzhanskyi, A. (1966). *Rika Prypiat ta yii doplyvy. Stari vodni shliakhy mizh dorichchiam Chornoho moria i Baltykom (Heohrafichno-arkheolohichna studiia)*. Vinnipeg, 40 s., karta. (in Ukrainian).

Bulyk, N. (2010). Antoni Shnaider: shtrykhy do naukovoho portretu lviivskoho arkheoloha. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 14, 440–453. (in Ukrainian).

Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshchuk, B. O., & Yakubovskiy, V. I. (1984). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka, 222 s. (in Ukrainian).

Voitseshchuk, N., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2018). Novovidkryti pamiatky arkheolohii u baseini riky Stryvior. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 22, 340–355. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2018-22-340-355> (in Ukrainian).

- Havinskyi, A., & Lukomskyi, Yu. (2013). Do arkheolohichnoho kadastru Lvivskoi oblasti: Sambirshchyna. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 233–251. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., & Pasterkievich, V. (2016). *Arkheolohichni pamiatky kultury liichastoho posudu na terytorii Ukrainy*. Lviv, 196 s. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2014). *Zvenyhorod i Zvenyhorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (sotsioistorychna rekonstruktsiia)*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 532 s. (in Ukrainian).
- Zaremba, S. Z. (2003). Arkheolohichni zizdy. V. A. Smolii (holovaredkol) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 1: A–V*. Kyiv: Naukova dumka, 133–134. (in Ukrainian).
- Ilkiv, M. (2016). Arkheolohichni studii R. F. Kaindlia. S. Osachuka, O. Dobrzhanskoho (uporiadkuvannia). *Raimund Fridrikh Kaindl. Rozvidky z nahody 150-littia vid dnia narodzhennia*. Chernivtsi: Knyhy XXI, 139–167. (in Ukrainian).
- Ilchyshyn, Z., & Ilchyshyn, V. (2022). Pamiatky mohylianskoi hrupy rannoskifskoho chasu Ternopilshchyny: stan i perspektyvy doslidzhen. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, 84–112. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-84-112> (in Ukrainian).
- Ilchyshyn, Z., Osaulchuk, O., Silaev, O., & Fylypchuk, A. (2020). Karta 2.2. Arkheolohiia Zhydacheva ta yoho okolyts. *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist. Tom 4: Zhydachiv/ Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 4: Zhydachiv*. Lviv, 36–40. (in Ukrainian & English).
- Kirpichnikov, A. N. (1966). Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk 1: Mechi i sabli IX–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-36). Moskva; Leningrad: Nauka, 176 s. (in Russian).
- Kirpichnikov, A. N. (1966a). Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk 2: Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-36). Leningrad: Nauka, 147 s. (in Russian).
- Kirpichnikov, A. N. (1971). Drevnerusskoe oruzhie. Vypusk 3: Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-36). Leningrad: Nauka, 92 s. (in Russian).
- Kirpichnikov, A. N. (1973). Snariazhenie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-36). Leningrad: Nauka, 112 s. (in Russian).
- Kobilnyk, V. (2005, 2007, 2009). Z arkheolohii Boikivshchyny. *Litopys Boikivshchyny*, 1, 60–65; 2, 205–251; 3–6, 28–29, 53, 93, 156–157; 7, 9, 11–12, 227. (in Ukrainian).
- Kozak, D. N. (1984). *Pshevorska kultura u verkhnomu Podnistrovi i zakhidnomu Pobuzhzhii*. Kyiv: Naukova dumka, 96 s. (in Ukrainian).
- Kozak, D. N. (1992). *Etnokulturna istoriia Volyni (I st. do n. e. – IV st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka, 175 s. (in Ukrainian).
- Kozuba, V. K. (2010). Do pytannia pro novu katalohizatsiiu sloviano-ruskykh horodyshch VIII–XIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, 292–298. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1997). Arkheolohichni pamiatky Lutskoho raionu. V Konoplia V. *Starozhytnosti Volyni*. Lviv, 172–217. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. M., Ivanovskyi, V. I. (1997). *Novi pamiatky arkheolohii Nadstytiria (Lutskyi raion)*. Lviv: NVR «Ukrainski tekhnolohii», 86 s. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Oprysk, V. (1991). *Arkheolohichni pamiatky Volyni. Rozhyshchenskyi raion*. Lutsk: Nadstytiria, 86 s. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Oprysk, V. (2012). Rozvidkovi roboty v baseini Styru. *Volyno-Podilski studii*, III, Lutsk, 10–21. (in Ukrainian).
- Korvin-Piotrovskyi, A. O. (2018). Arkheolohichni karty pivdnia Ukrainy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), 66–72. (in Ukrainian).
- Korzukhina, G. F. (1954). *Russkie klady IX–XIII vv*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 156 s., 62 tabl., 5 kart. (in Russian).
- Korzukhina, G. F., & Peskova, A. A. (2003). *Drevnerusskie enkolpiony. Kresty-relikvarii XI–XIII vv*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 432 s. (in Russian).
- Krypiakevych, I. P. (1984). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Kyiv: Naukova dumka, 175 s. (in Ukrainian).

- Kropotkin, V. V. (1961). Klady rimskikh monet na territorii SSSR. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (G4-4). Moskva, 135 s. + 14 kart. (in Russian).
- Kuza, A. V. (1996). Drevnerusskie gorodishcha X–XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva: Khristianskoe izdatelstvo, 256 s., il.; vkladka: karty i broshura s eksplikatsiey. (in Russian).
- Kurinnyi, P. (1994). *Istoriia arkheolohichnoho znannia pro Ukrainu*. Poltava, 140 s. Prepyntne perevydannya roboty, vydanoi Ukrainyskym Vilnym Universytetom u Miunkheni 1970 r. (in Ukrainian).
- Kukhareno, Yu. V. (1961). Srednevekove pamiatniki Polesia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-57). Moskva: Izd-vo AN SSSR, 39 s. + 14 tabl. (in Russian).
- Kukhareno, Yu. V. (1961a). Pamiatniki zheleznogo veka na territorii Polesia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (D1-29). Moskva: Izd-vo AN SSSR, 60 s. (in Russian).
- Kukhareno, Yu. V. (1962). Pervobytnye pamiatniki na territorii Polesia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (B1-18). Moskva: Izd-vo AN SSSR, 36 s. (in Russian).
- Kuchera, M. P. (1999). *Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sianom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: Naukova dumka, 252 s. (in Ukrainian).
- Kuchinko, M., & Zlatohorskyi, O. (2010). *Pamiatky arkheolohii Lutskoho raionu Volyni. Navchalnyi posibnyk*. Lutsk: Volynski starozhytnosti, 275 s. (in Ukrainian).
- Kuchinko, M. M., & Okhrimenko, H. V. (1995). *Arkheolohichni pamiatky Volyni*. Lutsk: Vydavnytstvo Volynskoho derzhuniversytetu «Vezha», 167 s. (in Ukrainian).
- Lazurko, O., & Osaulchuk, O. (2022). Karta 2. 2. Arkheolohiia Belza ta yoho okolyts. *Atlas ukrainskykh istorichnykh mist. Tom 5: Belz / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol 5: Belz*. Lviv, 49–51. (in Ukrainian & English).
- Litopys Ruskyi (1989). L. Ye. Makhnovtsia (per. z davnorus.); O. V. Myshanych (vidp. red.). Kyiv: Dnipro, XVI + 591 s. (in Ukrainian).
- Lukomskyi, Yu., & Mylian, T. (2016). Karta 3. 1. Arkheolohichna karta Zhovkvy ta okolyts (do kintsia XVI st.). *Atlas ukrainskykh istorichnykh mist. Tom 3: Zhovkva. / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol 3: Zhovkva*. Львів, 45–46. (in Ukrainian & English).
- Lutsyk, I. (2019). Pidplytovi mohylnyky na Volyni ta Halytsko-Volynskomu pohranychchi: veryfikatsiia i katalohizatsiia. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 23, 279–300. (in Ukrainian).
- Manihda, O. V. (2016). *Selo Halytskoi ta Volynskoi zemel (arkheolohichna karta X–XIII st.)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Instytut Arkheologii NAN Ukrainy, 23 s. (in Ukrainian).
- Makhnik, Ya., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2013). Katalog arkheolohichnykh pamiatok z okolyts doslidzhenykh torfovyshch poblyzu sil Luka i Tsvitova Kaluskoho raionu u verkhonii Naddnistrianshchyni. *Natural Environment and Man on the upper Dnister-Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period. Prace Komisji prehistorii Karpat PAU*, VI, Kraków, 114–168. (in Ukrainian).
- Matskevych, L. (2008). *Arkheolohichni pamiatky Lvova*. Lviv: Lohos, 224 s. (in Ukrainian).
- Matskevych, L. H., & Kozak, V. Y. (2010). *Starozhytnosti Drohobyskoho pidhiria*. Lviv: Drohobych, 184 s. (in Ukrainian).
- Medvedev, A. F. (1966). Ruchnoe metatelnoe oruzhie (Luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-36). Moskva: Nauka, 184 s., 31 tabl. (in Russian).
- Mykhalchyshyn, I. (1993). *Spysok pamiatok starodavnoi istorii Lvivskoi oblasti*. Lviv, 57 s. (in Ukrainian).
- Onyshchuk, Ya. (2008). Arkheolohichni pamiatky Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti (za materialamy Brodivskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 11, 172–194. (in Ukrainian).
- Pavliv, D. (2022). «Zhertovni» chashi v pokhovanniakh doby bronzy ta rannoho zaliza. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 26, 57–83. (in Ukrainian).
- Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2015). Arkheolohiia i davnia istoriia Rohatynshchyny. *Starozhytnosti Rohatynshchyny*. Lviv: Triada plus, 16–96. (in Ukrainian).

- Pavliv, D., Petehyrych, V., & Makhnik, J. (2015). Ukrainsko-polska arkheolohichna ekspedytisia: naukovy zdobutky ta perspektyvy. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19, 323–347. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1929). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 r. *Zapysky NTSh*, 150, 229–242. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1933). Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu NTSh u Lvovi za chas vid 1929–1932. I. Krypiakievych (red.). *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti*, 152, 113–130. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1933a). Persha bronzova doba v Halychyni v svitli novykh rozkopok. I. Krypiakievych (red.). *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti*, 152, 63–112. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933 do 1936. I. Krypiakievych (red.). *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofichnoi sekti*, 154, 240–268. (in Ukrainian).
- Peniak, P. (2006). Arkheolohichni starozhytnosti u Zvedenni pamiatok istorii i kultury Zakarpatskoi oblasti. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 10, 272–276. (in Ukrainian).
- Peniak, S. (1980). *Rannoslavianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 180 s. (in Ukrainian).
- Petehyrych, V., & Lukomskyi, Yu. (2014). Zaselennia terytorii Lvova vid V/VI do seredyny XIII st. / Settlements on Lviv territories dated from the 5–6 centuries to the middle of the 13 centuries. *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist, tom 1: Lviv/ Ukrainian historic Towns Atlas, tom 1: Lviv.* Lviv: DNVP «Kartohrafiia», 14–17. (in Ukrainian & English).
- Petehyrych, V., & Pavliv, D. (2023). Novovidkryti pamiatky arkheolohii tsentralno-zakhidnoi chastyny Lvivshchyny. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 27, Drukuietsia. (in Ukrainian).
- Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky NTSh*, 149, 9–35. (in Ukrainian).
- Popovych, I. (2006). *Zakarpattia za doby rannoho zaliza* / Instytut arkheolohii Yahellonskoho universytetu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellonskiego, 121 s., karta, 10 foto, 52 rys. (in Ukrainian).
- Rappoport, P. A. (1967). Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X–XIV vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR* (140). Leningrad: Nauka, 242 s. (in Russian).
- Rappoport, P. A. (1975). Drevnerusskoe zhylishche. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-32). Moskva: Nauka, 179 s., il. (in Russian).
- Rappoport, P. A. (1982). Russkaia arkhitektura X–XIII vv. Katalog pamiatnikov. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-47). Leningrad: Nauka, 136 s., il. (in Russian).
- Ratysh, O. O. (1957). *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii zakhidnykh oblastei URSR.* Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 96 s.+ karta. (in Ukrainian).
- Rohhe, V. P. (1878). Materiali dlia arkheologii Volini. *Trudi III Arkheologicheskogo sezda v Rossii, Tom perviy.* Kiev, 161–169. (in Russian).
- Rusanova, I. P. (1973). Slavianskie drevnosti VI–IX vv. mezhdu Dneprom i Zapadnym Bugom. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (E1-25). Moskva: Nauka. 100 s., 47 tabl. (in Russian).
- Rusyna, O. V. (2012). Spysok ruskykh mist dalekykh i blyzkykh. V. A. Smolii (holova redkol.) ta in. NAN Ukrainy. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 9, Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 750. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1959). Arkheolohichni roboty Lvivskoho istorychnoho muzeiu v 1952–1957 rr. *Arkheolohichni roboty muzeiu v 1952–1957 rr.* Lviv, 3–28. (in Ukrainian).
- Svieshnikov, I. K. (1976). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Lvivska oblast.* Kyiv: Naukova dumka, 95 s. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1983). Kultura sharovidnykh amfor. Arkheologiiia SSSR. *Svod arkheologicheskikh istochnikov* (V1-27). Moskva: Nauka, 88 s. (in Russian).
- Svieshnikov, I. K., & Nikolchenko, Yu. M. (1982). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Rovenska oblast.* Kyiv: Naukova dumka, 115 s. (in Ukrainian).

Skarby pidzemnoho Lvova. Katalog wystawki arkheolohichnykh znakhidok iz doslidzhen Riativnoi arkheolohichnoi sluzhby u seredmistі Lvova. (2011). Lviv, 132 s. (in Ukrainian).

Smishko, M. Iu. (1960). *Karpatski kurhany pershoi polovyny I tysiacholittia nashoi ery.* Kyiv: Vyd-vo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 187 s., il. (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1976). *Sloviany Pivnichnoi Bukovyny V–IX st.* Kyiv: Naukova dumka, 179 s. (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.).* Kyiv: Naukova dumka, 207 s. (in Ukrainian).

Tikhomirov, M. N. (1956). *Drevnerusskie horoda.* Izd. 2-e, dopolnen. i pererabot. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoi literatury, 478 s. (in Russian).

Tikhomirov, M. N. (1979). *Russkoe letopisanie.* Moskva: Izd-vo Nauka, 83–137. (in Russian).

Tkachuk, T., Krekhovetskyi, I., & Fihol, A. (2018). Arkheolohiia Halycha ta okolyts. *Atlas ukrainskykh istorychnykh mist. Tom 2: Halych / Ukrainian Historic Towns Atlas. Vol. 2: Halych.* Lviv, 49–50. (in Ukrainian & English).

Tsynkalovskiy, O. (1937). Materiialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. I. Krypiakevycha (red.). *Zapysky NTSh. Pratsi istorychno-filosofichnoi sekcii*, 154, 183–240. (in Ukrainian).

Chernysh, O. P. (1954). Karta paleolitu URSR. *Materialy i doslidzhennia po arkheolohii URSR.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 67–152. (in Ukrainian).

Yurenko, S. P. (2004). *Arkheolohichni zizdy v Ukraini.* Kyiv: Shliakh, 44 s. (in Ukrainian).

Yahodyn'ska, M. (2018). *Davnoruski pamiatky Zakhidnoho Podillia u X–XIII stolittiah.* Ternopil: TOV Terno-hraf, 288 s., il. (in Ukrainian).

Yakovyshyna, Ya., & Kutseniak, O. (2021). *Trypilska antropomorfna plastyka u fondakh Lvivskoho istorychnoho muzeiu. Katalog.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 165 s. (in Ukrainian).

Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warężanka / Археологія басейну польсько-української ріки Варенжанки. (2011). Zamość, 262 s. (in Polish & Ukrainian).

Bukowski, W., & Janeczek, A. (2013). Mapa józeffińska Galicji (1779–1783) w przededniu edycji. Przedmiot i założenia programu wydawniczego. *Studia Geohistorica. Rocznik Historyczno-Geograficzny*, 1, 91–112. (in Polish).

Chudzik, D. (2014). *Chrześcijańska architektura sakralna Rusi halickiej i wołyńskiej (do końca panowania Daniela Romanowicza).* Rzeszów: MITEL, 283 s. (in Polish).

Czopek, S., Trybala-Zawiślak, K., Войцещук, Н., Осаульчук, О., Bobak, D., Gębica, P., Яцишин, А., Pasterkiewicz, W., Павлів, Д., Петегиріч, В., Poltowicz-Bobak, M., & Wacnik, A. (2018). Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnohistorycznej ekumeny / Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні в епоху бронзи і за доби раннього заліза в контексті змін доісторичної і ранньосередньовічної ойкумени. Rzeszów; Жешів, 705 s. (in Polish & Ukrainian).

Cynkałowski, A. (1961). *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.* Warszawa, 265 s. + XXXI tabl. (in Polish).

Czołowski, A. (1892). *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej.* Lwów, 70 s. Z tablicą i 23 rycinami w tekście. (in Polish).

Czołowski, A., & Janusz, B. (1926). *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.* Tarnopol, 198 s. + LXXVIII tabl. + mapa. (in Polish).

Dzieje Przemysła Tom 1. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Część 1. Źródła archeologiczne do pradziejowego i wczesnośredniowiecznego Przemysła. (2001). Katalog opracował Andrzej Koperski. Przemysł, 248 s., 89 ryc., 2 mapy. (in Polish).

Florkiewicz, I., Jusupović, A., & Musin, A. (2020). Plomby «typu Drohiczyń-skiego» z Czeremna: katalog znalezisk / Early Medieval Small Lead Seals of «Drohiczyn Type» from Czeremno: A Catalogue. W: I. Florkiewicz, A. Jusupović, A. Musin. *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of «Drohiczyn Type» from Czeremno. Material evidence / Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby «typu drohiczyńskiego» z Czeremna.*

Podstawy materialowe. U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Saint Petersburg; Warszawa, 2020, 6: 2, 53–354. (in Polish & English).

Głosik, J. (1962). Wołyńsko-Podolske materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie. *Materiały starożytne, VIII*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 125–216. (in Polish).

Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku. (2019). E. Banasiewicz-Szykula (red.). Lublin, 353 s. (in Polish).

Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej.* Lwów, 310 s. (in Polish).

Liwoch, R. (2003). Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: Iwano-Frankowski, Lwowski i Tarnopolski). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, XXIV*, 213–297. (in Polish).

Liwoch, R. (2006). Buławy z zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia, II*, Kraków–Sanok, 67–78. (in Polish).

Liwoch, R. (2008). Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. *Acta Militaria Mediaevalia, IV*, Kraków–Sanok, 39–59. (in Polish).

Liwoch, R. (2013). Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej. *Materiały Archeologiczne, XXXIX*, 7–31. (in Polish).

Machnik, J., Cyhyłyk, V., Hrybovyč, R., Hupało, V., Mackevyj, L., Petehyryč, V., Sosnowska, E., & Tunia, K. (2006). Archaeological Surface Survey in the Strvijaz River valley. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchments from Neolithic to early medieval period.* Kraków, 106–125. (in English).

Machnik, J., Pavliv, D., & Petehyryč, V. (2006). Results of the archaeological Field Survey on the Sambir Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchments from Neolithic to early medieval period.* Kraków, 127–142. (in English).

Machnik, J., Pavliv, D., & Petehyryč, V. (2006a). Results of the Archaeological Field Survey on the Drohobych Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister catchments from Neolithic to early medieval period.* Kraków, 143–161. (in English).

Machnik, J., Pawliw, D., & Petehyrych, W. (2013). Resultaty archeologicznej prospekcji terenowej przeprowadzonej w okolicy badanych palinologicznie torfowisk w Luce i w Čwitowej, rej. Kalusz, nad Górnym Dniestrem / Махнік, Я., Павлів, Д., Петегирич, В. Результати поверхневих археологічних обстежень, проведених в околицях палінологічно досліджених торфовищ поблизу сіл Лука і Цвітова Калузького району у Верхній Наддністрянщині / Machnik, J., Pavliv, D., & Petehyryč, V. Results of archaeological survey in the area of palynologically examined peat bogs in Luka and Cvitova, Kaluś district, on the upper Dnister. *Natural Environment and Man on the upper Dnister-Region of the Halyč-Bukačivci Basin – in Prehistory and early mediaeval Period. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU, VI*, Kraków, 73–113. (in Polish, Ukrainian & English).

Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Yu., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skrzyniecki, R., & Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province) / Adam Mickiewicz University in Poznań, Institute of Archaeology, Department of East-Central European Prehistory.* Poznań, 530 p. (in English).

Przybysławski, W. (1906). *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej.* Lwów: Drukiem W. A. Szykowskiego, 60 s. + VII tabl. (in Polish).

Rauhut, L. (1960). Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie. *Materiały Wczesnośredniowieczne, V*, 231–260 + 28 tabl. (in Polish).

Schneider, A. (1871, 1874). *Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, geognostycznym, etnograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc.etc. zebrał i wydał pod opieką zebranego ku temu celowi z grona obywateli krajowych Komitetu.* Lwów, T. 1, 487 s., T. 2. 487 s. (in Polish).

Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians.* University of London: The Athlone press, 227 p.

Tikhonova, O. (2016). Reading the history of bastion castles in Galicia (Eastern Europe) using the Friedrich von Mieg map. *Proceedings of the 3rd International Conference on Defence Sites: Heritage and Future (DSHF)*, 73–84.

Węgrzynowicz, T. (2001). *Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*. Warszawa, 123 s. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 26.07.2023

прийнята до друку 16.11.2023

ARCHAEOLOGICAL CATALOGS AND MAPS OF THE WEST OF UKRAINE: FROM THE PAST TO NOWADAYS

Volodymyr PETEHYRYCH

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Street, 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com*

Written, archaeological, and cartographic sources and literature related to the problem of cataloguing and mapping archaeological sites in the West of Ukraine were collected and analyzed. It has been established that archaeological catalogues and maps have a long transformation from the first mentions of sites in chronicles to the modern stage of the development of archaeological science with developed scientific and methodological apparatus, the use of information technologies, and the formation of electronic databases.

Five periods of the process of creating archaeological catalogues and maps are distinguished: the oldest catalogues and maps; the beginnings of scientific mapping in the late 19th and early 20th centuries; cataloguing and mapping of sites between the World Wars I and II; archaeological catalogues and maps of the second half of the 20th century; cataloguing and mapping of sites in the years of independence. Each of the defined periods is filled with carefully collected materials, their specificity is highlighted, and the gradual expansion and diversification of the spectrum of catalogues and maps of various types of archaeological sites. For the first time, together with well-known universal and thematic catalogues, maps of individual sites, objects, artifacts, and phenomena, archaeological catalogues, and maps of historical cities of the West of Ukraine have been shown.

The importance of international cooperation in the study of the archaeological heritage of Ukraine, in particular with the participation of Polish scientific institutions, was emphasized. As a result of such cooperation, many white spots in the basin of the Upper Dnister region were eliminated. The participation of foreign researchers in replenishing catalogues and maps with those materials from the territory of the West of Ukraine, which due to historical circumstances ended up in museum collections outside our country, was noted.

Taking into account the growing threat of illegal use of catalogues and maps with detailed localization of archaeological sites, the need to improve Ukrainian site protection legislation considering the norms of international law and the provisions of the European Convention on the Protection of Archaeological Heritage is emphasized.

Key words: West of Ukraine, archaeological sites, artifacts, phenomena, catalogue, map, history of creation.

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО ДНІСТРА ТА ЗАХІДНОГО БУГУ У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Андрій ГАВІНСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: andrham@ukr.net*

Стверджено, що територія басейнів верхньої течії Дністра та Західного Бугу – крайнє південно-східне пограниччя КЛП на межі із ТК. Починаючи з кінця XIX ст. тут виявлено понад 300 пунктів, пов'язаних із КЛП, що загалом дає можливість говорити про стан заселення цієї території. Встановлено, що серед стаціонарно вивчених поселень виділяються Зимне, Лежниця, Тадані, Малі Грибовичі, Винники-Жупан, Винники-Лисівка та інші, які в загальному розкривають специфіку КЛП у межиріччі вказаних річок. У плані історії дослідження й історіографії час другої половини XX ст. названо «періодом М. Пелешишина», який фактично був єдиним фахівцем із КЛП на теренах України.

Зазначено, що відновлення планомірних польових досліджень КЛП розпочалося 2010 р. із розкопок поселення Которини на правобережжі Дністра в безпосередньому пограниччі із ТК, а з 2013 р. безперервно триває вивчення комплексу поселень КЛП у Винниках поблизу Львова. Тут відкрито низку наземних житлових споруд, особливо відзначаються будинки із глиняними стінами. Зафіксовано значну кількість господарських ям. Стверджено, що важливим відкриттям стали захисні конструкції у вигляді рову та частоколу у Винниках на г. Лисівка, що спричиняє дискусію про взаємостосунки всередині спільноти та з найближчими сусідами. Вказано, що одним із найбільших досягнень за цей час стала серія абсолютних дат із Зимного, Которин, Винник-Лисівки, Винник-Жупану, синхронних прикордонних трипільських поселень Білшівці, Кургани-Дубова, Новомалин-Подобанка, Мирогоща, дальших – Бринзен, Гордінешти й ін. Констатовано, що це датування у зіставленні з відносною хронологією дає можливість говорити про час появи представників КЛП, етапи функціонування, час взаємозв'язків з іншими суміжними культурами у Верхньодністерському та Західнобугському регіонах. Підсумовано, що значна кількість «імпоротної» кераміки ТК свідчить про особливість контактів КЛП на її південно-східному пограниччі, що, зокрема, виявляється в синкретичності кераміки.

Ключові слова: культура лійчастого посуду, житло, контакти, абсолютне датування, оборонні конструкції.

Одне з яскравих і потужних явищ періоду енеоліту в Європі – культура лійчастого посуду (КЛП), яка сформувалася на території басейнів Вісли, Одри та Лаби на межі V–IV тис. до н. е. й існувала приблизно до початку III тис. до н. е. Її носії заселили значні терени Західної та Центрально-Східної Європи: від південного побережжя Балтійського моря (територія сучасних Данії, Німеччини, Польщі) і Голландії на заході до південних передгір'їв Західних Карпат (Чехія) та верхів'їв Прип'яті, Західного Бугу і Дністра на сході й південному сході (Західна Україна). КЛП у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу становить південно-східне пограниччя цієї великої спільноти, межуючи із трипільською культурою (ТК) (рис. 1).

Порівняно недавно, у 2016 р., про археологічні пам'ятки КЛП на території України була написана монографія. Основу роботи становить каталог пам'яток, який супроводжує широкий

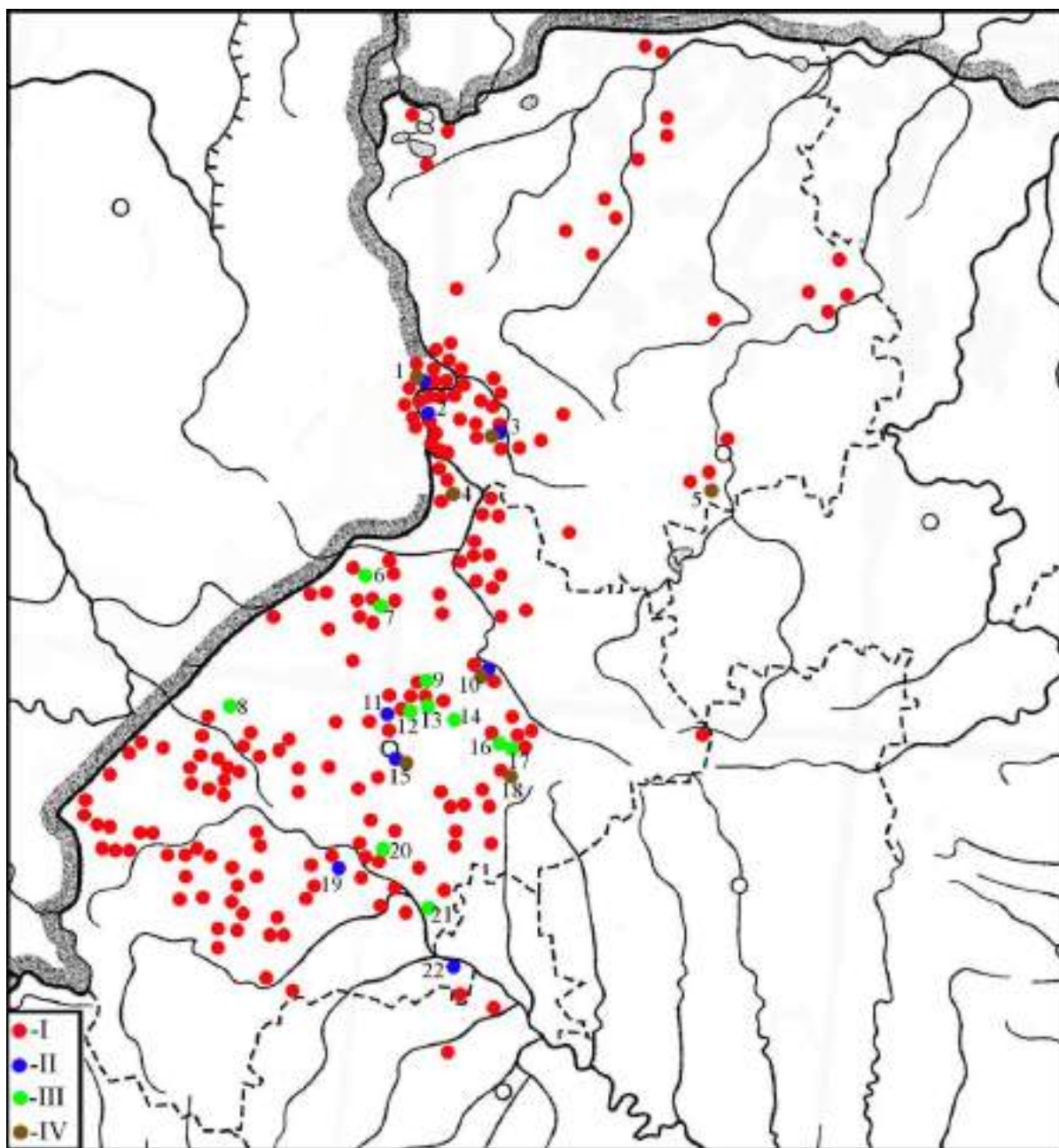

Рис. 1. Карта-схема пам'яток культури лійчастого посуду на території заходу України. I – місцезнаходження КЛП, II – найбільш дослідженні поселення, III – нововідкриті пункти, IV – пізньотрипільська група Гордінешти. 1 – Грудек, 2 – Лежниця, 3 – Зимне, 4 – Завишня, 5 – Голишів, 6 – Карів, 7 – Волиця, 8 – Оселя, 9 – Сулимів, 10 – Тадані, 11 – Малі Грибовичі, 12 – Ситихів, 13 – Малі Підліски, 14 – Новий Яричів, 15 – Винники, 16 – Кудирявці, 17 – Безброди, 18 – Глиняни, 19 – Рудники, 20 – Ілів, 21 – Голешів, 22 – Которини

Fig. 1. Schematic map of the sites of Funnelbeaker culture on the territory of the west of Ukraine. I – sites of FBC, II – most completely researched settlements, III – recently discovered sites, IV – Late Trypillian group of Gordinești. 1 – Gródek, 2 – Lezhnytsia, 3 – Zymne, 4 – Zavyshnia, 5 – Holyshiv, 6 – Kariv, 7 – Volytsia, 8 – Oselia, 9 – Sulymiv, 10 – Tadani, 11 – Mali Hrybovychi, 12 – Sytykhiv, 13 – Mali Pidlisky, 14 – Novyi Yarychiv, 15 – Vynnyky, 16 – Kudyriavtsi, 17 – Bezborody, 18 – Hlyniany, 19 – Rudnyky, 20 – Iliv, 21 – Holeshiv, 22 – Kotoryny

перелік наукової літератури, фотографії, плани розкопів і рисунки матеріалів. На представленій карті зазначено 335 пунктів, тою чи тою мірою пов'язаних із КЛП [Гавінський, Пастеркевич, 2016]. Стан їхнього вивчення різний: від повністю розкопаних поселень до випадкових знахідок. На цій мапі можна побачити межі поширення культури, виділити центральні поселення та їхні структури, зауважити «білі плями» недосліджених районів тощо. Звичайно, така цифра далеко не об'єктивна – лише відображає наявний стан досліджень. До прикладу, унаслідок суцільних обстежень кількість виявлених пам'яток КЛП у прикордонних з Україною територіях Польщі вразі перевершує число, яке я навів [Zakościelna, 2007, рис. 9; Zych, 2008, тара. 1; Król, 2018]. Зрештою, вже після 2016 р. перелік пунктів із межиріччя Дністра та Бугу доповнився двома десятками нових локалізацій, а у процесі подальших археологічних обстежень їхнє число лише зростатиме.

Ця робота не зводиться до переліку вже відомих пам'яток. Головна увага зосереджена на результатах нових польових досліджень перших десятиліть ХХІ ст. Також використані маловідомі й неопубліковані фондові колекції та архівні матеріали, які відображають головні тенденції розвитку КЛП на південно-східному пограниччі.

Історія вивчення КЛП зазначеного регіону висвітлена в кількох працях [Гавінський, Пастеркевич, 2016, с. 10–14; Гавінський, Яковишина, 2022, с. 7–13], тому, покликаючись на них, даю лише стислий огляд. Отож перші вироби КЛП виявлено у Львові на Замковій Горі 1876 р. під час насипання символічного кургану. Серію крем'яних і кам'яних сокир знайдено в цьому ж місті у різних частинах на межі ХІХ–ХХ ст. У перші десятиліття ХХ ст. дослідження КЛП було випадковим і виявлялося у виявленні окремих специфічних речей на поверхні чи під час будівельно-земляних робіт, рідше – у процесі розкопок інших археологічних культур.

Певною мірою ситуація змінюється в 1930-х роках. У цей час на Волині активні польові роботи здійснював О. Цинкаловський, зафіксувавши 15 нових поселень. Важливо, що автор майже відразу опублікував результати своїх досліджень, у яких наводив чітку локалізацію розташування пам'яток із схематичними картами. Крім цього, дослідник проводив стаціонарні розкопки у Зимному та Лежниці, які згодом неодноразово вивчали, і вони стали головними поселеннями в Західнобузькому регіоні.

Можна впевнено сказати, що наукове відкриття КЛП на теренах України відбулося завдяки розкопкам М. Смішка городища на Чорній Горі в с. Малі Грибовичі 1933–1934 рр. Як на тоді, було розкрито досить велику площу – 1 200 м². У різних місцях пам'ятки зафіксовано низку нерухомих об'єктів і зібрано численний археологічний матеріал, представлений значною кількістю цілих форм різного типу посуду, глиняними грузилами, пряслицями, крем'яними сокирами, ножами, знаряддями з каменю та кістки. Поселення КЛП у Малих Грибовичах стало одним із найвивченіших серед пам'яток південно-східної групи КЛП як на території України, так і Польщі. Все частіше Малі Грибовичі починали згадувати в наукових публікаціях із тенденцією до виділення окремої групи КЛП. Винятково добре збережений посуд із багатою орнаментациєю, заглаженою до блиску поверхнею та атракційними формами посуду у вигляді великих за розмірами лійчастих горщиків, мініатюрних черпаків із крильцеподібними ручками, фляг на ніжках й до сьогодні залишаються окрасами музеїв.

Наступна сторінка історії вивчення КЛП на теренах України розпочалася в 1950-х роках. У цей час у Львові створено відділ археології Інституту археології АН УРСР, який згодом увійшов до Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Для підсилення відділу з Києва до Львова перевели кількох учених, серед яких був Ю. Захарук із завданням фундаментальних досліджень доби енеоліту західних регіонів країни. У перші ж роки він здійснив масштабні археологічні розвідки на території Волині й започаткував розкопки одного з найвідоміших поселень КЛП – Зимне (1951, 1952, 1956–1960). Важливо наголосити, що 1958 р. до відділу прийшов молодий спеціаліст М. Пелешишин, йому затверджено тему кандидатської дисертації «Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до нашей эры (культура воронковидных сосудов)», яку він

успішно захистив 1967 р. [Пелешин, 1967]. У науковому вивченні КЛП заходу України час із 1958 р. по 1999 р. можна назвати «період М. Пелешина». Без перебільшень, учений є фундатором енеоліту зазначеного регіону, адже все життя досліджував не лише КЛП, а й інші культури мідно-кам'яного віку: маліцьку, волино-люблінську та трипільську. Відкрив і розкопав десятки нових пам'яток, які й сьогодні є основою для вивчення цих культур. Серед головних поселень, що їх розкопував М. Пелешин, потрібно назвати Зимне (1961–1964), Лежниця-Чуб (1962), Винники-Лисівка (1963, 1994), Тадані (1977–1979), Винники-Жупан (1985–1987, 1995–1998) та ін.

Також низку нових пунктів КЛП фіксують інші дослідники під час розкопок пам'яток різних періодів, найчастіше курганів або городищ, розташованих на домінуючих висотах. Найперспективнішим серед цього переліку виявилось поселення КЛП у Которинах на правому березі Дністра, яке відкрив В. Опрыск при вивченні городища княжого періоду.

На Волині значну роботу з виявлення нових пам'яток КЛП у 1980-х роках провела група дослідників у складі В. Бучака, П. Заклекти та Г. Охріменка. Вона відкрила понад 20 пунктів у Володимир-Волинському, Іваничівському, Маневицькому та Луцькому р-нах. Серед виявленого типового матеріалу знайдено досить цікаві зразки. Для прикладу, цілі посудини виявлено в Рокитниці та Володимирі-Волинському. У Бужанці й Черчичах зафіксовано кілька об'єктів.

Із відходом у вічність М. Пелешина 1999 р. настала перерва у планомірному вивченні КЛП, оскільки тоді в цьому регіоні не було спеціалістів із цієї проблематики. Водночас унаслідок розвідкових робіт археологи різних установ карту пам'яток КЛП продовжують доповнювати новими пунктами.

В історії вивчення КЛП заходу України важливе значення мали результати 10-річних досліджень спільної українсько-польської експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Польської академії мистецтв та Інституту археології Жешівського університету, започаткованої 1992 р., археологічні роботи якої, як поверхневі, так і стаціонарні, зосереджувались у басейні верхньої течії Дністра. За час діяльності експедиції відкрито близько 30 нових пунктів у тодішніх Мостиському, Старосамбірському, Самбірському та Дрогобицькому р-нах Львівської обл.

Ця ж експедиція, за участю автора, відновила планомірні польові дослідження КЛП на території України, відлік яких розпочався 2008 р., коли були проведені пошуки поселень КЛП на пограниччі із ТК, а саме на правобережжі Дністра в басейнах рік Свічі, Сивки та Лімниці. У 2009 р. тут проведено розвідкові розкопки, а наступного здійснено масштабні археологічні роботи в пунктах Середнє І і Которини ІІІ, останній з яких виявився одним із «найбагатших» у південно-східній групі КЛП, а вивчення його господарської округи 2014 р. дало змогу ствердити, що поселення Которини ІІІ займає статус центрального в «каторинському мікрорегіоні». Безперервні розкопки поселень КЛП здійснюють із 2013 р. Повторні дослідження проводять на таких уже відомих пам'ятках, як Тростянець, Отиневичі й Винники-Лисівка. З 2016 р. А. Гавінський спільно із професором Жешівського університету М. Рибіцькою систематично розкопує поселення у Винниках на г. Лисівка та «лійчато-трипільської» пам'ятки на г. Жупан.

Житлові споруди. Поселення КЛП у Винниках на г. *Лисівка* – одне з важливих для вивчення її південно-східної групи не лише на заході України, а й загалом. Потрібно зазначити, що це практично одношарова пам'ятка з добре збереженим культурним шаром та об'єктами.

Перші розкопки на г. Лисівка здійснював М. Пелешин 1963 р. і 1993 р. [Пелешин, 1994]. У різних частинах пам'ятки він заклав низку шурфів та траншей загальною площею близько 200 м², знайшов незначну кількість фрагментованої кераміки й окремі вироби із кременю. Зацікавлення викликають виявлені скупчення глиняної обмазки, що свідчать про рештки наземних конструкцій, швидше житлових, відомих на інших пам'ятках КЛП. Зважаючи

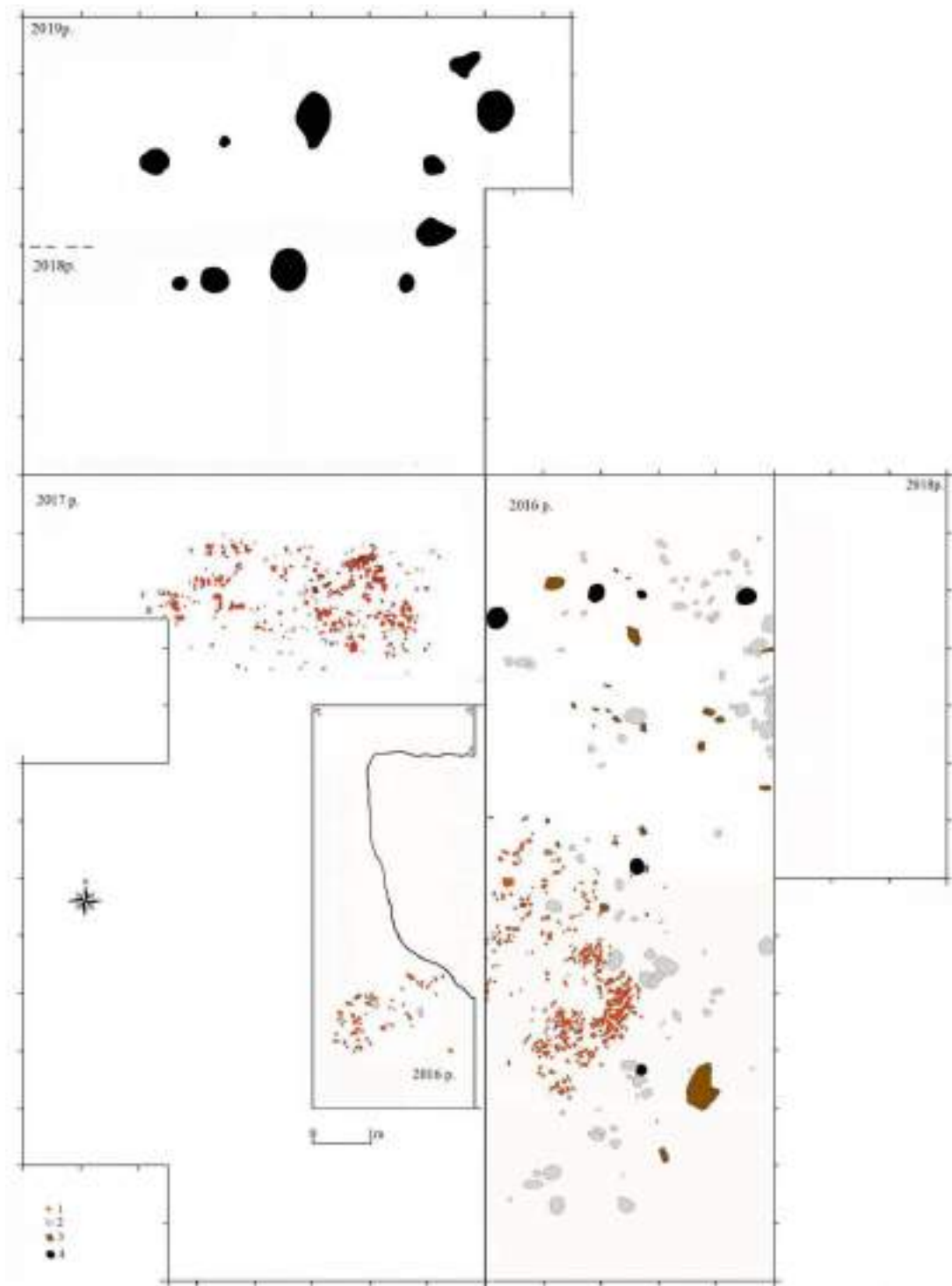

Рис. 2. Винники-Лисівка. Рештки наземних споруд
Fig. 2. Vynnyky-Lysivka. Remains of the ground constructions

на те, що таких об'єктів на теренах заходу України відомо вкрай мало (Зимне, Лежниця), представлена інформація стала важливим орієнтиром для нових досліджень. Розпочаті 2016 р. стаціонарні роботи були прив'язані до розкопів М. Пелешишина, сліди яких на південному краю гори помітні й сьогодні. Тут були зафіксовані окремі фрагменти обмазки та потужні

нашарування ґрунту з рештками рухомого матеріалу, що свідчило про нівеляційні процеси на цьому південному схилі. Основний розкоп закладено дещо вище, на рівній ділянці гори, продовження якого тривали до 2019 р. Загалом, тут відкрито площу у 260 м² і зафіксовано кілька об'єктів, серед яких два скупчення обмазки. Вони перебувають на віддалі 7 м один від одного й умовно названі як південне та північне румовища. Перше розкопане 2016 р. [Diachenko et al., 2019, p. 20, 22], інше – 2017 р. (рис. 2).

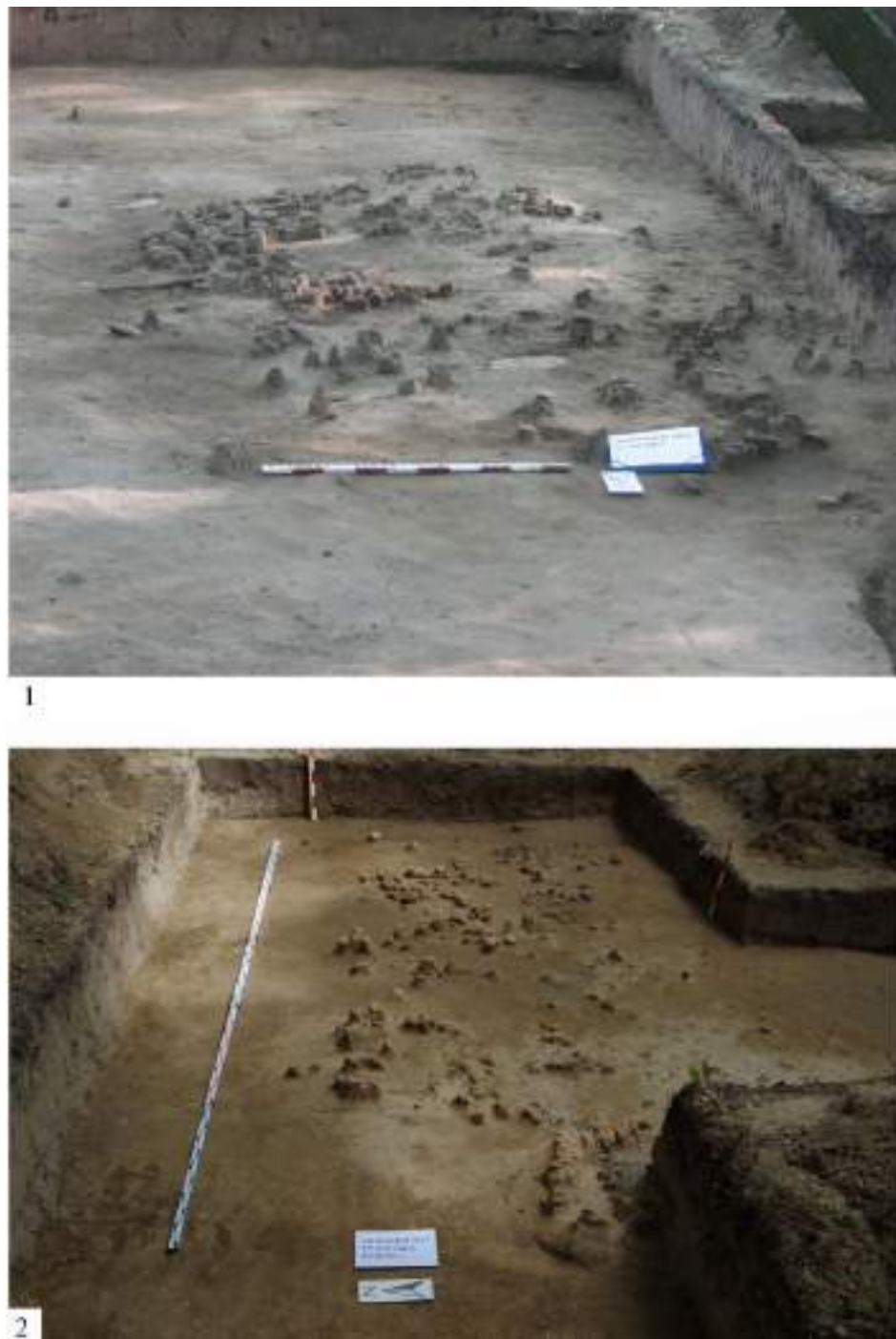

Рис. 3. Винники-Лисівка. Південне (1) та північне (2) скупчення обмазки
Fig. 3. Vynnyky-Lysivka. South (1) and north (2) concentrations of daubing

Південне румовище глиняної обмазки у плані наближено прямокутної форми, розмірами 6×5 м, орієнтоване по лінії південний схід – північний захід (рис. 3, 1). Частково входило під коріння дерев, що унеможливило цілковите його розкриття. Цей об'єкт складався із дрібних шматків обмазки темно-охристого кольору, середньою довжиною 5 см. Товщина шару – близько 10 см. Переважно обмазка крихка, траплялася й погано випалена глина, а інколи й взагалі без слідів вогню. Водночас знайдено і сильно перепалені шматки шлаку сірого кольору. Поміж цього завалу деякі скупчення обмазки лежали компактно паралельними рядами, орієнтовані по лінії південний захід – північний схід, а із внутрішньої сторони цієї випаленої глини були відбитки грубого пруття діаметрами до 10 см. Серед скупчення знайдено незначну кількість дрібних уламків кераміки та крем'яних предметів.

Північне румовище розкопано повністю. У плані воно також має наближено прямокутну форму, розмірами 5×2 м й орієнтоване по лінії схід – захід (рис. 3, 2). Шматки обмазки досить крихкі, погано випалені, темно-охристого кольору. У східній частині об'єкта зафіксовано компактно скупчення обмазки із двох рядів, назовні яких простежувалися відбитки пруття, діаметрами до 10 см, орієнтовані по лінії південний захід – північний схід, що аналогічно попередньому об'єкту.

Зі східної сторони цих румовищ зафіксовано сліди від стовпових ям, які можуть бути каркасом для цієї наземної споруди (рис. 2). Три стовпові ями вкладалися в лінію південь–північ (№ 6, 4, 2), а чотири – захід–схід (№ 2, 1, 3, 5). При цьому потрібно зауважити, що фіксація стовпових ям була досить ускладненою – їхні контури простежувалися на рівні зачистки горизонту, нижче рівня обмазки. Стовпові ями були неглибоко вкопані (10–20 см) поміж камінням пісковику в піщаний ґрунт. Їх могло бути більше, але глибоке проникнення кореневої системи та запливи культурного шару поміж камінням унеможливили таку фіксацію. Помітними стали лише більші ями з діаметрами 30–40 см.

У зв'язку з цим неоднозначним є трактування цього комплексу об'єктів. Цілком імовірно, що південне й північне румовища – це рештки протилежних стін однієї споруди. Якщо брати до уваги однаковий напрям відбитків пруття на обмазці з цих двох скупчень і те, якою стороною їх фіксували, то можна ствердити, що південна стіна зовнішньою стороною впала до середини, а північна – назовні. З цього виходить, що споруда мала довжину 7 м і ширину 5–6 м, орієнтована з невеликим відхиленням по лінії південний схід – північний захід. У межах окреслених контурів виявлено зовсім небагато рухомого матеріалу, а поза їхніми межами насиченість значно інтенсивніша [Hawinskyj, Rybicka, 2022, р. 6–8, рис. 16]. Стовпові ями № 6, 4, 2 в такому випадку можуть бути каркасом її східної стіни, але наявність у цьому напрямі інших ям (№ 2, 1, 3, 5) ускладнюють таке міркування.

Не менш цікаві результати розкопок 2019 р. над північним румовищем, де зафіксовано ще одну стовпову конструкцію, прямокутної форми, довжиною 7 м, шириною 2,5–3 м, орієнтовану по лінії північний схід – південний захід. По її периметру зафіксовано різної величини 10 стовпових ям, округлої (діаметрами до 30 см) та овальної форм, розмірами 30×70 см, глибиною 10–30 см. У перерізі вони мали рівні й овальні стінки. Північний і південний контури споруди утворювалися з чотирьох стовпів, розташованих за 1–1,5 м один від одного. Поміж цими великими стовпами перебували невеличкі, діаметрами 16–24 см, які могли виконувати якусь допоміжну функцію, будучи підпорами. Центральне заповнення об'єкта містило гумусований ґрунт, який чітко виділявся на фоні материкового ґрунту темно-коричневого кольору і в ньому було знайдено кілька одиниць уламків кераміки. Зважаючи на невеликі розміри цієї наземної будівлі, можна говорити про її господарське призначення і що вона входила в один комплекс із житловою спорудою.

Значне засмічення простору навколо цих стаціонарних об'єктів з уламків посуду, пряслиць, крем'яних відходів дає можливість говорити, що тут інтенсивно відбувалися щоденні заняття [Hawinskyj, Rybicka, 2021, s. 47, рис. 15, 16].

Не менш важлива пам'ятка для дослідників КЛП – поселення у Винниках на стрімкій і високій горі **Жупан** (385 м н. р. м). За площею – це одне з найменших (розмірами близько 50×10 м) у регіоні. Особливість Жупану – також наявність матеріалів ТК фінального етапу – т. зв. групи гордінешти. Наукової значущості цій пам'ятці додає той факт, що це – найбільш крайній західний пункт в ареалі ТК і, що важливо, розташований на території представників КЛП. Головним дискусійним моментом пам'ятки стала теза її багаторічного дослідника М. Пелешишина про змішаний склад цього поселення із представників КЛП і ТК, що проживали тут одночасно [Пелешишин, 1998, с. 191]. Щоб з'ясувати правильність такого твердження, на пам'ятці впродовж 2016 р. [Diacheno et al., 2019, р. 27] і 2019–2022 рр. було здійснено нові розкопки [Вертелецький, Білас, Гавінський, 2020; Гавінський, Яковишина, 2022а, с. 142–145].

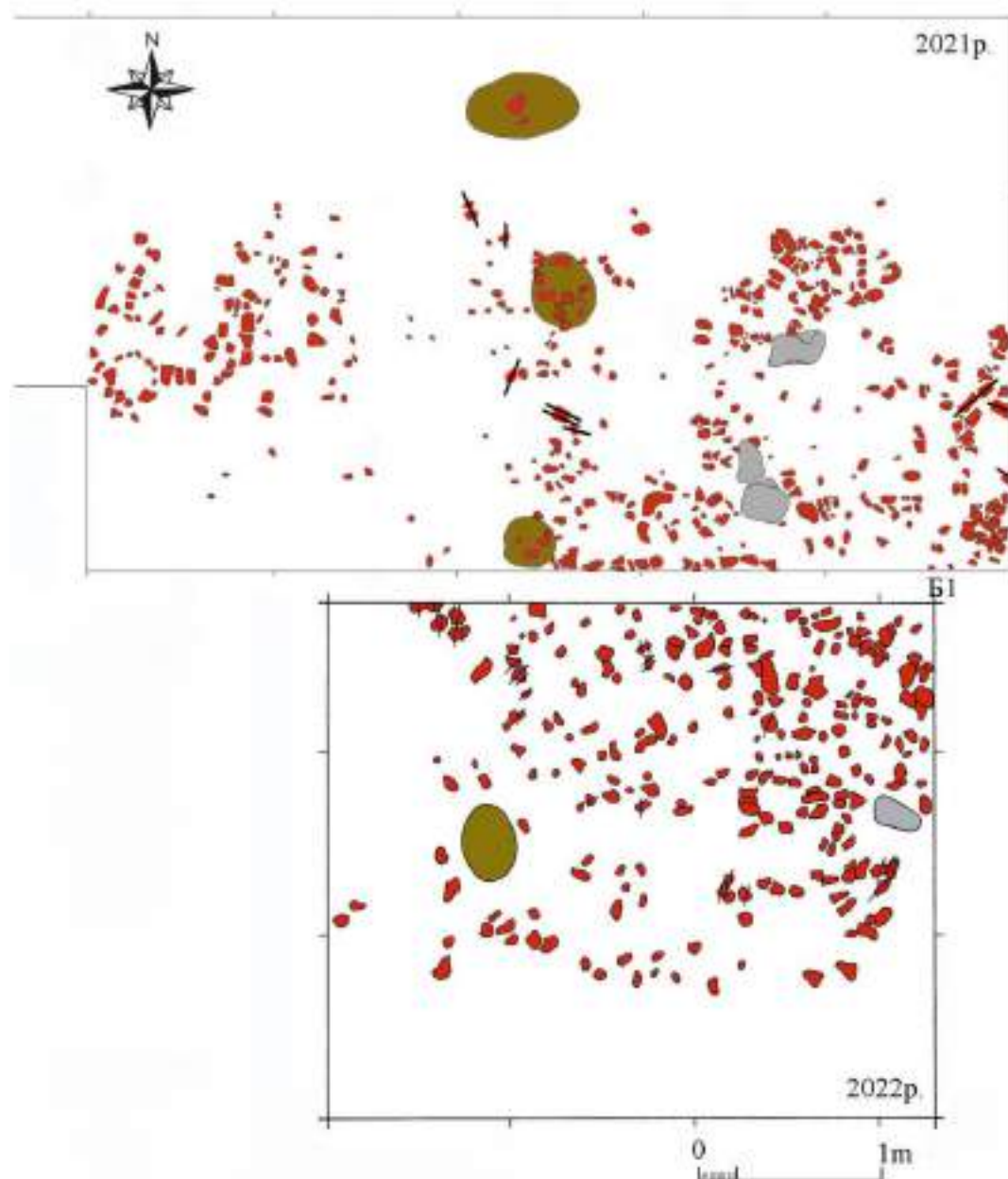

Рис. 4. Винники-Жупан. Рештки глиняного житла

Fig. 4. Vynnyky-Zhupan. Remains of the clay dwelling

У сезоні 2021–2022 рр. на західному схилі майданчика гори зафіксовано рештки житлової споруди (рис. 4). Від цієї хати залишилося скупчення глиняної обмазки, яка у плані мала приблизно прямокутну форму розмірами 4×5 м, орієнтовану в напрямі схід–захід. Вона складалася із дрібних грудок і більших шматків довжиною до 10 см, а окремі екземпляри доходили й до 20 см. Скупчення було розділене на дві частини: східну і західну, віддалених на 1 м. Східна мала більш чітку у плані прямокутну форму, довжиною 4 м і шириною 3 м. Західне скупчення відкрито не повністю – лише на площі 2×1 м, решта входила під коріння дерев. Тому можна вважати, що реальні розміри цієї споруди були більшими.

Це румовище випаленої глини із зовнішньої сторони мало загладжену поверхню. Водночас на деяких шматках простежено негативи від дерев'яних конструкцій спрямованих по лінії південь–північ та на південний захід. Абсолютно інша ситуація спостерігалася після обертання обмазки. Її більша частина із внутрішньої сторони мала відбитки одного чи двох паликів діаметрами 3–5 см, зорієнтованих на південний захід, рідше – на південь або на південний схід. Можна припустити, що частина цього румовища – це східна стіна споруди, яка внутрішньою стороною впала до середини хати. Натомість західна осунулася, займаючи скупчення смугою в 1 м.

Під шаром цієї обмазки було зафіксовано сліди чотирьох стовпових ям діаметрами 30–40 см, розташованих за 1–1,5 м один від одного, які вкладалися в одну лінію напрямку південь–північ. Очевидно, що інша лінія стовпів повинна бути за кілька метрів на схід, де немає можливості її розкопати. Падаючи, глиняні стіни поховали під собою весь інвентар, який перебував на той момент у житлі, а це понад 600 предметів. Окрім подрібненого начиння, тут виявлено цілий горщик, розвал миски, сім глиняних грузил, шість пряслиць, уламок мідного дротика, крем'яні сокири тощо. Це може наводити на думку, що пожежа виникла раптово і її мешканці не мали можливості винести потрібні їм речі. Сліди 15 скупчень глиняної обмазки М. Пелешишин зафіксував у східній і північно-східній ділянках г. Жупан [Пелешишин, 1996, с. 4, 5; 1997, с. 5, 6, 8, 12; 1998а, с. 6–7; 2000, с. 6–8]. Усіх їх дослідник трактував як житла КЛП: *«Із викладеного можна зробити висновок, що описані рештки жител слід пов'язувати з поселенням культури лійчастого посуду, що розміщувалися в один-два ряди вздовж східного схилу гори»* [Пелешишин, 2000, с. 8]. Із зведеного плану з урахуванням нових об'єктів виглядає, що поселення мало кругову забудову жител, сконцентрованих навколо центрального майдану гори [Вертецький, Гавінський, Рибіцька, 2023, с. 138, рис. 1], який використовувався у господарських і суспільних потребах. Очевидно, таке розпланування зумовлене малою площею вершини гори, а також її піщано-кам'янистою основою. Натомість на схилах був досить потужний шар твердого піщаного ґрунту, який дав змогу будувати стовпові конструкції.

Подібний багатий речовий набір, як у хаті на Жупані, зафіксовано в житловій споруді у Лежниці на г. Чуб, яку М. Пелешишин досліджував 1962 р. Її сліди виявлені на глибині 28–35 см від денної поверхні. На рівні чорнозему задокументовано скупчення глиняної обмазки світло-коричневого й охристого кольорів, окремі шматки якої дуже перепалені, інші – ошлаковані. Частіше вони мали плоску форму завтовшки до 5 см із відбитками деревного пруття діаметром 2–5 см. Завал перепаленої глини мав вигляд неправильного прямокутника, розмірами 3,8×1,4–1,9 м, орієнтованого по лінії схід–захід. Товщина шару обмазки становила 10–23 см, верхня частина якого найімовірніше розтягнута оранкою. Серед шматків перепаленої глини знайдено значну кількість побитого керамічного посуду, глиняні пряслиця, тягарці, крем'яний відбійник, сокиру, ретушовану пластину, невелику кількість відщепів і кам'яну шліфувальну плитку [Пелешишин, 1966, с. 146–147]. На думку М. Пелешишина, виявлений об'єкт міг бути залишками житла, незважаючи на відсутність слідів опалювального пристрою. Південну частину споруди могли використовувати для домашніх робіт (прядіння) оскільки тут виявлено пряслиця та тягарці. Натомість північну, де знайдено залишки посуду, – як місце для зберігання припасів і приготування їжі [Пелешишин, 1966, с. 147].

Аналогічного типу об'єкти зафіксовані в Зимному в центральній та північній частинах поселення. Так, житло № XX представлено завалом обмазки, розмірами 3,5×0,6 м і товщиною 10 см. На окремих шматках глини були відбитки пруття діаметром 3–5 см. Житло № XXII теж представлене скупченням шару перепаленої глини, що займало площу в кілька квадратних метрів [Пелешин, 2004, с. 52–54].

У верхів'ях Дністра подібні залишки жител знайдені в Рудниках, в ур. Монастирище, що його досліджував В. Конопля 1983 р. Пам'ятка розташована за 1 км на захід від села і займає мис другої надзапальної тераси правого берега р. Нежухівки. На площі 580 м² виявлено три житлові об'єкти, що мали вигляд прямокутного завалу невеликих шматків обмазки, над яким залягав культурний шар, товщиною 40 см [Конопля, 1985, с. 294; Конопля, Гавінський, 2013, с. 37].

Подібні об'єкти виявлені і в Городку над Бугом, неподалік від Лежниць. Один із них зафіксований на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Скупчення шматків глини мало вигляд прямокутника розмірами 7,2×3,4 м, орієнтованого по лінії південь–північ. Куски обмазки розкидані, а окремі з них були у вигляді плиток товщиною до 3 см. Одна їхня сторона мала добре вигладжену поверхню, інша – містила сліди й наскрізні отвори від випаленого пруття діаметрами 2,5–7 см. Плитки обмазки лежали одним шаром і лише в південно-західній частині споруди кілька шматків були один на одному. У південно-східній ділянці об'єкта простежувалися сліди від печі, що мала вигляд скупчення перепаленої глини розмірами 1,8×0,95 м, окремі зі шматків були старанно вигладжені. У заповненні житла знайдено кам'яну зернотерку, глиняні тягарці та пряслиця, два скупчення кераміки, а також крем'яні та кістяні знаряддя [Kowalczyk, 1956, s. 33–35]. На цьому ж поселенні зафіксовано ще низку таких об'єктів, дуже подібних між собою. Скупчення обмазки мало вигляд прямокутника площею 20 м², орієнтовані по лінії південний захід – північний схід. Залишків вогнищ не виявлено [Gumiński, 1989, s. 22, 24].

Такі глиняні споруди відомі й у східній групі КЛП із території Польщі. Деякі з них дають більше уявлення про особливості конструкцій такого типу. Так, на поселенні в Анджейові 2 в аналогічному об'єкті (№ 1) по периметру зафіксовано 30 стовпових ям. Встановлено, що стовпи діаметрами 40 см вкладали в заздалегідь викопану яму глибиною до 80 см, а згодом обкладали та втрамбовували глиною і камінням. Площа прямокутноподібної споруди становила 20–25 м². У її заповненні майже не було знахідок. Каркас іншої будівлі (об'єкта № 2) цього ж поселення складався з 8 стовпів, а завали глини від стін були слабо перепалені й займали площу близько 22 м². Цікавий у конструктивному плані об'єкт № 3 площею 20 м². У центральній частині скупчення обмазки виявлено сліди від масивного стовпа, вкопаного на глибину 0,8 м і міцно утрамбованого глиною та камінням. Імовірно він був центральним, на якому трималася стріха [Pelisiak, 2001, s. 191]. Подібною є житлова споруда (об'єкт № 1) із Доброя 1, збудована із 30 стовпів, стіни якої переплетені гілками, згодом обмазані глиною, до якої часто додавали дрібне каміння. Двосхилий дах тримався на чотирьох більших стовпах, що розміщувалися на кутах споруди. Зафіксовано цікаву деталь – окремі стовпи могли міняти, а будинок добудовувати [Pelisiak, 2003, s. 99–100]. У більшості жител відсутні вогнища чи печі. Одне з таких вогнищ відкритого типу знайдено у споруді на поселенні Пташківці 3. У центральній частині об'єкта було заглиблення лінзоподібної в перерізі форми, розмірами 1,3×0,8 м, глибиною 0,4 м. У його заповненні знайдено шматки глини та значну кількість вугликів [Pelisiak, 2003, s. 105].

Наближена аналогія до виявлених жител із Лисівки та Жупана, яка дає уявлення про завал стін, – глиняна споруда (скупчення № 3) з Аннополя 1 на Поозер'ї Гостинським. Вона мала прямокутну форму, розміри – 7×5 м, по периметру якої було вкопано 17 стовпів. Дослідники пам'ятки спостерегли, що частина північно-східної стіни осунулася, а інша – впала назовні [Papiernik, Rybicka, 2002, s. 17, рис. 5; 13; Rybicka, 2004, s. 175, рис. 122].

Рис. 5. Которини III 2010. Розкоп 1. Сліди житлових та господарських об'єктів

Fig. 5. Kotoryny III 2010. Excavation area 1. Traces of dwellings and household constructions

Традиція спорудження хат із глиняними стінами у КЛП з'являється на її ранньому етапі – у сарновській фазі. На Низовині Польській, Куявах, Поозерю Гостинським аналогічну техніку будівництва використовували аж до кінцевої баденської фази. Глиняні житла можна побачити і в інших регіонах, зайнятих східною та південно-східною групами КЛП. Використання цієї сировини для ущільнення стін стверджено в горизонті південно-західнобалтійської КЛП, на Холмщині й Великопольщі, а також у Центральній Польщі та Малопольщі. Це може свідчити про те, що ідея конструкції такого типу будинків викристалізувалася у КЛП, незалежно від їхньої наявності в ТК [Wiklak, 1986, s. 78; 1990, s. 118; Щібьор, 1994, с. 36; Rybicka, 2004, s. 201; 2008, s. 489]. Зрештою, на пограничних поселеннях ТК із КЛП маємо дуже мало даних про подібні конструкції. Виняток становить скупчення глини з Курганів-Дубової, розкопаної 2015 р., що займало площу 3×5 м і складалося з роздрібнених, місцями погано випалених шматків. Дослідники трактують цей об'єкт як залишки стіни одноповерхового житла [Дяченко, 2016, с. 25–29].

У цьому контексті потрібно зазначити, що лише західнобугські поселення Зимне та Городок, порівняно з іншими, дають житла у вигляді скупчень потужних брил обмазки, що могли мати певну будівельну специфіку.

У плані вивчення житлових споруд результативними були розкопки на поселенні КЛП у **Которинах** на правобережжі Дністра. Щоправда, від цих хат залишилися лише сліди від стовпових ям, тому зараз важко сказати, чи до ущільнення їхніх стін застосовували глину, чи вони мали інший склад.

Одна з житлових споруд (розкоп № 1) була прямокутної форми, розмірами 2,7×5,2 м, орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Основу стін утворювали 11 стовпових ям діаметрами 15–32 см, глибиною 6–30 см. Із західної сторони вони були вкопані парами по двоє на відстані 1,5 м одна від одної. Поряд стояли стовпи, які могли мати допоміжну функцію. Площа споруди становить близько 14 м².

Поблизу неї розміщувалися щонайменше три господарські ями (об'єкти № 21, 25, 26) та вогнище № 4 із глиняною основою [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 272, рис. 25] (рис. 5; 6).

Ще одну наземну споруду зафіксовано в розкопі № 2, на глибині 60 см від денної поверхні. На рівні материка зафіксовано 9 слідів від стовпових ям округлої у плані форми, діаметрами 20–50 см, глибиною до 20 см. Вони розташовувалися за 1,5–2 м одна від одної та

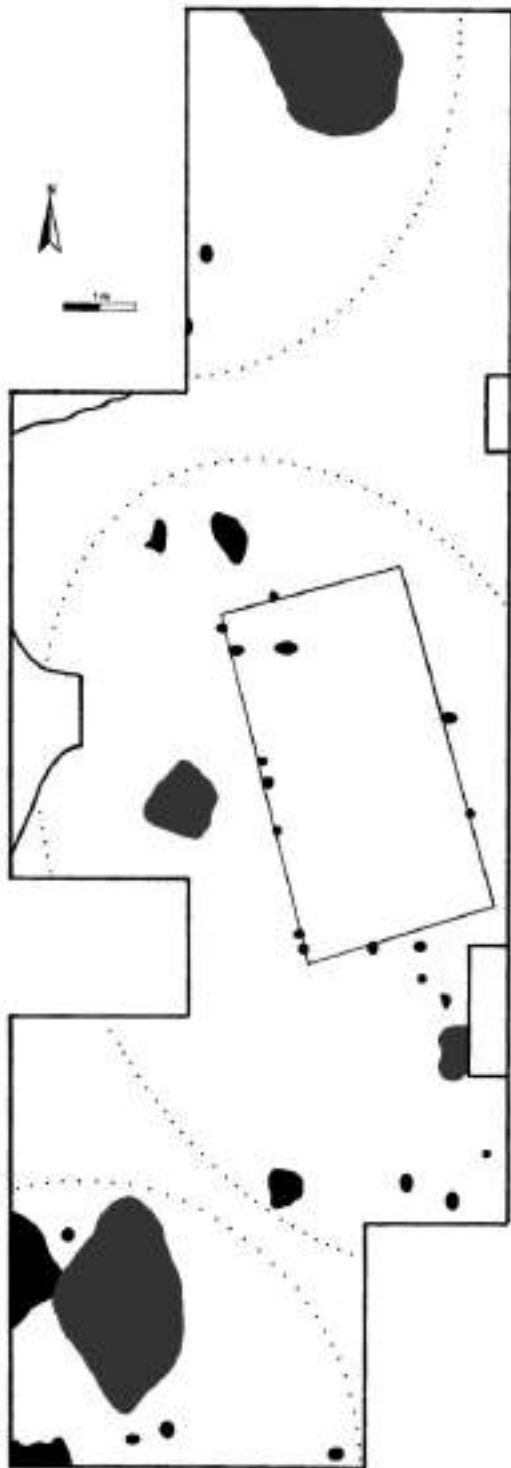

Рис. 6. Которини III 2010. Розкоп 1. Наземна споруда і виділення окремих дворів (за Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, rys. 25)

Fig. 6. Kotoryny III 2010. Excavation area 1. Ground construction and distinguishing of separate yards (by Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, rys. 25)

утворювали кут споруди чотирикутної форми, орієнтованої на північний схід. У межах стовпів не зафіксовано слідів від вогнища. Поряд – кілька господарських ям [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 272, rys. 26] (рис. 7).

Такі наземні будівлі М. Пелешишин виявив у Таданях на Західному Бузі. Вони виділялися гумусованим заповненням на тлі материкової глини червонуватого кольору. Так, житло № 1 було прямокутноподібної форми із заокругленими кутами, розмірами 5,5×4 м. Сліди від хати № 2 мали видовжено-овальну форму гумусованого заповнення розмірами 8×4 м. Плями від споруд № 3–6 у плані були видовжено-овальної та неправильної округлої форм, діаметрами 6–8 м. Не від усіх будівель збереглися сліди від стовпів, за винятком двох. На думку М. Пелешишина, більшість із них була вкопана у верхній м'який шар ґрунту, тому не збереглася [Пелешишин, 1995, с. 67].

Часто на стабільних поселеннях КЛП не фіксується решток житлових споруд, але це не є чимось незвичним чи свідченням того, що їх там не було. Представники КЛП володіли різними будівельними техніками, які давали змогу споруджувати такі житла. До прикладу, стовпи могли ставити на дерев'яну колоду-фундамент чи навіть застосовувати зрубну конструкцію [Kulczycka-Leciejewiczowa, 2002, s. 62]. Чимало стовпових жител, подібних до которинських, знаходимо як у південно-східній, так і у східній групі КЛП із території Польщі впродовж усього хронологічного періоду. Вони мають певні стандарти: прямокутна або трапецієподібна у плані форма, їхня площа в межах 15, 30, 60 м², із переважанням другого показника. Серед пам'яток із такими житловими приміщеннями можна назвати: Бялобжеги, Сарново 1А, Пшибрановек 43, Тарково 50, Єзуїтська Струга 17, Глінкі 7, Нарково 9, Вількостово 23/24, Глагов-Нососіці, Петровіці Велькі й ін. В окремих із них фіксуються вогнища, викладені камінням чи з глиняною банею [Kulczycka-Leciejewiczowa, 1993, s. 127–129; Rzepecki, 2004, s. 109, rys. 41–42]. Важливо, що існують поселення, на яких

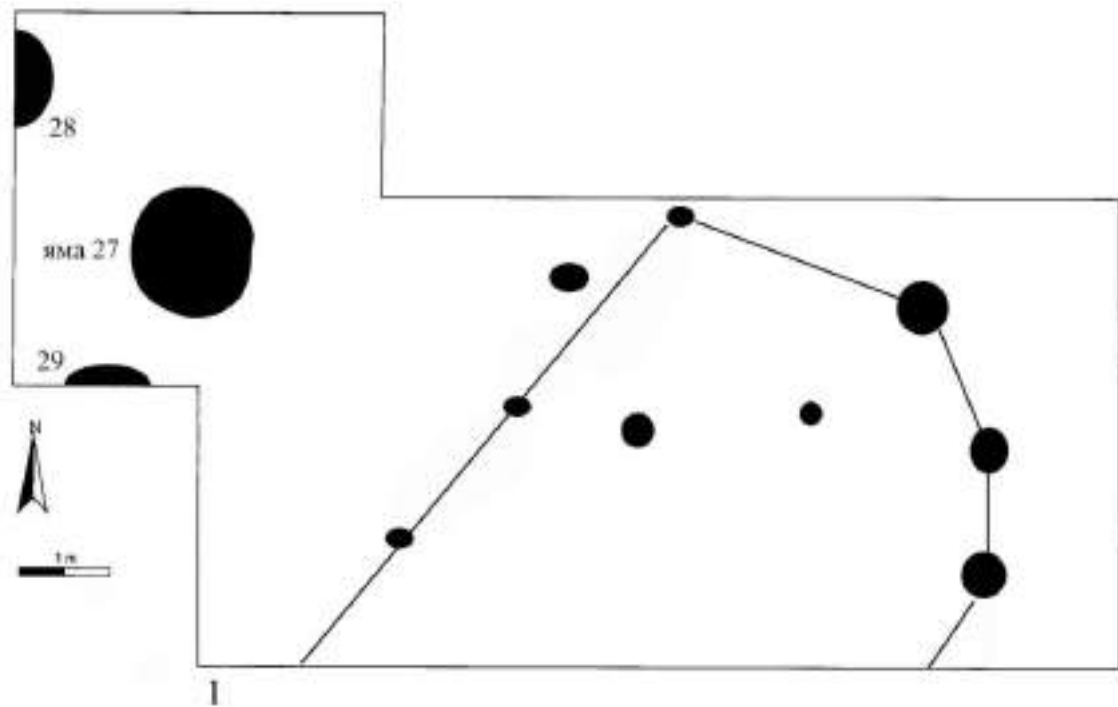

Рис. 7. Которини III 2010. Розкоп 2. Житлова наземна споруда в оточенні господарських ям
Fig. 7. Kotoryny III 2010. Excavation area 2. Ground dwelling construction surrounded by storage pits

фіксуються звичайні житла стовпової конструкції, а також будівлі з використанням глини. Такий приклад – споруди на пам'ятці Опатовіци 42 на Куявах у Польщі. Ці дві хати розміщувалися практично на одному й тому ж місці, але мали різні розміри та просторову орієнтацію. Спершу була збудована хата зі стовпів, а згодом на її місці виникла глиняна споруда. Старша хата мала багатокутну у плані форму, площу 35 м², а її конструкція складалася із 12 колод, розташованих за 1–4 м одна від одної. Пребудована глиняна будівля мала у плані форму трапеції площею близько 90 м², а її дно було заглиблене на 20–30 см від рівня виявлення. Від неї залишилося скупчення перепаленої обмазки зі слідами відбитків пруття. Особливу роль відігравала східна частина цього помешкання, де зафіксовано нагромадження частин посуду, значної кількості пряслиць, а також виробів та відходів із кременю і каменю [Koško, Szmyt, 2015, s. 187, 189, 191, рис. 3; 5; 7], як і у випадку жител із Винник-Жупану та Лежниць.

Оборонні конструкції. Поселення південно-східної групи КЛП, особливо в районах, наближених до ТК, відзначаються височинною локалізацією. Основані у важкодоступних місцях, природно оборонних, які в пізніші часи часто були вигідними пунктами для давньоруських городищ (Малі Грибовичі, Которини, Винники-Жупан, Львів-Високий Замок, Потелич та ін.). У науковій літературі існує думка, що така топографія поселень зумовлена кліматичними умовами та способом ведення господарства [Kruk, 1973, s. 122, 177–179, 186, 187]. Проте дослідження останніх років у Винниках, на г. Лисівка, можуть доповнити це твердження.

Гора Лисівка у плані має вигляд трикутника зі стрімкими схилами, а з доступної західної сторони захищена ровом, сліди якого простежуються і сьогодні. Вперше про оборонність цього поселення писав М. Пелешишин, зробивши 1963 р. перетин рову невеликою траншеєю. Дослідник зазначив, що рів простежується невиразно, глибиною 0,7 м і шириною близько 1 м. Його стінки поступово звужені до середини, а в темному заповненні виявлено шматки обмазки, уламки кераміки та глиняне пряслице КЛП. Микола Пелешишин пише, що поверх рову був вал, який сьогодні простежується на висоту 0,8–1 м, і припускає, що вздовж нього могла проходити «якась дерев'яна загорожа» [Пелешишин, 1994, с. 11–12; Гавінський, 2012, рис. 1, II].

Цей рів прокопаний із західної сторони поселення, поперек гори, на довжину близько 80 м, який у південному напрямку має дугоподібний вигин. Він закладений у місці, де рівна ділянка гори починає різко понижуватися. Так, завдяки рову на вході до поселення утворено різкий перепад висоти в 1,5–2 м, а в південній частині й до 3 м. Це не потребувало зусиль для насипання валу, стратиграфію якого так і не було зафіксовано. У 2021 р. траншеєю, розмірами 17×2 м, зроблено перетин рову, а також розкрито площу з обох сторін від нього з метою ствердження можливості додаткових конструкцій. Встановлено, що рів на сьогодні простежується у вигляді невеликого лінзоподібного заглиблення, шириною 2,5 м і глибиною 0,3 м. У перерізі він коритоподібної форми, з пологими стінками, рівним дном, шириною 0,8 м, глибиною 0,6 м від рівня фіксації, або 1,2 м від денної поверхні. Його дно прокопано крізь кам'яний щит гори, товщиною 20–30 см до рівня піску. Східна стінка рову досить гостра, нахилена під кутом 45°. За 5 м на схід від рову, на краю підвищеної площини гори, паралельно до нього проходила лінія стовпів, укопаних поряд один з одним. Дослідження цього частоколу продовжилися 2022 р. [Гавінський, Яковичина, Рибіцька, 2022, с. 21] (рис. 8). Над ровом було закладено розкоп розмірами 4×5 м. Чіткі контури решток частоколу зафіксовано на глибині 0,9 м від денної поверхні. Це була смуга гумусованого ґрунту чорного кольору, шириною 0,3–0,38 м, яка чітко виділялася серед коричневого материка. Вона проходила рівною лінією, а в південному напрямку робила плавний вигин паралельно рову. Зробивши серію поперечних і повздовжніх перетинів, вдалося встановити деякі конструктивні особливості цього об'єкта. Це – ровик із прямими стінками та рівним дном, глибиною до 0,5 м. У нього поряд одну до одної вставляли колоди. Ті, що були більші в діаметрі за ширину ровика, вбивали, від чого помітні чіткі сліди по його контурах. Окремі стовпи мали загострені кінці, помітні в перерізі.

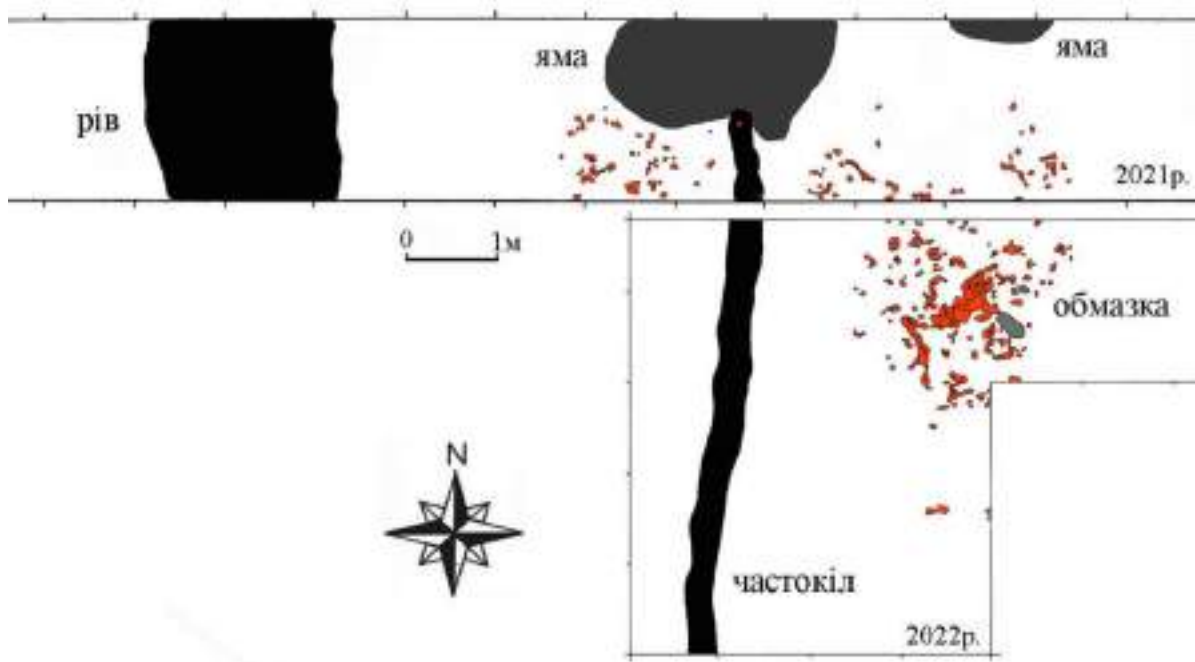

Рис. 8. Винники-Лисівка. Сліди рову та частоколу

Fig. 8. Vynnyky-Lysivka. Traces of ditch and palisade

Поряд із цим об'єктом зафіксовано скупчення глиняної обмазки шаром завтовшки 10 см, перемішаної з чималою кількістю дрібного деревного вугілля. Її випал нерівномірний, в окремих місцях міцний і має цеглястий колір, в інших – дуже слабкий, деякі фрагменти глини ледь помітні серед заповнення ґрунту. Здебільша це були потужні брили глини зі слідами додаткового накладання шарів. Вона лежала загладженою стороною назовні, а зі середини окремі із шматків містили відбитки колод, діаметрами до 20 см. Простір навколо частоколу не забудовано. Попередньо можна припустити, що виявлене скупчення обмазки – рештки глини, якою обмазували частокіл для його зміцнення й заповнення щілин у ньому [Гавінський, Яковишина, Рибіцька, 2022, с. 21].

Так, це була добре продумана складна інженерна конструкція з використанням природних топографічних переваг г. Лисівки із застосуванням штучних перешкод у вигляді глибокого рову та дерев'яного частоколу, які разом становили стіну висотою до 3–4 м.

Для представників КЛП будувати укріплення навколо своїх селищ не було чимось новим. Такі вміння відомі в Карпато-Дунайському басейні Центральної Європи ще з раннього неоліту. Існують різні фортифікаційні системи, які поєднують рови, вали та палісади [Конопля, 2009, с. 170, 172]. Окремі факти укріплених поселень маємо в маліцькій (Заліски [Bandriwski, 2004, s. 89–90; Бандрівський, Крушельницька, 2002, с. 441–442]) та волино-люблінській (Броноці [Kruk, Milisauskas, 1981, s. 66, 73, рис. 5, I]) культурах.

Що стосується КЛП, то чи не єдина найближча пам'ятка, з якою можна проводити паралелі до укріплень у Винниках-Лисівці, – це Стричівці на південному сході Польщі. Вона розташована на лесовій височині, поміж двома допливами р. Кам'янка, висотою 50 м над її рівнем. Займає плаский гребінь вершини, зі стрімкими південним і південно-західним схилами, більш пологими північним та північно-західним. Серією шурфів і траншей встановлено, що рів закладений із північної сторони, проходив дугою, довжиною у 260 м. В одному з місць він переривався, можливо, саме тут і був в'їзд на поселення. Переріз рову в кількох місцях ствердив його приблизно однаковий профіль. Це був потужний об'єкт, який складався із двох трапецієподібних заглиблень. Ширина рову у верхній частині становила

4,4 м, у нижній – 0,6 м, глибина – 2–3 м. Верхня трапеція шириною відповідно зверху і знизу – 4,4 м і 1,8–2 м, натомість її продовження, нижня трапеція – 1 м і 0,6 м. У деяких стінках рову були вкопані ніші, розмірами 2,4×0,5–0,6 м. Заповнення рову містить складну пошарову стратиграфію, яка дає змогу припускати, що існував і вал, облицьований камінням, принесеним ззовні [Uzarowicz-Chmielewska, 1982, s. 246, 247, 262, рис. 2–9].

Значно дальші аналогії наявні в Німеччині над Райном, у Нижній Саксонії, де трапляються поселення КЛП, укріплені системою ровів, валів і палісадів: Баусбербург, Уртміц, Міхельсберг [Uzarowicz-Chmielewska, 1982, s. 264]. Чимало укріплених поселень КЛП відомі з теренів Моравії: Біловіці, Глинсько, Гласніца, Ставеніца й ін. Важливо, що на окремих із них, окрім валів і ровів, фіксуються палісади, інколи зміцненні камінням та глиною [Šmíd, 2017, p. 51–61].

У південно-східній групі КЛП низка укріплених поселень відома з терену Західної Малопольщі, щоправда, вони мають пізню лійчасто-баденську хронологію. Зокрема, рів у Брноціцах оточував терен на лагідному схилі площею близько 4,6 га. Він мав ширину 4 м і глибину 1–1,5 м, у перерізі наближений до трапеції. До КЛП зарахований ще один (ділянка В), шириною 8,5, глибиною 3,5–4 м, з овальним перерізом. Поряд додаткових конструкцій не зафіксовано [Kruk, Milisauskas, 1981, s. 75, рис. 5, III]. У басейні р. Среняви під час рятівних досліджень виявлено кілька поселень КЛП з оборонними конструкціями. Переважно селища локалізовані на краю плато з гострими схилами, а з доступної сторони захищені штучними перешкодами у вигляді рову й частоколу, що майже ідентично Лисівці: Гняздовіці, Мархоціці, Муничковіці. Хоча окремі з них розташовані на незахищених ділянках, як наприклад Мехув, навколо мису прокопано рів і встановлено палісад [Przybyła, 2020, p. 177–189]. Важливо зазначити, що ці поселення, як і Брноціці, розміщені на пограничній зоні з баденською культурою, що, ймовірно, й диктувало їхню оборонність [Przybyła, 2020, p. 177–189]. Водночас М. Пшибила висуває й інші версії появи такої значної кількості городищ у КЛП: загроза перед населенням культури шнурової кераміки та кулястих амфор; контроль солеварних районів [Przybyła, 2020, p. 190–192].

У випадку південно-східного пограниччя КЛП, то, напевне, вирішальний вплив на вибір важкодоступних місць для проживання мала неспокійна ситуація у східних сусідів. Адже дослідники відзначають, що у ТК постійно відбувалися внутрішні міграції населення, окремі общини з яких були досить експансійними. Ці процеси впливали на зникнення старих і появу нових груп. Під такою загрозою люди споруджували оборонні поселення або навіть ховалися під землею, як у печері Вертеба, що служила прихистком для кількох поколінь ТК. На пізньому етапі ТК кількість укріплених поселень зростала. І бринзенська, і кошиловецька групи селилися у важкодоступних місцях, на окремих із яких зафіксовані оборонні об'єкти [Збенович, 1974, 18, 20, 22–25; 1975, с. 36–39; Круц, 1977, с. 111–114; Маркевич, 1981, с. 72–74; Дергачев, 2007, с. 36–37, табл. 2; Ткачук, Фурманек, 2011, с. 74–79]. Очевидно, про це було відомо й представникам КЛП і вони з обережністю заселялися в цій пограничній зоні з ТК, обираючи для свого проживання важкодоступні рельєфи.

На прикордонних теренах із КЛП найбільш ранніми (етап VI–VII) укріпленими трипільськими поселеннями є Більшівці, ур. Костел [Ткачук, Фурманек, 2011, с. 76; Ткачук, 2018, с. 69] та Бодаки [Скакун и др., 2012, с. 216; Скакун, 2004, с. 58], а хронологічно наближеним до поселення Винники-Лисівка – Мирогоща. Воно розташоване на краю плато, над заплавою р. Іква. Кільцеподібний рів фіксується на денній поверхні, який виділяється темно-гумусованим заповненням на фоні сірого суглинку у вигляді пасма, шириною 5,2–5,6 м. Він досить глибокий – 2,24 м від рівня виявлення. У перерізі овальної форми із звуженими стінками округлого дна, шириною близько 1 м. Згідно з лабораторними датами, зразки з рову датуються в межах 3350–3000 BC, а керамічний матеріал має подібності із групою Троянів [Verteletskyi, Bardetskyi, 2018, s. 117–124; Бардецький, Вертелецький, 2018; Przybyła, 2019].

Очевидним є факт, що у КЛП таки існувала традиція укріплювати поселення. На прикладі Винник-Лисівки можна стверджувати, що час появи таких фортифікацій у південно-східній групі сягає щонайменше класичного етапу цієї культури – з 3500 BC.

Абсолютне датування. Важливий здобуток нових досліджень КЛП зазначеного регіону – отримання серії радіовуглецевих датувань із поселень Которини, Винники-Лисівка, Винники-Жупан, синхронних трипільських поселень Новомалин-Подобанка, Кургани-Дубова, Голишів, Гордінешти й ін.

З поселення Винники-Лисівка маємо два радіовуглецеві визначення зразків із румовища обмазки та чотири – з ям 2013 р. і 2019 р. Їх виконано в лабораторіях м. Познань (Польща) та м. Упсала (Швеція). Перша з дат зафіксована з вугілля, відібраного зі скупчення добре випаленої обмазки. Отриманий результат досить несподіваний – $Poz-100852\ 126.46 \pm 0.39\ pMC$, що для ймовірності 68,2 % становить $1980.64-1981.8\ AD$, а для 95,4 % – $1959.14-1981.9\ AD$. Тобто маємо справу з повторним випаленням цього зразка або з потраплянням вугілля від сучасного вогнища, яке горіло над цим об'єктом.

Інша дата теж стосується глиняної споруди і зафіксована з кістки тварини. Вона становить $Poz-84778\ 4370 \pm 35\ BP$, що по калібрації для ймовірності 68,2 % дає результат $3016-2919\ BC$, а для 95,4 % – $3092-2905\ BC$ [Diachenko et al., 2019, p. 29]. Таке датування теж певною мірою дискусійне, оскільки дає змоги віднести поселення на г. Лисівка до фінального етапу розвитку культури, а це суперечить стилістиці тут виявленої імпортової трипільської кераміки. Серед неї немає виражених ознак групи гордінешти, яка чітко фіксується на сусідній горі Жупан у Городку над Бугом чи в Зимному [Rybicka, Hawinskyj, Biłas..., 2017, s. 22–23; Позіховський, 2019; Hawinskyj, Rybicka, 2021, s. 40].

Інші чотири дати зафіксовані зі зразків кісток тварин, відібраних із господарських ям, майже збігаються: $Poz-111073\ 4650 \pm 35\ BP$, що для ймовірності 68,2 % становить $3506-3368\ BC$, а для 95,4 % – $3516-3365\ BC$; $4566 \pm 34\ BP$ (Ua-68160) – $3368-3119\ calBC$ (68,2 %), $3487-3102\ calBC$ (95,4 %); $4639 \pm 33\ BP$ (Ua-68162) – $3498-3367\ calBC$ (68,2 %), $3516-3360\ calBC$ (95,4 %); $4660 \pm 33\ BP$ (Ua-68163) – $3509-3371$ (68,2 %), $3518-3367\ calBC$ (95,4 %) [Hawinskyj, Rybicka, 2021, s. 41; Hawinskyj, Rybicka, Król, 2021, s. 16]. Таке датування відповідає стилістиці кераміки, виявленої в заповненнях цих об'єктів. Подібною є кераміка з інших частин пам'ятки, а також із згаданого скупчення обмазки. Представлена серія дат дає можливість розмістити поселення Винники-Лисівка в межі $3500-3350\ BC$, що відповідає класичному етапу південно-східної групи КЛП [Włodarczak 2006, s. 58, rys. 18].

Найбільша серія радіовуглецевих датувань для пам'яток КЛП із теренів України належить поселенню Которини – 13 визначень, 12 з яких виконані зі зразків деревного вугілля, 1 – з кістки тварини [Hawinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 266–269]. Потрібно зазначити, що всі зразки відібрані з об'єктів. Отримані результати не були такими однозначними. Є кілька дат із досить ранньою хронологією, яка не відповідає КЛП, зокрема з об'єктів № 27 і № 15, що мають досить широкі показники – $4940-3960\ BC$. Можна припустити, що маємо справу з перевідкладеними зразками вугілля, яке могло належати горизонту маліцької культури, окремі фрагменти кераміки якої тут було знайдено.

Інша група результатів відповідає хронології КЛП. Цікава дата зі стовпової ями № 26. Вона становить $5090 \pm 140\ BP$, яка після калібрації, при ймовірності 68,2 % дає цифру $4030-3700\ BC$, що відповідає раннім етапам як низовинним, так і лесовим поселенням КЛП. У цьому контексті особливо цікаве датування для зразків, взятих з об'єктів № 4 і № 26. У першому випадку одержано результат $4890 \pm 100\ BP$, що після калібрації при ймовірності 68,2 % становить $3800-3520\ BC$. Другий результат показав цифру $4845 \pm 35\ BP$, яка після калібрації при ймовірності 68,2 % відповідає періоду $3700-3530\ BC$. Показники цих означень наближені, а в заповненні вказаних об'єктів знайдено кераміку з досить ранніми стилістичними ознаками, які цілком можуть відповідати такій ранній хронології поселення Которини.

Досить добре датована яма № 27. Стратиграфічні спостереження вказували, що вона була засипана вже незабаром, а окремі фрагменти однієї посудин залягали на різних глибинах. Відібрано два зразки: один – із деревного вугілля, другий – із кістки тварини з верхньої і нижньої частини ями. Аналізи, проведені в різних лабораторіях, показали цифру 4630 ± 90 BP, яка при ймовірності 68,2 % дає результат 3630–3130 BC і 4620 ± 70 BP, що після калібрації становить 3520–3130 BC [Havinskyj, Pasterkiewicz, 2013, s. 90]. До цього «класичного» горизонту можна також віднести й означення зі стовпової ями № 32 4690 ± 1100 BP, що при ймовірності 68,2 % становить 3640–3360 BC.

Результати, одержані для об'єктів № 4а, 15, 17 та стовпової ями № 28, відрізняються від наведених і відповідають останнім століттям IV тис. BC, початкам і середині III тис. BC: 3350–2900 BC, 3350–2450 BC, 3100–2550 BC та 2900–2450 BC, що можуть пов'язуватися з керамікою з ознаками пізнього етапу баденського стилю [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 269].

Досить інтригуючим виявився результат, отриманий зі зразка вугілля, взятого з основи валу княжого періоду – 4520 ± 700 BP, який при ймовірності 92,7 % становить 3400–2900 BC. У контексті останніх досліджень виникає питання: чи був тут раніший енеолітичний насип, чи цей зразок потрапив сюди механічним способом під час спорудження основного насипу?

Так, поселення в Которинах можна датувати двома фазами: 3700/3600–3500/3300 BC та кінем IV тис. до н. е. [Havinskyj, Pasterkiewicz, Rybicka, 2014, s. 270].

Особливо важливі лабораторні результати одержано для пам'ятки Винники на г. Жупан, що дали змогу хронологічно розділити поселення КЛП і ТК. Першими сигналом для такого розмежування стала фіксація 2019 р. ями ТК, яка перерізала яму КЛП. Для об'єктів ТК отримано два означення Poz-94779 4430 ± 35 BP, що для ймовірності 95,4 % становить 3328–2929 BC [Diachenko et al., 2019, s. 29], і Poz-111074 4545 ± 35 BP, що для ймовірності 68,2 % становить 3364–3120 BC, а для 95,4 % – 3367–3103 BC [Havinskyj, Rybicka, 2021, s. 40]. Ця хронологія відповідає фінальному етапу трипільської культури групи гордінешти, яка припадає на останні століття IV BC. Натомість для КЛП дата $4620,35$ BP при ймовірності 95,4 % становить 3516–3343 BC [Вертелецький, Гавінський, Рибіцька, 2023, с. 160, рис. 18; 19], що відповідає класичному етапу південно-східної групи КЛП. Тобто, різниця між існуванням цих поселень – 200–300 років. Таке пізнє датування як на Жупані, отримано зі стилістично подібної пізньотрипільської пам'ятки Голишів на Волині: 3330–3010 BC і 3095–2925 BC [Harper et al., 2021], а також топонімно із пам'ятки Гордінешти: 3300–2900 BC [Rybicka et al., 2019–2020, p. 98; Król, Rybicka, 2022, s. 13, tabl. 1; 2023, p. 28, fig. 3]. Відносна хронологія таких пам'яток, як Жупан та Голишів, може вкладатися в час 3100–2900 BC [Pozikhovskij, 2019, p. 34, 35; Позіховський, Гавінський, 2021, с. 12]. У зв'язку з цим виникає питання: чи такі пізньотрипільські поселення, як Голишів, Винники-Жупан, окремі знахідки в Глинянах і Завишні, є свідченням переміщення окремих груп населення з материнських територій, чи спробою освоєння нового простору ще зайнятого або вже вільного від КЛП?

Контакти. За останнє десятиліття абсолютно змінилося уявлення про взаємостосунки між КЛП і ТК, які яскраво виявляються на теренах Західної Волині. У ТК тут усе частіше фіксуються «імпорти» КЛП з ознаками синкретичності. Інколи ці предмети виявлені на поверхні чи в культурному шарі трипільських поселень, але значна їхня кількість на різних пам'ятках унеможливорює випадковості й належності до інших хронологічних горизонтів. Вперше на такі знахідки звернув увагу М. Пелешишин [Пелешишин, 1997, с. 109–110], але згодом, завдяки дослідженням О. Позіховського, ареал цих предметів значно розширився і набув певного територіально-хронологічного окреслення в межах сучасних міст Дубно й Остріг [Pasterkiewicz et al., 2013]. Найчастішими знахідками є черпаки з ручками *ansa lunata*, які мають специфічну сферичну форму й особливий орнамент, нетиповий для КЛП: Розваж, Межиріч, Нараїв 3, Острог-Земан, Хорів I, II, IV, Костянець, Вельбівне, Бродів, Стеблівка, Стовпець, Новомалин-Подобанка, Кургани-Дубова та ін. [Гавінський, Яковишина, 2022,

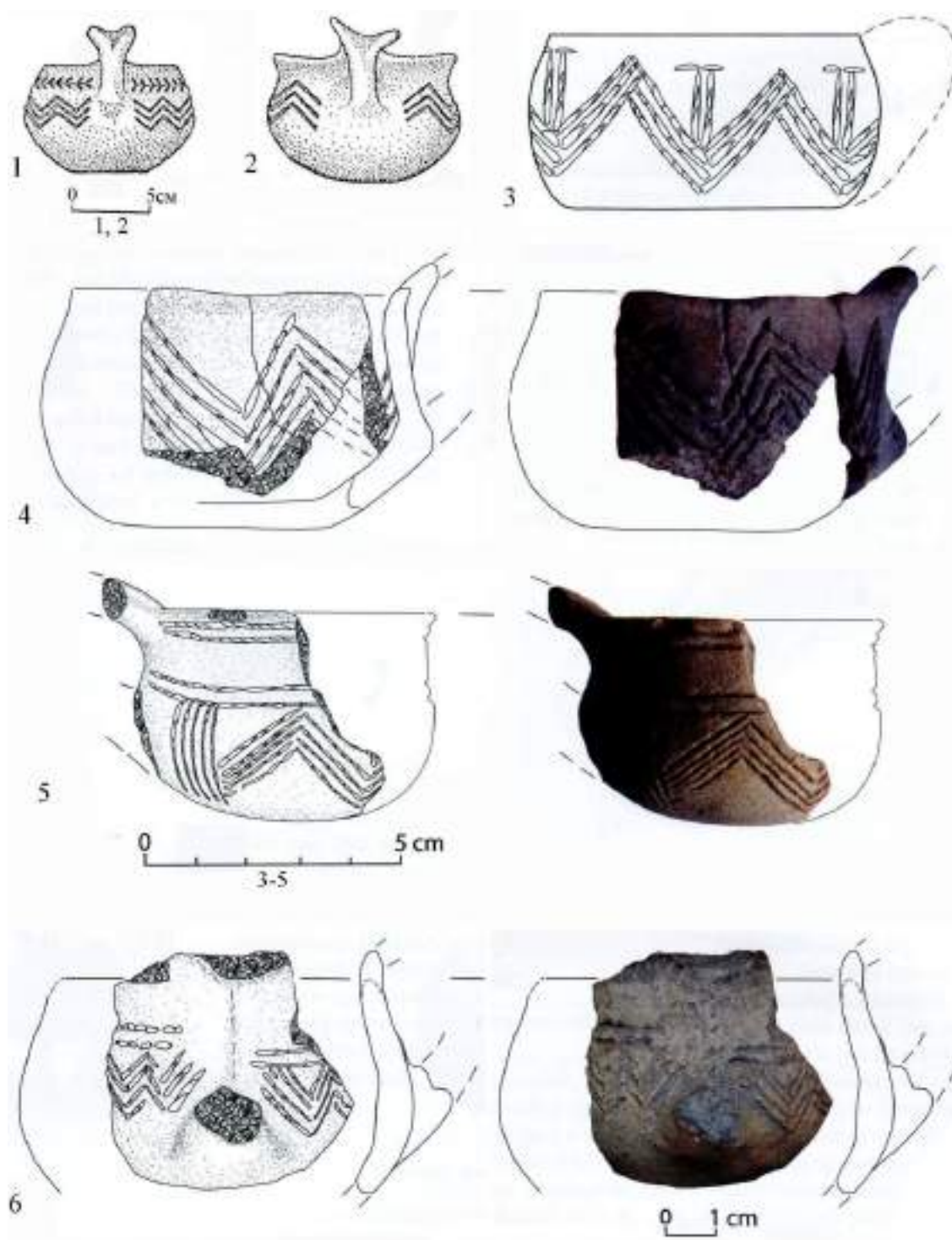

Рис. 9. Черпаки в стилі культури лійчастого посуду на трипільських поселеннях: 1, 2 – Костянець-Горби (за: Пелешишин, 1997, рис. 37), 3 – Вельбівне, 4 – Бродів, 5 – Межиріч-Вигін Ферми, 6 – Стеблівка (за Pasterkiewicz W, Pozikhovski A., Rybicka..., 2013, rys. 4; 14: 1; 16: 1; 25: 1)
 Fig.9. Ladles in a style of Funnelbeaker culture on the Trypillian settlements: 1, 2 – Kostianets-Horby (by: Пелешишин, 1997, fig. 37), 3 – Velbivne, 4 – Brodiv, 5 – Mezhyrich-Vygin Fermy, 6 – Steblivka (by Pasterkiewicz W, Pozikhovski A., Rybicka..., 2013, rys. 4; 14: 1; 16: 1; 25: 1)

рис. 60–79] (рис. 9). Ось як про них писав М. Пелешишин: «Описані черпаки мають аналогії на західнобузьких поселеннях культури лійчастого посуду (Зимне, Лежниця, Городок над Бугом і ін.) та в глибинних центральноевропейських районах поширення цієї культури. Проте в цілому вони примітивніші на вигляд, склад глиняної маси не такий, як у Західному Побужжі – в ній міститься більша кількість домішки шамоту, ручки черпаків, особливо верхня частина у вигляді крилець, не відзначається симетричністю. Привертає увагу орнамент, який не має аналогій у Західному Побужжі і взагалі на території в межиріччі Західного Бугу і Вісли, де виявлено сотні черпаків. Тому можна вважати, що описані черпаки, можливо, й деякі горщики, не занесені безпосередньо із Західного Побужжя, а виготовлені вихідцями із західнобузьких поселень, ймовірно жінками, які ще зберегли в пам'яті форми вживаних там посудин і намагалися їх відтворити. Оскільки жителі пізньотрипільських поселень не користувались черпаками з ручками, то саме їх вони старалися виготовити. Однак деталі орнаменту були призабуті або ж з якихось причин не задовольняли. Можна припустити, ще й інше: ці посудини виготовлені самими трипільцями, які побували на поселеннях культури лійчастого посуду, де вони їм сподобались і, повернувшись додому, виготовляли їх у невеликій кількості. Здається, таке припущення з логічного погляду більш вірогідне. Адже тільки трипільці, не прив'язані до традицій культури лійчастого посуду, могли модифікувати орнамент» [Пелешишин, 1997а, с. 109–110].

Цілком можна погодитися з М. Пелешишином, що для ТК це було запозичення оригінальних посудин, непритаманних їхньому керамічному виробництву. Очевидно, що вони не мали широкого застосування в побуті, швидше були декоративними, оскільки їхня змодельована сферична форма становить труднощі у практичному застосуванні, адже вінця повинні бути розхиленими, як у класичних зразках КЛП. Можна підтримати думку М. Пелешишина в описі багатоорнаментативного черпака з Костянця, «який, можливо, мав святкове призначення, був своєрідною окрасою керамічного комплексу в житлі» [Пелешишин, 1997а, с. 109].

Необхідно зазначити, що такі посудинки трапляються практично на кожному трипільському поселенні в районі сучасних міст Острог і Дубно, а їхня кількість із новими відкриттями щораз зростає. Як уже вказано, ці черпачки з ручкою *ansa lunata* – типові вироби для КЛП, зокрема її південно-східної групи. Щоправда, у ТК вони не є прямими імпортами від КЛП, за винятком окремих екземплярів (Голишів). Тут вони вже набувають власних специфічних ознак: зменшуються в розмірах, більш грубостінні, сферичної форми, притаманної трипільському гончарству, вінця часто нерозхилені, а загнуті до середини. Абсолютно власною традицією стає багатокомпозиційний орнамент у вигляді широкого зигзагу у супроводі горизонтальних і вертикальних ліній. Часто цей орнамент виконаний у техніці ритуння, імітації шнуру чи т. зв. борозенкового стилю, виконаного предметом із загостреним кінцем і відомого в науковій літературі під назвою *furchenstichkeramik*. Широкий пошук аналогій таким виробам у своїх численних публікаціях здійснила М. Рибіцька [Rybicka, 2015; 2016, 2017; Rybicka, Verteletskyi, 2019–2020], вперше опублікувавши в колективній статті значну колекцію цих черпаків у 2013 р. [Pasterkiewicz et al., 2013].

Аналогії костянецьким черпакам М. Рибіцька віднаходить у постбаденських пам'ятках типу Бошаца (Bošáca) з рисами культури Євішоци, датованих приблизно 3100–2800/700 BC [Rybicka, 2017, с. 58, 60], що дещо пізніше від Костянця. Борозенкова техніка властива південним культурам, зокрема баденській із території Чехії, орнаментативні впливи якої чітко простежуються у КЛП Західної Малої Польщі, Нижнього Шльонська та Куявах. Подібна стилістика і в матеріалах типу *Bajč-retz-Křepice*, хоча тут немає поєднання шнура, як у деяких волинських зразках. У названих культурах присутні кубки з овальним і плоским дном та розбудованим борозенковим орнаментом. Окремі кубки, морфологічно подібні до виробів з Євішовіц, Лашков, Братислава, Глинсько (Чехія), Войновіци, Радзійов Куявський, Пецкі, які репрезентують старші етапи баденського стилю чи лійчато-баденського горизонту. Подібні

форми є й у баальберзькій культурі. Очевидно, така різноманітність культур і певних груп ускладнює пошуки прямих аналогій [Pasterkiewicz et al., 2013, s. 258] і, напевне, може вказувати лише на територію походження цих посудин. Із цього приводу можна висловити сумнів щодо такої далекої прабатьківщини походження волинських черпаків. На поселеннях ТК вони переважно виступають поряд з іншими матеріалами КЛП, які часто демонструють синкретичність: домішку, тісто, форму, розпис. Зважаючи на це, можна вважати, що ідея черпака у трипільців була запозичена саме від сусідньої КЛП. Інша річ – борозенковий орнамент, який треба розглядати як моду того часу. Щоправда, запозичення набула сама техніка виконання, а композиції розбудованого орнаменту зигзагу з поєднанням інших елементів може вважатися творенням власної мистецької традиції. Адже чим можна пояснити той факт, що від Чехії і Словаччини до Волині немає жодного аналогічного черпака з подібним орнаментом? Як винятки на цьому шляху трапляються окремі предмети, але вони не масові й не складають якоїсь лінії. На території України до таких належить фрагмент посудини, можливо кубка, з Рудник на Дністрі, прикрашений дворядним прокресленим зигзагом, що може тут виступати лише прикладом мотиву орнаменту. Поєднання косих ліній, виконаних у техніці рихлення та борозенок, зафіксовано на двох посудинах із Зимного [Гавінський, Пастеркевіч, 2016, рис. 2, 6, 7]. Подібним є черпак із впливами баденської культури з поселення КЛП Пецкі 1. Щоправда, він орнаментований двома зигзагами у вигляді широких канельованих ліній: меншим під вінцями й основним чотирирядним на корпусі. Комплекс датовано 3350–2550 BC. Зигзаг у поєднанні зі шнуром, що часто фіксується на досліджуваних знахідках, присутній на дзбані із Кучково 5 – 3500–3360 BC [Przybył, 2008, tabl. 2; 2009, s. 221, 227, tabl. 44, 1; 60, 9, 11; 89]. Подібні елементи простежуються й на інших пам'ятках східної групи КЛП [Rybicka, 2004, rys. 100, 65–69, 77; 2008a, fig. 1–2; 7–10]. А в Майдані Новім зигзаг виконаний у техніці округлих штампів [Bronicki, Kadrow, 1987, s. 128, rys. 9, 10], більш типовий для КЛП. Такі кубки з округлим дном, і пласкою основою та аналогічно прикрашені широко представлені в баденській культурі, у найближче розташованих до КЛП районах Словаччини [Horváthová, 2010, obr. 9–11], а на території КЛП кубки з орнаментом типу *furchenstichkeramik* зафіксовано в Модльніці неподалік Кракова [Rybicka, Verteletskyi, 2019–2020, p. 170].

Важко сказати про конкретний час появи таких контактів ТК із півднем. Але можна провести паралелі із КЛП, де міжкультурні відносини розпочалися в районі Західної Малопольщі близько 3650 BC і тривали досить довго, а лійчасто-баденські риси в чистому вигляді починають виступати близько 3350 р. до н. е. [Włodarczak, 2006, s. 34–36, 58; Nowak, 2009, s. 336; Przybył, 2009, s. 139; Zastawny, 2015, s. 144; Brzeska-Zastawna, Zastawny, 2020, p. 314, fig. 9].

Зворотній напрям взаємодій виявляється у вигляді «імпортової» трипільської кераміки на поселеннях КЛП. Більшість цих предметів зафіксовано у прикордонній смузі: Зимне, Грудек, Лежниця, Старий Добротвір, Ромош, Малі Грибовичі, Тадані, Винники-Лисівка, Рудники, Которини [Гавінський, Яковишина, 2022, рис. 56] (рис. 12, 13), проте останніми роками їх виявляють щораз далі в західному напрямку поширення КЛП – у районі Жешівського Передгір'я: Сколошов [Rogoziński, 2014, s. 50, fot. 3], Павлосьов [Rybicka, Król, Rogoziński, 2014, s. 240, rys. 68], Янковіци [Dębiec, Dębiec, Pelisiak, 2015, s. 107], а крайніми пунктами є поселення у Верхів'ях Вісли Броночіци та Камінь Лукавський, що за 250 км від найближчих трипільських пам'яток [Kempisty, 1968, s. 377–379, rys. 1; Збеневич, 1976, с. 44]. Як правило, це поодинокі уламки трипільського столового посуду охристого кольору, виготовленого з добре відмудленої глини й міцного випалу, рідко збережений розписний орнамент. До діагностичних предметів належать вінця сферичних мисок і опуклобоких горщиків. Часто їхні загальні ознаки мають широку хронологію й типові для різних груп ТК. Найбільші колекції трипільського начиння походять із бузьких поселень Зимне та Грудек, представлені мальованим столовим посудом і кухонним із шнуровим орнаментом. Низка ознак дає змогу їх віднести до групи бринзени й гордінешти [Щібьор, 1994; Позіховський, 2019].

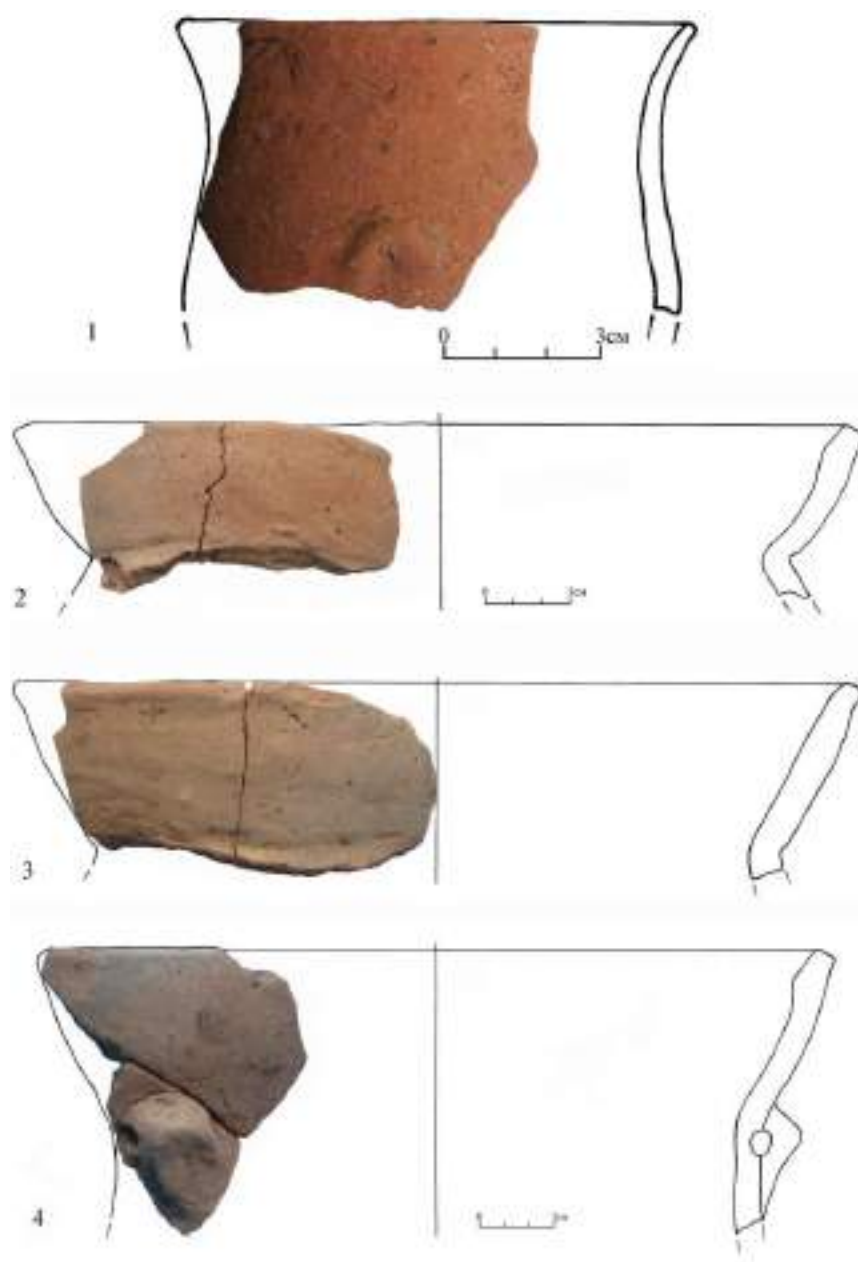

Рис. 10. Винники-Лисівка. Горщики КЛП в технології ТК

Fig. 10. Vynnyky-Lysivka. Pot of FBC produced in the technology of TC

Також чималу колекцію трипільських імпортів здобуто в результаті досліджень поселення КЛП Винники-Лисівка. Тут знайдено винятково столову кераміку, а серед форм посуду виділяються сферичні миски, горщики з невеликих діаметрів прямими та розхиленими назовні вінцями (рис. 12). Миски з такими профілями мають широкі часові межі й функціують упродовж етапів СІ–СІІ ТК. Проте подібні опуклобокі горщики фіксую в найближче розташованому трипільському поселенні Новомалин-Подобанка на Волині, віднесеному до бринзеньської групи [Вертелецкий, 2016, с. 55, 69, рис. 14; 32]. Також у Винниках-Лисівці знайдено фрагмент накривки. Вона округлої у профілі форми із плоскою поверхнею та низенькими колінчастими вушками по краях, діаметром 10 см (рис. 12, 1). Аналогії таких виробів віднайдено на молдавських пам'ятках Бринзени ІІІ та Костешти ІV [Маркевич, 1981,

рис. 57, 7, 9; 58, 30–32; 60]. Здавалося б, що це занадто далеко, але контакти між КЛП і ТК фіксуються й у цьому регіоні. Зокрема, кераміка КЛП відома з поселення Жванець [Мовша, 1985], а також безпосередньо у Бринзенах III та Костештах IV [Маркевич, 1981, с. 176; Sirbu, Król, Heghea, 2019–2020, р. 117]. Група бринзени існувала приблизно в той самий час, що і поселення КЛП на г. Лисівка, яке, згідно з датуванням, вкладається в 3500–3350 BC [Hawinskyj, Rybicka, 2021, s. 41; Hawinskyj, Rybicka, Król, 2021, s. 16]. Важливо, що тут не знайдено пізньотрипільського (гординештського) посуду зі шнуровим орнаментом, як на сусідній горі Жупан, який починає з'являтися з 3300 BC.

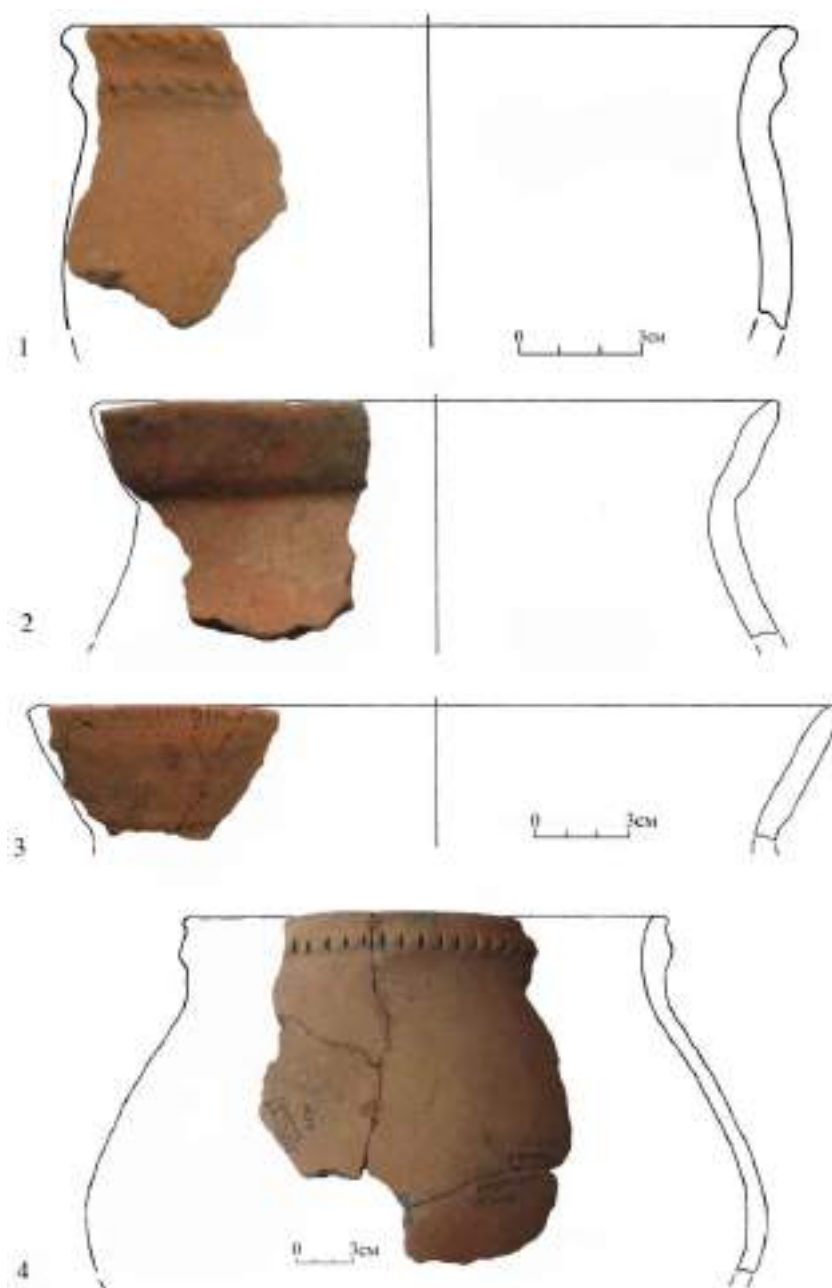

Рис. 11. Горщики КЛП з наслідуванням технології ТК: 1 – Малі Грибовичі, 2, 3 – Лежниця-Чуб, 4 – Зимне

Fig 11. Pots of FBC produced with the following TC technologies: 1 – Mali Hrybovychi, 2, 3 – Lezhnytsia-Chub, 4 – Zymne

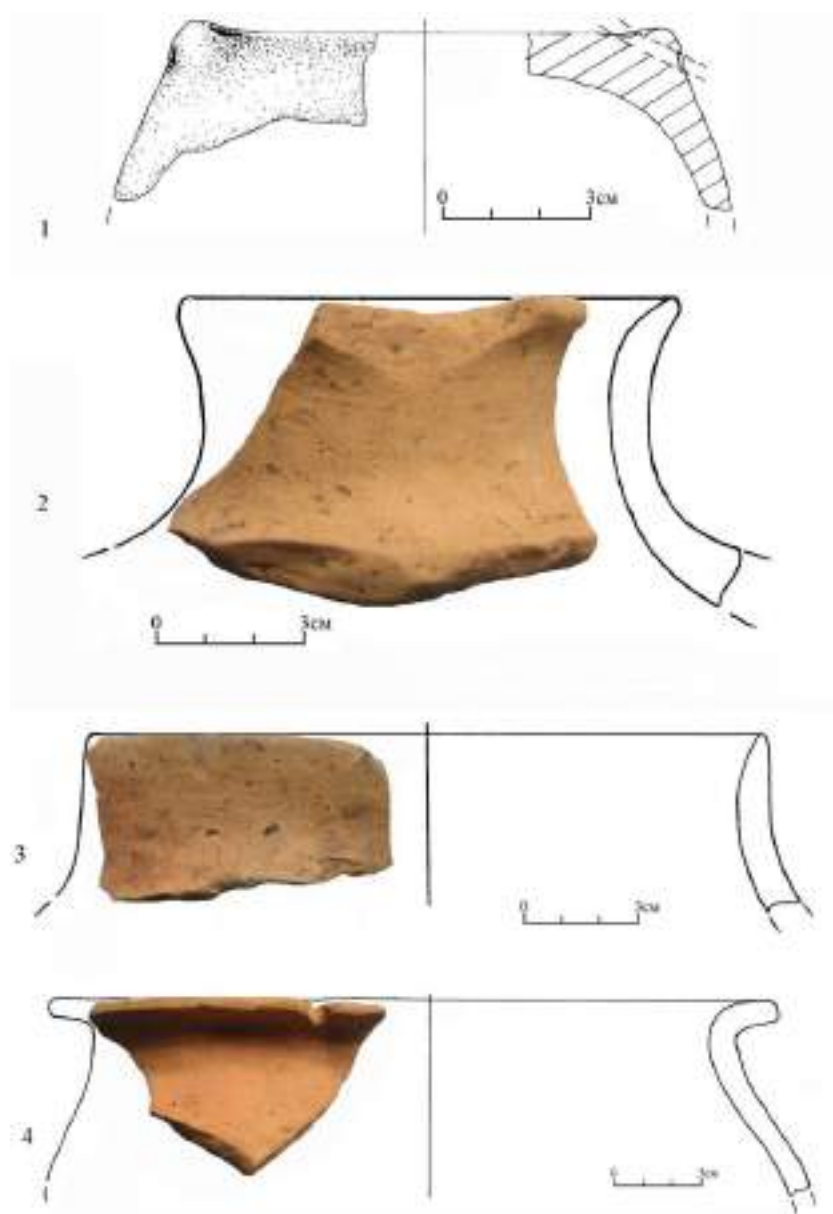

Рис. 12. Винники-Лисівка. Посуд трипільської культури

Fig. 12. Vynnyky-Lysivka. Pottery of Trypillian culture

На прикордонних поселеннях КЛП у невеликій кількості також присутня кераміка зі спробою наслідування технології ТК (рис. 10, 11). Вона суцільно охристого випалу з одноманітним зламом стінок, із дотриманням традиційної домішки з додаванням часток шамоту та піску. Такого випалу надавали переважно лійчастим горщикам. Також фіксується кераміка суцільно фарбована в червоний колір: Винники-Лисівка [Гавінський, Яковишина, 2022, рис. 128], Которини [Hawinsky, Pasterkiewicz, Rybicka, 2013, foto 12]. Подібні факти знаходимо на прикордонному поселенні кошиловецької групи ТК Більшівці [Ткачук, 2003, рис. 1, 1; Ткачук, Кочкін, Щодровський, 2017, с. 86] та Новомалині Подобанці [Rybicka, 2016, s. 112, рис. 5, 4]. На думку дослідників, кошиловецька група існувала приблизно в 3550–3300/200 BC [Ткачук, 2005, с. 48; 2018, с. 78; Diachenko, Harper, 2016, fig. 3], що відповідає хронології класичної фази КЛП.

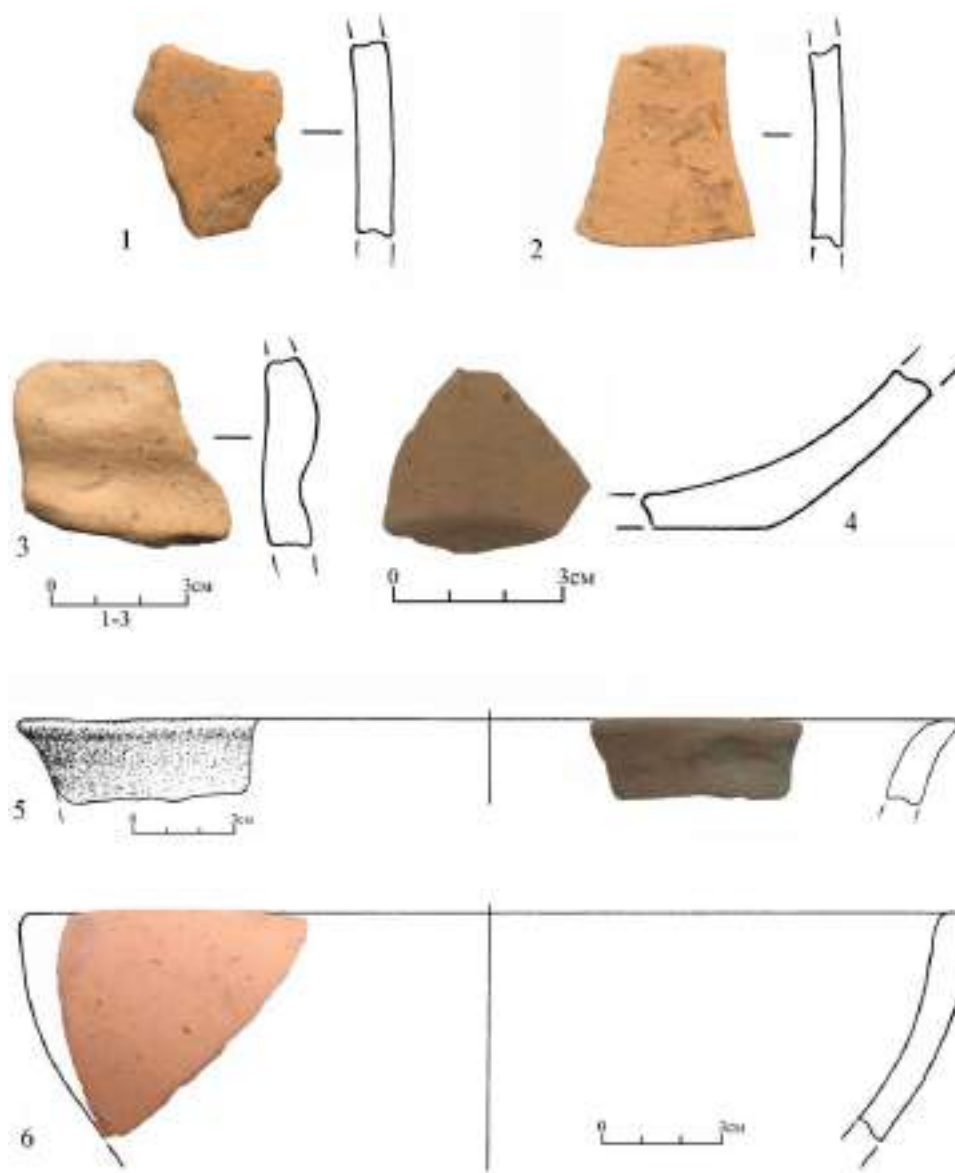

Рис. 13. Кераміка в технології ТК (1) та трипільські «імпорти» з поселень КЛП: 1, 2 – Ромош, 3 – Ілів, 4, 5 – Малі Грибовичі, 6 – Которини

Fig. 13. Ceramic ware produced in the technology of TC and Trypillian «imports» from the settlements of FBC: 1, 2 – Romosh, 3 – Iliv, 4, 5 – Mali Hrybovychi, 6 – Kotoryny

Доповнення до каталогу пам'яток. Як уже зазначено, 2016 р. опубліковано каталог пам'яток КЛП на території України [Гавінський, Пастеркевіч, 2016]. Але відтоді археологічні експедиції Львівського національного університету, Рятівної археологічної служби, Історико-краєзнавчого музею м. Винники у верхів'ях Західного Бугу зафіксували кілька нових пунктів (рис. 1). Так, неподалік м. Буськ, у с. Безброди, на лівому березі р. Полтви у двох різних місцях, іменованих як Безброди 3 та Безброди 12, зібрано незначну кількість уламків посуду та вироби із кременю [Довгань, Конопля, 2018, с. 31, 33–34, рис. 2, 16]. Скупчення із п'яти пунктів фігурують навколо Малих Грибович, які можуть бути рештками господарської діяльності цього центрального височинного поселення або його короткотривалих сателітів: Малі Підліски 5, 6, 8, Ситихів, 6, 7 [Сілаєв, Конопля, Маслюк, 2018, с. 43–47, 50, 51]. У цьому ж районі, вздовж лівого берега р. Думни, зафіксовано й такі пункти: Сулимів 8, Кудерявці 2,

Новий Яричів 3 [Білас, Конопля, 2017, с. 150, 171; Конопля, Костюк, Сілаєв, 2018, с. 85, рис. 2, 14; 4, 4; Конопля, Білас, Тимець, 2018, с. 131, 132, рис. 2, 10, 11]. Ще одне місцезнаходження додалося з багатодослідженого села Волиця, в ур. Перед шлюзом [Конопля, Костюк, Сілаєв, 2018, с. 95; рис. 2, 19].

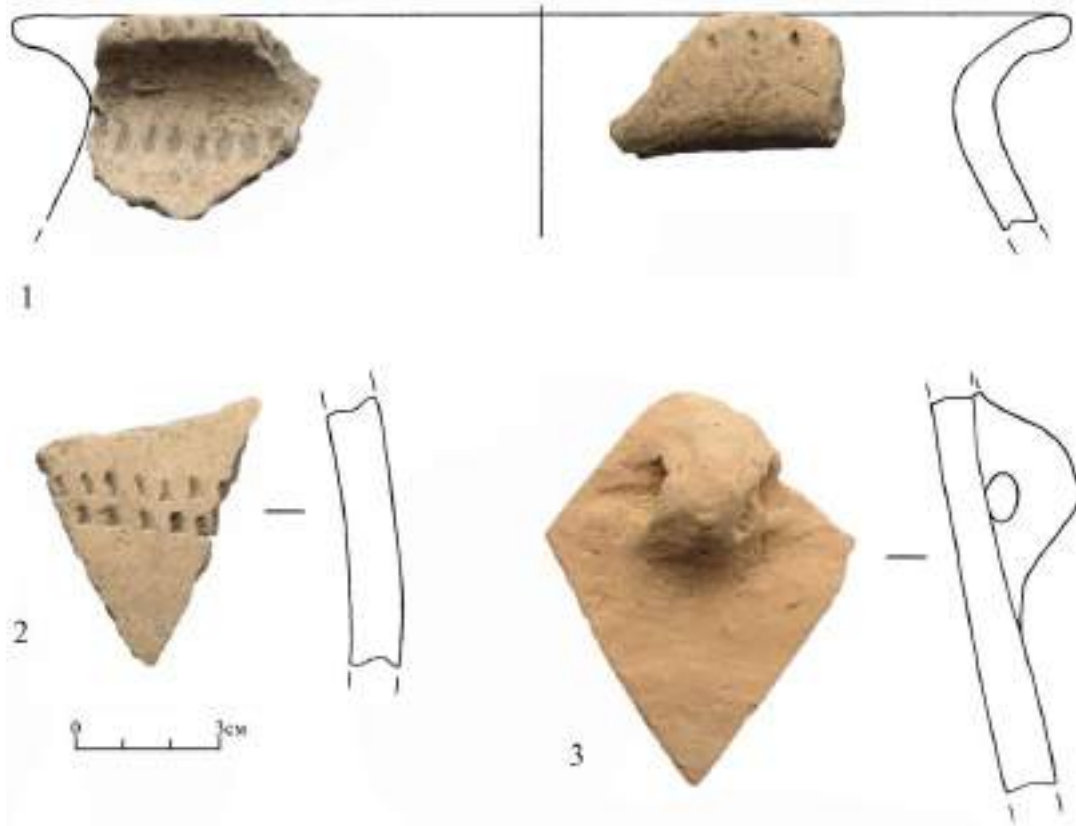

Рис. 14. Глиняни. Пізньотрипільська кераміка типу Гордінешти

Fig. 14. Hlyniany. Late Trypillian pottery of Gordinești type

Незвичне в топографічному плані поселення Оселя 15, яке 2014 р. розкопане на досить широкій площі (414 м²). Воно розташоване на піщаному плато, неподалік р. Чорний Потік [Чопек та ін., 2018, с. 117–118, рис. 3.4–3.6]. Обрання місць для проживання на пісках більш притаманне для низовинних спільнот східної групи КЛП із теренів Польщі. Властива для неї і знайдена тут кераміка, зокрема горщики з високими лійчастими вінцями, орнаментовані прямокутним стовпчиком, та велика кількість фляг із комірцями. Водночас присутність зооморфної ручки з реалістичним зображенням баранячої голівки вказує на присутність елементів південно-східної групи КЛП.

Неподалік від м. Белз, поблизу українсько-польського пограниччя, зафіксовано ще одне поселення КЛП, виявлене під час розкопок багат шарової пам'ятки Карів ХІІІ у місці піщаного природного підвищення діаметром близько 35 м [Онищук та ін., 2022, с. 84]. Про специфіку цього селища поки що сказати важко. Відомо, що звідси також походить стилізована бараняча ручка.

Нещодавно до Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Орест Корчинський передав колекцію археологічних матеріалів із різночасових пам'яток басейну Верхнього Дністра. Важливо, що більшість із них походить зі середньовічних городищ, розташованих на високих, природно захищених місцях, де часто фіксуються й поселення КЛП. Опрацювання цієї збірки мають чималі перспективи в пошуках нових пунктів КЛП у цьому

маловивченому наддністрянському регіоні. Першим таким сигналом стала пам'ятка Ілів в ур. Печера [Korczyński, 2000, s. 68], яку 1987 р. досліджували І. Русанова та Б. Тимошук. У різних місцях городища було закладено кілька розкопів, а також зроблено переріз валу та рову [Русанова, Тимошук, 1988, с. 46–55, рис. 86]. Серед здобутого матеріалу, поряд із керамікою княжого періоду, присутні й уламки посуду КЛП, які фіксувалися по всій площі пам'ятки. Зокрема, вони виявлялися в культурному шарі, об'єктах, а також у насипі валу й заповненні рову. До характерних виробів належать кілька уламків вінець класичних лійчастих горщиків, а також окремі фрагменти трипільського посуду. Попередньо можна припустити, що тут маємо справу зі стабільним поселенням КЛП із чималими перспективами дослідження. Меншу кількість матеріалів, пов'язаних із КЛП, знаходимо у збірці з Голишева, ур. Попівщина, розташованого на високому лівому березі Дністра, яке досліджував О. Корчинський 1993 р. Трохи раніше, у 1987–1988 р., поверхневі обстеження тут проводив С. Терський, який серед енеолітичного матеріалу відзначив кераміку ТК [Терський, 1993, с. 65; 1996, с. 75].

Отже, у результаті вивчення КЛП за останні 15 років здійснено опрацювання значного обсягу малоопублікованих або невідомих фондкових колекцій. Щоправда, залишаються ще не до кінця вивчені колекції з майже повністю розкопаних поселень Зимне та Тадані, які би стали останнім етапом у формуванні цілісності всієї наявної джерельної бази КЛП із території межиріччя верхів'я Дністра та Західного Бугу.

Проведено значні пошукові роботи в різних районах досліджуваної території, внаслідок яких виявлено низку нових пам'яток КЛП. Із 2013 р. тривають безперервні цілеспрямовані дослідження на кількох поселеннях КЛП (Тростянець, Винники-Лисівка, Винники-Жупан та Которини), які дають змогу прояснити стратегічні питання її розвитку на південно-східному пограниччі: планувальну структуру, житлобудівництво, господарську та виробничу діяльність, контакти й синхронність співіснування із представниками ТК. Також приділено увагу маловивченому району Дністра, де, на відмінну від Західного Побужжя, майже не проводили археологічних розкопок. Така прогалина була частково заповнена 2010 р. із дослідженнями поселення Которини, розташованого на правому березі Дністра, що є крайнім південним пунктом поширення КЛП на пограниччі з ТК. Знайдена кераміка має яскраві вияви східної групи раннього етапу і певною мірою стилістично відрізняється від класичних зразків південно-східних угруповань. Також тут вперше зафіксовано фрагменти посуду з виявами баденської культури, які дають можливість говорити про стан зв'язків із півднем.

Одними із найбільших досягнень за цей час стала серія абсолютних дат із Зимного, Которин, Винник-Лисівки, Винник-Жупану, синхронних прикордонних трипільських поселень Більшівці, Кургани-Дубова, Новомалин-Подобанка, Мирогоща, дальших – Бринзен, Гордінешти й ін. Це датування, у зіставленні з відносною хронологією, дає можливість говорити про час появи представників КЛП, етапи функціонування, час взаємозв'язків з іншими суміжними культурами у Верхньодністерському та Західнобузькому регіонах.

Чи не найбільш несподіваним стало відкриття у Винниках, на г. Лисівка, оборонних укріплень у вигляді рову та частоколу, що дає підстави для перегляду причин височинного заснування поселень у цій прикордонній території, а також пошуку подібних захисних конструкцій. Дискусію про стосунки зі сусідньою ТК доповнює значна кількість імпортої та синкретичної кераміки на поселеннях обох спільнот найближчого прикордоння.

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М., Крушельницька, Л. (2002). Відкриття поселення класичної фази галицької культури у Верхньому Придністров'ї. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, ССXLIV, 441–452.

Бардецький, А., Вертелецький, Д. (2018). Розкопки укріпленого поселення трипільської культури етапу СІ Мирогоща-15 на Рівненщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, 215–218.

Білас, Н., Конопля, В. (2017). Історія заселення басейну р.Думни. *Наукові студії: зб. Наук. праць / КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей», Інститут археології Жешівського університету. Освоєння простору: житло, поселення, регіон, 10*, 144–192.

Вертелецький, Д. (2016). Кераміка поселення Новомалин-Подобанка. Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 35–69.

Вертелецький, Д., Білас, Н., Гавінський, А., Рибіцька, М. (2020). Розкопки на горі Жупан у м. Винники. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 146–147.

Вертелецький, Д., Гавінський, А., Рибіцька, М. (2023). Поселення трипільської культури та лійчастого посуду на горі Жупан у місті Винники поблизу Львова. Давні та нові відкриття. *Gordinești II-Stinca goală site and the settlement context in western Ukraine at the end of the 4th millennium BC*, 138–162.

Гавінський, А. (2012). Пам'ятка культури лійчастого посуду Винники-Лисівка: дослідження 1963 року. *МДАПВ, 16*, 431–447.

Гавінський, А., Пастеркевич, В. (2016). *Археологічні пам'ятки культури лійчастого посуду на території України*. Львів.

Гавінський, А., Яковишина, Я. (2022). *Культури трипілля та лійчастого посуду як приклад контактів енеолітичних цивіліцій сходу та заходу*. Львів.

Гавінський, А., Яковишина, Я. (2022а). Розкопки енеолітичних поселень у Винниках. *Археологічні дослідження в Україні 2020*, 142–145.

Гавінський, А., Яковишина, Я., Рибіцька, М. (2022). Дослідження оборонних конструкцій поселення культури лійчастого посуду Винники-Лисівка біля Львова. В. Niezabitowska-Wisniewska, M. Stasiak-Суга (Red.). *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7–8 listopada 2022 roku. Streszczenia wystąpień*, 21.

Дергачев, В. А. (2007). *О скипетрах, о лошадях, о войне. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас*. Санкт-Петербург.

Довгань, П., Конопля, В. (2018). Розвідкові роботи в басейні річки Полтви. *Львівський археологічний вісник, 4*, 31–38.

Дяченко, А. (2016). Площадки трипольських поселень Новомалин-Подобанка и Курганы-Дубова на Западній Волині. In Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 19–33.

Збеневич, В. Г. (1974). *Позднетрипольские памятники Северного Причерноморья*. Киев.

Збеневич, В. Г. (1975). Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія, 15*, 32–40.

Збеневич, В. Г. (1976). Позднее триполье и его связь с культурами Прикарпатья и Малопольши. *Acta Archaeologica Carpathica, XVI*, 21–57.

Конопля, В. М. (1985). Исследования в Северо-восточном Предкарпатье. *АО 1983 года*, 293–294.

Конопля, В. М. (2009). До питання про укріпленні поселення періоду неоліту на території України. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка, 1*, 170–178.

Конопля, В., Гавінський, А. (2013). Поселення культури лійчастого посуду Рудники в північно-східному Передкарпатті. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 37–54.

Конопля, В., Костюк, М., Сілаєв, О. (2018). Обстеження в басейні річки Думни. *Львівський археологічний вісник, 4*, 84–93.

Конопля, В., Білас, Н., Тимець, І. (2018). Нові надходження КЗ ЛОР “Історико-краєзнавчий музей”. *Львівський археологічний вісник, 4*, 131–137.

Круц, В. А. (1977). *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев.

Маркевич, В. С. (1981). *Позднетрипольские племена Северной Молдавии*. Кишенев.

Мовша, Т. Г. (1985). Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи. *Археологія, 51*, 22–31.

Онищук, Я., Сидорович, В., Гринчишин, Б., Слюсар, Д. (2022). Дослідження пам'ятки Карів XIII у басейні Західного Бугу. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, 84–86.

- Пелешишин, М. А. (1966). Поселення культури лійчастого посуду біля с. Лежниці на Волині. *Археологія*, XX, 146–155.
- Пелешишин, М. (1967). *Древнее население Западной Волыни в III тысячелетии до нашей эры (культура воронковидных сосудов)*. Автореферат дис. канд. ист. наук. Киев.
- Пелешишин, М. (1994). Розкопки на горі Лисівка у Винниках. *Наукові записки. Львівський історичний музей*, II–III, 10–15.
- Пелешишин, М. (1995). Житлобудівництво у племен культури лійчастого посуду в Західному Побужжі. *МДАПВ*, 6, 66–71.
- Пелешишин, М. А. (1996). Дослідження на горі Жупан у Винниках. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 1, 4–9.
- Пелешишин, М. А. (1997). Археологічні роботи у Винниках. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 2, 5–21.
- Пелешишин, М. А. (1997а). *Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин у Західній Волині*. Львів.
- Пелешишин, М. (1998). Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу та Дністра. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXXXV, 175–192.
- Пелешишин, М. А. (1998а). Археологічні роботи у Винниках. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 3, 5–23.
- Пелешишин М. (2000). Повідомлення про розкопки у Винниках на горі Жупан у 1998 р. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 4, 5–27.
- Пелешишин М. (2004). *Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині*. Тернопіль.
- Позіховський, О. (2019). Кераміка трипільської культури з енеолітичного поселення в с. Зимне. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XL, 15–32.
- Позіховський, О., Гавінський, А. (2021). Поселення пізнього етапу трипільської культури Кунисівці і Перебиківці у Подністер'ї. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 42, 5–14.
- Русанова, И. П., Тимошук, Б. А. (1988). *Отчет о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г.* Киев.
- Сілаєв, О., Конопля, В., Маслюк, В. (2018). Нові матеріали з пам'яток в околицях сіл Малі Підліски та Ситихів на Жовківщині. *Львівський археологічний вісник*, 4, 43–58.
- Скачун, Н. М. (2004). Бодаки. *Енциклопедія трипільської цивілізації*, 2, 58–59.
- Скачун, Н., Старкова, Е., Яковлева, Л., Самзун, А. (2012). Специализированный жилищно-производственный комплекс на поселении Бодаки. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*, 216–224.
- Терський, С. (1993). Нові пам'ятки північно-західного порубіжжя трипільської культури. *Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції «Трипільська культура України» (до 100-річчя відкриття)*, 64–66.
- Терський, С. (1996). Розвідкові роботи Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.*, 73–75.
- Ткачук, Т. (2003). Культура лійчастого посуду і Трипілля. *Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею*, 7–8, 3–15.
- Ткачук, Т. (2005). Локально-хронологічні групи культури Трипілля-Кукутень з мальованим посудом (етапи В II–С II). *Kultura Trypolska. Wybrane problemy*, 42–56.
- Ткачук, Т. (2018). Контакти енеолітичних культур та їх локальних груп на територіях Прикарпаття, Західного Поділля і Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, 54–90.
- Ткачук, Т., Кочкін, І., Щодровський, Р. (2017). *Багатошарове поселення Більшівці (ур. Кути) на Верхньому Подністрів'ї*, 1. Галич-Івано-Франківськ.
- Ткачук, Т., Фурманек, М. (2011). Фортифікація культури Трипілля-Кукутень. *Замки України: дослідження, збереження, використання*, 74–81.

- Чопек, С., Трибала-Завісляк, К., Войцешук, Н., Осаульчук, О., Бобак, Д., Гембіца, П., Яцишин, А., Пастеркевіч, В., Павлів, Д., Петегірич, В., Полтовіч-Бобак, М., Вацнік, А. (2018). *Культурно-поселенські зміни в басейні річки Вишні. Жешів.*
- Щібьор, Й. (1994). *Культури пізнього трипілля та лійчастого посуду на Волині. Археологія, 4, 30–48.*
- Bandriwski, M. (2004). *Wczesnoeneolityczna osada w Zaleścach na Górnym Podniestrzu. Przez pradzieję i wczesne średniowiecze, 89–99.*
- Bronicki, A., Kadrow, S. (1987). *Osada neolityczna w Majdanie Nowym, woj. Chełm. Sprawozdania Archeologiczne, XXXIX, 89–129.*
- Brzeska-Zastawna, A., Zastawny, A. (2020). New radiocarbon dates for the Funnel Beaker and the Funnel Beaker-Baden assemblages in Lesser Poland from Książnice Wielkie, site 1, Proszowice district. Dębiec M., Saile T. *A planitiebus usque ad montes studia Archaeologica Andreae Pelisiak viae anno sexagesimo quinto oblate, 301–318.*
- Dębiec, M., Dębiec, M., Pelisiak, A. (2015). *Cieszacin Wielki 41, Jankowice 9 oraz Pawłosiów 55. Kompleks osad z epoki neolitu i wczesnej epoki brązu. Rzeszów.*
- Diachenko, A., Harper, T. (2016). The absolute chronology of late tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania archeologiczne, 68, 81–105.*
- Diachenko, A., Rybicka, M., Hawinskyj, A., Król, D., Sirbu, G. (2019). New excavations in Vynnyky and the issue of the Funnel Beaker culture – Tripolye frontier. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sirbu G. (Eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study), 17–30.*
- Gumiński, W. (1989). *Gródek Nadbyżny osada kultury pucharów lejkowatych. Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź.*
- Harper, T., Diachenko, A., Rassamakin, Y., Chernovol, D., Shumowa, V., Nechitalo, P., Chabaniuk, V., Tsvetk, E., Bilas, N., Pohoralski, Y., Eccles, L., Kennett, D., Ryzhov, S. (2021). Combining relative chronology and AMS14C dating to contextualize ‘megasites’, serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica, XLVIII, 276–296.*
- Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydaczów, stan. Grodzisko III. *Osadnictwo z okresu neolitu. Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu, 167–283.*
- Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku «Grodzisko III» w Kotorinach, rejon Żydaczów, Ukraina. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej, 75–96.*
- Hawinskyj, A., Rybicka, M. (2021). *Konstrukcje budowlane kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska Winniki-Lisivka na zachodniej Ukrainie. Rzeszów.*
- Hawinskyj, A., Rybicka, M. (2022). House of the Funnel Beaker Culture from Vynnyky-Lisivka, Western Ukraine. *Revista Archeologică. Serie nouă, XVIII, 1, 5–15.*
- Havinskyj, A., Rybicka, M., Król, D. (2021). Radiocarbon dating of the Funnel Beaker culture settlement in Vynnyky-Lisivka (Western Ukraine). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, 42, 15–24.*
- Horváthová, E. (2010). *Osídlenie badenskej kultúry na Slovenskom území Severného Potisia. Nitra.*
- Kempisty, E. (1968). Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły. *Wiadomości Archeologiczne, 33, 377–380.*
- Koško, A., Szmyt, M. (2015). Dom na wzgórzu, 3200 przed Chr. Mała osada ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku Opatowice 42 (Kujawy) i jej południowo-wschodnie koneksje. *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця, 183–208.*
- Korczyński, O. (2000). Ośrodki kultu pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu). *Rocznik Przemyski. Archeologia, XXXVI, 67–82.*
- Kowalczyk, J. (1956). Osada kultury pucharów lejkowatych w miejsc. Gródek Nadbyżny, pow. Hrubieszów, w świetle badań 1954 roku. *Wiadomości Archeologiczne, XXIII, 1, 23–48.*

- Król, D. (2018). Studia nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych na lessach Podgórze Rzeszowskiego i Doliny Dolnego Sanu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIX, 39–55.
- Król, D., Rybicka, M. (2022). Chronologia radiowęglowa stanowisk grupy Gordinești kultury trypolskiej z Północnej Mołdawii i Zachodniej Ukrainy. *Archeologia Polski*, LXVII, 9–30.
- Król, D., Rybicka, M. (2023). Radiocarbon chronology of the settlement Gordinești II – Stinca goală, Edinet region. *Gordinești II-Stinca goală site and the settlement context in western Ukraine at the end of the 4th millennium BC*, 24–30.
- Kruk, J. (1973). *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*. Wrocław; Warszawa; Kraków–Gdańsk.
- Kruk, J., Milisauskas, S. (1981). Wyżynne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. Kieleckie. *Archeologia Polski*, 26(1), 65–113.
- Kulczycka-Leciejewiczowa, A. (1993). *Osadnictwo neolityczne w Polsce Południowo-Zachodniej*. Wrocław.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A. (2002). Zawarża. Osiedle neolityczne w południowo-polskiej strefie lessowej. Wrocław.
- Nowak, M. (2009). *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*. Kraków.
- Papiernik, P., Rybicka, M. (2002). *Annopol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim*. Łódź.
- Pasterkiewicz, W., Pozikhovski, A., Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badeńskiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 251–292.
- Pelisiak, A. (2001). Osada kultury pucharów lejkowatych w Andrzejowie, stan. 2, woj. Łódzkie. *Sprawozdania archeologiczne*, 53, 165–198.
- Pelisiak, A. (2003). *Osadnictwo. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia nad kulturą pucharów lejkowatych na Niżu Polskim*. Rzeszów.
- Pozikhovskiy, O. (2019). An attempt to define a chronology of the Late Tripolye settlement near the village of Holyshiv in the Western Volhynia. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sirbu G. (Eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study)*, 31–42.
- Przybył, A. (2008). The Badenisations of the Late Neolithic Funnel Beaker Culture Communities Between the Oder and Vistula River Basins in the Light of the ¹⁴C-Datings. Furholt M., Szmyt M., Zastawny A. (Ed.). *The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*, 4, 189–204.
- Przybył, A. (2009). *Spółeczności późnoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych. Problem wpływów z kręgu kultury badeńskiej*. Poznań.
- Przybyła, M. (2019). Report on magnetic survey on settlement site of the Tripolye culture in Myrohoshcha, Dubno region. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sirbu G. (eds.) *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study)*, 127–131.
- Przybyła, M. (2020). Fortified settlements of the Funnel Beaker-Baden phase in western Lesser Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*, 72/1, 173–195.
- Rogoziński, J. (2014). Datowanie bezwzględne osadnictwa neolitycznego ze stanowiska 31 w miejscowości Skołoszów, pow. Jarosław, woj. Podkarpackie. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, 39–52.
- Rybicka, M. (2004). *Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka*. Łęczyca.
- Rybicka, M. (2008). Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą i Wisłą. Zarys problem. *Na pograniczu światów*, 483–493.

Rybicka M. (2008a). Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą i Wisłą. Zarys problem. *Na pograniczu światów*, 483–493.

Rybicka, M. (2015). Eastern peripheries of the Funnel Beaker culture. In *Diachenko A., Menotti F., Ryzhov S., Bunyatyan K., Kadrow S. The Cucuteni-Tripolye cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts*, 167–182.

Rybicka, M. (2016). Ceramika o zachodniej lub południowo-zachodniej afiliacji. In *Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D. Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 101–118.

Rybicka M. (2017). *Kultura trypolska – kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia*. Rzeszów.

Rybicka, M., Hawinskyj, A., Biłas, N., Król, D., Širbu, S. (2017). Wstępne informacje o badaniach nad kulturą pucharów lejkowatych w Winnikach, stanowisko Lisiwka koło Lwowa przeprowadzonych w 2016 roku. *Найкові смидії*, 21–38.

Rybicka, M., Król, D., Rogoziński, J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, 67–255.

Rybicka, M., Širbu, G., Król, D., Bicaev, V. (2019–2020). New radiocarbon dates for stage CII Tripolye Culture, Northern Moldova. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 87–103.

Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2019–2020). Impact of the Baden Complex Upon the Tripolye and Funnel Beaker Cultures in Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 154–176.

Rzepecki, S. (2004). *Spoločności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Poznań.

Širbu, G., Król, D., Heghea, S. (2019–2020). The late eneolithic groups from the Dniester-Prut interfluvium: some questions of their external contacts and chronology. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 104–139.

Šmíd, M. (2017). *Nálevkovité poháry na Moravě. Pravěk*, 33. Brno.

Uzarowicz-Chmielewska A. (1982). Fosa obronna na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Stryczowicach, woj. Kieleckie, w świetle czteroletnich badań wykopaliskowych. *Wiadomości Archeologiczne*, 47(2), 245–265.

Verteletskyi, D., Bardetskyi, A. (2018). Datowanie materiałów kultury trypolskiej ze stanowiska Myrogozszca 15 odkrytych w 2017 roku. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIX, 117–127.

Wiklak, H. (1986). Osada i cmentarzysko fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych na stan. 1A w Sarnowie, woj. Włocławek. *Sprawozdania archeologiczne*, XXXVIII, 77–89.

Wiklak, H. (1990). Z badań nad osadnictwem fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych w Sarnowie na Kujawach. *Sprawozdania archeologiczne*, XLII, 109–127.

Włodarczak, P. (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, 27–63.

Zakościelna, A. (2007). Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu. *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, 37–60.

Zastawny, A. (2015). The Baden complex in Lesser Poland – horizons of cultural influences. *The Baden culture around the Western Carpathians. Via Archaeologia*, 119–150.

Zych, R. (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*. Rzeszów.

REFERENCES

Bandrivskyi, M., Krushelnytska, L. (2002). Vidkryttia poselennia klasychnoi fazy halytskoi kultury u Verkhnomu Prydnistrovi. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV, 441–452. (in Ukrainian).

Bardetskyi, A., Verteletskyi, D. (2018). Rozkopky ukriplenoho poselennia trypilskoi kultury etapu CII Myrohoshcha-15 na Rivnenshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*, 215–218. (in Ukrainian).

- Bilas, N., Konoplia, V. (2017). Istoriiia zaseleniia baseinu r. Dumny. *Naukovi studii: zb. Nauk. Prats. KZ LOR «Istoryko-kraieznavchyi muzei», Instytut arkeolohii Zheshivskoho universytetu. Osvoiennia prostoru: zhytlo, poselennia, rehion, 10*, 144–192. (in Ukrainian).
- Verteletskiy, D. (2016). Keramika poseleniya Novomalin-Podobanka. Diaczenko A., Kró D., Kyrylenko A., Rybicka M., Werteletski D. *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 35–69. (in Russian).
- Verteletskiy, D., Bilas, N., Havinskyi, A., Rybitska, M. (2020). Rozkopky na hori Zhupan u m. Vynnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*, 146–147. (in Ukrainian).
- Verteletskiy, D., Havinskyi, A., Rybitska, M. (2022). Poselennia trypilskoï kultury ta liichastoho posudu na hori Zhupan u misti Vynnyky poblyzu Lvova. Davni ta novi vidkryttia. *Gordinești II-Stînca goală site and the settlement context in western Ukraine at the end of the 4th millennium BC*, 138–162. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A. (2012). Pamiatka kultury liichastoho posudu Vynnyky-Lysivka: doslidzhennia 1963 roku. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 16, 431–447. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., Pasterkievich, V. (2016). *Arkheolohichni pamiatky kultury liichastoho posudu na terytorii Ukrainy*. Lviv. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., Yakovyshyna, Ya. (2022). *Kultury trypillia ta liichastoho posudu yak pryklad kontaktiv eneolitychnykh tsyvizitsii skhodu ta zakhodu*. Lviv. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., Yakovyshyna, Ya. (2022a). Rozkopky eneolitychnykh poselen u Vynnykakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020*, 142–145. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A., Yakovyshyna, Ya., Rybitska, M. (2022). Doslidzhennia oboronnykh konstrukttsii poselennia kultury liichastoho posudu Vynnyky-Lysivka bilia Lvova. B. Niezabitowska-Wiśniewska, M Stasiak-Cyra (Red.). *XXXVII lubelska konferencja Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie 7–8 listopada 2022 roku. Streszczenia wystąpień*, 21. (in Ukrainian).
- Dergachev, V. A. (2007). *O skipetrakh. o lozhadyakh. o voyne. Etyudy v zashchitu migratsionnoy kontseptsii M. Gimbutas*. Sankt-Peterburg. (in Russian).
- Dovhan, P., Konoplia, V. (2018). Rozvidkovi roboty v baseini richky Poltvy. *Lvivskiyi arkeolohichniy visnyk*, 4, 31–38. (in Ukrainian).
- Dyachenko, A. (2016). Ploshchadki tripolskikh poseleniy Novomalin-Podobanka i Kurgany-Dubova na Zapadnoy Volyni. Diaczenko A., Kró D., Kyrylenko A., Rybicka M., Werteletski D., *Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 19–33. (in Russian). (in Ukrainian).
- Zbenovich, V. G. (1974). *Pozdnetripolskiye pamyatniki Severnogo Prichernoria*. Kiyev. (in Russian).
- Zbenovych, V. H. (1975). Oboronni sporudy ta zbroia u plemen trypilskoï kultury. *Arkheolohiia*, 15, 32–40. (in Ukrainian).
- Zbenovich, V. G. (1976). Pozdnee tripole i ego svyaz s kulturami Prikarpatia i Malopolshi. *Acta Archaeologica Carpathica*, XVI, 21–57. (in Russian).
- Konoplya, V. M. (1985). Issledovaniya v Severo-vostochnom Predkarpate. *AO 1983 goda*, 293–294. (in Russian).
- Konoplia, V. M. (2009). Do pyttannia pro ukriplenni poselennia periodu neolitu na terytorii Ukrainy. *Fortetsia : zbirnyk zapovidnyka “Tustan”: na poshanu Mykhaila Rozhka*, 1, 170–178. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Havinskyi, A. (2013). Poselennia kultury liichastoho posudu Rudnyky v pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 37–54. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Kostiuk, M., Silaiev, O. (2018). Obstezhennia v baseini richky Dumny. *Lvivskiyi arkeolohichniy visnyk*, 4, 84–93. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Bilas, N., Tymets, I. (2018). Novi nadkhodzhennia KZ LOR “Istoryko-kraieznavchyi muzei”. *Lvivskiyi arkeolohichniy visnyk*, 4, 131–137. (in Ukrainian).
- Kruts, V. A. (1977). *Pozdnetripolskiye pam'yatniki Srednego Podneprovia*. Kiyev. (in Russian).
- Markevich, V. S. (1981). *Pozdnetripolskiye plemena Severnoy Moldavii*. Kishenev. (in Russian).
- Movsha, T. H. (1985). Vzaiemovidnosyny Trypillia-Kukuteni z synkhronnymy kulturamy Tsentralnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 51, 22–31. (in Ukrainian).

- Onyshchuk, Ya., Sydorovych, V., Hrynchyshyn, B., Sliusar, D. (2022). Doslidzhennia pamiatky Kariv XIII u baseini Zakhidnoho Buhu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, 84–86. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1966). Poselennia kultury liichastoho posudu bilia s. Lezhnytsi na Volyni. *Arkheolohiia*, XX, 146–155. (in Ukrainian).
- Peleshchishin, M. (1967). *Drevnee naseleniye Zapadnoy Volyni v III tysyacheletii do nashey ery (kultura voronkovidnykh sosudov)*. Avtoreferat dis. kand. ist. nauk. Kiyev. (in Russian).
- Peleshchyshyn, M. (1994). Rozkopky na hori Lysivka u Vynnykakh. Naukovi zapysky. *Lvivskiy istorychnyi muzei*, II–III, 10–15. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. (1995). Zhytlobudivnytstvo u plemen kultury liichastoho posudu v Zakhidnomu Pobuzhzhii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 6, 66–71. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1996). Doslidzhennia na hori Zhupan u Vynnykakh. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 1, 4–9. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1997). Arkheolohichni roboty u Vynnykakh. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 2, 5–21. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1997a). *Poselennia midnoho viku bilia sil Kostianets i Lystvyn u Zakhidnii Volyni*. Lviv. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. (1998). Problemy istorii trypilskykh plemen Zakhidnoi Volyni, mezhyrichchia Zakhidnoho Buhu ta Dnistra. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXXXV, 175–192. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1998a). Arkheolohichni roboty u Vynnykakh. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 3, 5–23. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. (2000). Povidomlennia pro rozkopky u Vynnykakh na hori Zhupan u 1998 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 4, 5–27. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. (2004). *Eneolitychne poselennia Zymne v Zakhidnii Volyni*. Ternopil. (in Ukrainian).
- Pozikhovskiy, O. (2019). Keramika trypilskoï kultury z eneolitychnoho poselennia v s. Zymne. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XL, 15–32. (in Ukrainian).
- Pozikhovskiy, O., Havinskyi, A. (2021). Poselennia piznoho etapu trypilskoï kultury Kunysivtsi i Perebykivtsi u Podnisteri. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 42, 5–14. (in Ukrainian).
- Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. (1988). *Otchet o rabote Prikarpat'skoy ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR za 1987 g.* Kiev. (in Russian).
- Silaiev, O., Konoplia, V., Masliuk, V. (2018). Novi materialy z pamiatok v okolytsiakh sil Mali Pidlisky ta Sytykhiv na Zhovkivshchyni. *Lvivskiy arkheolohichniy visnyk*, 4, 43–58. (in Ukrainian).
- Skakun, N. M. (2004). Bodaky. *Entsyklopediia trypilskoï tsyvilizatsii*, 2, 58–59. (in Ukrainian).
- Skakun, N., Starkova, E., Yakovleva, L., Samzun, A. (2012). Spetsializirovannyi zhilishchno-proizvodstvennyy kompleks na poselenii Bodaki. *Zemledeltsy i skotovody Drevney Evropy. Problemy. novye otkrytiya. Girotezy*, 216–224. (in Russian).
- Terskyi, S. (1993). Novi pamiatky pivnichno-zakhidnoho porubizhzhia trypilskoï kultury. *Tezy dopovidei i povidomlen mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Trypilska kultura Ukrainy» (do 100-richchia vidkryttia)*, 64–66. (in Ukrainian).
- Terskyi, S. (1996). Rozvidkovi roboty Volynskoi arkheolohichnoi ekspeditsii Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.*, 73–75. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2003). Kultura liichastoho posudu i Trypillia. *Naukovi zapysky Ivano-Frankivskoho kraieznavchoho muzeiu*, 7–8, 3–15. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2005). Lokalno-khronolohichni hrupy kultury Trypillia-Kukuten z malovanyim posudom (etapy V II–S II). *Kultura Trypolska. Vybrane problemy*, 42–56. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T. (2018). Kontakty eneolitychnykh kultur ta yikh lokalnykh hrup na terytoriakh Prykarpattia, Zakhidnoho Podillia i Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 22, 54–90. (in Ukrainian).

- Tkachuk, T., Kochkin, I., Shchodrovskiy, R. (2017). *Bahatosharove poselennia Bilshivtsi (ur. Kutu) na Verkhnomu Podnistrovi, 1*. Halych-Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., Furmanek, M. (2011). Fortyfikatsiia kultury Trypillia-Kukuten. *Zamky Ukrainy: doslidzhennia, zberezhennia, vykorystannia*, 74–81. (in Ukrainian).
- Chopek, S., Trybala-Zavisliak, K., Voitseshchuk, N., Osaulchuk, O., Bobak, D., Hembitsa, P., Yatsyshyn, A., Pasterkevich, V., Pavliv, D., Petehyrych, V., Poltovich-Bobak, M., Vatsnik, A. (2018). *Kulturno-poselenski zminy v baseini richky Vyshnia. Zheshiv*. (in Ukrainian).
- Shchibor, Y. (1994). Kultury piznoho trypillia ta liichastoho posudu na Volyni. *Arkheolohiia*, 4, 1994, 30–48. (in Ukrainian).
- Bandriwski, M. (2004). Wczesnoeneolityczna osada w Zaleścach na Górnym Podniestrzu. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze*, 89–99. (in Polish).
- Bronicki, A., Kadrow, S. (1987). Osada neolityczna w Majdanie Nowym, woj. Chełm. *Sprawozdania Archeologiczne*, XXXIX, 89–129. (in Polish).
- Brzeska-Zastawna, A., Zastawny, A. (2020). New radiocarbon dates for the Funnel Beaker and the Funnel Beaker-Baden assemblages in Lesser Poland from Książnice Wielkie, site 1, Proszowice district. Dębiec M., Tomas S. *A planitiebus usque ad montes studia Archaeologica Andreae Pelisiak viae anno sexagesimo quinto oblate*, 301–318.
- Dębiec, M., Dębiec, M., Pelisiak, A. (2015). *Cieszacin Wielki 41, Jankowice 9 oraz Pawłosiów 55. Kompleks osad z epoki neolitu i wczesnej epoki brązu*. Rzeszów. (in Polish).
- Diachenko, A., Harper, T. (2016). The absolute chronology of late tripolye sites: a regional approach. *Sprawozdania archeologiczne*, 68, 81–105.
- Diachenko, A., Rybicka, M., Hawinskyj, A., Król, D., Sirbu, G. (2019). New excavations in Vynnyky and the issue of the Funnel Beaker culture – Tripolye frontier. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sirbu G. (Eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study)*, 17–30.
- Gumiński, W. (1989). *Gródek Nadbyżny osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź. (in Polish).
- Harper, T., Diachenko, A., Rassamakin, Y., Chernovol, D., Shumowa, V., Nechitalo, P., Chabaniuk, V., Tsvek, E., Bilas, N., Pohoralski, Y., Eccles, L., Kennett, D., Ryzhov, S. (2021). Combining relative chronology and AMS14C dating to contextualize ‘megasites’, serial migrations and diachronic expressions of material culture in the Western Tripolye culture, Ukraine. *Documenta Praehistorica*, XLVIII, 276–296.
- Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W., Rybicka, M. (2014). Kotoryny, rej. Żydaczów, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, 167–283. (in Polish).
- Hawinskyj, A., Rybicka, M. (2021). *Konstrukcje budowlane kultury pucharów lejkowatych ze stanowiska Winniki-Lisiwka na zachodniej Ukrainie*. Rzeszów. (in Polish).
- Hawinskyj, A., Rybicka, M. (2022). House of the Funnel Beaker Culture from Vynnyky-Lisivka, Western Ukraine. *Revista Archeologică. Serie nouă*, XVIII, 1, 5–15.
- Havinskyj, A., Pasterkiewicz, W. (2013). Obiekt kultury pucharów lejkowatych na stanowisku «Grodzisko III» w Kotorinach, rejon Żydaczów, Ukraina. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 75–96. (in Polish).
- Havinskyj, A., Rybicka, M., Król, D. (2021). Radiocarbon dating of the Funnel Beaker culture settlement in Vynnyky-Lisivka (Western Ukraine). *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 42, 15–24.
- Horváthová, E. (2010). *Osídlenie badenskej kultúry na Slovenskom území Severného Potisia*. Nitra. (in Slovak).
- Kempisty, E. (1968). Odkrycie ceramiki kultury trypolskiej na zachód od Wisły. *Wiadomości Archeologiczne*, 33, 377–380. (in Polish).
- Koško, A., Szymt, M. (2015). Dom na wzgórzu, 3200 przed Chr. Mała osada ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku Opatowice 42 (Kujawy) i jej południowo-wschodnie koneksje. *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круця*, 183–208. (in Polish).

- Korczyński O. (2000). Ośrodki kultu pogańskiego dawnych słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu). *Rocznik Przemyski. Archeologia*, XXXVI, 67–82. (in Polish).
- Kowalczyk, J. (1956). Osada kultury pucharów lejkowatych w miejsc. Gródek Nadbyzny, pow. Hrubieszów, w świetle badań 1954 roku. *Wiadomości Archeologiczne*, XXIII, 1, 23–48. (in Polish).
- Król, D. (2018). Studia nad osadnictwem kultury pucharów lejkowatych na lessach Podgórze Rzeszowskiego i Doliny Dolnego Sanu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIX, 39–55. (in Polish).
- Król, D., Rybicka, M. (2022). Chronologia radiowęglowa stanowisk grupy Gordinești kultury trypolskiej z Północnej Mołdawii i Zachodniej Ukrainy. *Archeologia Polski*, LXVII, 9–30. (in Polish).
- Król, D., Rybicka, M. (2022a). Radiocarbon chronology of the settlement Gordinești II – Stinca goală, Edinet region. A. Diachenko, M. Rybicka, D. Król, G. Sîrbu (Eds.). *Gordinești II-Stinca goală w kontekście grupy Gordinești z obszaru między Dniestrem a Bugiem*, 32–37.
- Kruk, J. (1973). *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. (in Polish).
- Kruk, J., Milisauskas, S. (1981). Wyżenne osiedle neolityczne w Bronocicach, woj. Kieleckie. *Archeologia Polski*, 26 (1), 65–113. (in Polish).
- Kulczycka-Leciejewiczowa, A. (1993). *Osadnictwo neolityczne w Polsce Południowo-Zachodniej*. Wrocław. (in Polish).
- Kulczycka-Leciejewiczowa A. (2002). Zawarża. Osiedle neolityczne w południowo-polskiej strefie lessowej. Wrocław. (in Polish).
- Nowak, M. (2009). *Drugi etap neolityzacji ziem polskich*. Kraków (in Polish).
- Papiernik, P., Rybicka, M. (2002). *Annopol. Osada kultury pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostyńskim*. Łódź. (in Polish).
- Pasterkiewicz, W., Pozikhovski, A., Rybicka, M., Verteletskyi, D. (2013). Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badeńskiego na wschodnie rejony Wyżyny Wołyńskiej. *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, 251–292. (in Polish).
- Pelisiak, A. (2001). Osada kultury pucharów lejkowatych w Andrzejowie, stan. 2, woj. Łódzkie. *Sprawozdania archeologiczne*, 53, 165–198. (in Polish).
- Pelisiak, A. (2003). *Osadnictwo. Gospodarka. Społeczeństwo. Studia nad kulturą pucharów lejkowatych na Niżu Polskim*. Rzeszów. (in Polish).
- Pozikhovskij, O. (2019). An attempt to define a chronology of the Late Tripolye settlement near the village of Holyshiv in the Western Volhynia. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sîrbu G. (Eds.). *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study)*, 31–42. (in Polish).
- Przybył, A. (2008). The Badenisations of the Late Neolithic Funnel Beaker Culture Communities Between the Oder and Vistula River Basins in the Light of the ¹⁴C-Datings. Furholt M., Szmyt M., Zastawny A. (Ed.). *The Baden Complex and the Outside World Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19-24th September 2006, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*, 4, 189–204.
- Przybył, A. (2009). *Społeczności późnoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych. Problem wpływów z kręgu kultury badeńskiej*. Poznań. (in Polish).
- Przybyła, M. (2019). Report on magnetic survey on settlement site of the Tripolye culture in Myrohoshcha, Dubno region. Diachenko A., Rybicka M., Król D., Sîrbu G. (eds.) *Between the East and the West. Dynamic of Social Changes from the Eastern Carpathians to the Dnieper in the 4th – beginning of 3rd Millennium BC (Preliminary study)*, 127–131.
- Przybyła, M. (2020). Fortified settlements of the Funnel Beaker-Baden phase in western Lesser Poland. *Sprawozdania archeologiczne*, 72/1, 173–195. (in English).
- Rogoziński, J. (2014). Datowanie bezwzględne osadnictwa neolitycznego ze stanowiska 31 w miejscowości Skołoszów, pow. Jarosław, woj. Podkarpackie. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, 39–52. (in Polish).

- Rybicka, M. (2004). *Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka*. Łęczyca. (in Polish).
- Rybicka, M. (2008). Znaczenie południowo-wschodnich kontaktów kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych między Odrą i Wisłą. Zarys problem. *Na pograniczu światów*, 483–493. (in Polish).
- Rybicka, M. (2015). Eastern peripheries of the Funnel Beaker culture. In *Diachenko A., Menotti F., Ryzhov S., Bunyatyan K., Kadrow S. The Cucuteni-Tripolye cultural complex and its neighbours: Essays in memory of Volodymyr Kruts*, 167–182.
- Rybicka, M. (2016). Ceramika o zachodniej lub południowo-zachodniej afiliacji. In *Diaczenko A., Król D., Kyrylenko A., Rybicka M., Warteletski D. Nowomalin-Podobanka i Kurgany-Dubowa. Osiedla kultury trypolskiej na zachodnim Wołyniu*, 101–118. (in Polish).
- Rybicka M. (2017). *Kultura trypoliska – kultura pucharów lejkowatych. Natężenie kontaktów i ich chronologia*. Rzeszów. (in Polish).
- Rybicka, M., Hawinskyj, A., Biłas, N., Król, D., Širbu, S. (2017). Wstępne informacje o badaniach nad kulturą pucharów lejkowatych w Winnikach, stanowisko Lisiwka koło Lwowa przeprowadzonych w 2016 roku. *Найкові смудії*, 21–38.
- Rybicka, M., Król, D., Rogoziński, J. (2014). Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych*, 67–255. (in Polish).
- Rybicka, M., Širbu, G., Król, D., Bicbaev, V. (2019–2020). New radiocarbon dates for stage CII Tripolye Culture, Northern Moldova. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 87–103.
- Rybicka, M., Warteletski, D. (2019–2020). Impact of the Baden Complex Upon the Tripolye and Funnel Beaker Cultures in Western Ukraine. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 154–176.
- Rzepecki, S. (2004). *Spółeczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*. Poznań. (in Polish).
- Širbu, G., Król, D., Heghea, S. (2019–2020). The late eneolithic groups from the Dniester-Prut interfluvium: some questions of their external contacts and chronology. *Baltic-Pontic Studies*, 24, 104–139.
- Šmíd, M. (2017). *Nálevkovité poháry na Moravě. Pravěk*, 33. Brno. (in Česko).
- Uzarowicz-Chmielewska A. (1982). Fosa obronna na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Stryczowicach, woj. Kieleckie, w świetle czteroletnich badań wykopaliskowych. *Wiadomości Archeologiczne*, 47 (2), 245–265. (in Polish).
- Warteletski, D., Bardetski, A. (2018). Datowanie materiałów kultury trypolskiej ze stanowiska Myrogoszcza 15 odkrytych w 2017 roku. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXIX, 117–127. (in Polish).
- Wiklak, H. (1986). Osada i cmentarzysko fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych na stan. 1A w Sarnowie, woj. Włocławek. *Sprawozdania archeologiczne*, XXXVIII, 77–89. (in Polish).
- Wiklak, H. (1990). Z badań nad osadnictwem fazy sarnowskiej kultury pucharów lejkowatych w Sarnowie na Kujawach. *Sprawozdania archeologiczne*, XLII, 109–127. (in Polish).
- Włodarczyk, P. (2006). Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, 27–63. (in Polish).
- Zakościelna, A. (2007). Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu. *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny*, 37–60. (in Polish).
- Zastawny, A. (2015). The Baden complex in Lesser Poland – horizons of cultural influences. *The Baden culture around the Western Carpathians. Via Archaeologia*, 119–150. (in Polish).
- Zych, R. (2008). *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce południowo-wschodniej*. Rzeszów. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 11.04.2023
прийнята до друку 21.09.2023

**SITES OF THE FUNNELBEAKER CULTURE IN THE INTERFLUVE OF UPPER DNISTER
AND WESTERN BUG RIVERS IN THE LIGHT OF NEW RESEARCH**

Andriy HAWINSKYI

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: andrham@ukr.net*

The territory of the basins of the upper reaches of the Dnister and the Western Bug is the extreme south-eastern border of the Funnelbeaker culture (FBC) on the border with the Trypillian culture. Starting from the end of the 19th century. More than 300 sites related to the FBC were found here, which in general makes it possible to talk about the level of settlement of this territory. Among the excavated settlements, Zymne, Lezhnysia, Tadani, Mali Hrybovychi, Vynnyky-Zhupan, Vynnyky-Lysivka, etc. stand out. They in general reveal the character of the FBC in the interfluvium of the mentioned rivers. In terms of the history of research and historiography, the time of the second half of the 20th century can be called the «period of M. Peleshchysyn», who was, in fact, the only specialist in problematic of FBC on the territory of Ukraine.

The resumption of systematic field studies of the FBC started in 2010 with the excavations of the Kotoryny settlement on the right bank of the Dnister in the immediate border area with the Trypillian culture. Since 2013, the study of the FBC settlement complex in Vynnyky near Lviv lasted without interruption. Several ground dwelling structures were discovered here, in particular constructions with clay walls. A significant number of storage pits were recorded. Defensive structures in the form of a ditch and a palisade in Vynnyky on Lysivka Mount became an important discovery, which has started a discussion about the nature of relationships within the community and with the nearest neighbors.

One of the greatest achievements during this time was a series of absolute dates obtained from Zymne, Kotoryny, Vynnyky-Lysivka, Vynnyky-Zhupan, the synchronous border Trypillian settlements of Bilshivtsi, Kurgany-Dubova, Novomalyn-Podobanka, Myrogoshcha, further ones – Brinzeni, Gordinești, etc. This dating, in comparison with the relative chronology, allows us to talk about the time of the appearance of representatives of the FBC, the stages of functioning of this culture, and the chronology of their relationships with other adjacent cultures in the Upper Dnister and Western Bug regions.

A significant number of "imported" ceramics of the Trypillian culture indicate the peculiarity of the contacts of the FBC on its southeastern borderland, which is particularly reflected in ceramics of a syncretic character.

Key words: Funnelbeaker culture, dwelling, contacts, absolute dating, defensive constructions.

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ПАМ'ЯТОК ЕТАПУ ТРИПІЛЛЯ VI–VII У СЕРЕДНЬОМУ ТА ВЕРХНЬОМУ ПРИДНІСТЕР'І

Яна ЯКОВИШИНА

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: jkovyshyna@ukr.net*

Розглянуто пам'ятки Трипілля VI–VII на Придністер'ї, які дослідники віднесли до заліщицької групи, простежено історію дослідження, визначено стан їхнього вивчення на сьогодні.

Встановлено, що за весь час польових досліджень, а це понад 150 років, у регіоні виявлено близько 30 поселень етапу Трипілля VI–VII, розташованих уздовж правого й лівого берегів Дністра на території різних областей (Тернопільська, Івано-Франківська, Хмельницька, Чернівецька). Зазначено, що розкопки проводили на меншій частині пам'яток; більшість із них відома завдяки підйомному матеріалу; крім того, розкопки на більшості пунктів проведені ще наприкінці XIX – на початку XX ст. (Більче-Золоте Парк, Бучач, Городниця над Дністром, Васильківці, Вигнанка, Пилипче, Крутобородинці, Заліщики). Зауважено, що менше пам'яток досліджено пізніше: одну – у 1950-х (Бабин), три – у 1980-х (Бучач, Блищанка II, Спас) та дві – у 1990–2000-х роках (Більшівці, Хом'яківка I). Відповідно і рівень методики розкопок та фіксації знахідок з поселень дуже відрізняється. Констатовано, що кількість та якість керамічного матеріалу на пам'ятках також неоднорідна. Стверджено, що опрацювання керамічних комплексів пам'яток дало змогу уточнити культурну атрибуцію та відносну хронологію деяких із них.

Відзначено, що останню карту пам'яток Трипілля VI–VII регіону уклала Наталя Виноградова ще 1983 р., а від часу виходу праці дослідниці кількість відкритих пам'яток зросла. Крім цього, за останні десятиліття переосмислено культурну належність та відносну хронологію деяких раніше відомих поселень. Відповідно вказано, що назріла необхідність у створенні оновленої карти трипільських пам'яток регіону, у яких би були уточнені дані про вже відомі поселення і додані нові пам'ятки. Констатовано, що детальне картографування пам'яток та аналіз керамічних комплексів дав можливість представити актуальну карту ареалу заліщицьких поселень.

Ключові слова: Трипілля VI–VII, Кукутень АВ, археологічна пам'ятка, Придністер'я, заліщицька група, кераміка.

Вивчення трипільських пам'яток на Придністер'ї тривають упродовж тривалого часу. Першим, хто узагальнив роботу археологів у галузі дослідження культури мальованої кераміки на Дністрі, був відомий учений Федір Вовк [Вовк, 1905, с. 15–23]. Пізніше, у 1919 р., історіографічний огляд досліджень у Придністер'ї зробив Богдан Януш [Janusz, 1919]. У 1928 р. Володимир Антонович видав у Варшаві першу узагальнювальну працю «Археологія Польщі», у якій зібрав відомі тоді дані із трипільської проблематики [Antoniewicz, 1928, с. 68–72]. Дослідник подає опис «посуду трипільського типу», заторкує питання становлення трипільської культури на українських землях під впливом етнічної міграції з Передньої Азії до Австрії через Моравію до Чехії, Семиграддя і Румунії [Antoniewicz, 1928, с. 68].

Дослідники зауважували, що різноманіття форм та орнаментів на керамічному посуді трипільських поселень відображає хронологічний і територіальний поділ пам'яток. У довоєнний час Левко Чикаленко згрупував окремі пункти за орнаментом та формами посудин.

Працюючи з матеріалами Більче-Золотого Парк I, він натрапив на посуд невідомого типу. Аналогій йому Л. Чикаленко не знайшов, оскільки посуд мав приземкувату форму й негативний тангентний розпис. Після аналізу кераміки на трипільських пам'ятках Придністер'я він дійшов висновку щодо існування певної групи, яку репрезентують поселення в Городниці, Васильківцях, Вигнанці та частково деякі інші [Чикаленко, 1926, с. 115].

Юрій Полянський вказував на спорідненість кераміки Заліщиків із керамікою Городниці над Дністром, Васильківців, Вигнанки. При цьому дослідник наголошував, що заліщицький орнамент – суто геометричний, без «звіриного орнаменту», який досить часто зустрічається в Петренах і Більче-Золотому. Водночас особливістю є нерозривні спіралі. Дуже рідко використовується також простолінійний мотив та сітка, притаманні для Кошилівців і Більче-Золотого. Незначна група фрагментів із заглибленим орнаментом при зіставленні нагадувала дослідникові тотожні матеріали Городниці й Вигнанки [Полянський, 1928, с. 18].

На 20-ті роки ХХ с. була відома велика кількість як трипільських, так і пам'яток інших європейських культур із мальованим посудом. Зібрано багато матеріалу із професійних розкопок. Більшість тогочасних дослідників заторкувала питання походження культури, яке намагалися вирішити за допомогою орнаменталістики на посуді. Для відтворення хронології пам'яток і визначення їхньої культурної належності з'являються класифікаційні побудови посуду, в основі яких закладено стилістичні ознаки. Розробляють типологію самого орнаменту. Як данина тогочасним тенденціям, у працях багатьох дослідників піднімається питання еволюції орнаменту. У 30-х роках кількість і якість матеріалу, а також стратиграфічні спостереження, дали змогу дослідникам розробити періодизаційні схеми для Трипілля і Кукутень, у яких типологія посуду вже була зіставлена зі стратиграфічними даними.

Після вивчення керамічних комплексів із пам'яток Придністер'я, Олег Кандиба 1938 р. у статті «Старша мальована кераміка в Галичині» вперше вводить у літературу назву «заліщицька група» й окреслює низку поселень, яка її репрезентує [Кандиба, 2007, с. 348]. Він розподіляє усі трипільські поселення в басейні Дністра на періоди А та В, опираючись не лише на морфологічні критерії кераміки, а й на стилістичні, що надає його аргументам більшої переконливості. Період А складається із фаз Незвиська та Заліщиків. Фаза Заліщики ділиться на дві групи. Перша – Шипинці А, розповсюджена в Галичині та Буковині, характеризується чорним негативним орнаментом. Другу групу дослідник назвав заліщицькою, віднісши до неї 12 поселень: Більче-Золоте (Парк), Бучач, Васильківці, Вигнанка, Заліщики, Городниця над Збручем, Городниця над Дністром, Личківці, Незвисько (частково), Новосілка-Костюкова, Стрілківці, Пилипче.

Для створення нових періодизаційних схем розробками О. Кандиби ще довгий час послуговувалися як польські [Małkowski, 1947], так і радянські дослідники [Passek, 1935; Пассек, 1961; Черныш, 1982; Виноградова, 1983].

Тетяна Пассек, як і Олег Кандиба, виділяла заліщицьку групу, додаючи до неї фактично ті ж пам'ятки. Проте поселення Бучач, яке, за О. Кандибою, належало до заліщицької групи, дослідниця відносить до пізнього Трипілля разом зі Сухоставом, Кошилівцями, Більче-Золотим (Вертеба) [Пассек, 1961, с. 15]. У Бучачі, крім шару Трипілля VI–VII, присутні кілька фрагментів пізньотрипільської кераміки, напевно, саме про цей горизонт Бучача мовиться у праці дослідниці. У час створення періодизації Т. Пассек басейн Дністра археологічно був вивчений недостатньо і трипільські пам'ятки цього регіону, особливо середнього періоду, могли бути схарактеризовані лише в загальних рисах. Заліщицьку групу Т. Пассек віднесла до етапу VII та хронологічно зіставила з поселеннями Поливанив Яр II, Шипинці, Петрени, вважаючи цей період часом, коли поліхромна кераміка почала поступатися місцем посудинам із біхромним розписом: червоною та білою або білою та чорною [Пассек, 1949; 1961].

Катерина Черныш, покликаючись на Олега Кандибу, виділяє заліщицьку та городницьку групи, називаючи їх п'ятим (Заліщики, Вигнанка, Бабин) і шостим (Поливанив Яр II, Кліщів, Бучач, Більче-Золоте (Парк), Крутобородинці I) ступенями другої половини середнього

періоду своєї періодизації [Черныш, 1982, с. 205]. Пам'ятки поділені на ступені після ґрунтового аналізу розпису та форм посудин, оскільки зміни у формі інших виробів та знарядь праці не простежено. Якщо раніший ступінь характеризується розписом, виконаним червоною чи чорною фарбою по білому тлу, то орнамент (спіраль, концентричні кола, овали) пізнішого ступеню розбито за поясами, що містяться у верхній частині посудин. Нижня частина зазвичай майже зовсім не орнаментована. Домінує розпис на природному тлі або по червоному чи коричневому ангобу, який виконано чорною, рідше – червоною чи білою фарбами [Черныш, 1982, с. 206–208]. За видом керамічних знахідок до п'ятого ступеню віднесено поселення біля с. Бабин в ур. Яма, що, за висновками дослідниці, аналогічне поселенню Заліщики на Дністрі.

Як і Катерина Черныш, Тамара Мовша вказувала на різночасовість заліщицьких пам'яток; зазначала, що заліщицька група як своєрідний тип, куди ввійшли Шипинці, Заліщики, Вигнанка й інші, генетично пов'язується з поселенням нижніх горизонтів Незвисько. Основними джерелами для всебічного огляду вона називає керамічні комплекси поселень Заліщики та Шипинці (нижній шар) [Мовша, 1985, с. 211]. Дослідниця виділила петренську регіональну групу, до якої потрапили Заліщики та Бучач, що віднесені відповідно до першої та другої фаз розвитку [Мовша, 1984, с. 14].

Тамара Мовша вперше поставила питання щодо виокремлення перехідного етапу від VI до VII, вивчаючи матеріали поселення Солончени II, середній шар якого зіставляла з пам'ятками фази Кукутень АВ Траян і Корлатень [Мовша, 1965].

Розкопки на поселеннях Траян [Dumitrescu, 1957; 1959; 1960; Dumitrescu, Dumitrescu, 1962], Корлатень [Nestor, Zaharia, Zirra, 1951; Nestor et al., 1952], Димбул-Мопій [Petrescu-Dîmbovița, 1966; Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2000], Калу [Vulpe, 1937–1940], Фрумушика [Mătasă, 1946], Хуши [László, 1966], а також розвідкові роботи в районі Бакеу та Батошань [Florescu, Capitani, 1969] у Південно-Східній Трансильванії [Crișmaru, 1970] підтвердили стратиграфічне місце перехідного етапу Кукутень АВ [Szekely, 1965].

Наталя Виноградова розвинула цю ідею, визначивши трипільські пам'ятки VI–VII, подібні з поселеннями етапу Кукутень АВ. Їх дослідниця розподілила на дві групи: заліщицьку та солонченську [Виноградова, 1972; 1983].

Дослідниця збільшила кількість відомих поселень із 12, про які писав Олег Кандиба, до 26: Бабин (ур. Яма), Бакота (ур. Біла), Вигнанка, Більче-Золоте Парк (нижній шар), Бучач, Васильківці, Вигнанка, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Григорівка, Заліщики, Кадиївці-Бавки (верхній шар), Китайгород, Кишла-Неджимова (Оселівка) (ур. На Долинках), Копанка, Крутобородинці, Личківці, Магала, Макарівка, Новосілка-Костюкова (Новосілка), Патринці, Пилипче, Поливаний Яр (середній шар II), Рестів (Дністрівка) (ур. Яма), Стрілківці, Фридрівці (ур. Ферма), Щитівці [Виноградова, 1983, с. 16].

На основі розроблених стилів розпису посудин, якими послуговувалися румунські дослідники та частково Т. Пассек, Н. Виноградова розділила поселення заліщицької групи на три хронологічні підгрупи. До першої, ранньої, віднесла поселення Бабин і Вигнанка. Посудини мали аналогії у Трипіллі VI та Кукутень А. Дослідниця відзначала домінування стилю розпису α (він має кілька підвидів, які дуже різняться між собою; є одним із найдавніших) та найраніші варіанти стилю δ (також має багато варіацій, одні з них монохромні, інші – поліхромні) [Виноградова, 1983, с. 74].

До другої підгрупи віднесено Заліщики, Бучач, Городницю над Дністром, оскільки ці пам'ятки мали пізні типи кубків і грушоподібних посудин. В орнаментативній розписній кераміці помітна зміна основних стилів – провідними стають ранні варіанти групи δ – δ_1 та δ_{1a} (понад 50 %). Група α трапляється рідко, тоді як у Заліщиках становить 22 % всіх розписів. Уперше з'являються пізні орнаментальні стилі γ_{2b} , відсутні в Заліщиках [Виноградова, 1983, с. 40]. Саме тому віднесення Бучача й Заліщиків до однієї хронологічної підгрупи викликає сумніви. Деякі зміни спостерігаються і у формах посуду – з'являються пізніші типи кубків та

грушоподібних посудин. Після аналізу значного масиву керамічного матеріалу Бучача з розкопок 1987 р., стає помітною різниця співвідношення орнаментованого посуду з неорнаментованим, але стилі розпису коливаються в тих самих межах, що їх визначила Н. Виноградова на матеріалах розкопок 1922 р. та 1952 р.

Наталя Виноградова відзначала новий стиль γ , у якому тло природне чи вкрите червоним ангобом, білі стрічки чергуються з широкими чорними; деколи замість чорної фарби використано темно-червону. Найбільше кераміки орнаментованої цими стилями простежено в матеріалах із Городниці (понад 40 %) [Виноградова, 1983, с. 74]. З цього дослідника висновує, що Заліщики в цій підгрупі є найдавнішою пам'яткою, оскільки тут збереглися деякі ранні форми та стилі (α).

Третя підгрупа вмістила Поливанив Яр і Крутобородинці І. Форми посуду залишаються такими ж, як і в попередній підгрупі, але повністю зникають стилі α та β (розпис чорною і білою фарбами в позитиві та негативі вважається таким само давнім, як і α). Вони відсутні у Крутобородинцях І. По суті, третя підгрупа Н. Виноградової збігається з п'ятим ступенем К. Черниш, до якого віднесені ті самі пам'ятки [Черныш, 1982, с. 206]. Розпис належить до стилю γ та різних варіацій стилю δ [Виноградова, 1983, с. 74]. Решта поселень групи не піддалася визначенню через незначну кількість матеріалів. Потрібно зазначити, що складно стверджувати, чи стилі орнаментациї відображають швидше певні хронологічні тенденції, чи культурні. Саме тому зараз виникла ситуація, коли деякі пам'ятки, які вважалися належними до заліщицької групи туди більше не відносять, наприклад Поливанив Яр ІІ. Спеціальне дослідження поселенню присвятила Тетяна Попова. За її висновками, Поливаний Яр ІІ не належить до заліщицької групи, а є окремим синкретичним типом пам'ятки, який містить заліщицькі й солонченські риси [Попова, 2003].

На сьогодні до заліщицької групи відносять ще й окремі шари Більшівців [Ткачук, Кочкін, 2009], Блищанки ІІ [Конопля, Круц, Рижов, 1993, с. 20], Хом'яківки І [Кочкін, 1992, с. 26], Вікторіва І, Одаїва ІІ, Кремедіва, Тумиру (на чотирьох останніх, на жаль, не зберігся розпис; належність до заліщицької групи визначена переважно завдяки формам посуду) [Ткачук, Кочкін, 2009]. Ще низку пам'яток у регіоні, матеріал із яких відповідає етапу VI–VII окреслю згодом.

Заліщицькі впливи дослідники відзначають і на пам'ятках, віддалених на схід від ареалу розповсюдження заліщицької групи. Наприклад, Сергій Рижов відзначав схожість танкетних і метопних схем орнаментациї грушоподібних посудин, покриток, кубків із Кліщева на Південному Бузі з розписом посуду із Заліщиків, Бучача, Поливаного Яру ІІ, Капустинців, Блищанки ІІ (нижній трипільський горизонт) [Заец, Рыжов, 1992, с. 156–157; Заець, 1973; 1990; Конопля, Круц, Рижов, 1993]. Деякі подібності спостерігаються у Русанівцях І на Південному Бузі [Овчинников, Погорілець, 2011, с. 250]. Це явище дослідники пояснюють пересуванням у східному напрямку західних племен [Заец, Рижов, 1992, с. 162]. Тут треба зазначити, що композиційні рішення у розписах кераміки із Кліщева і Русанівців більше тяжіють до пам'яток VI–VII Чернівечини, як-от Поливаний Яр, Черленівка, ніж до заліщицьких, однак це питання потребує окремого дослідження і детального обґрунтування.

Карта пам'яток етапу Трипілля VI–VI, яку склала Н. Виноградова 1983 р., потребує перегляду та доповнення. Від часу виходу праці дослідниці кількість відкритих пам'яток зросла. Крім цього, за останні десятиліття переосмислено культурну атрибуцію та відносну хронологію деяких раніше відомих поселень. У зв'язку з цим, назріла необхідність у створенні оновленої карти трипільських пам'яток регіону, у яких були б уточнені дані про вже відомі поселення й додані нові пам'ятки. Детальне картографування пам'яток та аналіз керамічних комплексів дасть змогу представити актуальну карту заліщицьких поселень.

Розгляньмо детальніше пам'ятки, які дослідники зарахували до заліщицької групи та визначимо стан їхнього вивчення на сьогодні.

Пам'ятки, як-от Васильківці, Ланівці, Городниця на Збручем, Личківці відкрив польський дослідник Адам Кіркор упродовж 1876–1879 рр., а також у 1881–1882 рр. [Kirkor, 1877; 1878; 1879; 1882; 1883]. Матеріали, розкопані під час поїздки, він відвіз до Кракова, де вони зберігаються до сьогодні в Археологічному музеї [Trela, 2001]. Збірка, на жаль, не опублікована.

Городницю над Дністром розкопували Ізидор Коперницький та Владислав Пшибиславський [Kopernicki, Przybysławski, 1884]. Судячи з опису дослідників, вони натрапили на залишки житла (частково зруйновану площадку). Товщина шару становила 30 см. Владислав Пшибиславський віднайшов біноклеподібну посудину, добре випалену, з відмуленої глини червоного кольору. З такого самого тіста зроблені й інші фрагменти керамічного посуду, знайдені на поселені. Посуд розписаний перед випалом смугами та лініями темно-коричневого кольору на білому тлі. Із внутрішньої сторони поверхня вкрита ангобом [Przybysławski, 1879, s. 71]. Зазначу, що біноклеподібна посудина, яку опублікував В. Пшибиславський, за схемою розпису й елементами орнаменту, тотожна тим, що трапляються на пам'ятках заліщицької групи Трипілля (каплеподібні овали, обрамлені білими стрічками, у середині яких розміщені тонкі паралельні коричневі лінії).

Зі звіту дослідника можна висувати, що енеолітичний шар перекривало поховання доби бронзи. Серед матеріалу він знайшов уламок трипільської зооморфної фігурки, розписаної червоною фарбою на білому тлі. У звіті вказав на велику кількість уламків розписного посуду, виявлену під час розкопок, аналогію до яких навів із Мікен [Przybysławski, 1879, s. 74]. У 1928 р. матеріали з Городниці передали до відділу археології Музею наукового товариства ім. Шевченка (Музей НТШ) у Львові [Пастернак, 1929, с. 238]. Пізніше, у 1938–1939 рр., Маркіян Смішко та Казимир Журовський проводили тут розкопки шару Трипілля VI [Smiszko, 1939, s. 67–73]. Після розформування Музею НТШ 1940 р. знахідки з Городниці над Дністром потрапили до Львівського історичного музею (ЛІМ), у якому зберігаються до сьогодні*.

На заліщицьких пам'ятках Більче-Золоте Парк I, Васильківці, Вигнанка здійснював розкопки Готфрид Оссовський [Ossowski, 1890; 1891; 1892; 1895]. Він синхронізував Більче-Золоте Парк I із Городницею над Дністром, Васильківцями, Вигнанкою. Підставою для таких висновків стала подібність кераміки, крем'яних і кістяних знарядь [Ossowski, 1895, s. 28].

У Вигнанці Г. Оссовський розкопав скупчення глиняної обмазки (ймовірно, зруйновану площадку з порушеним культурним шаром). На пам'ятці знайдено крем'яні знаряддя, фрагменти посуду, розвали та цілі посудини. Загалом, кількість кераміки незначна, серед неї виокремлено тонкостінні кубки різних розмірів із відмуленої глини, і добре випалені. Посудини орнаментовано – білим по темно-червоному. Розпис на них здійснено у дві метопи, що типово для заліщицького орнаменту. Простежено поділ на два зонально-вертикальні пояси, у які вміщено композицію – діагональну смугу з тонких ліній, у вільному просторі над і під нею вписано по «листу» чи округлій фігурі. Також кубки з бомбоподібним тулубом та погано профільованим денцем. Цей тип притаманний для кераміки Трипілля VI. Глибока миска із відмуленої глини, добре випалена, але грубої обробки й неорнаментована. Невелика амфора (висота – 12,8 см, діаметр вінець – 7 см, діаметр денця – 5,6 см), яка мала три петельчасті вушка, орнаментована «золтаво-червоним по брунатному» [Ossowski, 1891, s. 50–51]. І хоча малюнок зберігся частково, добре помітно, що шийка та плічка орнаментовані різними мотивами. На шийці – три вертикальні промені, на плічках – хвиляста петля, утворена кількома тонкими лініями (рис. 1).

З 1898 р. розкопки на Придністер'ї почав Володимир Деметрикевич, який провадив дослідження на поселеннях Більче-Золоте Парк, Васильківці тощо [Demetrykiewicz, 1900].

* Принагідно хочу висловити вдячність завідувачці відділу «Музей історії України» Львівського історичного музею п. Оксані Куценяк за сприяння при опрацюванні матеріалів із заліщицьких пам'яток, які зберігаються у фондах музею.

Львівський археолог Кароль Гадачек вів розкопки біля сіл Васильківці, Кудринці, Пилипче, Кошилівці [Hadaček, 1903; 1914]. Біля с. Пилипче Чортківського р-ну, в ур. Царина, Він натрапив на трипільську площадку, де зібрав крем'яні знаряддя та фрагменти розписного посуду. Весь матеріал дослідник передав до Музею Дідушських у Львові [Janusz, 1918, s. 61]. Сьогодні невелика збірка кераміки з шифром «Filipkowce» зберігається у фондах ЛІМ. Імовірно, це матеріал із Пилипче. На кераміці не зберігся розпис, вона в інтенсивній земляній патині, проте з огляду на форми посудин, можна припустити, що це пам'ятка часу Трипілля VI–VII.

Цікаві роботи провів Вікентій Хвойка 1909 р. у Крутобородинцях [Хвойко, 1909], після чого відзначив велику подібність розписних посудин із дніпровською керамікою. Пізніше Н. Виноградова віднесла цю пам'ятку до заліщицької групи [Виноградова, 1983, рис. 1].

Після Першої світової війни розпочато розкопки на пам'ятках Бучач та Заліщики. Першу досліджував 1922 р. Леон Козловський [Kozłowski, 1930]. Йому вдалося виявити рештки чотирьох заглиблених жител квадратної форми (4×4 м), зі стовповою конструкцією та печами, що склалися із пласких каменів середніх розмірів [Kozłowski, 1930, s. 42]. За стилем будови жител й орнаментациєю поліхромного посуду, він відніс пам'ятку до кошиловецької групи [Kozłowski, 1924, s. 136]. Але, як виявилось пізніше, на пам'ятці присутні як мінімум два культурні шари, верхній із яких ранньослов'янський. Він частково перекриває шар трипілля, а частково прорізає його в місцях заглиблених чотирьох жител. Усі розкопані слов'янські житла мали печі-кам'янки – особливість культури типу Луки-Райковецької [Ситник, 2005, с. 17]. Матеріали з розкопок Л. Козловського зберігаються у ЛІМ.

У 1927 р. розвідкові роботи в Середньому Придністер'ї проводив Юрій Полянський. Серед низки трипільських пам'яток дослідник відкрив кілька поселень, зараз їх розглядають у межах заліщицької групи. Серед них і Новосілка-Костюкова (сучасна назва села – Новосілка) [Полянський, 1928, с. 24]. В ур. Вікно знайдені фрагменти мальованої кераміки. Дослідник визначив посуд типу глека з циліндричною шийкою (можливо, амфора) та мініатюрні кухлики [Полянський, 1928, с. 25]. У 1928 р. матеріали з Новосілки-Костюкової були передані до відділу археології Музею НТШ у Львові [Пастернак, 1929, с. 239; 1933, с. 121]. Сьогодні вони зберігаються у ЛІМ.

Ще одну пам'ятку заліщицької групи Ю. Полянський відкрив 1927 р. під час розвідок біля с. Стрілківці [Полянський, 1928, с. 28]. У 1928 р. ці матеріали також були передані до відділу археології Музею НТШ у Львові [Пастернак, 1929, с. 239], однак зараз їхнє перебування невідоме.

За дорученням Музею НТШ у 1928 р. і 1929 р. О. Кандиба проводив розвідки в Борщівському р-ні, обстежуючи пам'ятки, які відкрив Ю. Полянський. На поселеннях

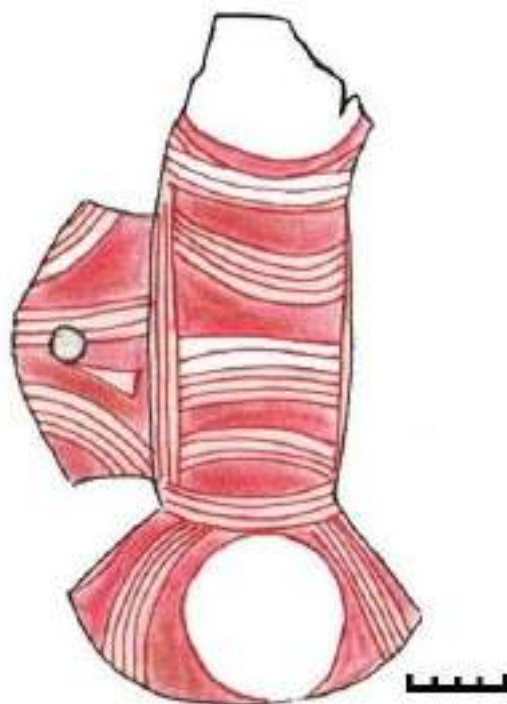

Рис. 1. Городниця над Дністром. Фрагмент біноклеподібної посудини (фонди Львівського історичного музею)

Fig. 1. Horodnytsya nad Dnistrom. Fragment of a binocular vessel (holdings of the Lviv Historical Museum)

Стрілківці та Новосілка-Костюкова додатково зібрані фрагменти трипільського посуду [Кандиба, 1937, с. 6, 10].

У 20–30-ті роки ХХ ст. особливу увагу дослідників привернула пам'ятка біля Заліщиків, яка стала епонімною для заліщицької групи. Поселення розкопували в різні роки Ю. Полянський [Полянський, 1928], О. Кандиба [Кандиба, 1937], Л. Козловський [Kozłowski, 1939]. Сьогодні цієї пам'ятки не існує – вона повністю зруйнована кар'єром (рис. 2)*.

Рис. 2. Розташування пам'ятки Заліщики на топографічній та супутниковій картах. Вигляд з урвища на місце, де була пам'ятка, знищена кар'єром

Fig. 2. Location of Zalishchyky site on the topographic and satellite maps. View from the cliff to the place where the site was, destroyed by the quarry

Вперше в Заліщиках розвідкові роботи провів Ю. Полянський ще в середині 1920-х років [Полянський, 1928, с. 17]. Він зібрав велику колекцію знарядь праці із кременю, каменю, кісти та керамічних виробів. Серед матеріалів, які знайшов Ю. Полянський, були горщики, шоломоподібні покритишки, миски, біноклеподібні посудини, чаші, траплялися також жіночі мальовані фігурки та незначна кількість виробів із кременю [Полянський, 1928, с. 17, 19]. Знахідки передані до археологічного відділу Музею НТШ [Пастернак, 1929, с. 238; 1933, с. 120]. У 1928 р. поселення досліджував О. Кандиба [Кандиба, 1937].

Сьогодні більша частина матеріалів із досліджень Ю. Полянського й О. Кандиби зберігається у ЛІМ. Керамічна збірка велика, значну частину в ній складають цілі форми й великі фрагменти, за якими можна відтворити профіль і розпис посудин. Колекція інформативна та потребує окремого видання.

* При нагоді висловлюю вдячність п. Володимирові Добрянському за допомогу в розвідках на місці поселення.

Наприкінці 1920-х років О. Кандиба працював на вже відомих трипільських пам'ятках у Борщівському та Заліщицькому повітах, зокрема повторно досліджував печеру Вертеба поблизу Більче-Золотого, а також пам'ятки, які відкрив Ю. Полянський, – Голігради, Касперівці, Новосілка-Костюкова, Ланівці, Стрілківці, Козаччина, Більче-Золоте та ін. [Павлів, 2007, с. 14]. Керамічні комплекси цих поселень стали для нього основою для розробок хронологічних схем трипільських пам'яток Придністер'я [Олійник, 2007, с. 415]. Пізніше розвідкові роботи поблизу с. Голігради проводив також Тадеуш Сулімірський [Sulimirski, 1934].

У 1926–1930 рр. Михайло Рудинський обстежив на Східному Поділлі такі пам'ятки, як Фридрівці, Кадіївці-Бавки, Китайгород, Стара Ушиця, Губарево, Дурняківці та ін. [Рудинський, 1927]. Матеріали з цих поселень зберігаються у Національному музеї історії України [Пассек, 1961, с. 7]. У тому ж районі – на Лівобережжі Дністра – проводили розвідки 1940 р. Сергій Бібіков та Євген Кричевський, які обстежили терени поблизу сіл Бакота (Біла Гора), Жван, Ушиця, Губарево, Терменці, Кремениця та ін. [Кричевський, 1947]. Частину з цих пам'яток також віднесено до етапу Трипілля VI–VII.

Після Другої світової війни настав новий етап дослідження трипільських пам'яток на Середньому та Верхньому Придністер'ї, які були вже системними і цілеспрямованими. У цей час розкопки вели переважно під керівництвом Т. Пассек великою групою дослідників, унаслідок чого відкрито значний обсяг пам'яток. З 1948 р. по 1953 р. у Чернівецькій, Тернопільській та Хмельницькій обл. Трипільська експедиція відкрила понад 130 пунктів різних періодів, серед яких Макарівка, Патринці етапу VI–VII [Пассек, 1950, с. 40–57]. Пізніше ці пам'ятки Н. Виноградова віднесла до заліщицької групи [Виноградова, 1983, с. 13]. Також було обстежено вже відомі заліщицькі поселення [Пассек, 1950, с. 41].

Під час розкопок палеолітичної стоянки Бабин I, якими керував Олександр Черниш, частково досліджені трипільські площадка та землянка (вивчення трипільського поселення здійснювала Катерина Черниш) [Пассек, 1950, с. 45]. У 1949 р. під час проведення розвідок, які організував Чернівецький краєзнавчий музей, на цій ділянці знайдено рештки трипільських жителів і неорнаментовану кераміку [Тимошук, 1956, с. 205].

На пам'ятці Бабин у 1950 р. і 1951 р. продовжувала розкопки експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Поселення розміщувалося в ур. Яма, на мисі четвертої тераси Дністра. Катерина Черниш віднесла його до середнього етапу розвитку Трипілля (згідно з періодизації Тетяни Пассек), оскільки за її висновками колекція керамічних знахідок із поселення аналогічна заліщицькій на Дністрі [Черниш, 1956, с. 146].

Розвідками Трипільської експедиції у середній та нижній течіях Дністра відкрито пам'ятки солонченської групи, яка частково синхронна заліщицькій. Це такі поселення, як Солончени II, Жури, Попенки, Флорешти-Заготзерно [Пассек, 1949, с. 57; 1957, с. 78; 1959, с. 15]. Одну з найцікавіших солонченських пам'яток – Старий Орхей – відкрили ще вкінці 1940-х років [Бейлекчи, Бырня, Виноградова, 1974, с. 67–77]. Розкопки в Солончанах вели протягом кількох сезонів Т. Пассек і Т. Мовша [Мовша, 1954, с. 91; 1960, с. 231–248; Пассек, 1949, с. 64–65]. Невеликі роботи здійснено на пам'ятках Єкімоуци [Пассек, 1949, с. 64–65], Цахноуци, Флорешти-Заготзерно [Пассек, 1950а, с. 1–37], Перлікани [Кравченко, 1959, с. 167–169]. Інші пам'ятки солонченської групи стали відомі за розвідковими роботами – Рашкове, Подойма, Миндрешти-Озеро, Александрени, Воронкове II, Гармацьке (ур. Ла Риндунеле), Мігулени [Маркевич, 1973, с. 119–120, 130–131], Іванівка [Пассек, 1956, с. 1–34], Липованка, Попенки [Бібіков, 1954, с. 104–106].

На лівому березі Дністра, паралельно із Трипільською експедицією під керівництвом Тетяни Пассек, проводила дослідження Середньодністерська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР (тепер – Інститут археології НАН України) під керівництвом Сергія Бібікова [Бібіков, 1953,

с. 5], а також Південноподільська експедиція Інституту археології АН УРСР та Ленінградського державного університету під керівництвом Михайла Артамонова [Артамонов, 1947, с. 24–27]. На лівому та правому берегах Дністра здійснював розвідувальні роботи (з 1946 р.) підрозділ Середньодністровської експедиції під керівництвом Павла Борисковського [Борисковський, 1950, с. 24–31]. Завдяки цим експедиціям відкрито велику кількість нових трипільських поселень та обстежено вже відомі.

Археологічні розвідки на Придністер'ї 1950 р. проводив М. Рубін, який разом з іншими трипільськими пам'ятками відкрив Григорівку, яку пізніше Наталія Виноградова віднесла до заліщицької групи [Виноградова, 1983, с. 13].

У 1952 р. у регіоні тривали розвідки, які організував відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Валентини Кравець та Ігоря Свешнікова [Кравець, 1955, с. 133–136]. Серед інших пам'яток досліджували заліщицьке поселення Бучач I (г. Федір). Валентину Кравець зацікавили нетипові для Трипільля житла та печі, які описав Леон Козловський у 1920-х роках [Kozłowski, 1924, s. 148]. Висновки останнього не підтвердилися, оскільки в Бучачі, на г. Федір, насправді виявилися залишки площадок, які здебільша нічим не відрізнялися від уже відомих на інших поселеннях [Кравець, 1952, с. 29].

Авторка розвідок В. Кравець, проаналізувавши матеріал із Бучача, виокремила дві групи кераміки. Одну з них становив посуд, виготовлений із відмуленої глини, дещо пористої, із розписом однією чи двома фарбами – на світлому тлі, червоною чи чорною фарбою – на природному. Другу групу репрезентує кераміка з якісніше обробленої глини, добре випалена, з розписом чорною або червоною фарбою на лощеному рожевому тлі. Випалом та обробкою поверхні, а також розписом і використанням фарб вона відрізняється від першої групи. Аналогії для першої В. Кравець вбачає у заліщицькій кераміці, для другої – у Кошилівцях, Семенів-Зеленчому. Відповідно виокремлено два культурні шари, що репрезентують середній і пізній етапи розвитку культури [Кравець, 1952, с. 3–4].

Під час розвідок 1952 р. В. Кравець обстежувала також поселення у Більче-Золотому Парку. У закладеному шурфі знайдено велику кількість фрагментів кераміки, аналогії до якої наявні серед заліщицького посуду [Кравець, 1952, с. 6].

Систематичні дослідження Трипільської, Молдавської та Середньодністерської експедицій під керівництвом Т. Пассек і С. Бібікова сприяли розробці питання про виділення перехідного етапу Трипільля VI–VII у Придністер'ї [Виноградова, 1972, с. 36–55]. Вони дали змогу також конкретизувати й аргументувати положення про дві великі локальні групи пам'яток на Дністрі цього етапу: заліщицьку – на Заході України та солонченську – на території Молдови.

У 70-х роках ХХ ст. перед будівництвом Могилів-Подільської гідроелектростанції (ГЕС) деякі трипільські поселення дослідила рятувальна Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР. Тоді ж проводила дослідження археологічна експедиція Київського державного університету під керівництвом Юрія Малеева. На Придністер'ї у 70-х роках діяла також Середньодністровська експедиція С. Бібікова [Бибиков, Збеневич, 1970, с. 1–15].

Згодом заліщицькі пам'ятки виявили і у Верхньому Придністер'ї. У 80-ті роки ХХ ст. дослідження проводила Івано-Франківська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР разом з Івано-Франківським державним педагогічним інститутом ім. В. С. Стефаника (тепер – Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника). Вони вивчали трипільські поселення заліщицької групи біля сіл Хом'яківка I, Вікторів I, Одаїв XXI.

Дослідження поселення Хом'яківка I, розпочаті 1983 р., продовжив у 1984–1986 рр. і 1988–1989 рр. загін експедиції Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. Стефаника під керівництвом Ігоря Кочкіна. Пам'ятку останній відніс до етапу VI–VII. Найближчі аналогії в керамічному комплексі спостерігаються на поселеннях заліщицької групи. Відзначено впливи культури Тисаполгар [Кочкін, 1992, с. 27].

Трипільське поселення біля с. Більшівці Галицького р-ну Івано-Франківської обл. у 1999 р. відкрив Тарас Ткачук*. Упродовж багаторічних досліджень на пам'ятці виявлено неолітичний шар лінійно-стрічкової кераміки та трипільські шари заліщицької, шипинецької і кошиловецької груп. У Галицькому р-ні також було відкрито заліщицьку пам'ятку біля с. Кремидів [Ткачук, Кочкін, 2009, с. 14–39].

На Тернопільщині 1987 р. значні за обсягом польові роботи провела група археологів Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Олександра Ситника та Марини Ягодинської на поселенні Бучач [Ситник, 1993, с. 58]. Хоча матеріал із поселення вже був відомим, проте перебував у різних музеях та установах, що ускладнювало його опрацювання. Окрім того, під час проведення тут перших розкопок склалося хибне враження, яке довгий час побутувало в літературі, щодо деяких матеріалів із поселення, його забудови, хронології. Розпорошеність матеріалу та лише часткова його публікація призвели до того, що після досліджень 1922 р. і 1952 р. не існувало єдиної думки щодо хронології та культурної належності пам'ятки. У 1987 р. з'ясовано ситуацію щодо нетипових трипільських жител, які описав перший дослідник Бучача Л. Козловським [Kozłowski, 1924, s. 148]. Трипільський горизонт перекидає ранньослов'янське поселення типу Луки-Райковецької, і Л. Козловський трактував об'єкти цього часу (напівземлянкові житла з печами-кам'янками) як трипільські [Ситник, Ягодинська, 2012, с. 188]. Матеріали з цих досліджень зберігаються в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Трипільське поселення Блищанка II, яке відкрив 1974 р. Ю. Малеев [Малеев, 1975, с. 319], розкопували в 1989–1890 рр. Роботи провели Середньодністровська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Віталія Конопля й експедиція Інституту археології АН УРСР. Під час розкопок виявлено залишки житлових і господарських споруд заліщицької й кошиловецької груп [Конопля, Круц, Рижов, 1993, с. 19–26].

Михайло Сохацький у 1991–1993 рр. вів дослідження кількох важливих трипільських поселень: Глибочок, Більче-Золоте Парк, Більче-Золоте Вертеба [Сохацький, 1993, с. 10]. На поселенні Глибочок проведено розкопки. Після аналізу керамічного комплексу пам'ятку віднесено до заліщицької групи. Проте при детальному вивченні археологічного матеріалу помітно, що керамічна колекція з поселення переважно містить риси ранішого часу – VI [Яковишина, 2012, с. 136]. У Більче-Золотому (садиба Б. Федуса) зібрано підйомний матеріал – уламки мальованого посуду (колекція зберігається у Борщівському краєзнавчому музеї). Морфологія посудин встановлена на основі великих фрагментів, оскільки цілих виробів не збереглося [Сохацький, 1992, с. 8]. У 2010 р. завдяки рятувальним роботам у південній частині с. Васильківці М. Сохацький повторно обстежив пам'ятку трипільського часу. Найбільшу групу знахідок становила кераміка. Фрагменти посуду мають жовто-рожевий колір (через кислотність ґрунту майже втрачено декор) і репрезентують шість типів столового посуду [Сохацький, Дудар, 2011, с. 315].

Серед форм столового посуду Васильківців відомі округлі та конічні миски й горщики. Зовнішня поверхня фрагментів посудин (у мисок внутрішня) покрита тонким шаром ангобу. Більшість посуду зберегла сліди лискування. Грушоподібний посуд, фрагменти якого вкриті спіралеподібним візерунком, виконаним червоною та чорною фарбами. Виокремлюються ще такі форми мальованого посуду, як шоломоподібні покритишки, кубки, амфори, розпис яких виконаний у стилі β. Аналіз матеріалу дав змогу М. Сохацькому віднести пам'ятку до заліщицької локальної групи та попередньо датувати етапом VI–VII [Сохацький, Дудар, 2011, с. 15; Сохацький, Дудар, Бойко, 2023, с. 42]. Дослідник провів повторне обстеження

* Щиро вдячна завідувачеві відділу археології Національного заповідника «Давній Галич» канд. іст. наук Тарасові Ткачуку за можливість ознайомитися з матеріалами пам'ятки Більшівці.

заліщицької пам'ятки Стрілківці. Підйомний матеріал із поселення, який зібрав М. Сохацький, зберігається в Борщівському краєзнавчому музеї*.

Загалом за весь час польових досліджень у регіоні відкрито близько 30 поселень, схарактеризованих у літературі як заліщицькі: Бабин (ур. Яма), Бакота (ур. Біла), Більшівці, Блищанка II; Вікторів I, Вигнанка, Більче-Золоте (нижній шар), Бучач, Васильківці, Вигнанка, Городниця над Дністром, Городниця над Збручем, Григорівка, Залішки, Кадиївці-Бавки (верхній шар), Китайгород, Кишла-Неджимова (Оселівка) (ур. На Долинках), Копанка, Кремедів, Крутобородинці, Личківці, Магала, Макарівка, Новосілка-Костюкова (Новосілка), Одаї II, Одаїв XXI, Патринці, Пилипче, Поливаний Яр (середній шар II), Рестів (Дністрівка) (ур. Яма), Стрілківці, Тумир, Фридрівці (ур. Ферма), Хом'яківка I, Щитівці. Серед них є кілька пам'яток, матеріали з яких не вдалося відшукати в публікаціях або натрапити в музейних збірках: Китайгород, Бакота (ур. Біла) (Хмельницька обл.), Григорівка (Вінницька обл.), Копанка (Чернівецька обл.).

У літературі згадані ще дві пам'ятки в контексті ймовірної їхньої належності до заліщицької групи: Підзамочок [Черновол, Рижов, Осаульчук, 2005, с. 319] та Кам'янець-Подільський (Північний бастион) [Овчінников, Виноградська, Болтанюк, 2013, с. 15]. Проте така інтерпретація матеріалу дискусійна і це питання потребує додаткових досліджень, тому до загальної карти їх не внесено.

Зазначу, що матеріал пам'яток Тернопільщини й Івано-Франківщини характеризується відносно типовими рисами, натомість із пам'яток правобережжя Дністра в межах сучасної Чернівецької обл. він відрізняється. Наприклад, як уже згадано, на сьогодні пам'ятку Поливаний Яр II не відносять до заліщицьких [Попова, 2003]. А поселення Магала, за матеріалом, тяжіє до Поливаного Яру II. Окрім цього, атрибуція решти «заліщицьких» пам'яток цього регіону викликає сумніви, тому доцільно розглянути їх детальніше.

Макарівка

Енеолітичне поселення Макарівка розташоване у Дністровському р-ні Чернівецької обл. Пам'ятка з такою назвою відома із праць С. Бібікова [Бибинов, 1945, с. 33], М. Рудинського [Рудинський, 1945, с. 13], О. Черниша [Черниш, 1950, с. 23], Т. Пассек [Пассек, 1961, рис. 1], Н. Виноградової [Виноградова, 1972, с. 41; 1983, с. 36]. Інформація щодо неї в дослідників відрізняється: не до кінця зрозуміла локалізація пункту та його місце серед трипільських поселень регіону.

У вересні 1945 р. на Придністер'ї провадила розвідкові роботи Подільська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Рудинського. У її складі працювали: Петро Єфименко, Сергій Бібіков, Євгенія Рудинська, Іван Шовкопляс, Михайло Брайчевський і Сергій Накельський. Тоді було обстежено територію поблизу села. Згідно зі звітом М. Рудинського, в урвищі правого берега Дністра навпроти гирла р. Баговиці, за 100–150 м від населеного пункту, виявлено різночасові археологічні знахідки: «... *поверхня і верхній шар відслонення дають знахідки культури "полів поховань" у вигляді сірої виглаженої кераміки часу римських впливів. Глибше йде культурний шар з рештками грубої товстостінної ліпної кераміки та великого числа кісток тварин (рогатої худоби), серед виробів з яких виявлено фрагмент кістяного гребінця. За визначенням С. М. Бібікова це скіфський культурний шар. Ще глибше у двох місцях відзначено печину трипільського типу та невеликі фрагменти трипільського посуду без орнаменту (з глини ясної барви). Глибшого дослідження цього пункту не проведено*» [Рудинський, 1945, с. 13]. Обстеження плато над с. Макарівка дало лише поодинокі верхньопалеолітичні знахідки.

* Принагідно висловлюю вдячність директорів Борщівського краєзнавчого музею п. Михайлові Сохацькому за можливість ознайомитися з матеріалами у фондах музею.

За кілька років (1948, 1950) поблизу села були проведені розвідки Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Черниша.

У звіті дослідника зазначено два пункти, де було знайдено археологічний матеріал: ур. Помірки, на якому зібрано уламки кераміки слов'янського часу [Черниш, 1950, с. 23], й ур. Щовб, розташоване на плато. В ур. Щовб знайдено кераміку трипільського, скіфського та слов'янського часів, а також уламок долотоподібного знаряддя зі сірого кременю та велику пластину зі світло-коричневого кременю з ретушшю (заготовка наконечника списа?). Зібрано палеолітичні знахідки. Вони склалися із пластин, відщепів, двох скребків на пластинах, пластинки із притупленим краєм, серединного різця, уламка пластини із крайовою ретушшю. Ці знахідки мають білу та біло-блакитну патину. Різець із цього пункту – серединний, різець на уламку широкої пластини із краєвою ретушшю. Один зі скребків – кінцевий на невеликій масивній ребристій пластині. Другий – комбінований із кутовим різцем знаряддям та ін. Олександр Черниш відніс цю палеолітичну збірку крем'яних виробів до мадленського відрізка верхнього палеоліту [Черниш, 1950, с. 23–24].

Загалом, колекція знахідок невелика, складається переважно із крем'яних виробів і зберігається у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Окрім археологічних звітів цих експедицій, трипільська пам'ятка під назвою «Макарівка» відома з досліджень Н. Виноградової. Вчена представила аналіз керамічних комплексів із поселень етапу Трипілля VI–VII на Придністер'ї: Заліщиків, Бучача, Поливаного Яра, Городниці над Дністром та ін. Щодо Макарівки, то вона лише зазначила, що пам'ятка має багато спільних рис із вказаними вище поселеннями [Виноградова, 1983, с. 36]. Дослідниця опублікувала два фрагменти розписної кераміки з пам'ятки [Виноградова, 1972, рис. 4, 7, 8]. У монографії вказала, що поселення Макарівка відкрите під час розвідувальних робіт Трипільської археологічної експедиції [Виноградова, 1983, с. 102]. Проте на зведеній мапі пам'яток, які та відкрила, пунктів поблизу села не позначено [Пассек, 1950, рис. 1]. А розписних посудин під час розвідок Подільської (1945) та Дністрянської (1948, 1950) експедицій не виявлено.

У 1980-х роках село затопили у зв'язку із введенням в експлуатацію Дністровської ГЕС, а його мешканці змушені були переселитися вище. На сьогодні Макарівка – дачне поселення, де постійно проживає 5 осіб. Імовірно, що відкриті 1950 р. пункти нині затоплені. Назви урочищ втрачені й археологічні пам'ятки, віднайдені тоді, неможливо локалізувати. На узагальнювальній карті, складеній на основі розвідок у регіоні впродовж 1948–1950-х років, місцезнаходження поблизу с. Макарівка не позначені. Ця обставина, а також той факт, що Н. Виноградова віднесла Макарівку до Трипілля VI–VII (заліщицька група пам'яток) [Виноградова, 1983, рис. 1], спонукали до проведення додаткового обстеження території поблизу села, оскільки серед трипільського матеріалу з розвідок 1950 р., який зберігається у фондах інституту, відсутня кераміка, крем'яні знахідки невиразні. А розвідки 1945 р. дали незначну кількість неорнаментованих фрагментів, з опису яких складно встановити відносну хронологію пам'ятки. У зв'язку з цим, на основі відомого матеріалу її визначення як належної до заліщицької групи неможливе. Вирішення питання атрибуції Макарівки не має як достатнього обґрунтування в науковій літературі, так і археологічного матеріалу, за яким можна було би визначити відносну хронологію поселення.

Тому в сезоні 2022 р. авторка здійснила поверхневі розвідки поблизу с. Макарівка з метою локалізації пам'ятки трипільського часу, відкритої під час розвідок 1945, 1948–1950 рр., та уточнення її відносної хронології.

Досліджувана ділянка розташована на великому мисі (завдовжки приблизно 3 км, найширша частина – до 1,5 км), утвореному течією Дністра. Північну, західну та східну його сторони омиває Дністер, південна – напільна. Середня висота над рівнем моря становить 142 м. На сьогодні південно-східна частина мису забудована дачним поселенням Макарівка, вільна

від забудови частина – повністю розорана, крім тонкої лісосмуги вздовж берега. Територія мису була обстежена з півночі на південь.

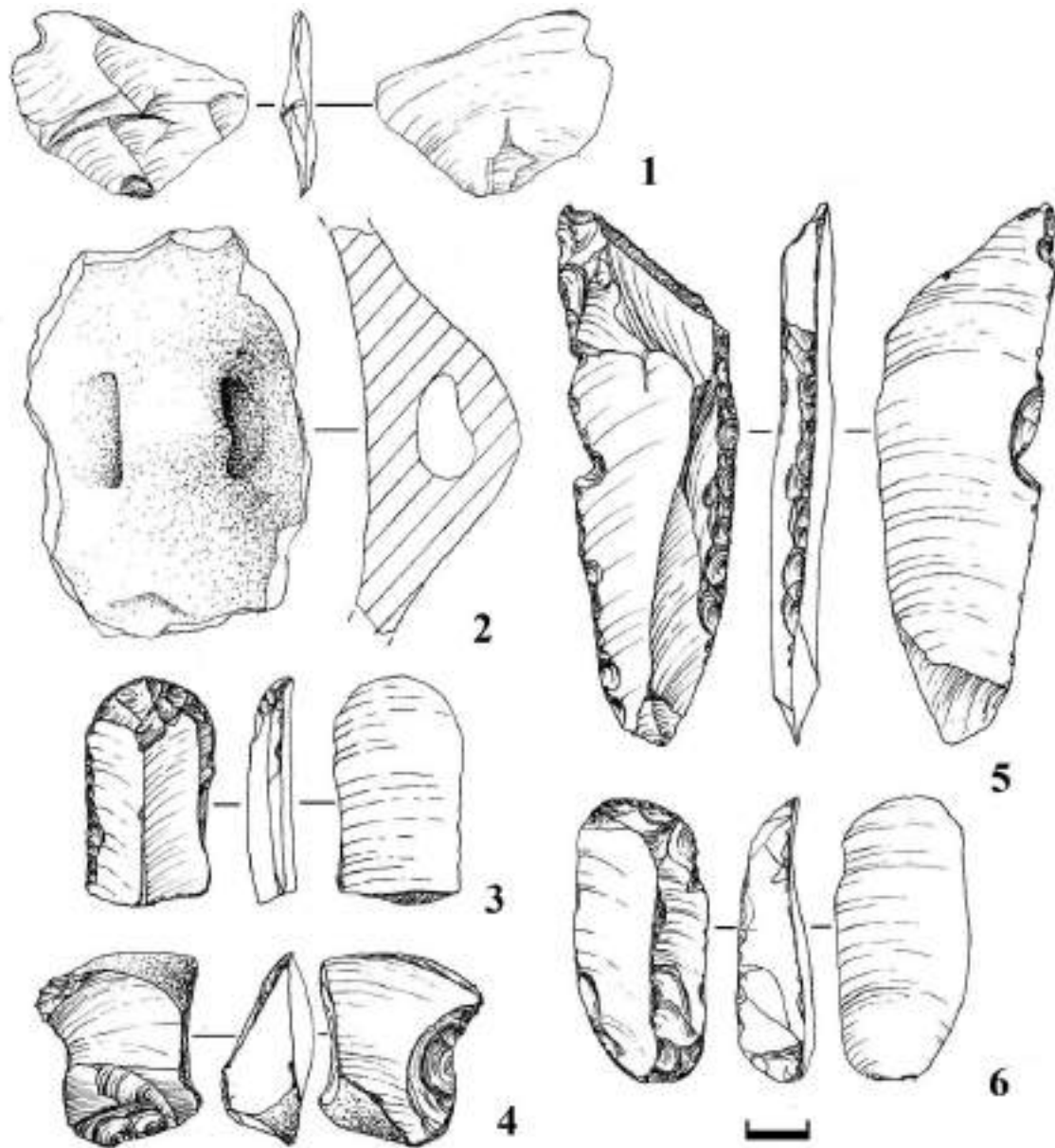

Рис. 3. Макарівка. Мезолітичні (1, 3) та Трипільські (2, 4–8) знахідки
Fig. 3. Makarivka. Mesolithic (1, 3) and Trypillian (2, 4–8) finds

У західній частині плато та частково на схилі, який закінчується урвищем, знайдено трипільську кераміку та вироби із кременю. Плато й наявність урвища схиляють до думки, що, ймовірно, саме ця ділянка відповідає назві ур. Щовб, на якому 1950 р. зібрано знахідки трипільського часу.

Серед віднайденого на цій ділянці матеріалу можна виокремити такі крем'яні та керамічні вироби:

1) повздовжній скребок на пластині з туронського кременю, базальний і термінальний фрагменти пластини відсутні, огранка дорсальної частини паралельно-зустрічна, ретуш

дорсальна, крайова, двобічна. Колір сировини світло-сірий. Поверхня патинувана, злегка озалізнена (рис. 3, 5);

2) скребок кінцевий на фрагменті пластини з туронського кременю, базальна частина відсутня, огранка спинки паралельно-повздожжня, ретуш суцільна, дорсальна. Висока крайова робоча частина заокруглена. Поверхня сильно патинувана. Колір патини з вентральної сторони молочний, із дорсальної – біло-блакитний (рис. 3, 6);

3) двосторонній кінцевий скребок на ребристій пластині укорочених пропорцій. Сировина – сеноманський кремій чорного кольору. Площадка багатофасеткова, ретуш дорсальна, висока, крайова. Обидва робочі краї заокруглені. Патина з дорсальної сторони інтенсивна, біло-блакитна, із вентральної сторони поверхня злегка надщерблена (рис. 3, 8);

4) відщеп масивний, вкорочених пропорцій, напів первинний. Сировина – чорний туронський кремій немісцевого походження. Ударна площадка вкрита жовною кіркою, огранка спинки безсистемно-крайова. Патина та механічні пошкодження відсутні (рис. 3, 7);

5) відщеп невеликих розмірів із туронського світло-сірого кременю (рис. 3, 2);

6) фрагмент посудини світло-цеглястого кольору з масивним вушком, глина добре відмудлена з помітною домішкою дрібнозернистого піску (рис. 3, 4).

З огляду на місця виявлення крем'яних виробів і кераміки, можна умовно окреслити територію трипільської пам'ятки, видовженої з північного заходу на південний схід на майже 700 м. Таке визначення дуже умовне, оскільки частину матеріалів зібрано на схилах плато, куди вони могли потрапити під час схилових процесів.

Підсумовуючи результати розвідки, зазначу, що на території мису поблизу с. Макарівка 2022 р. виявлено три різночасові пункти. Місцезнаходження мезолітичного часу та черняхівської культури розташовані на північному схилі плато. Трипільська пам'ятка – у західній частині, а також на його західному й південному схилах. Як крем'яні вироби, так і фрагмент стінки посудини з вушком досить типові для різних етапів Трипілля, починаючи від Трипілля VI, і детальніше визначення відносної хронології пам'ятки за ними неможливе.

Залишилося відкритим питання локалізації пам'ятки, про яку пише Н. Виноградова: чи справді вона розташована на мисі поблизу с. Макарівка?

Ключем для його вирішення стала карта, яку опублікувала Т. Пассек у монографії, присвяченій Трипіллю на Придністер'ї [Пассек, 1961, рис. 1]. На мисі правого берега Дністра, де розташоване с. Макарівка, не відзначено трипільських місцезнаходжень. Але на протилежному, лівому, майже навпроти села, дещо північніше відомого ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, під № 43 позначено пам'ятку під назвою «Макарівка» (рис. 4). Цей пункт, очевидно, відкрив С. Бібіков, оскільки відомо, що в околицях ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька дослідник знайшов ще дві трипільські пам'ятки: Лука-Врублівецька II та Лука-Врублівецька III. На першій із них зібрано велику кількість уламків кераміки, кілька крем'яних відщепів, знаряддя зі сланцю. Керамічний комплекс складався з кухонного та столового посуду. За описом С. Бібікова, кухонний репрезентовано горщиками, типовими для трипільських пам'яток Придністер'я. Орнаментація такого начиння була досить простою і складалася з нігтьових зачіпів, ямок і наліпів. Фрагменти столового посуду виявилися малоінформативними для відтворення форм посуду, який був у вжитку на поселенні. Можна виокремити лише профілі мисок та горщиків. Дослідник відзначив присутність як мальованого, так і заглибленого декору. Мальований орнамент – полі- та монохромний. Композиції створені різноманітними криволінійними побудовами, зокрема спіралями. Аналогії присутні на таких пам'ятках фіналу: Трипілля VI, Кудринці, Кадіївці. Сергій Бібіков також вказав на подібність із матеріалами Поливаного Яру, проте не уточнив, із яким саме горизонтом. Дослідник зазначав, що прокреслений орнамент у поєднанні з ямками має спільні риси з ранньотрипільським. Подібність посилюється, коли зональне розташування ямок поєднується із круговими канелюрами на відполірованій поверхні. Криволінійні композиції прокресленого декору також нагадують ранньотрипільські. Загалом С. Бібіков

відніс пам'ятку до початкової фази розвинутого Трипілля, коли ще побутували раніші керамічні традиції та, можливо, обробки каменю (сланцеве знаряддя) [Бибиков, 1956, с. 13].

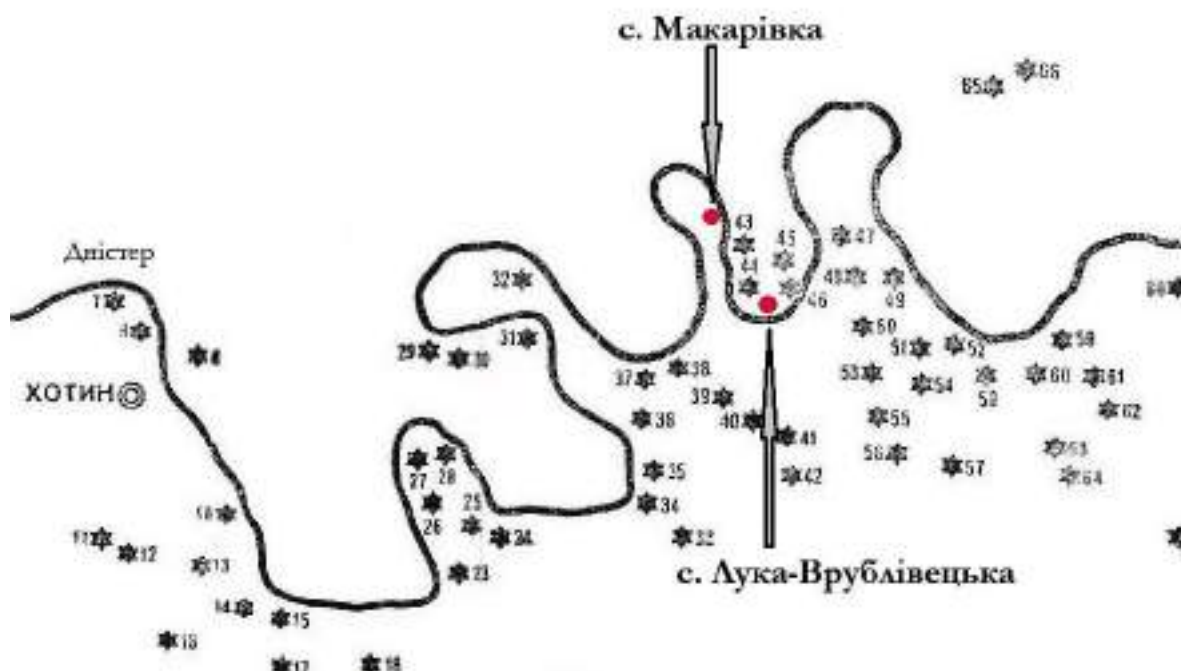

Рис. 4. Карта трипільських пам'яток у регіоні за результатами досліджень 1948–1951 рр. 43 – Макарівка, 44 – Лука-Врублівецька, 45 – Лука-Врублівецька (ур. За Виноградником), 46 – Лука-Врублівецька (ур. Дунайок) (за Пассек 1961, рис. 1)

Fig. 4. Map of Trypillian sites according to the results of research conducted in 1948–1951. 43 – Makarivka, 44 – Luka-Vrublivetska, 45 – Luka-Vrublivetska (Za Vynogradnykom Place), 46 – Luka-Vrublivetska (Dunaiok Place) (by Пассек 1961, fig. 1)

З опису керамічного комплексу пам'ятки, а також беручи до уваги фрагменти, які опублікувала Н. Виноградова, можна погодитися з визначенням відносної хронології Луки-Врублівецької II, яку запропонував С. Бібіков, та віднести її до пам'яток фіналу Трипілля VI. Окрім аналогій із керамікою Кудринців і Кадиївців, що їх провів дослідник, можна додати такі пам'ятки фіналу Трипілля VI регіону, як Оселівка (Кишла-Неджимова), Бабин ур. Яма, Дністрівка (Рестев) ур. Дністровські Ярки.

Лука-Врублівецька II розташована на високому плато лівого берега Дністра, за 3–3,5 км на північний захід від місця, де колись було с. Лука-Врублівецька, майже навпроти правобережного хут. Макарівка. Саме ця обставина, ймовірно, посприяла тому, що Т. Пассек, а пізніше і Н. Виноградова, перейменувала цю пам'ятку з Луки-Врублівецької II на Макарівку. Ця зміна первинної назви не обґрунтована і створила плутанину в літературі. Вважаю за доцільне використовувати назву, яку пам'ятці присвоїв її першовідкривач С. Бібіков – Лука-Врублівецька II, оскільки існує трипільське поселення Макарівка в околицях однойменного села, виявлене під час розвідок 1945, 1948 та 1950 рр. і додатково оглянуте 2022 р. Окрім того, ці дві пам'ятки розташовані не лише на протилежних берегах Дністра, а й у різних областях країни: Макарівка – у Чернівецькій, а Лука-Врублівецька II – у Хмельницькій.

Бабин

Село Бабин Дністровський р-ну Чернівецької обл. З 1913 р. по 1923 р. на території Буковини проводив розвідкові роботи Чеслав Амброжевіч. Поблизу с. Бабин в ур. Яма, поряд із палеолітичною пам'яткою він віднайшов і трипільські матеріали: фрагменти кераміки, кілька

крем'яних сокир світло-сірого кольору з полірованою поверхнею. Ще в одному урочищі – Муравишко – дослідник також натрапив на енеолітичні знахідки [Ambrojevici, 1927–1932, р. 39].

Трипільська кераміка пізніше була виявлена ще в кількох урочищах поблизу населеного пункту. В ур. Магазія, на північний схід від села, на полях за цвинтарем вздовж балки в напрямку до Дністра (біля лісу) була стоянка епохи палеоліту. Тут серед підйомного матеріалу віднайдено у великій кількості фрагменти трипільської кераміки – сіруватої з домішками шамоту в тісті з нерівномірним випалом. Знайдено також ніж зі сірого кременю і пластину з ретушню. Безпосередньо за висотами ур. Магазія обстежено іншу, ще багатшу стоянку палеоліту – в ур. Цимбалова Голда. На всьому її просторі трапляється незначна кількість трипільської кераміки пізнього періоду. Глиняна маса жовтогаряча, з домішками піску, деколи сірувата. Вінця чаш дуже загнуті з отворами при краях. На одному із фрагментів помітний розпис червоним; на інших від краю – наліпний валик із низкою заглиблень. Зібрано досить багато відщепів, пластин, уламків. Знайдено нуклеуси, ніж, фрагмент клину; серед знарядь переважають скребки [Пассек, 1961, с. 22].

Далі, у напрямку на південний схід, в ур. Виноградник зібрано невелику кількість фрагментів трипільської кераміки з жовтогарячої маси з невеликою кількістю домішок піску. Аналогічні знахідки знайдено і під час обстеження ур. Муравишка – з іншої сторони Хлопина-яра, а також в ур. Яма – на південний захід від села [Пассек, 1961, с. 22]. Мене цікавлять матеріали власне з останнього урочища, оскільки вони репрезентують середній етап у розвитку культури і їх Н. Виноградова зараховує до заліщицької групи.

Трипільське поселення в ур. Яма розташоване на високому мисі четвертої тераси Дністра. Пам'ятка повторно виявлена 1948 р. під час розвідок трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. У 1949 р. під час розкопок О. Черниша на палеолітичній стоянці Бабин I, частково досліджені трипільська площадка і заглиблене житло, з якими працювала Т. Мовша (на той час аспірантка Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка). Рештки трипільських жител та неорнаментовану кераміку віднайдено на цій ділянці 1949 р. під час проведення розвідок, організованих Чернівецьким краєзнавчим музеєм [Тимошук, 1956, с. 205]. Пам'ятку 1950 р. і 1951 р. продовжив розкопувати трипільський загін Дністрянської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під загальним керівництвом О. Черниша та безпосереднім – К. Черниш [Черниш, 1956, с. 145]. Тут було відкрито заглиблені житла невеликих розмірів, глинобитні площадки, зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби, встановлено гомогенність пам'ятки. Посуд умовно розподілено на дві категорії: столовий та кухонний. За визначенням К. Черниш, поселення біля с. Бабин в ур. Яма, за характером керамічних знахідок, аналогічне поселенню Залішки на Дністрі й датоване середнім етапом розвитку трипільської культури VII, згідно з періодизацією Т. Пассек [Черниш, 1956, с. 146]. Пізніше цю думку підтримала Н. Виноградова, визначивши пам'ятку, як заліщицьку, часу Трипілля VI–VII [Виноградова, 1972; 1983].

Матеріали з розкопок К. Черниш сьогодні зберігаються у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. На жаль, не всі речі, описані у звіті, наявні. Збірка невелика – 58 фрагментів кераміки. Лише частина уламків дає змогу відтворити форму виробів. Це – столові посудини, виготовлені з добре відмуденої глини, часто з домішками шамоту та піску. Серед форм розрізняють миски, кубки з бомбоподібним тулубом і вушком на плічках або горловині, грушоподібні посудини з короткими нахиленими до середини краями, слабoproфільовані шоломоподібні покритишки із круглим верхом, амфори з відігнутими назовні вінцями та горизонтальними вушками на горлі, біноклеподібні посудини (рис. 5; 6). Розпис на посудинах зберігся погано. Стили розпису за Н. Виноградовою – α та β . Зустрічається також кераміка з канельованим орнаментом (один фрагмент).

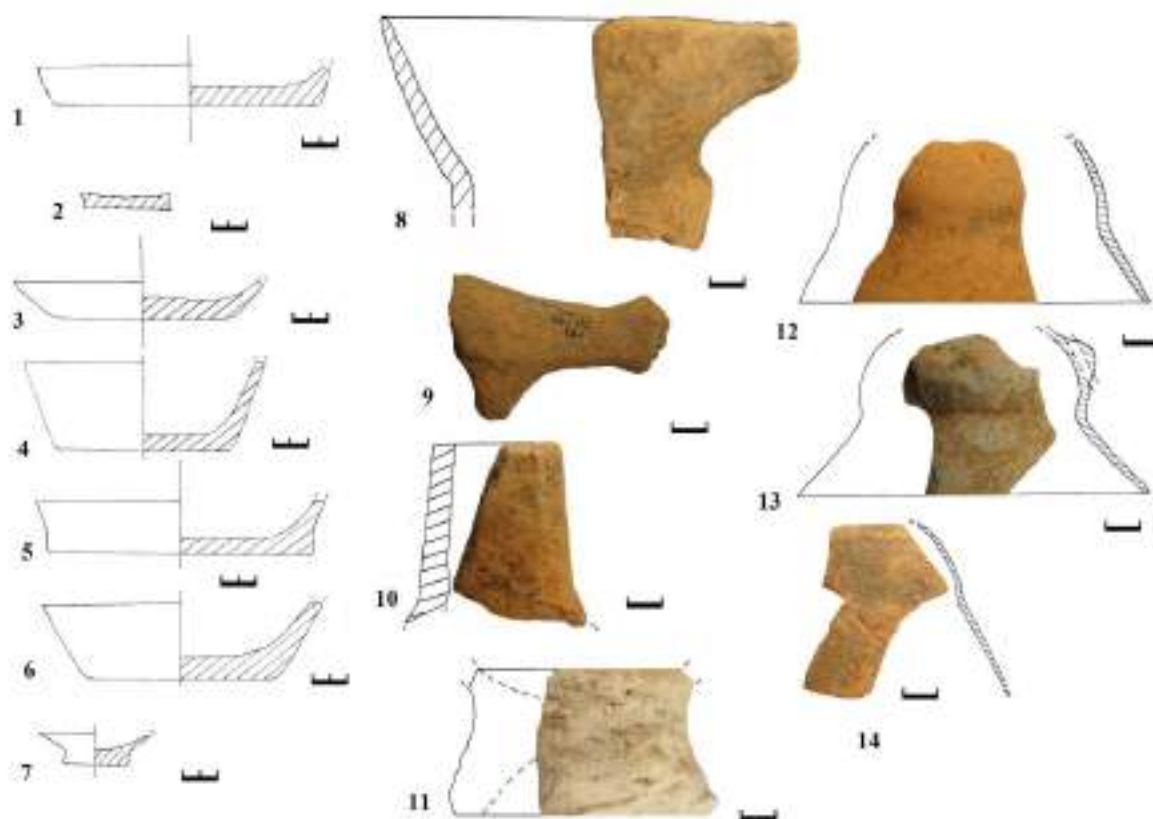

Рис. 5. Бабин ур. Яма. Денця посудин (1–7); фрагменти біноклеподібних посудин (8–10); фрагмент посудини на піддоні (11); покритишки (12–14) (археологічні фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 5. Babyn, Yama Place. Bottoms of ceramic vessels (1–7); fragments of ϕ binocular vessel (8–10); fragment of a vessel on a pallet (11); lids (12–14) (archaeological holdings of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Форми посуду, віднайдені на пам'ятці, відтворювалися як на етапі Трипілья VI–VII, так і наприкінці етапу VI. Проте серед фрагментів присутній зразок посудини на піддоні (рис. 5, 11). Такі вироби використовували на етапі Трипілья VI, на етапі VI–VII від них повністю відмовилися (на жодній пам'ятці заліщицької групи посуду на піддоні не знайдено). Щодо розпису, то стан його збереження незадовільний – залишки фарби ледь проглядаються лише на двох фрагментах. Саме про ці зразки з розписами α (рис. 6, 2) та β (рис. 6, 1) писала Н. Виноградова [Виногдадова, 1983, с. 35].

На фрагменті кубка малюнок, імовірно, виконано у стилі α^2 (розпис чорною фарбою на червоному тлі, при цьому залишаються широкі червоні смуги, заповнені білими лініями). Орнамент має вигляд горизонтальних смуг, нанесених по всій зовнішній поверхні тулуба посудини. Таке композиційне рішення не притаманне заліщицькому начинню, натомість трапляється на матеріалах із пам'яток фіналу Трипілья VI і Кукутень А4, як-от Шипинці А, Незвисько II, Дрегушень Острів та інші, хоча сам стиль α^2 ще продовжували використовувати й пізніше. Другий зразок із розписом – фрагмент вінець посудини, на якому проглядаються залишки композиції, виконаної, ймовірно, у стилі β^2 (малюнок білою фарбою на чорному тлі, типові мотиви – спіралі та волоти). Цей стиль розпису набув поширення в часі Трипілья VI та Кукутень А4 (Незвисько II, Глибочок, Розсохач, Шипинці А, Дрегушень Острів, Кудринці й

ін.). На заліщицьких пам'ятках посудини, розмальовані у стилі β^2 , рідкість – він присутній лише на кераміці найраніших поселень групи. Щодо канельованого орнаменту (рис. 6, 3), то заліщицьким пам'яткам лівобережжя Дністра він не властивий.

Невелика кількість і погана збереженість кераміки з Бабина не дає змоги впевнено атрибутивати пам'ятку, проте належність її до заліщицьких пам'яток, з огляду на відомий матеріал, малоймовірна. Стили розпису α і β , побудова орнаменту, наявність посуду на піддоні, канельований орнамент схиляють до висновку про те, що Бабин, ур. Яма, ближче до пам'яток кінця етапу Трипілля VI регіону – Шипинців А, Незвиська II та ін.

Рис. 6. Бабин ур. Яма. Посудини з розписом (1–2); фрагмент посудини із заглибленим орнаментом (3); фрагмент статуетки (4); пряслице (5); «амфори» (6–8); горщик із плавним профілем (9); вінця біноклеподібної посудини (10) (археологічні фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 6. Babyn, Yama Place. Painted vessels (1–2); fragment of a vessel with deepened ornament (3); fragment of the statuette (4); spindle whorl (5); «amphorae» (6–8); a pot with a smooth profile (9); rims of a binocular vessel (10) (archaeological holdings of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

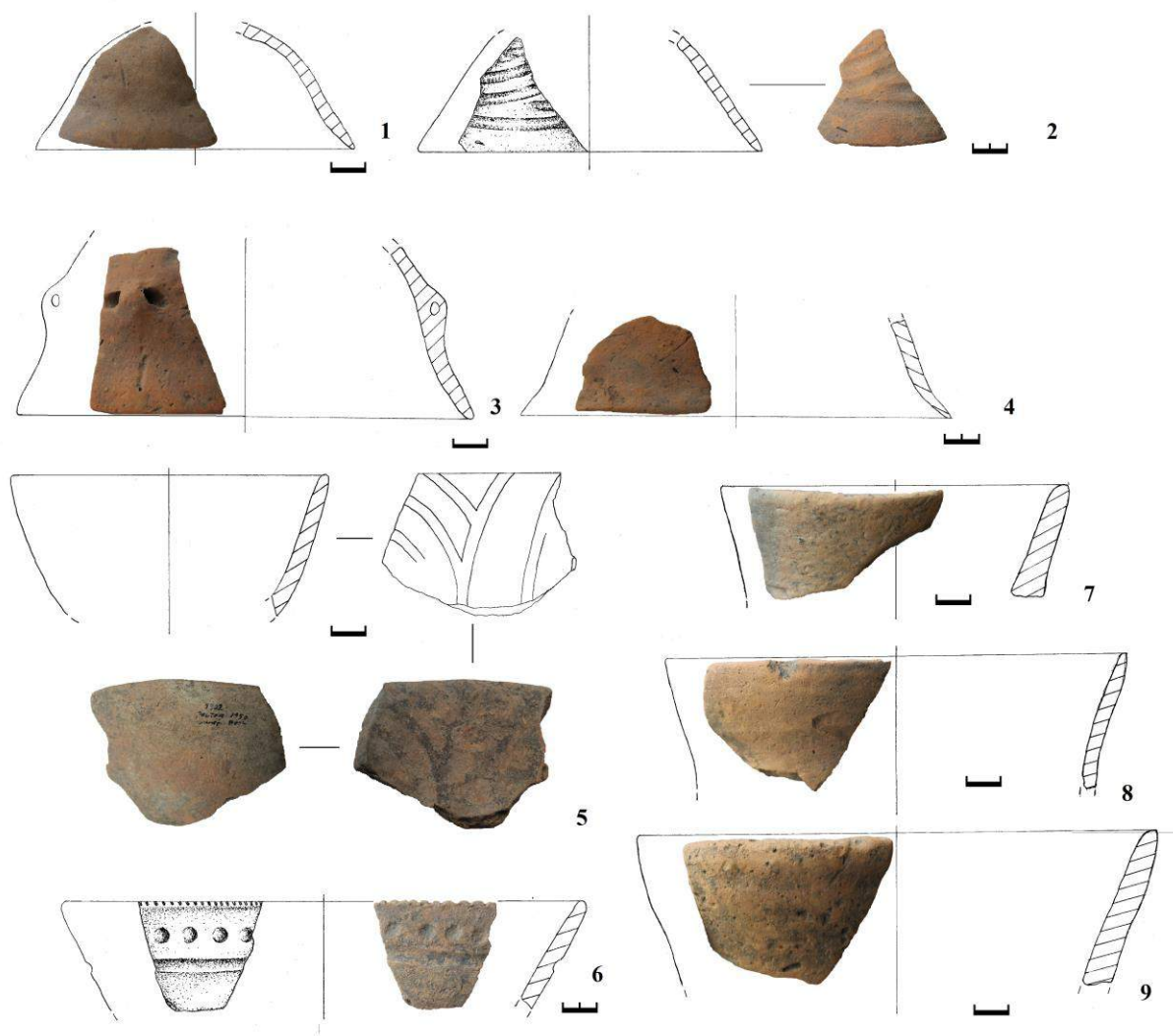

Рис. 7. Дністрівка (стара назва – Рестев). Покришки (1–4); миски (5–6); фрагменти вінець посудин (7–9) (археологічні фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 7. Dnistrovka (former – Restev). Lids (1–4); bowls (5–6); fragments of the vessels (7–9) (archaeological holdings of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Дністрівка (Рестев)

Трипільська пам'ятка розташована в ур. Дністровські Ярки на південному заході від с. Дністрівка Дністровського р-ну Чернівецької обл. Її відкрив Ч. Амброжевич під час розвідок 1913–1923 рр. [Ambrojevici, 1927–1932, р. 39]. На час проведення тут археологічних розвідок Ч. Амброжевича й роботи Дністрянської експедиції 1950 р. село мало іншу назву – Рестев, саме під нею ця пам'ятка увійшла в наукову літературу.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років уздовж Дністра відбулися розвідки силами Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Черниша. Трипільський загін експедиції очолила К. Черниш. У 1950 р. дослідження проводили поблизу с. Рестев, вдалося локалізувати три пункти з археологічним матеріалом. Перший – на поверхні першої надзапальної тераси Дністра в конусі виносу з яру, який проходить біля села, знайдено два масивні окатані відщепи із сірого кременю зі слідами обробки країв (імовірно скребла). Другий – в ур. За Мельницями виявлено уламки посуду

скіфського часу, доби Київської Русі, черняхівської культури та Трипілля. Третій – трипільське поселення в ур. Дністровські Яркі.

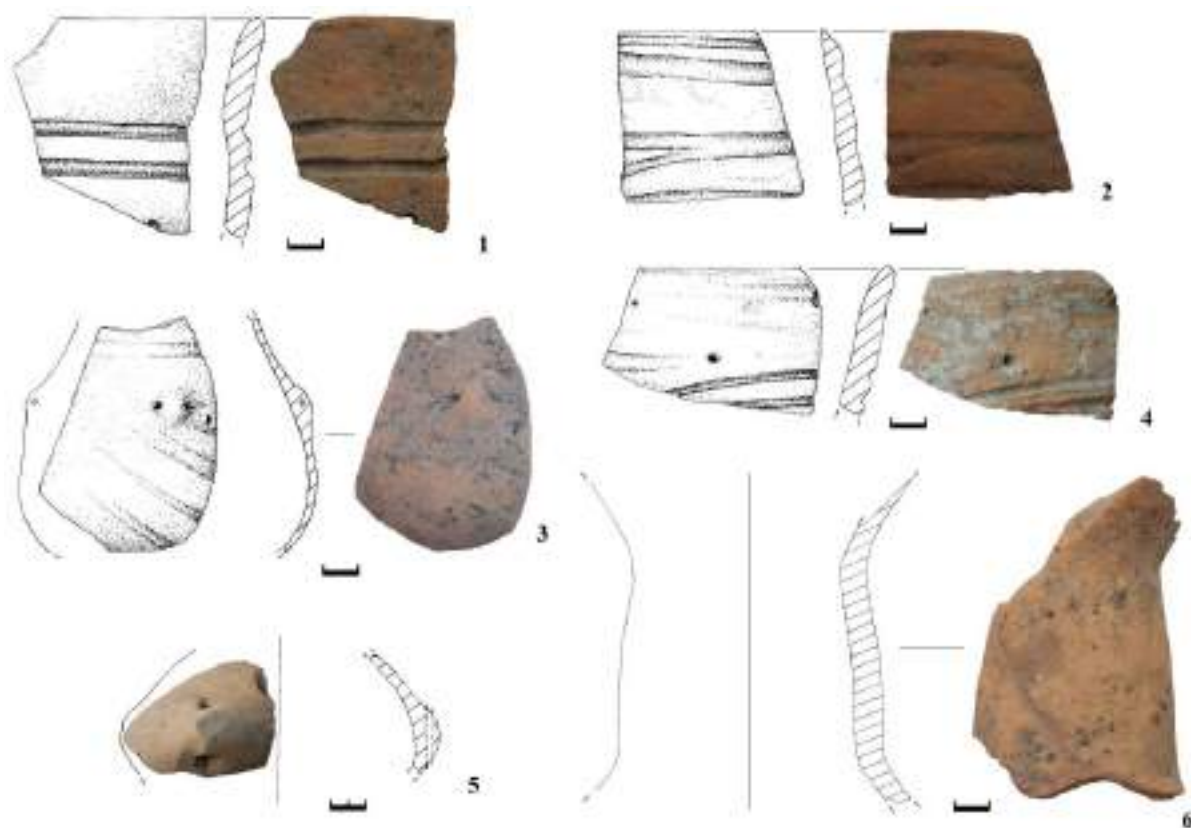

Рис. 8. Дністрівка (стара назва – Рестев). Фрагменти вінець посудин із заглибленим орнаментом (1–2, 4); кубок, орнаментований канелюрами (3); фрагмент тулуба посудини з масивними вушками (5); фрагмент біноклеподібної посудини (6) (археологічні фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 8. Dnistrovka (former – Restev). Fragments of rims of vessels with in-depth ornament (1–2, 4); goblet ornamented by grooves (3); fragment of the body of a vessel with massive ears (5); fragment of binocular vessel (6) (archaeological holdings of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Катерина Черниш у звіті зазначала, що на Дністровських Ярках зібрано досить багато фрагментів кераміки від посудин із заглибленим орнаментом і посудин із мальованим орнаментом поганої збереженості. Частини біноклів, невеликих горщиків, грушеподібних посудин та ін. Крем'яні знаряддя репрезентовані нуклеусом, наконечником, двома невеликими заготовками клиноподібних знарядь, фрагментами полірованого долота або сокири, також є фрагмент сильно пошкодженого тесла з опоки. Дослідниця попередньо віднесла цю пам'ятку до етапу VII (згідно з періодизацією Т. Пассек). Наталія Виноградова у монографії 1983 р. згадувала Рестев як пам'ятку часу VI–VII і віднесла її до заліщицької групи Трипілля. Кераміка з поселення не була опублікована, що і спонукало переглянути її та опрацювати.

Всі матеріали із проведених на пам'ятці розвідок зберігаються у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Керамічна збірка невелика, репрезентована фрагментами посуду, які дають можливість реконструювати форми начинь. Здебільша це столовий посуд, серед форм є миски двох типів: сферо-конічна, прикрашена заглибленим орнаментом, та півсферична, з погано збереженим розписом на внутрішній

поверхні; сферо-конічні покритишки з ледь відхиленими назовні вінцями; фрагмент біноклеподібної посудини; кубки, один із яких прикрашений заглибленим орнаментом; фрагмент посудини із прямими, злегка похиленими до середини стінками, прикрашеними під вінцями невеликими округлими наліпами. До кухонного посуду належить фрагмент вінець миски із заглибленим орнаментом (рис. 7; 8; 9).

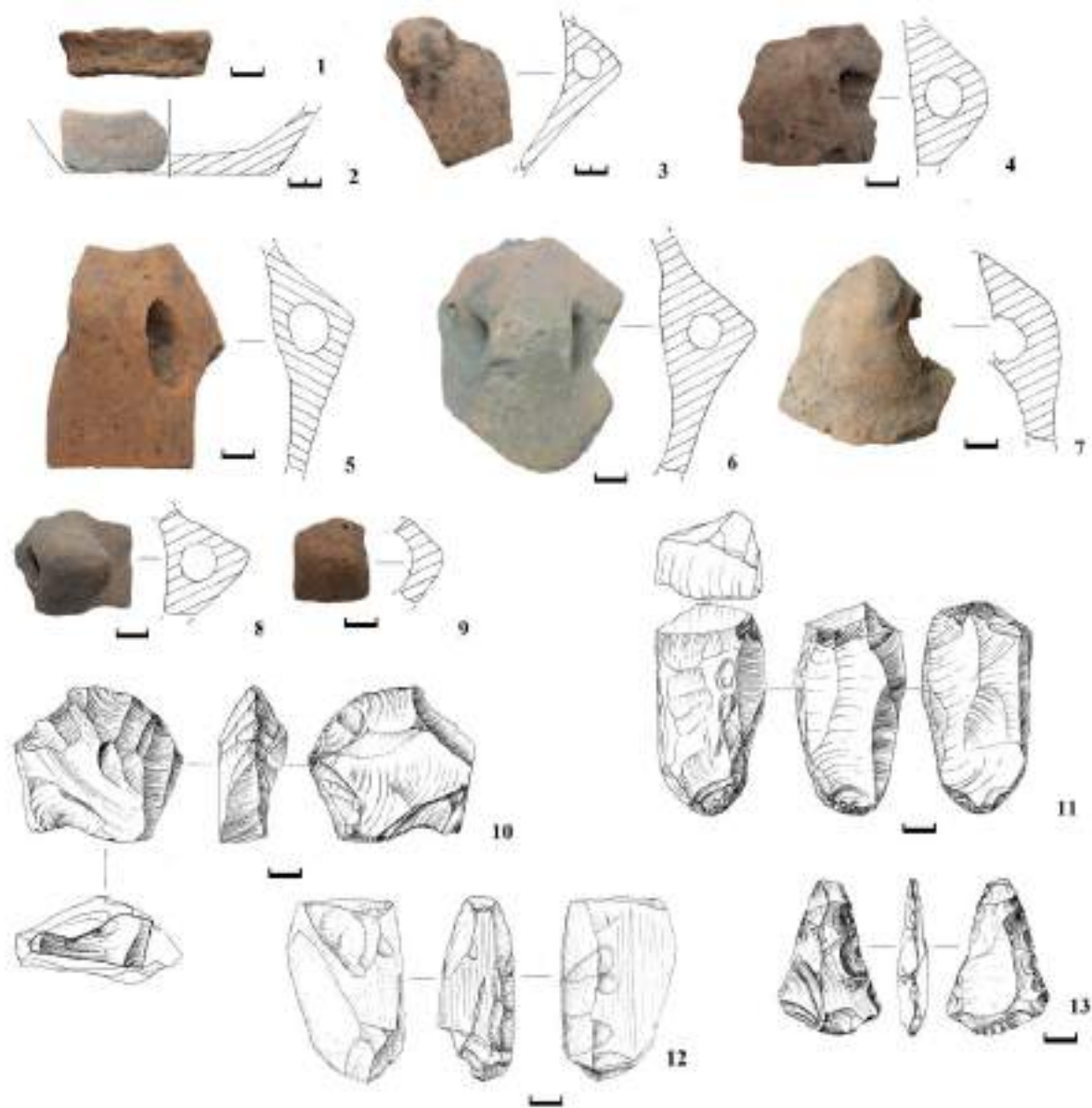

Рис. 9. Дністрівка (стара назва – Рестев). Фрагменти стінок посудин із вушками (1–9); крем'яні вироби (10–11, 13); виріб з опоки (12) (археологічні фонди Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Fig. 9. Dnistrovka (former – Restev). Fragments of walls of the vessels with ears (1–9); flint artifacts (10–11, 13); an artifact made of gaize (12) (archaeological holdings of the Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine)

Загалом, у колекції, яка складається із 29 фрагментів, наявні 6 уламків із заглибленим орнаментом. Для заліщицьких пам'яток такий орнамент на столовому посуді не притаманний (навіть для найраніших поселень групи). Форми посуду, віднайдені в ур. Дністровські Ярки,

були у вжитку як наприкінці етапу VI, так і на початку етапу VI–VII. Окрім цього, для заліщицьких пам'яток часу VI–VII притаманні шоломоподібні покритишки, у Рестеві ж переважає форма, розповсюджена на етапі VI. Ці обставини дають змогу припустити, що пам'ятка не належить до заліщицької групи і може бути датована фіналом VI.

Оселівка

Село Оселівка (стара назва – Кишла-Неджимова) розташоване у Дністровському р-ні Чернівецької обл. На трипільській пам'ятці поблизу села працювала К. Черниш 1955 р. На жаль, звіт про ці роботи не зберігся, але на його існування вказує згадка О. Черниша у звіті про розкопки Дністрянської експедиції: «... розкопки не лише палеолітичні, але і пам'яток скіфського та трипільського часу (щодо робіт про ці періоди дивись звіти К. К. Черниш та В. П. Савича)» [Черниш, 1956, с. 49]. Матеріал зберігається в археологічних фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Це – керамічна збірка, яка налічує кілька десятків фрагментів посуду, прикрашеного здебільша заглибленим орнаментом. Серед матеріалу лише на трьох фрагментах спостережено залишки червоної фарби. Також присутній фрагмент миски з розписом етапу Трипілля СІІ. З огляду на матеріал, його різночасовість і відсутність звіту досліджень, важко віднести пам'ятку до заліщицьких пунктів.

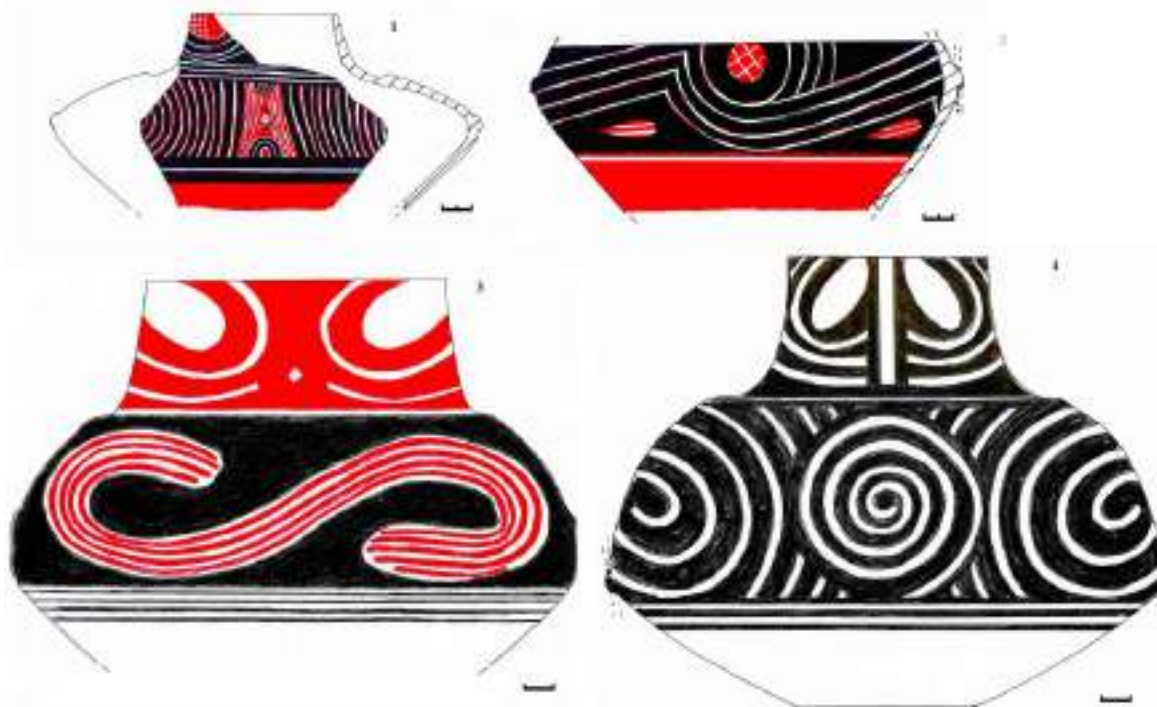

Рис. 10. Черленівка. Грушоподібні посудини (фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею)
Fig. 10. Cherlenivka. Pear-shaped vessels (holdings of Chernivtsi Regional Museum)

Ще дві пам'ятки регіону, ймовірно, можна віднести до етапу Трипілля VI–VII/Кукутень АВ. Це – Черленівка та Коновка (ур. Біля Високовольтих Ліній). Село Черленівка розташоване в Чернівецькому р-ні, південніше м. Чернівці. Із трипільської пам'ятки поблизу села відома невелика збірка розписного посуду, яка має аналогії серед кераміки Поливаного Яру II та кукутеньських пам'яток етапу АВ (Траян, Корлатень). Збереглися дві грушоподібні посудини та три фрагменти біноклеподібних посудин, розписи на кераміці виконані у варіаціях стилів α й β (рис. 10; 11).

Рис. 11. Черленівка. Фрагменти біноклеподібних посудин (1–3); фрагмент статуетки (4) (фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею)

Fig. 11. Cherenivka. Fragments of binocular vessel (1–3); fragment of statuette (4) (holdings of Chernivtsi Regional Museum)

Наступна пам'ятка – Коновка розташована у Дністровському р-ні Чернівецької обл. У літературі відоме поселення Коновка середнього та пізнього етапів Трипілля в ур. Пуцита [Шмаглій, Рижов, Дудкін, 1985]. Проте поблизу цього ж села, в ур. Біля Високовольтних Ліній, знайдено фрагмент покритишки, форма та розпис якої відповідає ранішому етапу Трипілля VI–VII, вона аналогічна зразкам із Заліщиків, Поливаного Яру II (рис. 12)*.

Так, при детальному огляді, отримуємо ситуацію, коли на правобережжі Дністра, у межах Чернівецької обл., керамічні комплекси пам'яток VI–VII тяжіють не до заліщицьких, а до типу Поливаного Яру II і південніших кукутенських пам'яток на території Румунії, а деякі з них, ймовірно, є дещо ранішими, бо за керамічними комплексами тяжіють до пам'яток регіону фіналу Трипілля VI.

* Принагідно висловлюю щирі вдячності асистентові кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича канд. іст. наук Миколі Ільківу за надану можливість опрацювати матеріал з пам'яток Черленівка та Коновка.

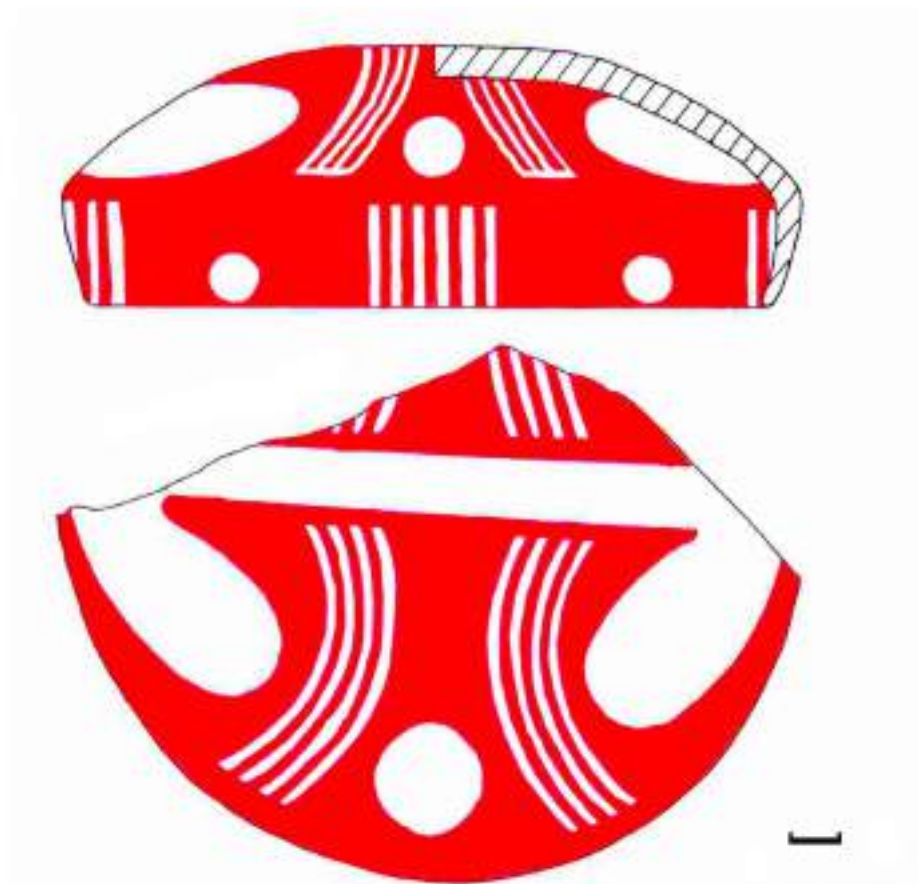

Рис. 12. Коновка ур. Біля Високовольних Ліній. Покришка (фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею)

Fig. 12. Konovka, Bilia Vysokovolnykh Liniy Place. Lid (holdings of Chernivtsi Regional Museum)

Натомість матеріал кількох пам'яток з інших регіонів, дає можливість віднести їх до заліщицьких. Найперше це Голігради (ур. Вигодів) на півдні Тернопільщини (Чортківський р-н). Керамічна збірка зберігається у ЛІМ. Серед знахідок – фрагменти посудин із розписами, ідентичними до заліщицьких, вони орнаментовані червоною фарбою по білому або натуральному тлу. Щодо форм посуду, то можна розрізнити шоломоподібні покритишки, вінця грушоподібних та інших посудин (рис. 13).

Печорна (з розвідок Заліщицького краєзнавчого музею) (рис. 14), Лисичники (матеріал із розкопок Ю. Малєєва 1980 р.; зберігається у Заліщицькому краєзнавчому музеї) (рис. 15). А також пам'ятка Спас ур. Замчисько на Івано-Франківщині (стара назва села – Гірське), відома з робіт Лариси Крушельницької 1984 р. (рис. 16) [Крушельницька, 1985].

Отже, дослідження пам'яток Трипілля VI–VII на Середньому та Верхньому Придністер'ї почалися приблизно у другій половині XIX ст. Тоді ще не було вироблено наукової методики польових досліджень – велися лише інтенсивні пошуки рідкісних, переважно красивих і дорогіших, речей. Найбільше уваги приділяли пошукам розписних посудин, форму яких, а також малюнок, техніку виготовлення та випалу пояснювали впливом грецької цивілізації.

* Щиро вдячна директору Заліщицького краєзнавчого музею п. Віталієві Каспруку за сприяння при орацюванні колекцій у фондах музею.

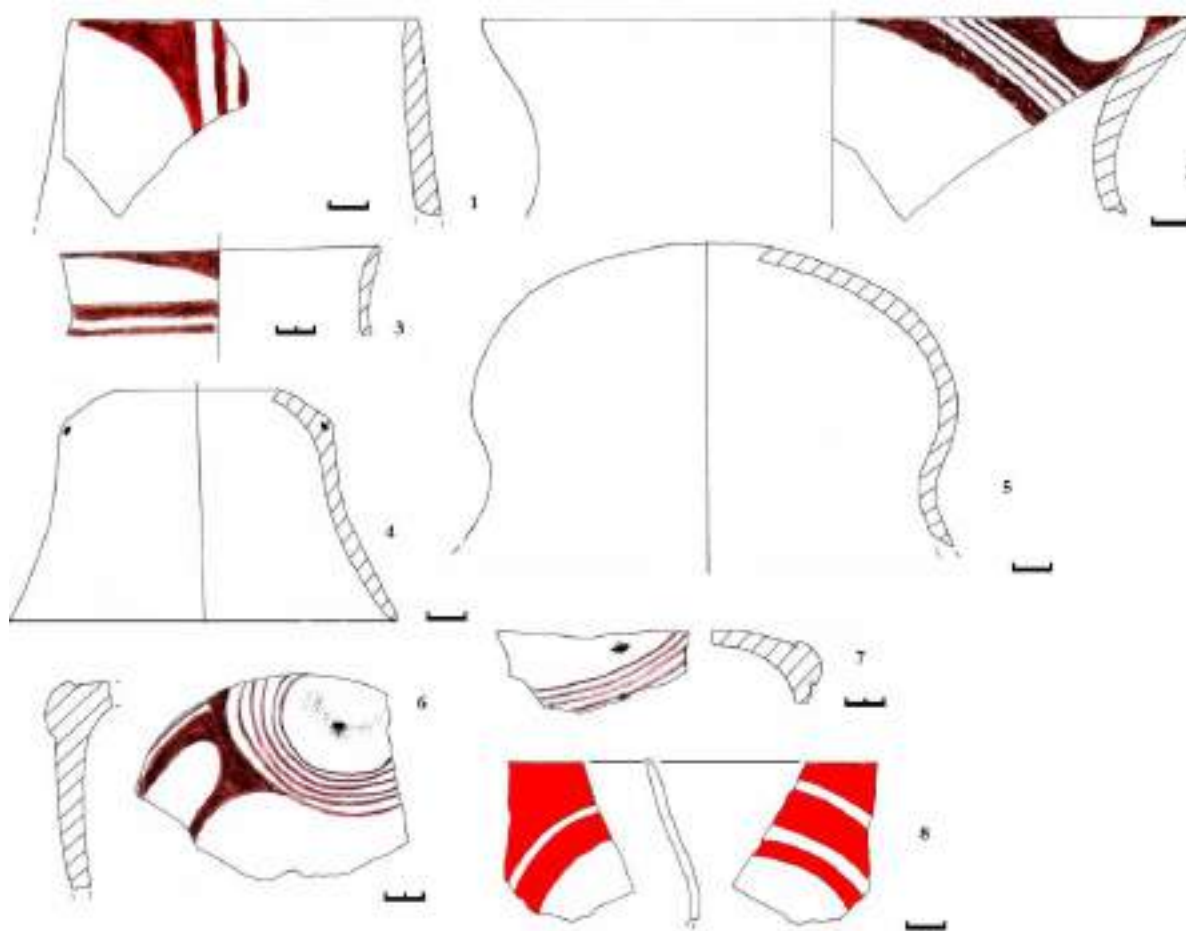

Рис. 13. Голігради ур.Вигодів. Вінця грушоподібної посудини (1); вінця горщиків із плавним профілем (2–3); покритки (4–7); кубок (8) (фонди Львівського історичного музею)

Fig. 13. Holih rady, Vyhodiv Place. Rims of a pear-shaped vessel 1); brims of pots with smooth profile (2–3); lids (4–7); goblet (8) (holdings of the Lviv Historical Museum)

Розкопки проводили польські дослідники. У 20-х роках ХХ ст. долучилися й українські (Ю. Полянський, О. Кандиба). Змінилися методи розкопок, з'явилися перші спроби систематизації матеріалу. За цей час відкрито більшість заліщицьких поселень на Тернопільщині. Дністерські пам'ятки культури мальованої кераміки зіставляються із дніпровськими трипільськими поселеннями.

Наступний виток досліджень розпочався після Другої світової війни і пов'язаний із діяльністю таких масштабних експедицій, як Трипільська, Середньодністерська, Молдавська й ін., які вивчили вже відомі та відкрили нові пам'ятки (зокрема низку поселень заліщицької та солонченської груп). У 80-х роках ХХ ст. знайдено заліщицькі пам'ятки у Верхньому Придністер'ї на Івано-Франківщині. За весь час польових досліджень у регіоні виявлено близько 30 поселень етапу Трипілля VI–VII, розташованих уздовж правого й лівого берегів Дністра на території різних областей. Розкопки проводили на меншій частині пам'яток; більшість із них відома завдяки підйомному матеріалу. Крім того, розкопки на більшості пунктів проведені ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Більче-Золоте Парк, Бучач, Городниця над Дністром, Васильківці, Вигнанка, Пилипче, Крутобородинці, Заліщики).

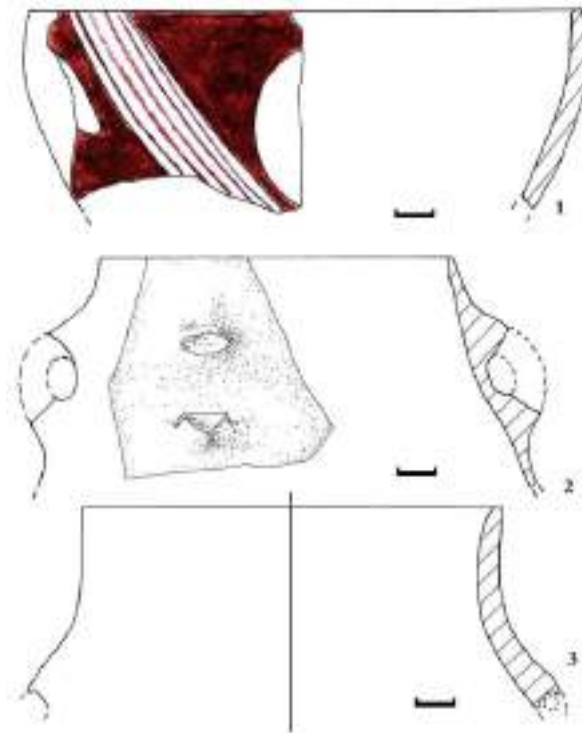

Рис. 14. Печорна. Вівця біноклеподібної посудини (1); посудини типу «амфора» (2–3) (фонди Заліщицького краєзнавчого музею)

Fig. 14. Pechorna. Rims of a binocular vessel (1); vessels of «amphora» type (2–3) (holdings of the Zalizhchyky Museum of Regional Studies)

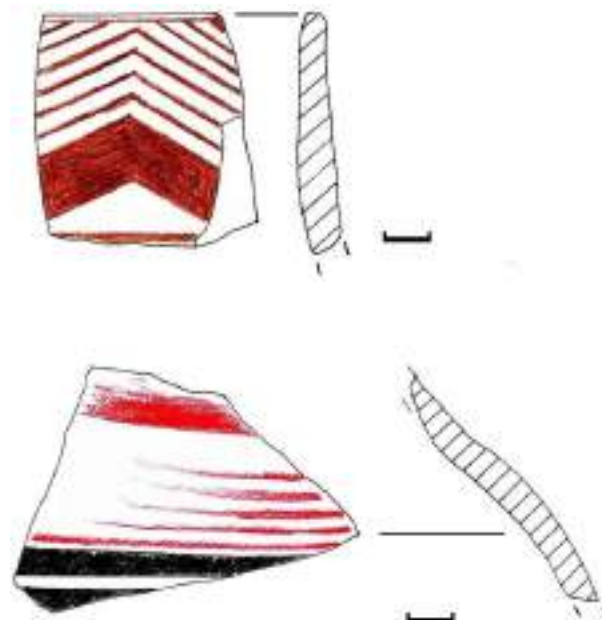

Рис. 15. Лисичники ур. Замчище. Вівця посудини (1); фрагмент плічок грушоподібної посудини (2) (фонди Заліщицького краєзнавчого музею)

Fig. 15. Lysychnyky, Zamchyshe Place. Rims of a vessel (1); fragment of shoulders of a pear-shaped vessel (2) (holdings of the Zalizhchyky Museum of Regional Studies)

Менше досліджено пізніше: одна пам'ятка – у 1950-х (Бабин), три – у 1980-х (Бучач, Блищанка II, Спас) та дві – у 1990–2000-х роках (Більшівці, Хом'яківка I). Відповідно і рівень методики розкопок та фіксації матеріалу дуже сильно різниться.

З карти помітно, що «типово» заліщицькі пам'ятки розташовані в басейні Дністра в межах сучасних Тернопільської й Івано-Франківської обл. (рис. 17). Відомі такі поселення і в південній частині Хмельницької обл., проте матеріалу звідси обмаль. Пункти Трипілля VI–VII/Кукутень АВ на Придністер'ї у межах Чернівецької обл. наближені до типу Поливанів Яр II та південніших кукутеньських пам'яток.

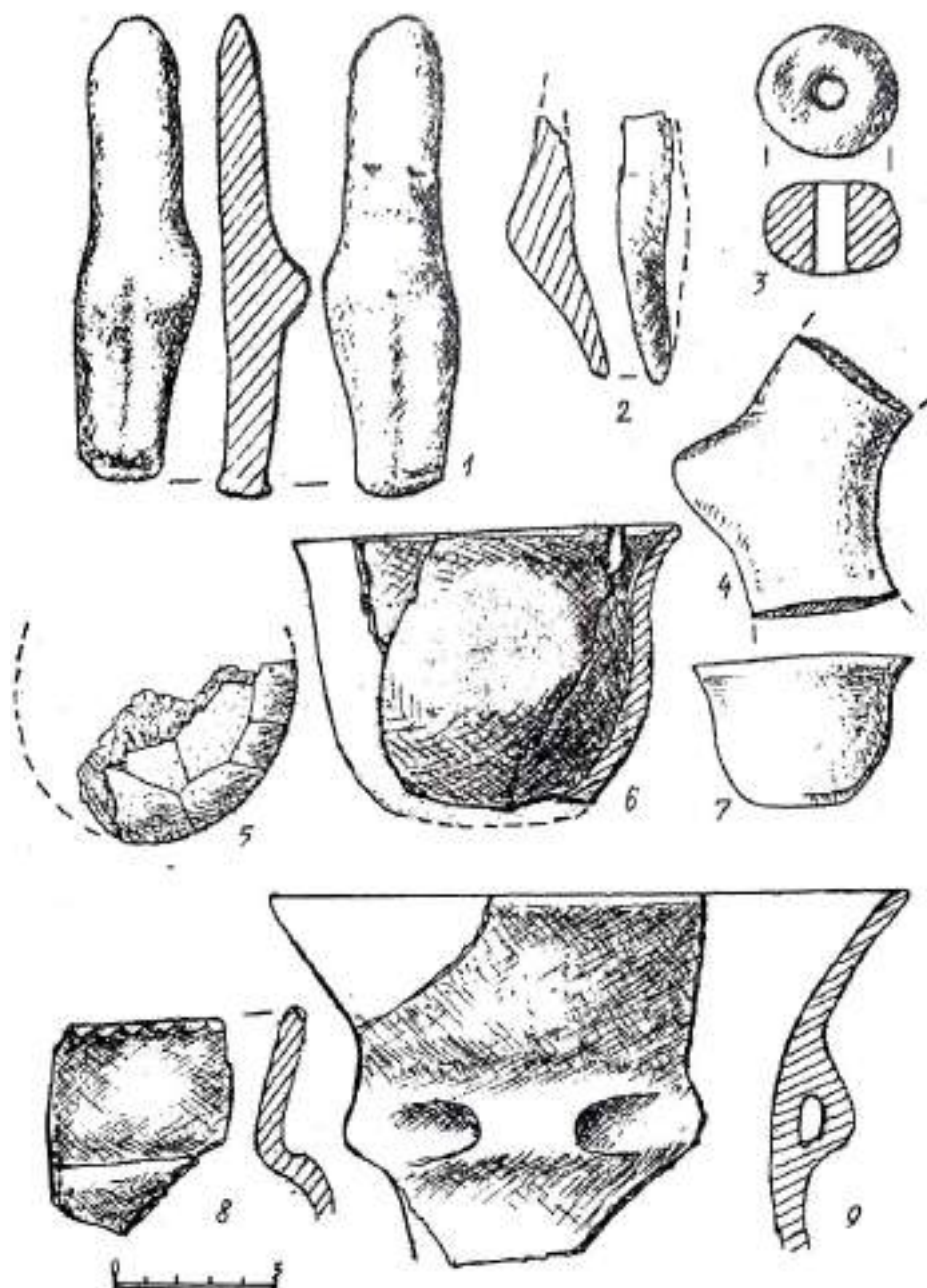

Рис. 16. Спас, ур. Замчище. Матеріали з розкопок Л. Крушельницької (за Крушельницька, 2010, рис. 4)
Fig. 16. Spas, Zamchyshe Place. Materials from excavations conducted by L. Krushelnyska (by Krushelnyska, 2010, fig. 4)

Рис. 17. Трипільські пам'ятки Трипілля VI-VII / Кукутень АВ регіону: 1 – Вигнанка; 2 – Заліщики; 3 – Бучач (г. Федір); 4 – Щитівці; 5 – Голігради ур. Вигодів; 6 – Новосілка (Новосілка-Костюкова); 7 – Більче-Золоте Парк II; 8 – Васильківці; 9 – Стрілківці; 10 – Блищанка II; 11 – Городниця над Збручем; 12 – Пилипче; 13 – Городниця над Дністром; 14 – Магала; 15 – Лишківці (Личківці); 16 – Бакота ур. Біла; 17 – Китайгород; 18 – Лука-Врублівецька II (Макарівка); 19 – Оселівка (Кишла-Неджимова); 20 – Крутобородинці II; 21 – Бабин ур. Яма; 22 – Патринці; 23 – Григорівка; 24 – Більшівці; 25 – Хом'яківка; 26 – Вікторів; 27 – Одаїв; 28 – Кремидів; 29 – Дністрівка (Рестев); 30 – Спас (Гірське) ур. Замчисько; 31 – Печорна; 32 – Лисичники ур. Замчище; 33 – Черленівка; 34 – Коновка, ур. Біля Високовольних Ліній; 35 – Кадиївці ур. Бавки

Fig. 17. Trypillian sites of Trypillia BI-BII / Cucuteni AB stages of the region: 1 – Vyhnanka; 2 – Zalishchyky; 3 – Buchach (Fedir Mountain); 4 – Shytivtsi; 5 – Holihirady, Vyhodiv Place; 6 – Novosilka (Novosilka Kostiukova); 7 – Bilche-Zolote Park II; 8 – Vasylykivtsi; 9 – Strilkivtsi; 10 – Blyschanka II; 11 – Horodnytsia nad Zbruchem; 12 – Pylypche; 13 – Horodnytsia nad Dnistrom; 14 – Mahala; 15 – Lyshkivtsi (Lychkivtsi); 16 – Bakota, Bila Place; 17 – Kytaihorod; 18 – Luka-Vrublivetska II (Makarivka); 19 – Oselivka (Kyshla-Nedzhymova); 20 – Krutoborodyntsi II; 21 – Babyn Yama Place; 22 – Patryntsi; 23 – Hryhorivka; 24 – Bilshivtsi; 25 – Khomiakivka; 26 – Viktoriv; 27 – Odaiv; 28 – Kremydiv; 29 – Dnistrivka (Restev); 30 – Spas (Hirske) Zamchysko Place; 31 – Pechorna; 32 – Lysychnyky, Zamchysche Place; 33 – Cherlenivka; 34 – Konovka, Bilia Vysokovolnykh Linii Place; 35 – Kadyivtsi, Bavyk Place

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов, М. И. (1947). Южноподольская экспедиция (1946 г.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 21, 24–27.
- Бейлекчи, В. С., Бырня, П. П., Виноградова, Н. М. (1974). Раскопки трипольского поселения в Старом Орхее. *Археологические исследования в Молдавии в 1972 г.*, 67–77.
- Бибииков, С. Н. (1945). *Полевые археологические работы на Среднем Днестре в 1945 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Бибииков, С. Н. (1953). Поселение Лука-Врублевская. *МИА*, 38, 1–460.
- Бибииков, С. Н. (1954). Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 36, 104–106.
- Бибииков, С. Н. (1956). Трипольские поселения в окрестностях Луки-Врублевской. *Краткие сообщения Института археологии*, 6, 13–18.
- Бибииков, С. Н., Збеневич, В. Г. (1970). *О работе разведочного отряда Среднеднестровской экспедиции в 1970 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Борисковський, П. І. (1950). Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини. *Археологія*, 4, 24–31.
- Виноградова, Н. М. (1972). Памятники переходного этапа Триполья VI–VII в Поднестровье. *Советская археология*, 1, 36–55.
- Виноградова, Н. М. (1983). *Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета Трипольской культуры*. Кишинев.
- Вовк, Ф. (1905). Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні. *Матеріали українсько-руської етнології*, 6, 1–27.
- Заець, І. І. (1973). Кліщів – нове поселення трипільської культури на Південному Бузі. *Археологія*, 10, 56–61.
- Заець, І. І. (1990). Вплив заліщицького варіанту трипільської культури на її розвиток у Середньому Побужжі. *Матеріали археологічної конференції «Трипільське поселення Кошилівці Обоз», 30–31.*
- Заець, І. І., Рыжов, С. Н. (1992). *Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге*. Київ.
- Кандиба, О. О. (1937). Досліди на галицькому Поділлі в рр.1928–1929. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 154, 1–14.
- Кандиба, О. О. (2007). Старша мальована кераміка в Галичині. В: О. Ольжич. *Археологія*, 346–376.
- Конопля, В., Круц, В., Рижов, С. (1993). Нове поселення заліщицької групи трипільської культури в Південно-західному Поділлі. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття): тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції*, 19–26.
- Кочкін, І. Т. (1992). Деякі підсумки досліджень трипільського поселення Хом'яківка І. *Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині*, 2, 26–28.
- Кравець, В. П. (1952). *Археологічні дослідження на Поділлі в 1952 р. (звіт про роботу трипільського загону Подільської археологічної експедиції)*. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Оп. № 5. Од. зб. № 120. 40 арк.
- Кравець, В. П. (1955). Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 4, 133–136.
- Кравченко, А. А. (1959). Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик. *Матеріали по археологии Северного Причерноморья*, 3, 167–169.
- Кричевський, Є. Ю. (1947). *Ранній неоліт і походження трипільської культури (окремий відтиск)*. Київ.
- Крушельницька, Л. І. (1985). *Звіт про польові дослідження Косівської і Надвірнянської господарств експедицій в Івано-Франківській області у 1984 р.*
- Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Крушельницька, Л. (2010). *Археологічні дослідження в селі Спас*. Коломия.
- Малеев, Ю. М. (1975). Раскопки на реке Серет. *Археологические открытия*, 319–320.

- Маркевич, В. И. (1973). Памятники эпох неолита и энеолита. *Археологическая карта Молдавской ССР*, 2, 1–142.
- Мовша, Т. Г. (1954). Многослойное трипольское поселение Солончены II. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 56, 90–105.
- Мовша, Т. Г. (1960). Трипольское жилище на поселении Солончены II. *Записки Одесского археологического общества*, 1, 231–248.
- Мовша, Т. Г. (1965). Многослойное трипольское поселение Солончены II. *КСИА*, 105, 99–100.
- Мовша, Т. Г. (1984). Петренська регіональна група трипільської культури. *Археологія*, 45, 10–24.
- Мовша, Т. Г. (1985). Средний этап трипольской культуры. *Археология Украинской ССР*, 1, 211–212.
- Овчинников, Е. В., Погорілець, О. Г. (2011). Розкопки на трипільському поселенні Русанівці у Верхньому Побужжі. *Археологічні дослідження в Україні*, 249–250.
- Овчинников, Е., Виноградська, Л., Болтанюк, П. (2013). Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 10–16.
- Олійник, В. (2007). Археологічні дослідження Олега Кандиби на Заліщанщині. В О. Ольжич. *Археологія*, 415–418.
- Павлів, Д. Ю. (2007). Перша муза Олега Кандиби. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, 11–24.
- Пассек, Т. С. (1949). Археологические разведки в Молдавии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 26, 57–61.
- Пассек, Т. С. (1950). Трипольские поселения на Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 32, 40–57.
- Пассек, Т. С. (1950а). *Отчет о работе Трипольской (Днестровской) археологической экспедиции в 1950 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Пассек, Т. С. (1956). *Отчет о работах Молдавской экспедиции в 1956 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Пассек, Т. С. (1957). Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 году. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 70, 76–83.
- Пассек, Т. С. (1959). *Отчет о работах Молдавской экспедиции в 1959 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України.
- Пассек, Т. С. (1961). Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 84, 1–183.
- Пастернак, Я. (1929). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 150, 229–242.
- Пастернак, Я. (1933). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 152, 113–130.
- Полянський, Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 149, 9–30.
- Попова, Т. А. (2003). *Поливанов Яр*. Санкт-Петербург.
- Рудинський, М. Я. (1927). Досліди на Кам'янецьчині. *Короткі звідомлення ВУАК за 1926 рік*, 123–143.
- Ситник, О. С. (1993). Поселення Бучач I та його місце серед трипільського масиву Подністров'я. *Трипільська культура на Україні (до 100-річчя відкриття): тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції*, 58–60.
- Ситник, О. С. (2005). Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, 17–25.
- Ситник, О., Ягодинська, М. (2012). Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы*, 187–202.
- Сохацький, М. П. (1992). З історії археологічних досліджень на Борщівщині. *Літопис Борщівщини*, 2, 4–11.

- Сохацький, М. П. (1993). Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. *Літопис Борщівщини*, 3, 10–15.
- Сохацький, М. П., Дудар, О. В. (2011). Дослідження трипільського поселення Васильківці на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні*, 315.
- Сохацький, М., Дудар, О., Бойко, М. (2023). Археологічні дослідження у Васильківцях. *Археологія & фортифікація України*, 12, 40–48.
- Тимошук, Б. О. (1956). Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949–1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, 205–209.
- Ткачук, Т., Кочкін, І. (2009). Етап VI–VII трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. *Rocznik przemyski. Archeologia*, 14–39.
- Хвойко, В. В. (1909). Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского у. Подольской губ. *Древности. Труды Московского археологического общества*, 22 (2), 1–281.
- Черниш, К. К. (1956). Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950–1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, 146.
- Черныш, Е. К. (1982). Энеолит Молдавии и Правобережной Украины. *Энеолит СССР*, 165–321.
- Черниш, О. П. (1950). *Звіт про роботу Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту Археології АН УРСР в 1950 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Черниш, О. П. (1956). *Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції в с. Молодово, Чернівецької обл. за 1955 р.* Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Чикаленко, Л. (1926). Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. *Трипільська культура на Україні*, 113–118.
- Чорновол, Д. К., Рижов, С. М., Осаульчук, О. М. (2005). Охоронні роботи на трипільському поселенні Підзамочок I на Тернопільщині. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 р.*, 7, 218–219.
- Шмаглій, М. М., Рижов, С. М., Дудкін, В. П. (1985). Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 52, 42–52.
- Яковишина, Я. (2012). Розписний орнамент керамічного посуду заліщицької групи Трипілля як історичне джерело. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, 123–140.
- Ambrojevici, C. (1927–1932). L'époque néolithique de la Bessarabie du nord-ouest. *Dacia*, 3–4, 24–45.
- Antoniewicz, W. (1928). *Archeologia polski. Zaris czasow przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem polski*. Warszawa.
- Crîșmaru, A. (1970). Contribuții la cunoașterea neoliticului din împrejurimile Săvenilor (jud. Botoșani). *SCIV*, 21(2), 267–285.
- Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 4, 101–106.
- Dumitrescu, H. (1957). Santierul arheologic Traian. *MCA*, 3, 115–129.
- Dumitrescu, H. (1959). Santierul arheologic Traian. *MCA*, 5, 189–203.
- Dumitrescu, H. (1960). Santierul arheologic Traian. *MCA*, 6, 91–107.
- Dumitrescu, H., Dumitrescu, V. (1962). Activitatea santierului arheologic Traian. *MCA*, 8, 245–261.
- Florescu, M., Capitani, V. (1969). Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău. *AM*, 6, 214–275.
- Hadaczek, K. (1903). Z badan archeologicznych w dorzeczu Dniestru. *Materyały antrop.-archeol.*, 6, 1–30.
- Hadaczek, K. (1914). *Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, studia do początków cywilizacji w połud. wschod. Europy*. Lwów.
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*. Lwów.
- Kirkor, A. (1877). Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, 12–17.
- Kirkor, A. (1878). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, 1–16.

- Kirkor, A. (1879). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 12–46.
- Kirkor, A. (1882). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 6, 21–28.
- Kirkor, A. (1883). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 7, 51–66.
- Kopernicki, I., Przybysławski, W. (1884). Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, 3–33.
- Kozłowski, L. (1924). *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów.
- Kozłowski, L. (1930). *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów.
- Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lwów.
- László, A. (1966). Așezarea Cucuteni A–B de la Huși. *AM*, 4, 7–22.
- Majewski, K. (1947). *Studia nad kultura trypińska*. Wrocław.
- Matasă, C. (1946). *Frumușica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord*. București.
- Nestor, I., Zaharia, E., Zirra, N. (1951). Săpăturile de la șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *SCIV*, 2(1), 51–76.
- Nestor, I., Zaharia, E., Alexandrescu, Al., Nițu, A., Petrescu-Dimbovița, M., Szekely, Z. (1952). Șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *SCIV*, 3, 19–111.
- Ossowski, G. (1890). Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, 19–22.
- Ossowski, G. (1891). Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15, 1–89.
- Ossowski, G. (1892). Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 16, 63–96.
- Ossowski, G. (1895). Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 18, 1–29.
- Passek, T. S. (1935). La ceramique tripolienne. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*, 122, 1–165.
- Petrescu-Dimbovița, M. (1966). *Cucuteni*. București.
- Petrescu-Dimbovița, M., Văleanu, M.=C. (2004). *Cucuteni-Catățuie*. Piatra-Neamț.
- Przybysławski, W. (1879). Ustęp z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 70–74.
- Szekely, Z. (1965). Contribution a l'étude du developpement du Neolitique dans la Transylvanie sud-orientale. *Atti del VI Congresso Internazionale, delle scienze Preistoriche e Protostoriche*, 270–279.
- Smieszko, M. (1939). Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka. *Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, 67–73.
- Sulimirski, T. (1934). Trzy chaty przedhistoryczne. *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski*, 33–48.
- Trela, E. (2001). Kolekcje zabytków kultury trypińskiej w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie. *Materialy archeologiczne*, 32, 53–67.
- Vulpe, R. (1937–1940). Les fouilles de Calu. *Dacia*, 6–8, 32–39.

REFERENCES

- Artamonov, M. I. (1946). Juzhnopodol'skaja jekspedycja (1946 g.). *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 21, 24–27. (in Russian).
- Bejlekchi, V. S., Byrnja, P. P., & Vinogradova, N. M. (1974). Raskopki tripol'skogo poselenija v Starom Orhee. *Arheologicheskie issledovanija v Moldavii v 1972 g.*, 67–77. (in Russian).
- Bibikov, S. N. (1945). *Polevyje arheologicheskie raboty na Srednem Dnestre v 1945 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, 1–15. (in Russian).

- Bibikov, S. N. (1953). Rannetripol'skoe poselenie Luka-Vrubliveckaja na Dnestre. K istorii rannih zemledel'chesko-skotovodcheskih plemen na Jugo-vostoke Evropy. *Materialy i issledovanija po arheologii USSR*, 38, 1–406. (in Russian).
- Bibikov, S. N. (1954). Arheologicheskie raskopki u selenij Popenki i Zhury na Dnestre v 1952 g. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 36, 104–106. (in Russian).
- Bibikov, S. N. (1956). Tripol'skie poselenija v okrestnostjah Luki-Vrubliveckoj. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademija nauk USSR*, 6, 13–18 (in Russian).
- Bibikov, S. N., & Zbenovich, V. G. (1970). O rabote razvedochnogo otrjada Srednednestrovskoj ekspedicii v 1970 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy*, 1–15. (in Russian).
- Boryskovskiy, P. I. (1950). Deiaki dopovnennia do arkeolohichnoi karty Serednoi Naddnistrianshchyny. *Arkheolohiia*, 4, 24–31. (in Ukrainian).
- Vinogradova, N. M. (1972). Pamjatniki perehodnogo jetapa Tripol'ja BI–BII v Podnestrov'e. *Sovetskaja arheologija*, 1, 36–55. (in Russian).
- Vinogradova, N. M. (1983). *Plemena Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurech'ja v period rascveta Tripol'skoj kul'tury*. Kishinev. (in Russian).
- Vovk, F. (1905). Vyroby peredmikenskogo typu u neolitychnykh stanovishchakh na Ukraini. *Materialy ukrainsko-ruskoj etnolohii*, 6, 1–27. (in Ukrainian).
- Zaiets, I. I. (1973). Klishchiv – nove poselennia trypil'skoi kultury na Pivdenному Buzi. *Arkheolohiia*, 10, 56–61. (in Ukrainian).
- Zaiets, I. I. (1990). Vplyv zalishchytskoho variantu trypil'skoi kultury na yii rozvytok u Serednomu Pobuzhzhii. *Materialy arkeolohichnoi konferentsii «Trypil'ske poselennia Koshylyvtsi Oboz»*, 30–31. (in Ukrainian).
- Zaec, I. I. & Ryzhov, S. N. (1992). *Poselenie tripol'skoj kul'tury Klishhev na Juzhnom Buge*. Kyiv. (in Russian).
- Kandyba, O. O. (1937). Doslydy na halytskomu Podilli v rr. 1928–1929. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 154, 1–14. (in Ukrainian).
- Kandyba, O. O. (2007). Starsha malovana keramika v Halychyni. In Iu. Rassamakin, S. Ryzhov (Comps.), *O. Olzhych. Arkheolohiia* (pp. 346–376). Kyiv. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Kruts, V., & Ryzhov, S. (1993). Nove poselennia zalishchitskoi hrupy trypil'skoi kultury v Pivdenno-zakhidnomu Podilli. *Trypil'ska kultura Ukrainy (do 100-richchia vidkryttia): Tezy dopovidei i povidomlen mizhnarodnoi naukovo konferentsii*. Lviv, 19–26. (in Ukrainian).
- Kochkin, I. (1992). Deiaki pidsumky doslidzhen trypil'skoho poselennia Khom'iakivka I. *Novi materialy z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni*, 2, 26–28. (in Ukrainian).
- Kravets, V. P. (1952). *Arkheolohichni doslidzhennia na Podilli v 1952 r. (zvit pro robotu trypil'skoho zahonu Podil'skoi arkeolohichnoi ekspedytsii)*. Arkhiv Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Op. № 5. Od. zb. № 120, 40 ark. (in Ukrainian).
- Kravec, V. P. (1955). Izuchenie pozdnetripol'skikh pamjatnikov v Verhnem Podnestrov'e. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademija nauk USSR*, 4, 133–136. (in Russian).
- Kravchenko, A. A. (1959). Arkheolohichni pam'iatky v dolynakh richok Trostianets i Yahorlyk. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ja*, 3, 167–169. (in Ukrainian).
- Krychevskiy, Ye. Yu. (1947). *Rannii neolit i pokhodzhennia trypil'skoi kultury (okremyi vidtysk)*. Kyiv. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. I. (1985). *Zvit pro polovi doslidzhennia Kosivskoi i Nadvirnianskoi hospdohovirnykh ekspedytsii v Ivano-Frankivskii oblasti u 1984 r.* Arkhiv Instytutu ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Krushelnytska, L. (2010). *Arkheolohichni doslidzhennia v seli Spas. Kolomyia*. (in Ukrainian).
- Maleev, Ju. M. (1975). Raskopki na reke Seret. *Arheologicheskie otkrytija*, 319–320. (in Russian).
- Markevich, V. I. (1973). Pamjatniki jepoh neolita i jeneolita. *Arheologicheskaja karta Moldavskoj SSR*, 2, 1–142. (in Russian).

- Movsha, T. G. (1954). Mnogoslojnoe tripol'skoe poselenie Soloncheny II. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 56, 90–105. (in Russian).
- Movsha, T. G. (1960). Tripol'skoe zhilishhe na poselenii Sloncheny II. *Zapiski odesskogo arheologicheskogo obshhestva*, 1, 231–248. (in Russian).
- Movsha, T. G. (1965). Mnogoslojnoe tripol'skoe poselenie Soloncheny II. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii Akademija nauk USSR*, 105, 99–100. (in Russian).
- Movsha, T. H. (1984). Petrenska rehionalna hrupa trypilskoj kultury. *Arkheolohiia*, 45, 10–24. (in Ukrainian).
- Movsha, T. G. (1985). Srednij jetap tripol'skoj kul'tury. *Arheologija Ukrainskoj SSR*, 1, 211–212. (in Russian).
- Ovchynnykov, E. V., & Pohorilets, O. H. (2011). Rozkopky na trypil'skomu poselenni Rusanivtsi u Verkhnomu Pobuzhzhii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 249–250. (in Ukrainian).
- Ovchinnikov, E., Vynohrodsk, L. & Boltaniuk, P. (2013). Keramika Kukuten-Trypilla z terytorii Staroho zamku (Pivnichnyi bastion), m. Kam'ianets-Podilskyi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Serednoho Podnistrov'ia. Zbirnyk materialiv III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 10–16. (in Ukrainian).
- Oliinyk, V. (2007). Arkheolohichni doslidzhennia Oleha Kandyby na Zalishchanschyni. In Iu. Rassamakin, S. Ryzhov (Comps.), *O. Olzhych. Arkheolohiia* (pp. 415–418). Kyiv. (in Ukrainian).
- Pavliv, D. Yu. (2007). Persha muza Oleha Kandyby. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 11–24. (in Ukrainian).
- Passek, T. S. (1949). Arheologicheskie razvedki v Moldavii. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 26, 57–61. (in Russian).
- Passek, T. S. (1950). Tripol'skie poselenija na Dnestre. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 32, 40–57. (in Russian).
- Passek, T. S. (1950a). *Otchjot o rabote Tripol'skoj (Dnestrovskoj) jekspedicii v 1950 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. (in Russian).
- Passek, T. S. (1956). *Otchet o rabotah Moldavskoj jekspedicii v 1956 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. (in Russian).
- Passek, T. S. (1957). Nekotorye itogi roskopok v Moldavii v 1955 godu. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury*, 70, 76–83. (in Russian).
- Passek, T. S. (1959). *Otchet o rabotah Moldavskoj jekspedicii v 1959 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. (in Russian).
- Passek, T. S. (1961). Rannezemledel'cheskie (tripol'skie) plemena Podnestrov'ja. *Materialy i issledovanija po arheologii SSSR*, 84, 1–183. (in Russian).
- Pasternak, Ia. (1929). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 150, 229–242. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ia. (1933). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za chas vid 1929–1933 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 152, 113–130. (in Ukrainian).
- Polianskyi, Iu. (1928). Novi arkheolohichni znakhidky z Halychyny. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka*, 149, 9–30. (in Ukrainian).
- Popova, T. A. (2003). *Polivanov Jar.* Sankt-Peterburg (in Russian).
- Rudynskyi, M. Ya. (1927). Doslidy na Kam'ianechchyni. *Korotki zvidomlennia VUAK za 1926 rik*, 123–143. (in Ukrainian).
- Rudynskyi, M. Ya. (1945). *Zvidomlennia Podil'skoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii AN URSR (7 veresnia – 7 zhovtnia 1945).* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. S. (1993). Poselennia Buchach I ta yoho mistse sered trypils'koho masyv'u Podnistrov'ia. *Tezy dopovidei ta povidomlen mizhnarodnoi naukovo konferentsii «Trypilska kultura na Ukraini (do 100-richchia vidkryttia)»*. Lviv, 58–60. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. S. (2005). Postati arkheolohii Lvivskoho universytetu u fokusi stolitnoi istorii. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 17–25. (in Ukrainian).

- Sytnyk, O. S., & Yahodynska, M. O. (2012). Okhoronni rozkopky trypilskoho ta slov'ianskoho poselen u Buchachi. *Zemledel'cy i skotovody Drevnej Evropy. Problemy, novye otkrytiya, gipotezy*, 187–202. (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. P. (1992). Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen na Borshchivshchyni. *Litopys Boroshchivshchyny*, 2, 4–11. (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. P. (1993). Arkheolohichni roboty Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu u 1991–1993 rr. *Litopys Borshchivshchyny*, 3, 10–15. (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M. P., & Dudar, O. V. (2011). Doslidzhennia trypilskoho poselennia Vasylykivtsi na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini*, 315. (in Ukrainian).
- Sokhatskyi, M., Dudar, O., & Boiko, M. (2023). Arkheolohichni doslidzhennia u Vasylykivtsiakh. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*, 12, 40–48. (in Ukrainian).
- Tymoshchuk, B. O. (1956). Arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho muzeiu v 1949–1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 6, 205–209. (in Ukrainian).
- Tkachuk, T., & Kochkin, I. (2009). Etap BI–BII trypils'koi kultury u Verkhnomu Podnistrov'i. *Rocznik przemyski. Archeologia*, 14–39. (in Ukrainian).
- Hvojko, V. V. (1909). Raskopki ploszhadok v s. Krutoborodincach Letichevskogo u. Podol'skoj gub. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arheologicheskogo obshchestva*, 22 (2), 1–281. (in Russian).
- Chernysh, K. K. (1956). Doslidzhennia trypils'kykh poselen na Serednomu Podnistrov'i v 1950–1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, 6, 146. (in Ukrainian).
- Chernysh, E. K. (1982). Jeneolit Moldavii i Pravoberezhnoj Ukrainy. *Jeneolit SSSR*, 165–321. (in Russian).
- Chernysh, O. P. (1950). Zvit pro robotu Dnistrianskoi ekspeditsii Lvivskoho viddilu Instytutu Arkheolohii AN URSS v 1950 r. Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. P. (1956). Zvit pro robotu Dnistrianskoi arkeolohichnoi ekspeditsii v s. Molodovo Chernivetskoj obl. za 1955 r. Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. (in Ukrainian).
- Chykalenko, L. (1926). Narys rozvytku ukrainskoi neolitychnoi malovanoi keramiki. *Trypilska kultura na Ukraini*, 113–118. (in Ukrainian).
- Chornovol, D. K., Ryzhov, S. M., & Osaulchuk, O. M. (2005). Okhoronni roboty na trypilskomu poselenni Pidzamochok I na Ternopilshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003–2004 r.*, 7, 218–219. (in Ukrainian).
- Shmahlii, M. M., Ryzhov, S. M., & Dudkin, V. P. (1985). Trypilske poselennia Konovka v Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 52, 42–52. (in Ukrainian).
- Jakovyshyna, Ja. (2012). Painted ornament of ceramic ware of zalishchyky group of Trypillja culture as historical sours. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 11, 123–140. (in Ukrainian).
- Ambrojevici, C. (1927–1932). L'époque néolithique de la Bessarabie du nord-ouest. *Dacia*, 3–4, 24–45 (in French).
- Antoniewicz, W. (1928). *Archeologia polski. Zarys czasow przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem polski*. Warszawa. (in Polish).
- Crîșmaru, A. (1970). Contribuții la cunoașterea neoliticului din împrejurimile Săvenilor (jud. Botoșani). *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 21(2), 267–285. (in Romanian).
- Demetrykiewicz, W. (1900). Poszukiwania archeologiczne w Galicji Wschodniej. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*, 4, 101–106. (in Polish).
- Dumitrescu, H. (1957). Santierul arheologic Traian. *Materiale și cercetări arheologice*, 3, 115–129. (in Romanian).
- Dumitrescu, H. (1959). Santierul arheologic Traian. *Materiale și cercetări arheologice*, 5, 189–203. (in Romanian).
- Dumitrescu, H. (1960). Santierul arheologic Traian. *Materiale și cercetări arheologice*, 6, 91–107. (in Romanian).

- Dumitrescu, H., & Dumitrescu, V. (1962). Activitatea santierului arheologic Traian. *Materiale și cercetări arheologice*, 8, 245–261. (in Romanian).
- Florescu, M. & Capitani, V. (1969). Cercetări arheologice de suprafață în județul Bacău. *ArhMold*, 6, 214–275. (in Romanian).
- Hadaczek, K. (1903). Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru. *Materyaly antrop.-archeol.*, 6, 1–30. (in Polish).
- Hadaczek, K. (1914). *Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki eneolitu, studia do początków cywilizacji w połud. wschod. Europy*. Lwów. (in Polish).
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*. Lwów. (in Polish).
- Kirkor, A. (1877). Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 1, 12–17. (in Polish).
- Kirkor, A. (1878). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 2, 1–16. (in Polish).
- Kirkor, A. (1879). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 12–46. (in Polish).
- Kirkor, A. (1882). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 6, 21–28. (in Polish).
- Kirkor, A. (1883). Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 7, 51–66. (in Polish).
- Kopernicki, I. & Przybysławski, W. (1884). Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 8, 3–33. (in Polish).
- Kozłowski, L. (1924). *Młodsza epoka kamienna w Polsce*. Lwów. (in Polish).
- Kozłowski, L. (1930). *Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach, Buczaczu*. Lwów. (in Polish).
- Kozłowski, L. (1939). *Zarys pradziejów Polski Południowo-wschodniej*. Lwów (in Polish).
- László, A. (1966). Așezarea Cucuteni A–B de la Huși. *ArhMold*, 4, 7–22. (in Romanian).
- Majewski, K. (1947). *Studia nad kultura trypińska*. Wrocław. (in Polish).
- Matasă, C. (1946). *Frumușica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord*. București. (in French).
- Nestor, I., Zaharia, E., & Zirra, N. (1951). Săpăturile de la șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 2(1), 51–76. (in Romanian).
- Nestor, I., Zaharia, E., Alexandrescu, Al., Nițu, A., Petrescu-Dimbovița, M., & Szekely, Z. (1952). Șantierul Valea Jijiei în anul 1950. *Studii și Cercetări De Istorie Veche*, 3, 19–111. (in Romanian).
- Ossowski, G. (1890). Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 14, 19–22. (in Polish).
- Ossowski, G. (1891). Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 15, 1–89. (in Polish).
- Ossowski, G. (1892). Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 16, 63–96. (in Polish).
- Ossowski, G. (1895). Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 18, 1–29. (in Polish).
- Passek, T. S. (1935). La ceramique tripolienne. *Izvestija Gosudarstvennoj akademii istorii material'noj kul'tury*, 122, 1–165. (in French).
- Petrescu-Dimbovița, M. (1966). *Cucuteni*. București. (in Romanian).
- Petrescu-Dimbovița, M., & Văleanu, M.-C. (2004). *Cucuteni-Catârlău*. Piatra-Neamț. (in Romanian).
- Przybysławski, W. (1879). Ustęp z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, 3, 70–74. (in Polish).
- Szekely, Z. (1965). Contribution a l'étude du developpement du Neolitique dans la Transylvanie sud-orientale. *Atti del VI Congresso Internazionale, delle scienze Preistoriche e Protostoriche*, 270–279. (in French).

Smiszko, M. (1939). Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka. *Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres*, 67–73. (in Polish).

Sulimirski, T. (1934). Trzy chaty przedhistoryczne. *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski*, 33–48. (in Polish).

Trela, E. (2001). kolekcje zabytków kultury trypillijskiej w zbiorach muzeum archeologicznego w Krakowie. *Materialy archeologiczne*, 32, 53–67. (in Polish).

Vulpe, R. (1937–1940). Les fouilles de Calu. *Dacia*, 6–8, 32–39. (in French).

Стаття: надійшла до редакції 12.07.2023

прийнята до друку 05.10.2023

ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE SITES OF TRYPILLIA BI–BII STAGE ON THE TERRITORY OF THE UPPER AND MIDDLE DNISTER REGION

Yana YAKOVYSHYNA

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: jkovyshyna@ukr.net*

The sites of Trypillia BI–BII in the Middle Dnister region, which the researchers attributed to the Zalishchyky group, were examined, the history of research was traced, and the present state of their study was determined.

It has been established that during the entire period of field research, which is more than 150 years, about 30 settlements of the Trypillia BI–BII stage were found in the region, located along the right and left banks of the Dnister River in the territory of different regions (Ternopil, Ivano-Frankivsk, Khmelnytskyi, Chernivtsi). It is noted that excavations were conducted on a few sites; most of them are known for their surface material; in addition, most excavations were carried out at the end of the 19th – the beginning of the 20th century. (Bilche-Zolote Park, Buchach, Horodnytsya nad Dnistrom, Vasykivtsi, Vyhnanka, Pylypche, Krutoborodnytsi, Zalishchyky). A small number of sites were researched later: one – in the 1950^s (Babyn), three – in the 1980^s (Buchach, Blyshchanka II, Spas), and two – in the 1990^s – 2000^s (Bilshivtsi, Khomyakivka I). Accordingly, the level of excavation techniques and recording of finds from settlements is very different. It was noted that the quantity and quality of ceramic material at the sites is also heterogeneous. It is claimed that the study of ceramic complexes of sites allows us to clarify the cultural attribution and relative chronology of some of them.

It is noted that the last map of the sites of Trypillia BI–BII in this region was made by Natalya Vynogradova back in 1983, and since the publication of the researcher's work, the number of discovered sites has increased. In addition, the cultural affiliation and relative chronology of some previously known settlements have been reinterpreted in recent decades. Accordingly, it was indicated there is a need to create an updated map of the Trypillian sites of the region, which would include more detailed information about already-known settlements and add new sites. It was established that the detailed mapping of sites and the analysis of ceramic complexes made it possible to present an up-to-date map of the area of distribution of Zalishchyky settlements.

Key words: Trypillia BI–BII, Cucuteni AB, archaeological site, Middle Dnister region, Zalishchyky group, ceramic ware.

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ІЗ ВОХРОЮ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Марія ВОЙТОВИЧ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: danylivmari@ukr.net*

Статтю присвячено похованням із вохрою культури шнурової кераміки, здійсненим під насипами курганів. На основі аналізу джерельної бази встановлено, що в ареалі поширення КШК вони виступають винятково на території південно-східного ареалу поширення культури, у межах заходу України. На сьогодні тут відомо 12 курганних могильників, де задокументовано цю мінеральну речовину. Зазначено, що найбільша кількість пам'яток розташована на території правобережжя Дністра, у межах Дрогобицької (Кульчиці, Велика Озими́на, Болехівці, Колпець, Нижні Гаї), рідше – Моршинської (Дашава) та Прилуквинської (Кринос) височин. Встановлено, що на теренах Придністерського Покуття (Гвіздець) розташований найбільш південно-східний пункт на правобережжі, на лівобережжі Дністра поховання з вохрою спорадичні. Курган у Коропужі локалізовано у східній частині Сянської-Дністерської височини, могильник у Підгородді – на території Опілля, а крайнє східне поховання – неподалік Завадинців, що лежить у межириччі Дністра, Збруча та Південного Бугу.

Стверджено, що вохра зафіксована під близько 30 курганами. Сюди не враховано пам'ятку в ур. Глина у Криносі, оскільки невідомо точної кількості насипів із вохрою. Встановлено, що на могильнику у Криносі вона присутня під сімома (1–4, 7, 8, 12), у Болехівцях – вісьмома (кургани 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14), Колпці – чотирма (кургани 2, 3, 5, 7), у Нижніх Гаях – двома (кургани 8, 10) курганами. Вохру зафіксовано як на рівні стародавньої поверхні, так і всередині захоронень: нею вкривали тіло померлого і клали окремі грудки в середину могил. Виявлено випадки, коли вохрою був заповнений керамічний посуд. Появу самого ж звичаю використовувати вохру під час похоронних обрядодій пов'язано з населенням ямної культури, крім цього, через територію, що на північ від Карпат, проходив один із шляхів проникнення ямно/катакомбного населення в Центральну Європу, що, ймовірно, і сприяло запозиченню такого звичаю населенням КШК на периферії розповсюдження.

Ключові слова: культура шнурової кераміки, ямна культура, курган, поховання, вохра, дерев'яний настил, Дністер.

Вохра в підкурганних похованнях культури шнурової кераміки (КШК) трапляється винятково в пам'ятках південно-східного ареалу поширення культури, переважно на території Верхнього Придністер'я, рідше – Поділля. На мій погляд, її присутність у фунеральних пам'ятках не достатньо вивчена, хоча вона є однією з регіональних особливостей тутешніх поховань. Про її наявність у середині могил під курганами в публікаціях згадано побіжно [Свешніков, 1974, с. 29, 30]. Позитивний виняток – видання, присвячені результатам дослідження Українсько-польської археологічної експедиції у Нижніх Гаях [Machnik, Pawliw, Petyhrycz, 2011; Ratajczak, Sala, 2011, s. 177–187].

На сьогодні відомо понад 50 досліджених курганних могильників та окремих насипів КШК у Верхньому Придністер'ї, серед яких вохра засвідчена в 10: Болехівцях, Великій Озимині, Дашаві, Колпці, Коропужі, Кульчицях, Нижніх Гаях, Криносі (2 пам'ятки) та Підгородді. На Поділлі, у середовищі подільської групи КШК, яку виділив І. Свешніков, поховання

Рис. 1 Поховання КШК із вохрою на території України

Fig. 1. Burial of CWC with ochre on the territory of Ukraine

з вохрою задокументовані тільки у двох випадках (рис. 1). Однак важко сказати, яка кількість могильників і поховань на просторах Поділля належить безпосередньо КШК. Оскільки необхідно провести детальну ревізію всієї джерельної бази, до якої віднесено значну кількість захоронень епішнурового горизонту і не тільки, на що свого часу вказувала К. Бунятян [Бунятян, 2010, с. 20]. На території Словаччини та Закарпатської обл. України поховання з вохрою у могилах КШК поки що невиявлені.

У межах сучасної України перше курганне поховання з вохрою дослідив 1888 р Казіміж Пулаский неподалік с. Завадинці на Хмельниччині [Pułaski, 1890, s. 4–16]. Однак систематичне вивчення поховань із цією мінеральною речовиною розпочалося в 1930-х роках, їх здійснював Тадеуш Сулімирський [Sulimirski, 1968, р. 125, 131, 138], Ярослав Пастернак [Pasternak, 1936, s. 132; Пастернак, 1978, с. 70; Сवेशніков, 1949, арк. 151], Маркіян Смішко [Śmiszko, 1933, s. 24]. У другій половині ХХ ст. вохра виявлена під час досліджень Петра Завади [Сवेशніков, 1974, с. 30] та Ігоря Сवेशнікова у Кульчицях [Сवेशніков, 1970, арк. 3–4], а також під час робіт останнього в Болехівцях [Сवेशніков, 1977, арк. 7–9, 13, 16; 1978а, арк. 20–22]. Лише один могильник, на якому знайдена вохра, досліджений на початку ХХІ ст. – у Нижніх Гаях. Його вивчали учасники Українсько-польської археологічної експедиції Ян Махнік, Дмитро Павлів та Володимир Петегірич [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011; Павлів, Петегірич, 2002, с. 55–56].

На теренах Верхнього Дністра та Поділля вохра відкрита під 29 курганами. Сюди не входить курганный могильник в ур. Глина у Крилосі, оскільки матеріал і наукова документація з цих неопублікованих досліджень Я. Пастернака не збереглися. Відомо тільки, що тут стверджено наявність вохри [Сवेशніков, 1949, арк. 151]. Не зрозуміло, у якій кількості

досліджених курганів (розкопано 4) вона присутня. Наявність вохри засвідчено у 2 із 3 досліджених у Нижніх Гаях (курган 8, 10) [Machnik, Pawliw, Petehurycz, 2011, s. 96, 116], а також у 7 з 11 в ур. Могилки в Кульчицях (курган 1–4, 7, 8, 12) [Завада, 1940-ві, Картотека. Кульчиці, арк. 7, 9; Свешніков, 1972, арк. 3–4; Sulimirski, 1968, р. 136]. Більшу її кількість удалось зафіксувати на курганному могильнику в Болехівцях. Там вона наявна у 8 із 12 досліджених насипів (курган 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14) [Свешніков, 1977, арк. 7, 9, 13, 16, 17; 1978, арк. 18–22].

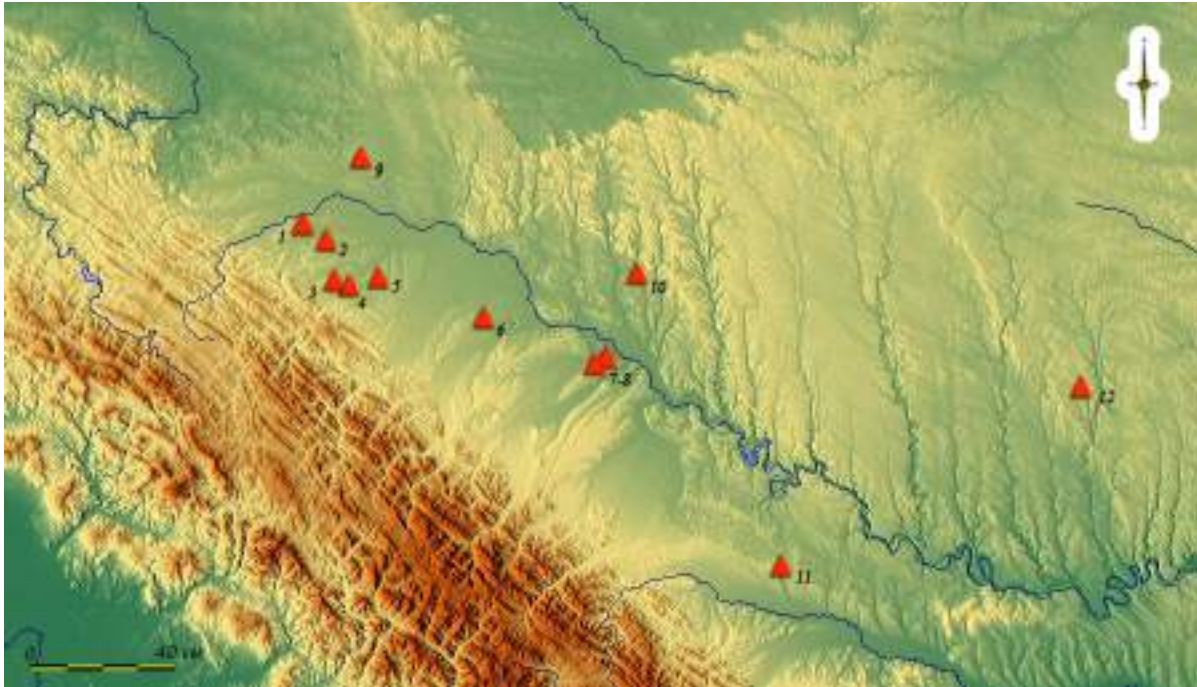

Рис. 2. Локалізація курганних могильників КШК із вохрою на території Верхнього Придністер'я та Поділля: 1 – Кульчиці; 2 – Велика Озими́на; 3 – Болехівці; 4 – Колпець; 5 – Нижні Гаї; 6 – Дашава; 7–8 – Кри́лос; 9 – Коропуж, 10 – Підгороддя; 11 – Гвіздець; 12 – Завадинці

Fig. 2. Localization of barrow cemeteries of CWC with ochre on the territory of Upper Dnister and Podillya regions: 1 – Kulchytsi; 2 – Velyka Ozymyna; 3 – Bolekhivtsi; 4 – Kolpets; 5 – Nyzhni Gai; 6 – Dashava; 7–8 – Krylos; 9 – Koropuzh, 10 – Pidhoroddiya; 11 – Hvizdets; 12 – Zavadyntsi

При вивченні картографування пам'яток, де виявлена ця мінеральна речовина, простежено, що більшість із курганних поховань із вохрою розміщені на території правобережжя Дністра (9 пам'яток). На сьогодні крайнім західним могильником із правобережних пунктів є могильник у Кульчицях, розміщений у межах Дрогобицької височини (рис. 2, 1). Разом із ним тут є ще 4 пункти (Велика Озими́на, Болехівці, Колпець, Нижні Гаї) (рис. 2, 2–5). Найвищі висоти на цій території зафіксовані на вододільних ділянках на Карпатському передгір'ї (600–700 м н. р. м.), а найнижчі – на стику з Верхньодністровською улоговиною (300 м н. р. м.). Для рельєфу притаманна сильна розчленованість терену. На головний уклад долин накладається густа сітка менших долин у вигляді балок та ярів, а вздовж русел річок тягнуться пасма заплав [Łanczont, Hołub, 2011, s. 164–166].

Наступна фунеральна пам'ятка, розміщена у східному напрямку від скупчення підкурганних поховань із вохрою на Дрогобицькій височині, – могильник у Дашаві. Ця пам'ятка локалізована на території Моршинської височини, що займає відносно невелику територію на південний схід від Стрийсько-Жидачівської улоговини, на північ від Карпат і захід від р. Свічі у вигляді вузької смуги, зорієнтованої в північно-східному напрямку [Кравчук, Зінько, 2018, с. 73–74, рис. 1]. На відстані близько 40 км у південно-східному

напрямку від могильника в Дашаві, у межах Прилуквинської височини, розміщено 2 курганні могильники у Крилосі (рис. 2, 7–8). Вони розташовані також на відносно незначній відстані від гирла Дністра. Сама ж Прилуквинська височина обмежена ріками Лімницею та Бистрицею-Солотвинською і характеризується суттєвими підняттями терену [Цись, 1962, с. 173].

Найбільш південно-східний пункт на правому березі Дністра – пам'ятка у Гвіздці, яка належить до території Придністерського Покуття (рис. 2, 11). Інша назва цієї території – Тлумач-Городенківська височина. Вона розміщена на північ від р. Прут і простягається до долини р. Дністра. Її середні висоти перевищують 300 м н. р. м. [Геренчук, Койнов, 1973, с. 9].

На лівобережжі Дністра вохра виявлена тричі. У першому випадку засвідчена у східній частині Сянсько-Дністерської височини (Коропуж (рис. 2, 9)), яка характеризується поширенням льодовикових і водно-льодовикових форм рельєфу та займає центральну частину Сянсько-Дністерського межиріччя з Головним європейським вододілом [Кравчук, Зінько, 2018, с. 71, рис. 1]. Інша пам'ятка – могильник у Підгородді (рис. 2, 10) – розміщена близько 100 км у східному напрямку від пам'ятки в Коропужі, на території Опілля, для якої притаманна горбиста поверхня [Геренчук, Койнов, 1973, с. 8]. Крайне східне поховання локалізоване неподалік Завадинців, що лежить у межиріччі Дністра, Збруча та Південного Бугу. Крім цього, ця пам'ятка є крайньою серед усього ареалу пам'яток КШК, не тільки з вохрою [Сवेशніков, 1974, рис. 3].

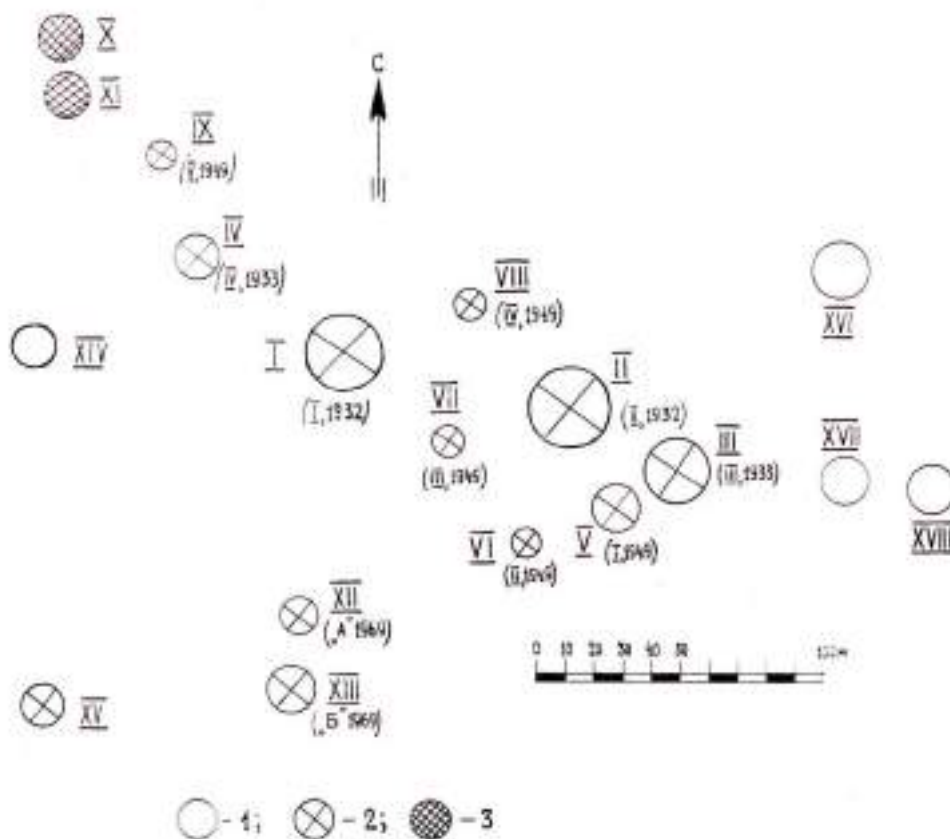

Рис. 3. Кульчиці. План курганного могильника в ур. Могилки (за Сवेशников, 1971)

Fig. 3. Kulchytsi. Plan of the barrow complex in Mohylky Place (by Сवेशников, 1971)

Нещодавно я вже проаналізувала поховання із вохрою на території Передкарпаття, тому детальному на цьому зупинятися не буду. Єдине зазначу, що часто в таких захороненнях виявляють дерев'яні конструкції у вигляді настилу чи перекриття, часто значних розмірами. Вохра фіксується як на рівні стародавнього горизонту, так і всередині поховань. Цією мінеральною речовиною вкривали тіло покійника та клали її окремі грудки поряд, подекуди у глиняному посуді. У випадках, коли збережені скелети, більша концентрація мінералу фіксується на голові. Тому припускаю, що в похованнях, де не збереглися кістки, її присутність у могилах позначає орієнтацію голови за сторонами світу. Сам же звичай посипати кістяки вохрою у захороненнях КШК на території північного Прикарпаття побутував від часу появи перших пам'яток КШК до середини III тис. до н. е. [Voitovych, 2023, p. 115–140]. Сьогодні ж до археологічної карти пам'яток заходу України подаю каталог курганних поховань КШК із вохрою, у якому зібрана інформація про всі відомі курганні поховання в середовищі цієї культури. На жаль, інформація про дослідження деяких поховань втрачена або доволі фрагментарна.

1. **Кульчиці**, Ралівська сільська громада, Самбірський р-н, Львівська обл. Курганний могильник в ур. Могилки розміщений за 1,5 км на південний схід від села. 19 сильно розораних курганів розміщувались уздовж хребта в оточені декількох невеликих водороздільних приток Дністра. Насипи розташовані на різній відстані один від одного. Впродовж 1932–1933 рр. Т. Сулімирський, В. Кобільник і М. Смішко розкопали 3 (кургани 1–3) [Кобільник, 1933, с. 32; Śmiszko, 1933, s. 24; Sulimirski, 1935, s. 21; 1968, p. 136–137; Завада, 1947, арк. 66, 117], Я. Пастернак – 1 курган (курган 4) [Пастернак, 1937, с. 251], у 1949 р. П. Завада дослідив 5 насипів (кургани 5–9)¹ [Свешніков, 1971, арк. 19; 1974, с. 30; 1977–1980, арк. 55], у 1969, 1971–1972 рр. І. Свешніков – 4 (кургани 12, 13, 15, 19) [Свешніков, 1969, арк. 1–21; 1970, арк. 1–6, табл. 1–4; 1971, арк. 19, 62, 64–65, 69, 72, 75, 77–81, 96; 1972, арк. 1–7, табл. 1–4; Свешніков, 1974, с. 30]. Вохра зафіксована під 7 курганами (кургани 1–4, 7, 8, 12) (рис. 3).

Рис. 4. Кульчиці, курган 1. Зразки вохри з рівня стародавньої поверхні. На час знімання – фонди Музею Бойківщина в Самборі. Автор фото (?) Костюк, 1948 р. Науковий архів ВА ІУ НАНУ

Fig. 4. Kulchytsi, barrow 1. Samples of ochre from the ancient surface. When it is taking pictures – holdings of Boikivschyna Museum in Sambir. Photo by (?) Kostyuk, 1948. Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine

Курган 1 діаметром 27 м і висотою 1,5 м. Насип із темного гумусу, інтенсивніший у нижній частині. Нижче виявлений захоронений чорнозем чорного кольору, товщиною 0,25 м. Материк представлений жовтою глиною і зафіксований на глибині 1,5 м. У кургані на первісному горизонті виявлено залишки вохри (рис. 4), глиняне денце, крем'яні відщеп і сокиру. Денце коричневого кольору, плоске, діаметром 6 см. Випал слабкий. Відщеп темно-сірого кольору, довжиною 3 см.

Під насипом кургану, у центральній частині, зафіксовано поховальну яму розмірами 1,7×0,8 м з орієнтацією південний захід – північний схід, завглибшки 0,55 м (заглиблена в материк на 0,15 м). Усередині поховання виявлено

¹ За нумерацією П. Завади, це кургани 1–5. Уніфікацію номерів насипів курганів у Кульчицях, що увійшла до наукового обігу, здійснив І. Свешніков.

злегка скорчений скелет на правому боці, орієнтований головою на південний захід. Кістяк посипаний вохрою, значна частина якої вкривала голову померлого. Залишки дерева (дуба) зафіксовані на відстані 15–20 см від скелета. Біля поховання виявлено крем'яну сокиру, прямокутну в перетині, виготовлену зі світлого кременю. Поверхня шліфована. Довжина виробу – 6,5 см, ширина леза – 4 см, обуху – 3,5 см, товщина – 2 см [Sulimirski, 1968, p. 136, fig. 15, 14; Завада, 1940-ві, Картотека, Кульчиці, арк. 7–8].

Курган 2 діаметром 28 м і висотою 0,6 м (рис. 5). Стратиграфічна колонка подібна до кургану 1. На рівні стародавнього горизонту виявлено амфору, крем'яну сокиру, ніж і кам'яну сокиру. Ніж на пластині довжиною 7,3 см і шириною 1,8 см, у перетині трапецієподібної форми. Кам'яна сокирка в перетині прямокутної форми, довжиною 11 см. Ширина леза – 3,5 см, обуха – 2,8 см. На поверхні помітні сліди від ужитку. Також виявлено 2 крем'яні скребки. Довжина одного – 3,5 см, ширина – 2,5 см, краї вкриті ретушшю. Довжина другого – 4,5 см, він ретушований.

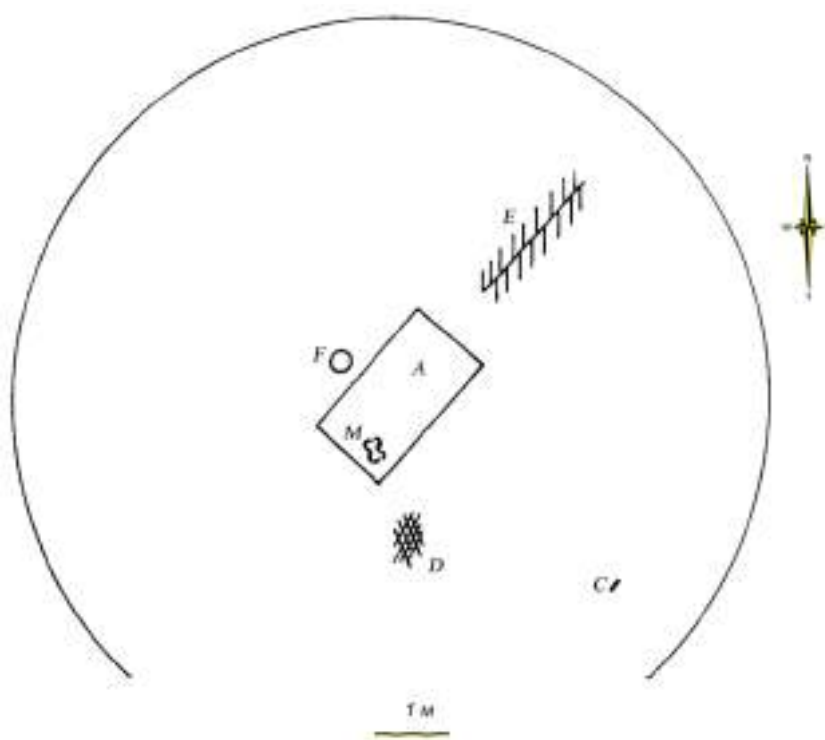

Рис. 5. Кульчиці, план курган 2 (умовні позначення: А – поховання; С – кам'яна сокира; D – залишки деревного вугілля; F – амфора; E – залишок тліну дубової доски (місце іншого поховання); М – вохра) (за Sulimirski, 1968)

Fig. 5. Kulchytsi, plan of barrow complex 2 (legend: A – burial; C – stone axe; D – remains of charcoal; F – amphorae; E – remains of oak board (place of another burial); M – ochre) (by Sulimirski, 1968)

На відстані 2,5 м на південь від центру знайдено велику кількість вугликів. За 2 м на північний схід від центру кургану розміщені 2 дерев'яні дошки довжиною 2 м і шириною по 0,5 м, орієнтовані по лінії північний схід – південний захід. Одна лежала на великому шматку каменю-пісковіку. Слідів скелета зверху на них не виявлено.

У центрі кургану на рівні стародавнього горизонту знайдено поховальну яму прямокутної форми, розмірами 2×1,2 м, з орієнтацією у просторі північний схід – південний захід. Глибина від рівня виявлення становить 0,65 м, і заглиблена вона в материк на 0,3 м. Слідів скелета не виявлено, проте можна припустити, що голова покійника лежала в напрямку

на південний захід, оскільки тут знайдено вохру. На відстані 0,1 м від дна зафіксовано шар дубових колод. Біля поховальної ями, при північно-західній стінці, виявлено амфору із двома вушками, розміщеними на лінії максимальної опуклості тіла, темно-жовтого кольору (рис. 6). Вінця низькі, злегка відхилені назовні. Випал слабкий. Висота посудини – 16 см, діаметр вінець – 8,5 см, дна – 7 см, максимальна опуклість тіла – 18,5 см, довжина вушка – 3 см [Sulimirski, 1968, р. 136, plan 30, 2; plate 5, 4; fig. 15, 17; Завада, 1940-ві, Картотека, Кульчиці, арк. 9–11].

Рис. 6. Кульчиці. Кубок із кургану 1 (ур. Війтова гора) й амфора з кургану 2 (ур. Могилки). На час знімання – фонди Музею Бойківщина в Самборі. Автор фото (?) Костюк, 1948 р. Науковий архів ВА ІУ НАНУ

Fig. 6. Kulchytsi. Goblet from barrow 1 (Viytova Hora Place) and amphorae from barrow 2 (Mohylky Place). When it is taking pictures – holdings of Boikivschyna Museum in Sambir. Photo by (?) Kostyuk, 1948. Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine

Курган 3 сильно розораний, діаметром 24 м, висотою 0,5 м. Первісний діаметр насипу становив 15 м. Стратиграфічні нашарування подібні до курганів 1–2. На різній глибині в насипі виявлено фрагменти вугликів і неорнаментованого посуду червоного кольору, що походили, найвірогідніше, від амфори. Серед посуду один фрагмент належав вінцям амфори коричневого кольору, слабого випалу (рис. 7, 2). Зовнішня поверхня знахідки оздоблена трьома заглибленими жолобками. Ці фрагменти посуду виявлені у східній частині насипу. 3 м на північ від кераміки знайдено скупчення вугілля, а між посудом і вугіллям – великі шматки вохри (рис. 7, 1). Найімовірніше, що в цій частині кургану розміщувалося поховання, сліди якого не збереглися. На відстані 3 м на південний схід від центру кургану виявлено поховання розмірами 2,4×1,2 м, орієнтоване по лінії північний схід – південний захід. Глибина поховання від рівня виявлення становить 0,65 м (укопане в материк на 0,35 м). У північно-східній частині поховальної ями поставлено глиняний кубок, верхня частина якого багато орнаментована: під вінцями – 2 пари смуг подвійного шнура. Від нижньої відходять пучки вертикальних відтисків, у кожній із яких по 4 смуги. У південній частині поховання виявлено розбиту кам'яну сокиру, у центральній – 2 крем'яні наконечники до стріл, скребок і сокиру. Кам'яна сокира довжиною 11 см, поверхня груба, лезо тупе. Крем'яні наконечники із вгнутою основою, довжиною 1,7 см.

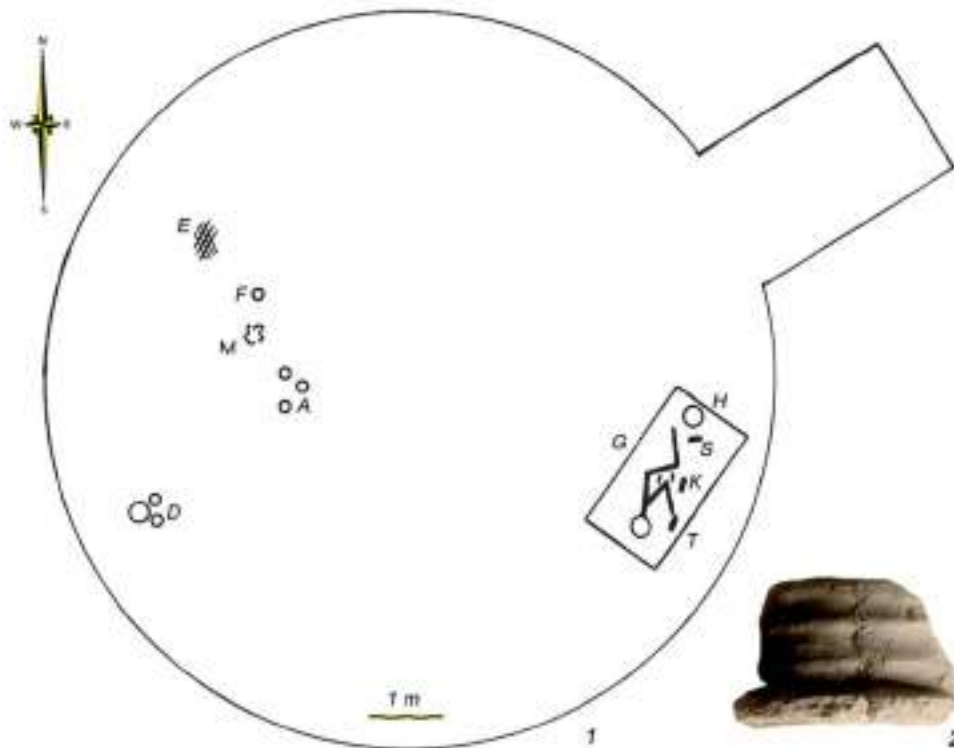

Рис. 7. Кульчиці. 1 – План кургану 3 (умовні позначення: A, D, F – фрагменти амфори, зафіксованої на різних глибинах у насипі кургану та стародавньому горизонті; E – вугілля; G – поховання; H – кубок; K – два крем’яні наконечники до стріл і скребок; S – крем’яна сокира; T – пошкоджена кам’яна свердлена сокира); 2 – фрагмент вінець амфори зі східної частини кургану 3 (за: 1 – Sulimirski, 1968; 2 – Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 7. Kulchytsi. 1 – Plan of barrow 3 (legend: A, D, F – fragments of amphorae, recorded on different depths in the mound of the barrow and the ancient surface; E – charcoal; G – barrow; H – goblet; K – two flint arrowheads and scraper; S – flint axe; T – damaged flint drilled axe); 2 – fragment of rim of amphorae from the eastern part of barrow 3 (by: 1 – Sulimirski, 1968; 2 – Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

Верхів’я одного виробу пошкоджене. Крем’яна сокира лінзоподібної у плані форми, довжиною 9 см, зі звуженим обухом і розширеним лезом. Поверхня при лезі шліфована. Ширина леза – 4,5 см, обуха – 2,5 см, товщина сокирки – 1,5 см. Слідів скелета не виявлено. Однак, судячи з локалізації знахідок у могилі, померлий лежав у злегка скорченій позиції на правому боці, головою на південний захід. Усередині поховання залишків вохри не виявлено [Sulimirski, 1968, p. 136–137, plan 30, 1, fig. 16, 14; Завада, 1940-ві, Картотека, Кульчиці, арк. 12–15].

Курган 4 – 20 м у діаметрі. Розкопаний частково. У насипі виявлено декілька фрагментів кераміки й вугликів. Поховальна яма розміщена в центральній частині, овальної у плані форми (рис. 8). Слідів скелета не простежено. На дні поховання зафіксована вохра. На рівні стародавнього горизонту – 2 крем’яні скребки [Пастернак, 1937, с. 251; Sulimirski, 1968, p. 137].

Курган 7 діаметром 10 м і висотою 1,4 м. У північно-східній частині насипу на глибині 0,75 м від поверхні зафіксовано слід від вогнища, у яке входило деревне вугілля, поряд знайдено фрагменти кераміки. У західній частині на цій же глибині виявлено плитку, виготовлену з каменю-пісковика, та фрагменти 2 посудин. У південно-західній на рівні материка, на глибині 1,6 м від верху насипу, зафіксовано контури прямокутної могильної ями

Рис. 8. Кульчиці. Поховання з кургану 4. Фото Я. Пастернака (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 8. Kulchytsi. Burial from Barrow 4. Photo by Ya. Pasternak (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

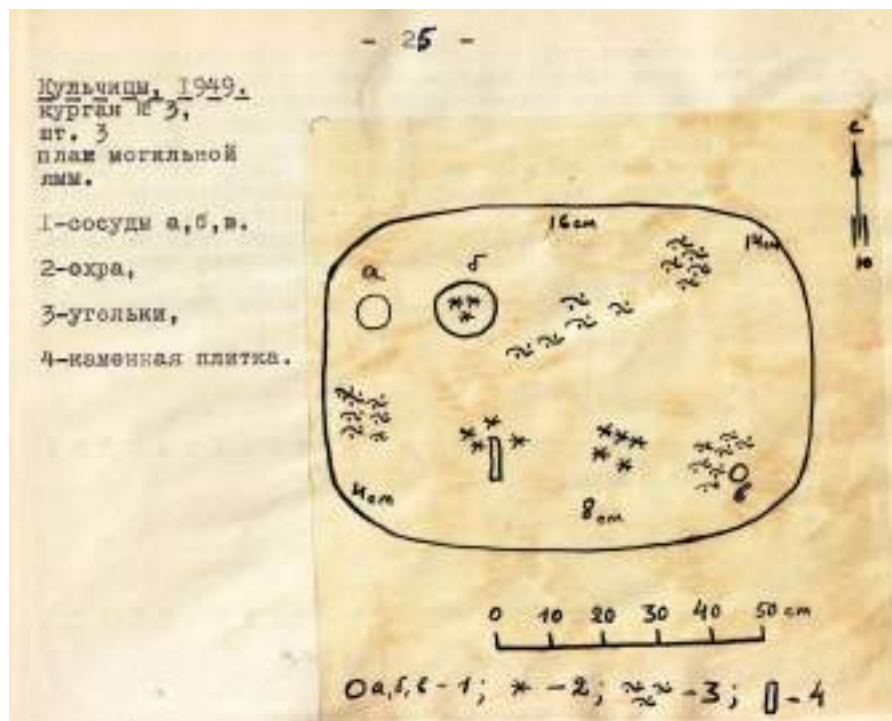

Рис 9. Кульчиці, план поховання з кургану 7 (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 9. Kulchytsi, plan of burial from barrow 7 (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

розмірами 0,65×0,9 м, заглиблену в материк на 0,16 м та орієнтовану по лінії захід–схід (рис. 9). Над похованням виявлено кубок, орнаментований у верхній частині горизонтальними відтисками шнура. На дні захоронення зафіксовано слід від посипаного вохрою кістяка, орієнтованого головою на захід. Усередині поховальної ями, у північно-західному куті, перебували дрібні вуглики, невелика плитка (рис. 10, 1), амфора незначних розмірів (рис. 10, 2) і мисочка з вохрою (рис. 10, 3). У південно-східному – зафіксовано нижню частину кубка (рис. 10, 4) [Свешников, 1971, арк. 64].

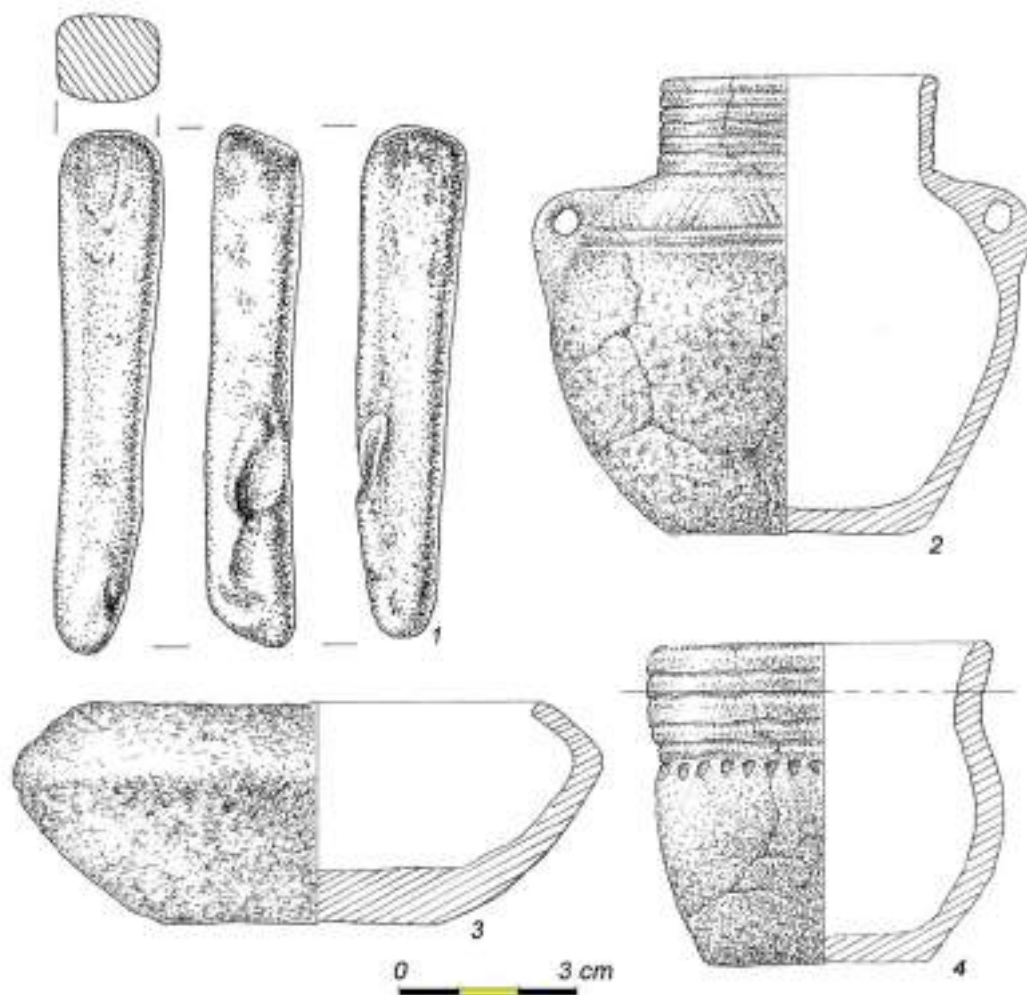

Рис 10. Кульчиці, курган 7. Вироби з каменю (1) та кераміки (2–4)

Fig. 10. Kulchytsi, barrow 7. Stone artifacts (1) and ceramic ware (2–4)

Курган 8 діаметром 10 м і висотою 0,25 м. Під насипом, у північно-східній частині, на глибині 0,6 м від поверхні, виявлено 3 об'єкти, які виділялися темним (чорним) забарвленням. Яма 1 шириною 0,3–0,4 м та довжиною 0,76 м, заглиблена від рівня виявлення на 0,1 м. Яма 2 шириною 0,24–0,34 м, довжиною 0,95 м, завглибшки 0,12 м. Вона розміщена на відстані 1 м на північний захід від ями 1. Яма 3 зафіксована на віддалі 1 м від ями 2 на південний схід, розмірами 0,47×0,65 м та завглибшки 0,09 м. Між трьома ямами, на рівні материка знайдено фрагменти амфори та ще двох посудин (рис. 11). Відомо, що під курганом, у похованні, виявлено грудки вохри (рис. 12), які зберігалися в Інституті суспільних наук АН УРСР, однак інформація з описом самого поховання втрачена [Науковий архів ВА ІУ НАНУ. Фонд І. Свешнікова].

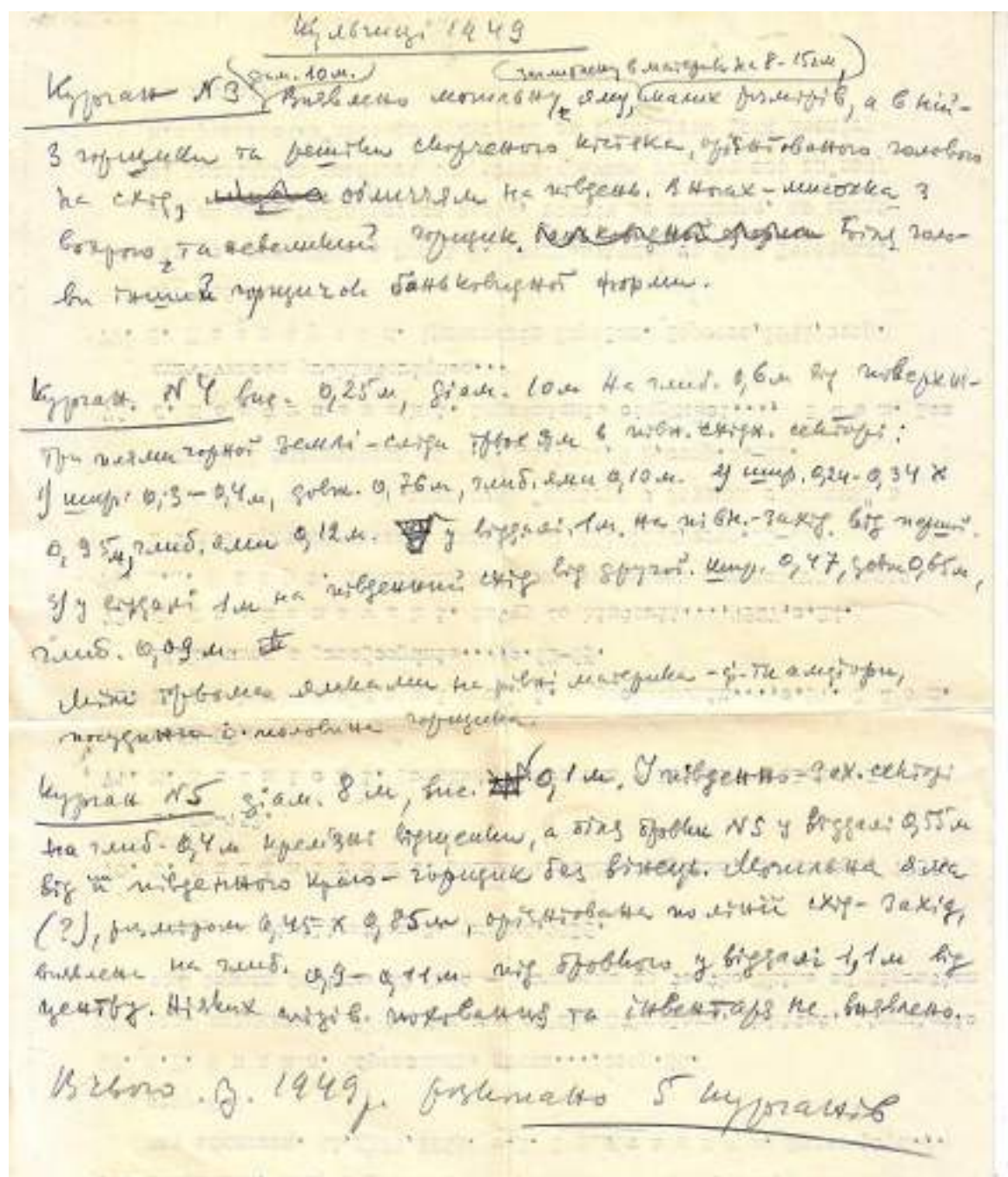

Рис. 11. Кульчиці. Описи курганів 7–9 (3–5 за П. Завадою) з фонду І. Свешнікова (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 11. Kulchytsi. Descriptions of barrows 7–9 (3–5 by П. Завада) from collection of I. Sveshnikov (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

Курган 12 діаметром 13 м і висотою 0,64 м від рівня сучасної поверхні. Південно-західна частина насипу пошкоджена невеликою ямою (1,5×2 м). Стратиграфічні нашарування насипу такі: 1 – шар чорнозему потужністю 0,18–0,3 м; 2 – сіра земля із вмістом значної кількості глини жовтого кольору, потужністю 0,32–0,42 м; 3 – первісний гумус, товщина якого становить 0,2 м;

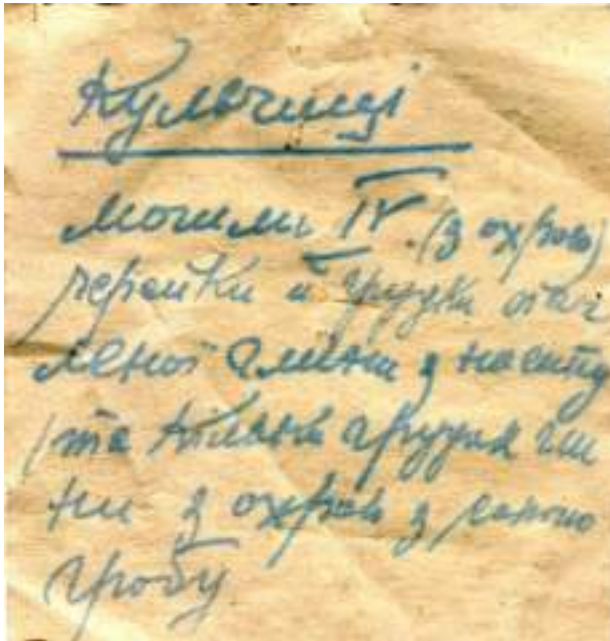

Рис. 12. Супровідна картка до матеріалу з кургану 8 у Кульчицях (4 за П. Завадою), де зазначена наявність вохри в похованні (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 12. Accompanying card for material from barrow 8 in Kulchytsi (4 by П. Завада), where the presence of ochre in burial is indicated (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

північно-західному секторі, зафіксовано слід округлого об'єкта діаметром 0,8 м і завглибшки 0,98 м від верху насипу. Заповнення складалося з чорного шару із значною кількістю попелу. На рівні стародавнього горизонту в південно-західній частині кургану знайдено розбиту амфору опуклої форми, з рівним дном і двома петельчастими вушками, циліндричною шийкою, що плавно розширюється вгору. Шийка та поверхня вушок орнаментована кенелюрами. Діаметр вінець – 12,2 см, висота – 18 см, максимальна опуклість тіла – 19 см, діаметр денця – 8 см. Поверхня посудини світло-коричневого кольору, заглажена. Керамічна маса з домішкою піску. У південно-східній частині кургану, неподалік центру, на рівні стародавнього горизонту, на глибині 0,75 м від верху насипу, відкрито поховання прямокутної форми із заокругленими кутами, розмірами 1×1,7 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід (рис. 13). На дні поховальної ями, на глибині 1,2 м від верху насипу, зафіксовано потужний шар вохри, який формою нагадував контури захороненого, що був орієнтований головою на південний захід. Ліва рука покладена впоперек живота, спрямована до плеча. Кістки та супровідний інвентар не збереглися. Навкруги поховальної ями розміщений викид материкової глини [Свешніков, 1969, арк. 2–15; 1970, арк. 2–4, табл. 2].

2. Велика Озими́на, Новокалінівська міська громада, Самбірський р-н, Львівська обл. Курганний могильник із двох насипів, розміщений на межі земель с. Городище в широкій долині р. Бистриці. У 1932 р. Т. Сулімівський розкопав 2 насипи, які відкрив В. Кобільник [Кобільник, 1933, с. 32; Sulimirski, 1935, s. 22; Завада, 1947, арк. 117]. Вохра виявлена в кургані 2.

Курган 2 розміщений на відстані 20 м на північ від кургану 1. Діаметр насипу – 21 м, висота – 0,6 м. Насип складався із дуже сипучого неоднорідного гумусу. Нижче – твердий

4 – материк (жовта глина). У західній частині кургану на глибині 0,2 м від верху виявлено невелике вогнище діаметром 0,75 м. Тут зафіксовано деревне вугілля та попіл. Окремі вуглики на його місці трапляються до глибини 0,4 м. У північно-східній частині насипу на глибині 0,35 м досліджено округлої форми об'єкт діаметром 1,25 м і завглибшки 0,8 м від сучасної поверхні. Його заповнення складалося зі сірого ґрунту, де знайдено чотири фрагменти кераміки цеглястого кольору, серед яких виділяється вінець, орнаментований горизонтальними відтисками шнура. Неподалік північно-східного краю насипу на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні зафіксовано 5 фрагментів кераміки темно-коричневого кольору та фрагмент ножа, виготовленого на пластині зі сировини туронського походження. У північній частині насипу на глибині 0,6 м від рівня денної поверхні на відстані 5,5 м від центру виявлено фрагмент зернотерки, виготовленої з жовто-сірого пісковика. Розміри – 19×12×5 см. Усі сторони, крім робочої поверхні, оббиті. Рівень стародавньої поверхні зафіксований на глибині 0,75 м від верху кургану. Тут, у

Рис. 13. Кульчиці, курган 12. Вигляд на поховання на рівні виявлення (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)
Fig. 13. Kulchytsi, barrow 12. View on the barrow on the surface of discovery (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

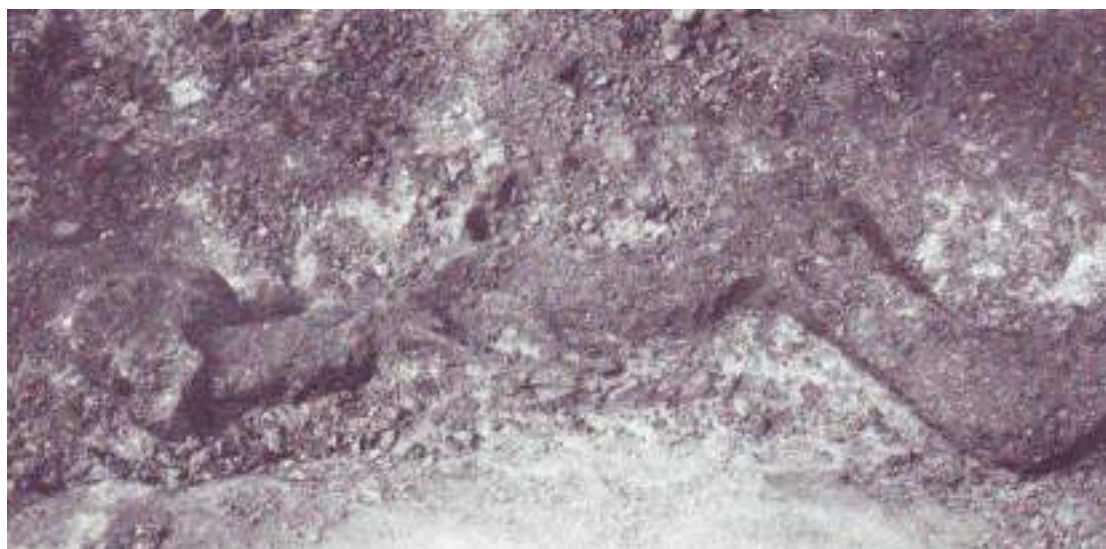

Рис. 14. Велика Озими́на, курган 2. Поховання (за Sulimirski, 1968)
Fig. 14. Velyka Ozymyna, barrow 2. Burial (by Sulimirski, 1968)

гумус, що переходив у материк. У верхній частині насипу виявлені маленький відщеп і скам'янілий ріг, а також крем'яний ніж довжиною 8 см й уламки глиняного посуду, зовнішня поверхня яких світла, внутрішня – чорна. Майже по центру кургану знайдено поховання наближеної до прямокутної форми, розмірами 1,9×1,1–0,85 м і глибиною 0,6 м. Дно поховальної ями вкопане в материк. Тут перебував погано збережений, злегка скорчений, на правому боці, скелет. Череп зберігся добре, орієнтований на південний захід (рис. 14). Біля

черепа та грудей виявлено декілька шматків вохри, а сам кістяк вкритий нею. У нижній частині поховання – шар колод [Sulimirski, 1968, p. 138, plan 30, 3, plate 1, 1; Завада, 1940-ві, Картотека, Озими́на, арк. 2].

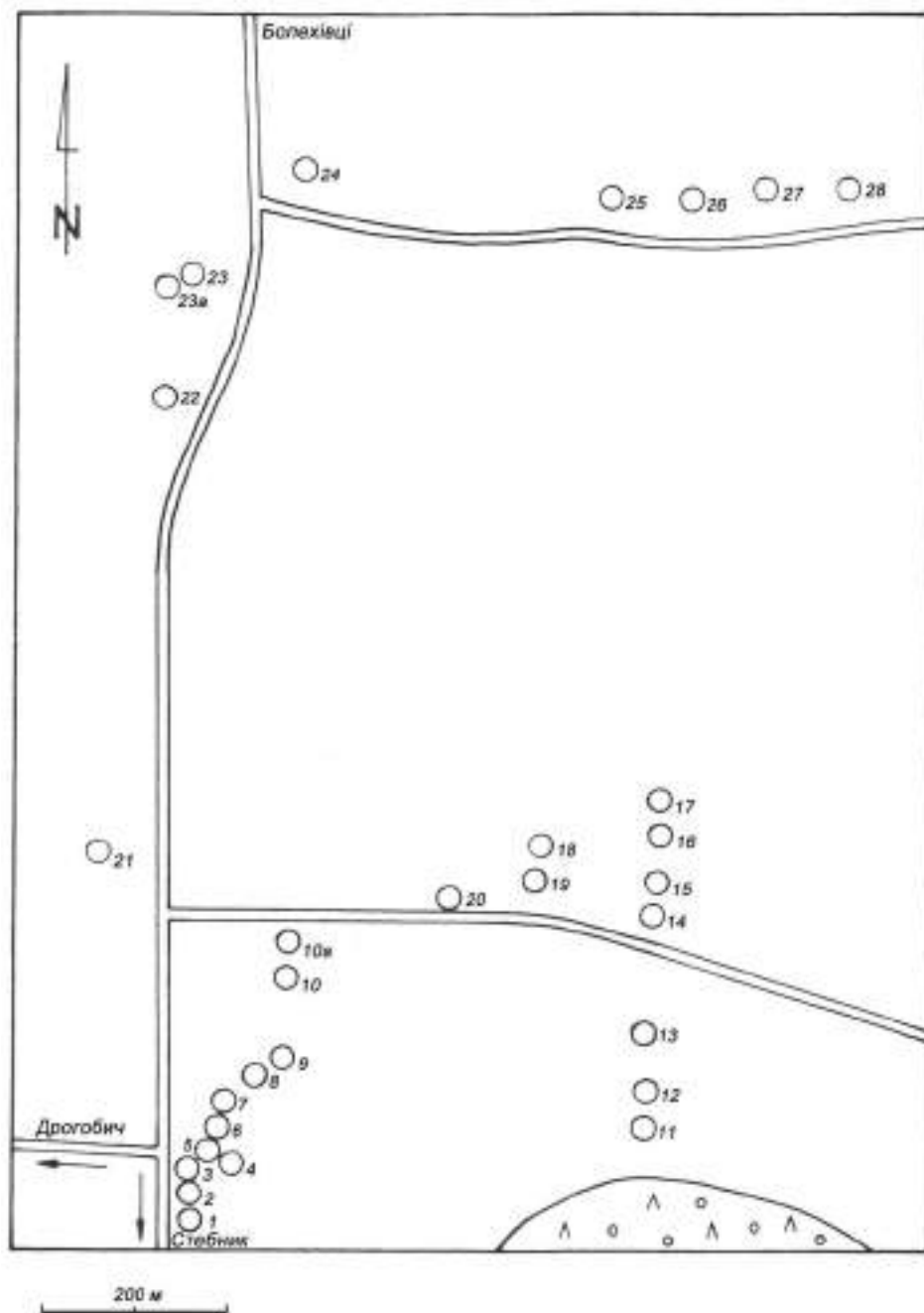

Рис. 15. Болехівці, ур. Могилки. План курганного могильника (за Свешніков, 1976)

Fig. 15. Bolekhivtsi, Mohylky Place. Plan of the barrow burial ground (by Свешніков, 1976)

3. Болехівці, Дрогобицька міська громада, Дрогобицький р-н, Львівська обл. У 1973 р. В. Козак виявив курганний могильник в ур. Могилки, який складався з понад 30 насипів, розміщених обабіч дороги Стебник–Болехівці. Близько 20 насипів розташовані праворуч цієї дороги, 4 – ліворуч. Могильник складається із 2 груп курганів: південної та північної. Більшість

насипів локалізовані в південній. До північної, розміщеної біля с. Болехівці, входило близько 8 курганів (рис. 15). У 1976 р. І. Свешніков і В. Козак дослідили 10 південної групи (нумерація подана з півдня на північ) [Свешников, Козак, 1977, с. 370]. У 1977 р. досліджено ще 2 насипи цього могильника (кургани 13, 14) [Свешников, 1978b, с. 45–47; Свешников и др., 1978, с. 385]. Насипи на полі ледь простежуються – сильно знівельовані оранкою. Повторно пам'ятку обстежили 1993 р. учасники Українсько-польської археологічної експедиції [Грибович та ін., 1996, с. 15; Цигилик, 1995, с. 103]. Вохра зафіксована у 8 курганах (кургани 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14).

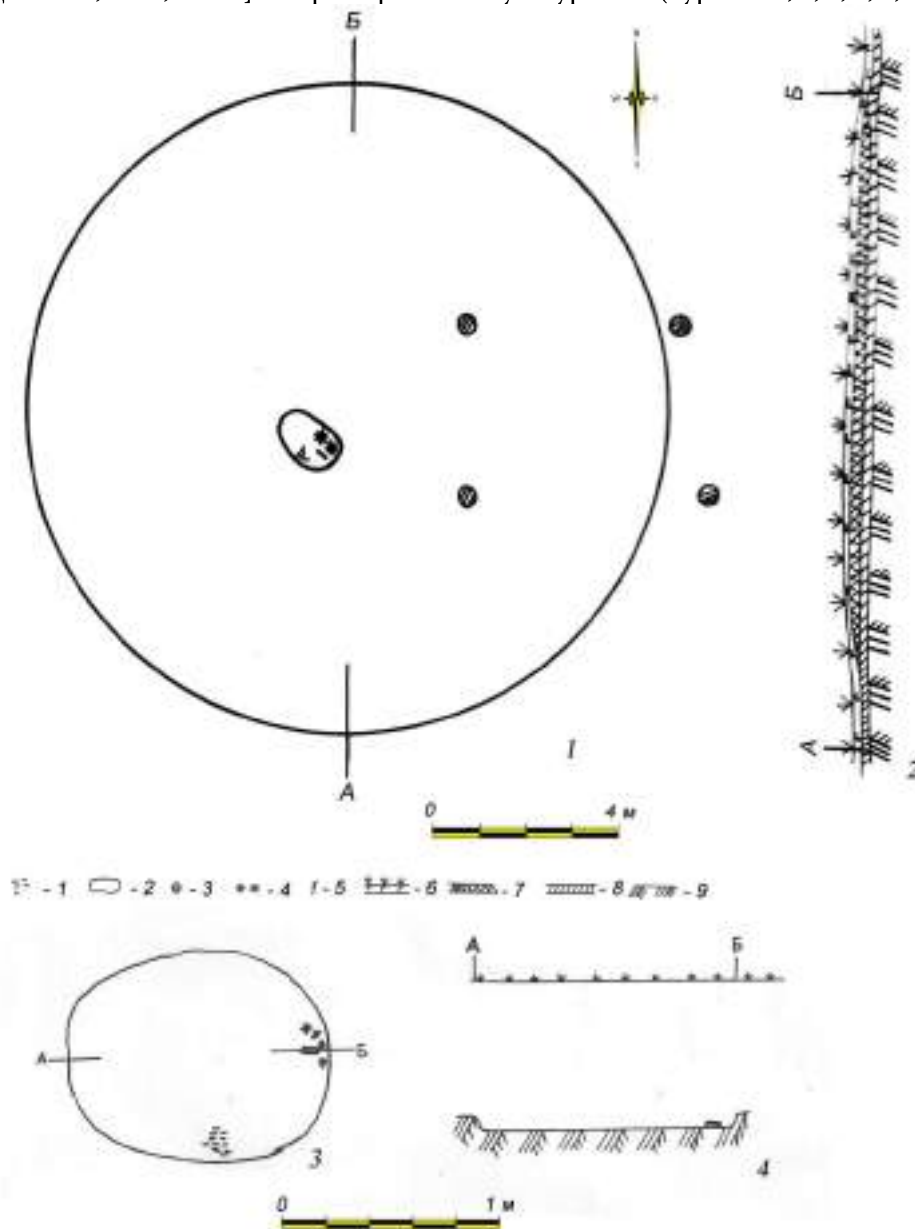

Рис. 16. Болехівці, курган 2. План (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) (умовні позначення: 1 – шматки вугілля; 2 – поховальна яма; 3 – сліди від стовпів; 4 – вохра; 5 – крем'яний ніж; 6 – гумус; 7 – насип кургану; 8 – шар суглинку; 9 – материк (за Свешніков, 1977)

Fig. 16. Bolekhivtsi, barrow 2. Plan (1), stratigraphic profile (2), plan (3), and profile of burial pit (4) (Legend: 1 – pieces of charcoal; 2 – burial pit; 3 – traces of pillars; 4 – ochre; 5 – flint knife; 6 – humus; 7 – barrow mound; 8 – layer of clayish soil; 9 – bedrock (by Свешніков, 1977)

Курган 2 розміщений за 16 м на північний схід від кургану 1. Насип округлої форми діаметром 14 м і висотою 0,45 м. Сильно розораний. Стратиграфія така: гумус (орний чорнозем) товщиною 0,2 м, нижче залягав неоднорідний перемішаний ґрунт сірого кольору потужністю 0,25 м. Під цим шаром простежено спресований суглинок темно-коричневого кольору, товщиною 0,2 м. Материк представлений світло-жовтою глиною з мармуровими прожилками. За 0,6 м на північний захід від центру кургану на глибині 0,65 м від верху насипу виявлено поховальну яму, орієнтовану по лінії схід–захід із відхиленнями до північного заходу й південного сходу. Поховання овальної форми, розмірами 0,9×1,2 м. Нижня частина об'єкта незначно заглиблена в материк. У південно-східній, на дні, виявлено скупчення червоної вохри, поряд з якою розміщений ніж, виготовлений із туронського кременю темно-сірого забарвлення. Краї леза ножа із зовнішньої сторони покриті ретушшю, нанесеною в один ряд. Довжина ножа – 7,3 см, ширина – 2 см. Слідів кістяка не виявлено. У заповненні поховання траплялися шматки вохри, що утворювали невелике скупчення у його південній частині (рис. 16). На схід від центру кургану виявлено 4 округлі стовпові ями діаметром 0,35–0,4 м, заглиблені на 0,1 м у ґрунт від рівня їхнього виявлення. Вони утворювали прямокутник, розмірами 4,9×5,1 м. Ця споруда раніша від кургану або ж могла бути споруджена одночасно з насипом. Поряд північно-західної стовпової ями виявлено 2 шматки червоної вохри [Свешніков, 1977, арк. 7, табл. II, III, I; III, III, IV; V, I; XIII, 10].

Рис. 17. Болехівці, курган 3. Загальний вигляд на курган на початку досліджень (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 17. Bolekhivtsi, barrow 3. General view on the barrow at the beginning of research (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

Курган 3 перебував за 50 м на північний схід від кургану 2. У 1975 р. на його поверхні виявлено фрагмент від глиняної посудини, яку відносять до КШК. Перед початком робіт на поверхні знайдено фрагмент від ліпного горщика й уламок скребка на відщепі, виготовленого з туронського кременю. Поверхня скребка вкрита жорновою кіркою, а на зовнішній стороні,

дугасто сформований, нанесена ретуш. Біля основи кургану зафіксовано фрагмент ножа на пластині, довжиною 3 см. На одній стороні помітні сліди полірування від ужитку, на другій – нанесена дрібна ретуш.

Насип кургану 3 округлої форми діаметром 20 м і висотою 0,66 м (рис. 17). Стратиграфічна колонка така: орний шар – 0,25 м, нижче – темно-сіра земля товщиною 0,35 м (насип кургану). Під нею виявлено похований чорнозем і коричневий суглинок товщиною 0,15 м, нижче – материк. Під насипом кургану, майже по всій його площі, трапляються дрібні вуглики і фрагменти кераміки, що на стародавньому горизонті місцями утворювали скупчення. У південно-західному секторі виявлено природне пониження ґрунту, заповнене сірою землею. Тут відкрито залишки вугликів і дрібні фрагменти кераміки, зовнішня поверхня яких червоного кольору, внутрішня – чорного. У південно-східному секторі зафіксовано декілька відщепів із туронського кременю. На відстані 1,6 м на південний захід від центру кургану виявлено поховання овальної форми. Розміри – 0,7×1,3 м. Захоронення орієнтоване по лінії північний схід – південний захід. Контури простежені на рівні материка на глибині 0,75 м від верху кургану й завглибшки 0,4 м від рівня виявлення. Стінки прямі (рис. 18). Заповнення складалося з чорної землі із вмістом вугликів та відщепу аморфної форми (кремінь туронський). Супровідного інвентарю, крім відщепу, не виявлено. На дні знайдено скупчення вохри, що позначала контури кістяка, який не зберігся [Свешніков, 1977, арк. 8–9, табл. III, V, VI; IV, I, II; V, 2; XIII, 9].

Рис. 18. Болехівці, курган 3. Поховання (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 18. Bolekhivtsi, barrow 3. Burial (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

Курган 5 розміщений на відстані 16 м на північний схід від кургану 4. Насип діаметром 20 м і висотою 0,86 м. Стратиграфічна колонка така: 1 – орний чорнозем потужністю 0,3 м; 2 – сіра земля (насип кургану) товщиною 0,5 м; 3 – захоронений шар ґрунту (темно-коричневий суглинок) потужністю 0,16 м; 4 – материк. На стародавньому горизонті в кількох місцях траплялися скупчення вугликів і дрібної кераміки. Фрагменти цеглястого кольору ззовні та

чорного зі середини. Керамічне тісто з домішкою піску та шамоту. На рівні стародавнього горизонту на відстані 0,9 м на південний захід від центру кургану виявлено декілька шматків червоної вохри. Жодних слідів поховання не знайдено [Сवेशніков, 1977, арк. 13–14, табл. VII, I, II].

Курган 7 виявлений на відстані 65 м на північний схід від кургану 4. Діаметр – 28 м, висота – 0,86 м. Стратиграфічна колонка така: 1 – орний чорнозем товщиною 0,3 м; 2 – сіра земля (насип кургану), товщина якої – 0,36 м; 3 – похований чорнозем і коричневий суглинок товщиною 0,2 м; 4 – материк. Перед початком робіт на поверхні насипу виявлено фрагмент кераміки, зовнішня поверхня якого темно-коричневого кольору, внутрішня – чорного зі слідами затирання. Керамічна маса з домішкою піску. Під насипом кургану, на рівні стародавнього горизонту, всюди траплялися фрагменти вугликів, що місцями утворювали скупчення, подекуди – уламки кераміки. У західній частині кургану на стародавньому горизонті виявлено відщеп із нанесеною з однієї сторони односторонньої ретушшю, виготовлений зі сірого туронського з чорними плямами кременю. На відстані 0,75 м на південний схід від центру, на глибині 0,86 м від верху кургану, на рівні материка, зафіксовано овальної форми поховальну яму, орієнтовану по лінії південний захід – північний схід, розмірами 1,9×1,2 м. Стінки прямі, зі слідами від знаряддя, яким було викопано яму (повздовжні й поперечні смуги). Заповнення об'єкта легко відділялося від стінок ями. Дно рівне, залягало на глибині 0,35 м від рівня виявлення об'єкта (1,21 м від вершини насипу). На стінках і дні поховальної ями помітні сліди дії вогню. Дно злегка рожевого кольору. Загалом стінки поховання значно твердіші від найближчого оточення. Заповнення складалося з насиченої чорної землі із вмістом вугликів і попелу. Біля північно-східного краю поховання лежали 3 більші шматки вугілля – залишки від обгорілого стовпа й дошки (плахти). Дно поховання вкрите шаром вохри (проте нерегулярним). Більше її скупчення виявлено біля південно-західного краю. Слідів інвентарю та кістяка не знайдено [Сवेशніков, 1977, арк. 15–16, табл. VIII, III, IV; IX, I, II; X, I].

Курган 9 розміщений на відстані 35 м на північний захід від кургану 7. Насип діаметром 16 м і висотою 0,32 м. Він сильно розораний, виділявся від найближчого оточення сірим забарвленням. Стратиграфія нашарувань така: 1 – сіра земля (насип кургану), товщина якої 0,3 м; 2 – стародавній похований чорнозем (0,15 м); 3 – материк (жовта глина з червоним забарвленням). На рівні стародавнього горизонту траплялися дрібні фрагменти кераміки з поверхнею коричневого кольору в поганому стані збереження.

Керамічна маса з домішкою шамоту й органіки. Також на стародавньому горизонті відкрито 2 пластини без слідів ретуші. Одна виготовлена зі сірого з чорними плямами волинського кременю, друга – з чорного матового. На відстані 1,03 м від центру кургану в південно-західному напрямку на рівні материка, на глибині 0,45 м, знайдено овальної форми поховальну яму розмірами 0,65×0,95 м. Захоронення орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Стінки прямі, дно рівне, виявлене на глибині 0,25 м від рівня фіксації (0,7 м від верху насипу).

На дні простежено декілька шматків червоної вохри та більший шматок деревного вугілля, а в південно-західній її частині стояв дуже погано збережений горщик (рис. 19). Від нього залишилися тільки дрібні фрагменти з коричневою заглаженою поверхнею. Деякі уламки орнаментовані відтисками тонкого шнура та смугою трикутних насічок. Над посудинкою стверджено більшу концентрацію вохри. Слідів скелета не виявлено [Сवेशніков, 1977, арк. 17, табл. IX, III, IV; XI, I, II].

Курган 10 розміщений за 50 м на північний схід від кургану 8. Діаметр – 40 м, висота – 1,25 м. Він, як і попередні насипи, розміщений на гребні гряди, що тягнеться з південного заходу на північний схід. Стратиграфія кургану така: 1 – орний чорнозем (0,3 м); 2 – насип кургану (сіра земля) товщиною 0,9 м; 3 – похований гумус і шар темно-коричного суглинка, потужністю 0,05 м; 4 – материк. Під насипом виявлено 3 поховання (рис. 20).

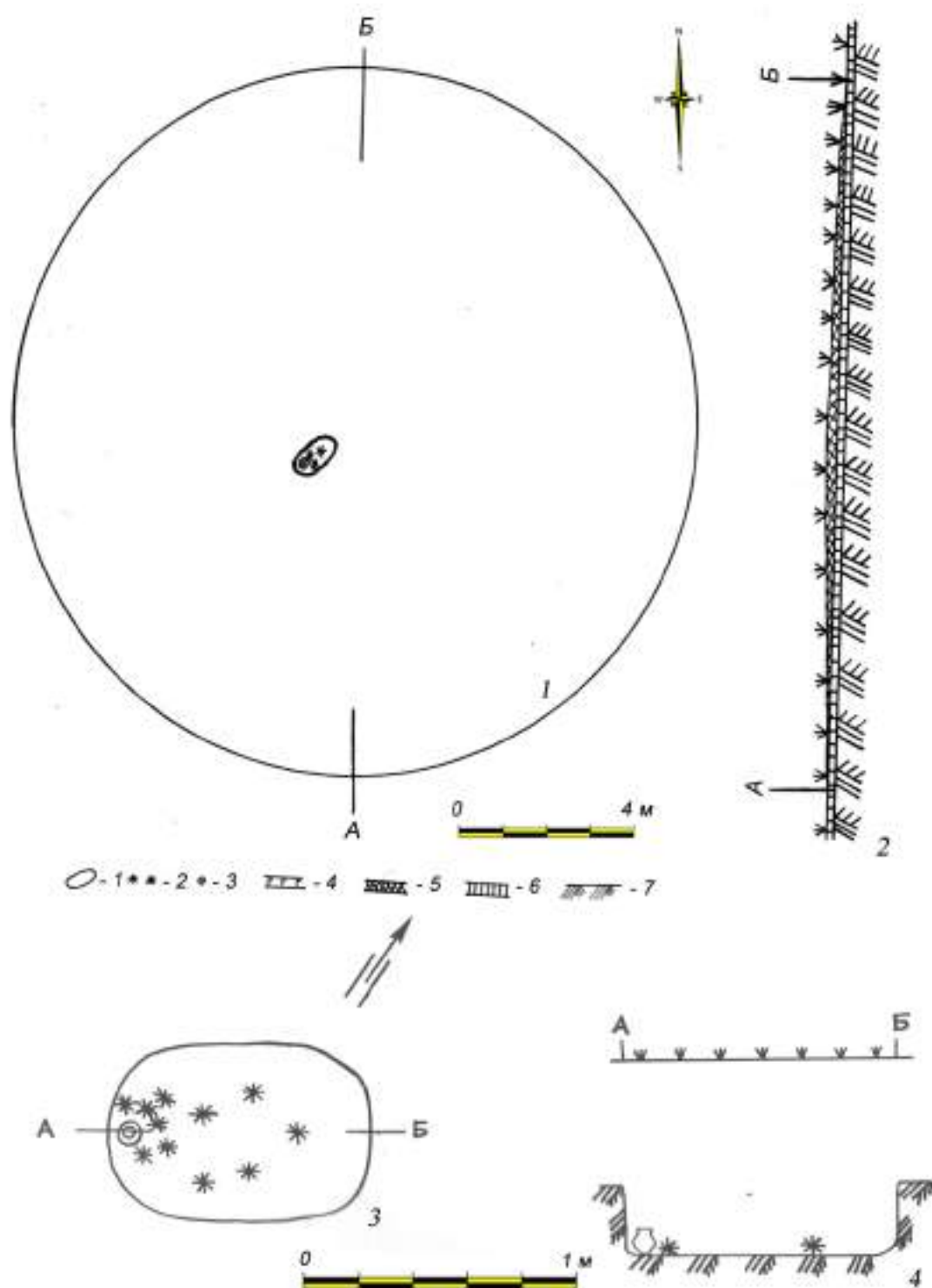

Рис. 19. Болехівці. План кургану 9 (1), стратиграфічний профіль (2), план (3) і профіль поховальної ями (4) з кургану 9 (умовні позначення: 1 – поховальна яма; 2 – вохра; 3 – посуд; 4 – гумус; 5 – насип кургану; 6 – шар суглинку; 7 – материк) (за Сवेशніков, 1977)

Fig. 19. Bolekhivtsi. Plan of barrow 9 (1), stratigraphic profile (2), plan (3), and profile of burial pit (4) from barrow 9 (legend: 1 – burial pit; 2 – ochre; 3 – ceramic ware; 4 – humus; 5 – barrow mound; 6 – layer of clayish soil; 7 – bedrock) (by Сवेशніков, 1977)

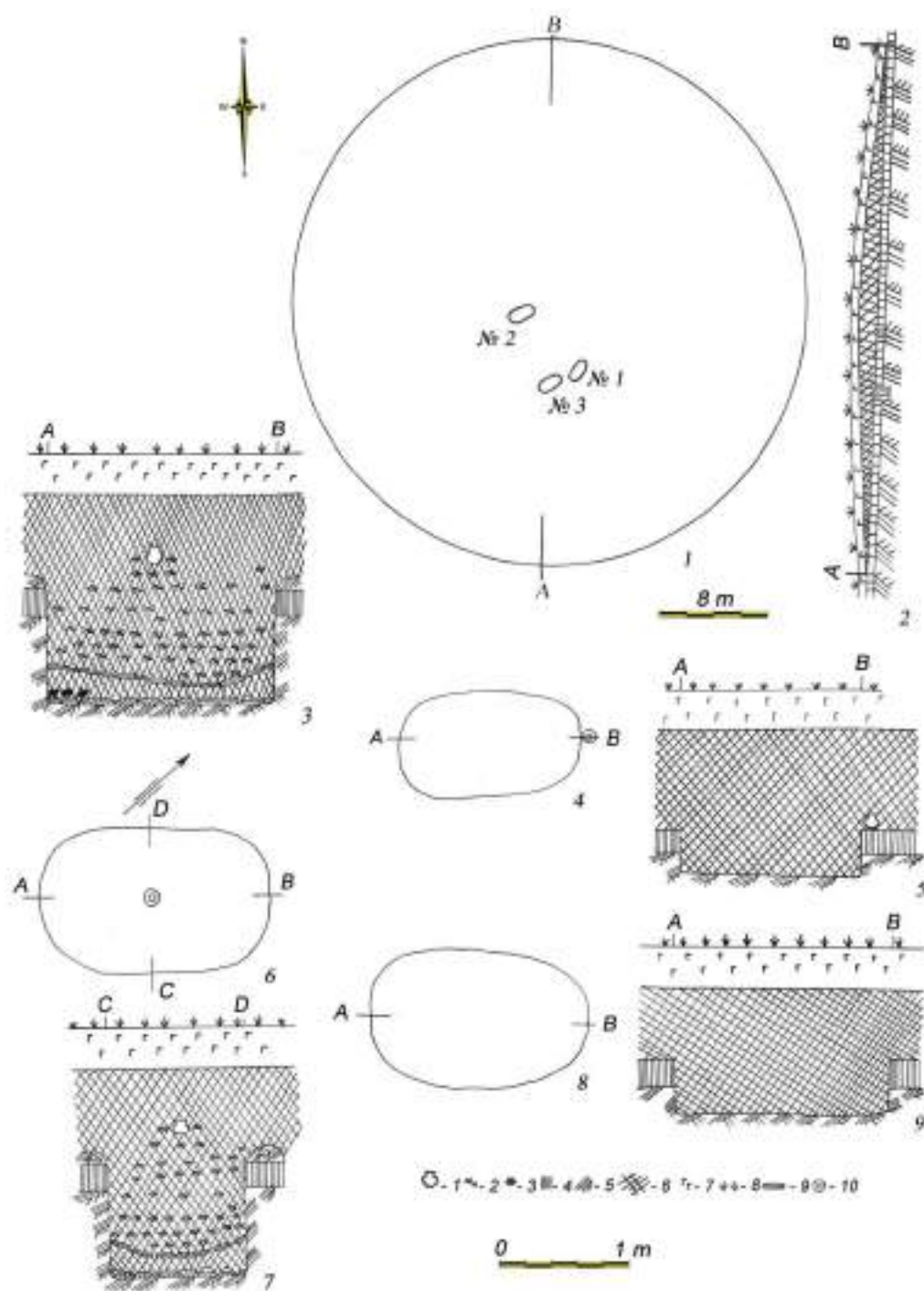

Рис. 20. Болехівці. План кургану 10 (1), стратиграфічний профіль (2), плани та профілі поховань кургану 10: 3, 6, 7 – поховання 2; 4, 5 – поховання 3; 8, 9 – поховання 1. Умовні позначення: 1, 10 – посуд; 2 – шматки вугілля; 3 – вохра; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – заповнення поховань; 7 – гумус; 8 – рівень денної поверхні; 9 – шматки дерева (за Сवेशніков, 1977)

Fig. 20. Bolekhivtsi. Plan of the barrow 10 (1), stratigraphic profile (2), plans and profiles of burials of the barrow 10: 3, 6, 7 – burial 2; 4, 5 – burial 3; 8, 9 – burial 1. Legend: 1, 10 – ceramic ware; 2 – pieces of charcoal; 3 – ochre; 4 – clayish soil; 5 – bedrock; 6 – filling of burials; 7 – humus; 8 – modern surface; 9 – pieces of wood (by Сवेशніков, 1977)

Поховання 1 зафіксоване за 6 м на південний схід від центру кургану на глибині 1,2 м – у шарі передматерикового суглинку коричневого кольору. Захоронення овальної форми, розмірами 1×1,65 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Дно зафіксоване на глибині 0,4 м від рівня виявлення. Заповнення складалося з чорного твердого шару із вмістом вугликів і фрагментів кераміки. Фрагменти з коричневою зовнішньою та чорною внутрішньою поверхнями. Керамічна маса з домішкою шамоту.

Поховання 2 виявлене за 1,3 м на захід від центру насипу на глибині 1,25 м. Яма овальної форми розмірами 1,05 × 1,75 м, орієнтована по лінії південний захід – північний схід. Над похованням, на глибині 0,75 м, у центральній частині виявлено залишки погано збереженого горщика, від якого залишилися дрібні фрагменти коричневого кольору. Керамічна маса з домішкою шамоту. Вінця прямі та вузькі, поверхня заглажена й орнаментована шнуровими відтисками. Заповнення складалося з чорної землі із вмістом значної кількості дрібних вугликів, що місцями залягали суцільним шаром. Стінки поховання прямі. Навкруги воно оточене викидом світло-жовтої материкової глини, а з двох його довгих сторін покладено по колоді, перекритій викидом материка. У заповненні ями виявлено відщеп аморфної форми зі сірого туронського кременю. Вздовж одного краю відщепу нанесена одностороння дрібна ретуш. Дно виявлене на глибині 1,85 м від верху кургану. На глибині 0,3 м вище дна залягав шар зотлілого дерева, яке первісно перекривало поховання, із плином часу запалося і лежало вздовж коротких стін захоронення, а в центральній частині доходило до самого дна. На дні виявлено ідентичні плахти, що лежали вздовж довгих стін ями, а в середній частині – впоперек. У західній частині на плахтах лежало декілька шматків червоної вохри. Слідів поховання не виявлено.

Поховання 3 розміщене на відстані 6,8 м на південь від центру кургану, на глибині 1,25 м. Захоронення овальної форми, розмірами 0,8×1,4 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Над північно-східним краєм поховання, за його межами, виявлено чорного кольору посудинку, орнаментовану горизонтальними та скісними відтисками шнура. Від неї залишилися дрібні фрагменти кераміки. Поховання заповнене темно-сірим шаром із вмістом дрібних вугликів та уламків кераміки. Також у заповненні виявлено неретушований відщеп аморфної форми зі сірого туронського кременю. Дно зафіксоване на глибині 1,4 м від верху кургану. Слідів скелета не виявлено. На всій площі на рівні стародавнього горизонту перебували розкидані вуглики та шматки кераміки, а в його центральній частині – грудки вохри [Сवेशніков, 1977, арк. 17–20, табл. XI, III, IV; XII].

Курган 13 розміщений на відстані 350 м на північний схід від кургану 10. Діаметр насипу – 24 м, висота – 1,54 м, нерозораний. Стратиграфія нашарувань така: 1 – орний задернований шар товщиною 0,2 м; 2 – перемішаний чорної землі й жовтої глини, потужністю 1,4 м; 3 – рівень стародавньої поверхні (стародавній гумус), товщина якого – 0,08 м; 4 – материк (жовта глина). На рівні стародавньої поверхні виявлено значну кількість розкладеної кераміки червоного кольору, у зламі – чорного. Під насипом зафіксовано два поховання та вогнища (рис. 21).

Поховання 1 розміщене на відстані 9,6 м на південний захід від центру кургану. Над поховальною ямою на рівні стародавнього горизонту на глибині 1,15–1,2 м зафіксовано темно-коричневий шар, що залишився від дерев'яного перекриття, товщиною 0,05 м. Перекриття локалізоване на площі розмірами 8,5×12 м. Воно перекривало обидва поховання. Захоронення вкопане в рівень стародавньої поверхні та материк на глибину 0,6 м від рівня виявлення, прямокутної форми з косо зрізаними кутами, розмірами 0,6×1,8 м, орієнтоване по лінії схід–захід із відхиленнями до південного сходу та північного заходу. Вздовж довгих стінок поховальної ями простежено по дві напівкруглі плями, що залишилися від дерев'яних стовпів. Заповнення складалося з інтенсивного чорного шару із вмістом значної кількості вугликів, які перетворилися на сажу. На дні поховання і вздовж стінок слідів дерев'яних конструкцій не простежено. Проте на користь їхнього існування тут свідчать дві плями від дерев'яних

стовпців, що з південної сторони виступали на 0,18 м за межі поховання та були розміщені на рівній відстані від західної стінки (0,4 м) і стільки ж від першого до другого стовпця. Три добре простежені стовпи діаметром 0,22 м. На рівному дні ями, у західній частині, виявлено 2 скупчення червоної вохри. Скелета й супровідного інвентарю не відкрито. На відстані 4 м на схід від поховання 1 знайдено близько 15 дрібних фрагментів кераміки в поганому стані збереження. У трьох місцях навкруги поховальної ями засвідчено скупчення вохри діаметром 5–10 см. Перше розміщене на відстані 1 м на схід від поховання, друге – за 2,5 м на північний схід, третє – за 2 м на північ.

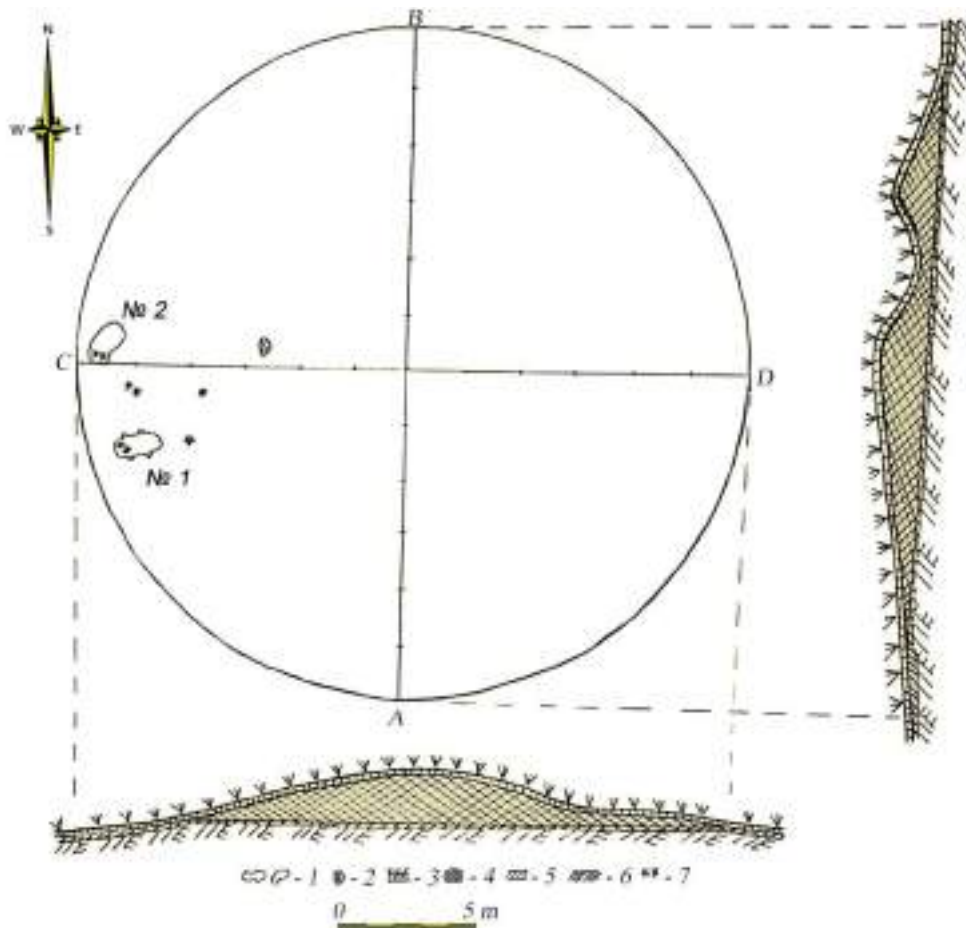

Рис. 21. Болехівці. План та профілі кургану 13. Умовні позначення: 1 – поховання 1, 2; 2 – вогнище; 3 – сучасний горизонт і гумус; 4 – насип кургану; 5 – стародавній гумус; 6 – материк; 7 – вохра (за Сवेशніков, 1978а).

Fig. 21. Bolekhivtsi. Plan and profile of the barrow 13. Legend: 1 – burials 1, 2; 2 – hearth; 3 – modern horizon and humus; 4 – barrow mound; 5 – ancient humus; 6 – bedrock; 7 – ochre (by Сवेशніков, 1978а)

На відстані 5 м на північний схід від поховання 1 на стародавньому горизонті, на глибині 1,6 м від верху насипу, виявлено залишки вогнища. Воно виступило як пляма обпаленої до червоного кольору землі діаметром до 0,6 м і товщиною 3 см. На місці вогнища зафіксовано також дрібні вуглики.

Поховання 2 розміщене на відстані 10,9 м на захід від центру кургану на рівні стародавнього горизонту. Воно неправильно-овальної форми, розмірами 1,05 × 1,73 м, орієнтоване по лінії південний захід – північний схід. Завглибки 0,6 м від рівня виявлення.

Заповнення складалося з чорного шару із вмістом вугликів, що траплялися переважно при північно-східній стінці. На дні поховання, у південно-західному куті, лежала на ребрі видовженої форми річкова піщана галька з однією рівною стороною (можливо, розтирач), довжиною 15 см. При південно-західній частині зафіксовано 2 грудки червоної вохри. Слідів скелета не виявлено [Свешніков, 1978, арк. 18–21, табл. V, 1, 2; VI, VII].

Курган 14 локалізований на відстані 150 м на північний захід від кургану 13. Насип сильно знівельований, розмірами 36×42 м, довшою стороною орієнтований по лінії південний захід – північний схід і висотою 1,26 м. За межами довгих сторін чітко простежуються западини шириною до 10 м від вибирання ґрунту під спорудженням насипу. Стратиграфічна колонка кургану така: 1 – орний чорнозем товщиною 0,2 м; 2 – насип (чорна мішана земля із материковою глиною) потужністю 1,3 м; 3 – стародавній гумус, товщина якого 0,08 м; 4 – шар суглинку товщиною 0,35 м; 5 – материк (глина світло-жовтого кольору). На всій площі траплялися дрібні фрагменти вугілля та кераміки червоного кольору (у зламі – чорного), форму яких відновити неможливо. У південно-західному й північно-східному секторах фрагменти кераміки утворювали невеликі скупчення, що склалися із декількох десятків фрагментів. Під насипом зафіксовано сліди вогнища й дерев'яний настил, що перекривав поховання. Поховання розміщувалося у південно-західному секторі кургану. Від настилу залишився тлін коричневого кольору, розмірами 6×8 м. На відстані 1,5 м на південний захід від центру виявлено нечіткі сліди поховальної ями, розміщеної на рівні стародавнього горизонту. Поховання виділялося серед найближчого оточення темнішим забарвленням. У заповненні траплялися вуглики, грудочки вохри та дрібні фрагменти кераміки. Слідів скелета не виявлено.

Вогнище розміщене на рівні стародавнього горизонту на відстані 8,2 м на південний схід від центру кургану з невеликим відхиленням на схід. Воно являє собою скупчення землі чорного кольору із вмістом дрібних вугликів, фрагментів кераміки та тваринної кістки. Вогнище овальної форми розмірами 1×1,15 м і товщиною 5–7 см перекривало обпалену до червоного кольору глину [Свешніков, 1978, арк. 21–22, табл. V, 3; VIII].

4. Стебник (у літературі пам'ятка має назву Колпець від назви хутора), Дрогобицька міська громада, Дрогобицький р-н, Львівська обл. Курганний могильник розміщений на високому березі долини р. Тисмениця. Первісно курганний могильник, розміщений в ур. Колпецька Діброва, складався із 10 насипів. У 1932 р. Т. Сулімірський і М. Смішко розкопали 9. Діаметр насипів – від 12 до 30 м та висота – від 0,3 до 1,5 м (рис. 22). Під насипами виявлено 1–2 поховання із залишками трупопокладень та трупоспалень і по кілька невеликих вогнищ [Sulimirski, 1935, s. 22; Smiszko, 1933, s. 24; Кобільник, 1933, с. 33]. Частина курганів зруйнована спорудженням у 1907 р. «солянок». Наприкінці 1990-х років Українсько-польська археологічна експедиція оглянула курганний могильник, відтак зафіксовано 4 кургани зі слідами давніх розкопів та 1 недосліджений, частково підрізаний автотрасою Львів–Трускавець. Насипи розміщені ланцюжком на відстані 250 м і тягнуться у напрямку з південного сходу на північний захід [Махнік та ін., 2000, с. 36, 40]. Наявність вохри засвідчено в курганах 2, 3, 5, 7.

Курган 2 діаметром 28 м і висотою 3 м. Поверхня вкрита дубовими деревами. Його досліджували закладеною поперечною траншеєю. Її ширина становила 4 м, у центрі – 5 м. Верхня частина кургану до глибини 0,4 м складалася з дерну, нижче залягав насип (до глибини 2,7 м), верхня частина якого була із вмістом вугликів. На стародавньому горизонті, по центрі, досліджено вогнище діаметром 3 м, біля якого виявлена прямокутної форми могильна яма розмірами 1,3×1,8 м, зорієнтована по лінії південний схід – північний захід, яку перекривав дерев'яний настил із дубових колод до 8 м у діаметрі (рис. 23). Стінки ями також обкладені деревом. Кістки похованого не збереглися. На дні поховальної ями виявлено грудки вохри та крем'яну лінзоподібну в перетині сокиру. У різних місцях кургану знайдено шматочки кераміки, крем'яні відщепи та деревне вугілля [Sulimirski, 1968, p. 133, plan 28, 1; fig. 16, 4; Свешніков, 1977–1980, арк. 53–54].

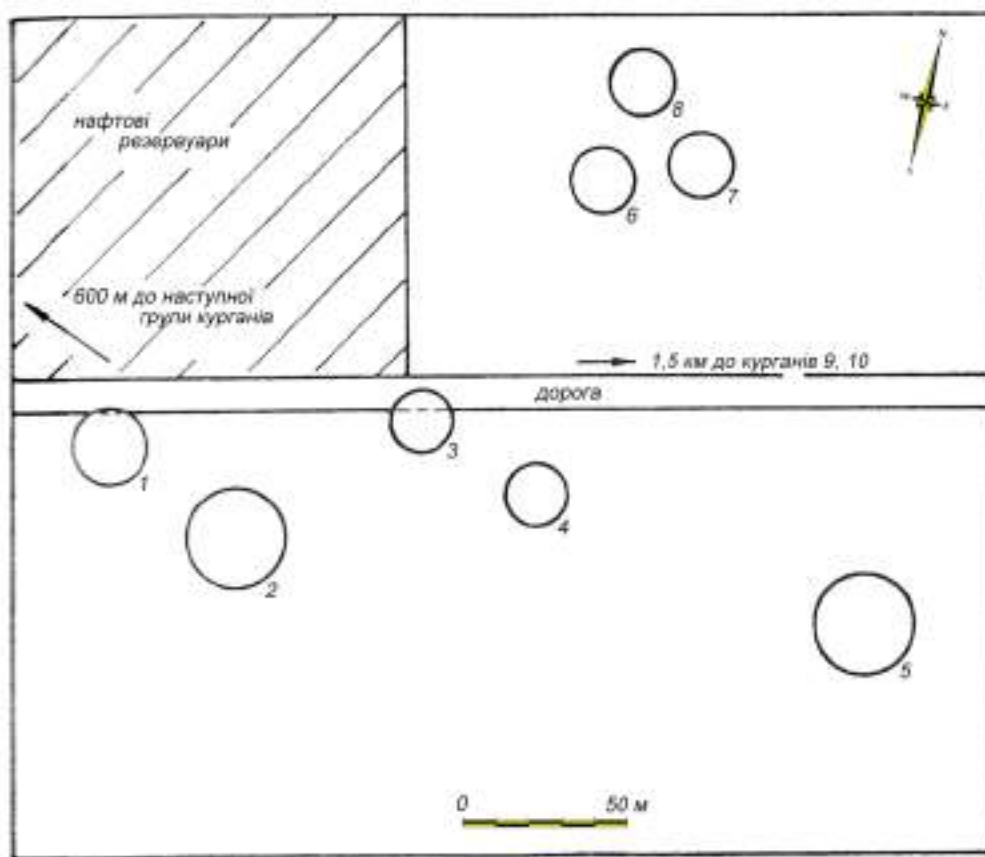

Рис. 22. Колпець. План курганного могильника (за Sulimirski, 1968)

Fig 22. Kolpets. Plan of the barrow cemetery (by Sulimirski, 1968)

Рис. 23. Колпець. План кургану 2 (умовні позначення: а – поховання; b – розвал посудини; c – крем'яна сокира; d – залишки дубових колод, що перекривали поховання; e, f – фрагменти кераміки; g – ділянка, на якій виявлено скупчення деревного вугілля, декілька фрагментів посуду та крем'яних знахідок; h – площа, вкрита дерев'яним настилом) (за Sulimirski, 1968)

Fig. 23. Kolpets. Plan of barrow 2 (legend: a – burial; b – remains of ceramic ware; c – flint axe; d – remains of oak logs, which overlapped burial; e, f – fragments of ceramic ware; g – area, where the concentration of charcoal, fragments of ceramic ware and flint artifacts were discovered; h – area covered by wooden flooring) (by Sulimirski, 1968)

Насип кургану 3 становив 18 м у діаметрі й висотою в 1 м. Уздовж простягалася дорога. Дослідники розкопали північну частину насипу. Поховання у кургані 3 здійснене на стародавньому горизонті. У центральній частині виявлено погано збережений глиняний посуд (черпак, миску та кубок, орнаментовані шнуровими відтисками). Реконструювати його не

вдалося. Неподалік від посуду виявлено шматки вохри, крем'яний ніж та кам'яну просвердлену сокиру, виготовлену з вапнякового пісковика. Довжина сокири – 10,3 см, максимальна ширина – 5 см, діаметр отвору – 2 см. У північно-східній частині кургану зафіксовано невеликих розмірів вогнище [Sulimirski, 1968, p. 133, plan 29, 3; Свешніков, 1977–1980, арк. 54].

Насип кургану 5 30 м у діаметрі та 0,5 м заввишки. Досліджувався траншеєю завширшки 5 м. Під насипом, над могильною ямою, виявлено залишки дерев'яного настилу, що розміщувався у центральній частині кургану. Прямокутної форми поховання зафіксовано на глибині 0,8 м – на рівні стародавнього горизонту, розміри – 1,7×2 м, зорієнтоване по лінії південний схід – північний захід, завглибшки 0,75 м від стародавнього горизонту. Стінки також були обкладені деревом, а саме поховання перекрите настилом із дубових колод. Скелет похованого не зберігся. На дні знайдено шматки червоної вохри. Біля захоронення (при південному куті) – лінзоподібну в поперечному перетині крем'яну сокиру, що не збереглася. Біля північного кута лежав крем'яний ніж. Навколо ями розміщувалися чотири вогнища різної

Рис. 24. Колпець, курган 7. Поховання (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 24. Kolpets, barrow 7. Burial (Scientific archive of DA of IUS of NAS of Ukraine)

розмірами 1,8×1,2 м з орієнтацією північний схід – південний захід, завглибшки 0,7 м від рівня виявлення (рис. 24). Поховання було перекрите настилом із дубових колод, сліди якого виявлені на рівні 0,3 м від дна ями. На його дні були зафіксовано окремі сліди червоної вохри та кілька її шматочків. Скелет не зберігся. На відстані близько 0,5 м на захід від поховання, на площі приблизно 1 м виявлено залишки деревного вугілля. Також тут знайдено крем'яний

величини. На одному з них виявлено фрагменти посуду. У північно-західному напрямку від поховання знайдено скупчення перепалених кісток тварин і сліди п'ятого вогнища у вигляді невеликого заглиблення з обпаленими до червоного кольору стінками, де зафіксовано чорного кольору посудину з двома вушками та фаянсові єгипетські намистини. Висота посудини – 8,5 см, діаметр вінець – 9,2 см, дно випукле, товщина стінок – 2 мм. На невеликій відстані від п'ятого вогнища лежала розбита посудина, що входила, ймовірно, до ще одного підзахоронення. Окрім цього, на стародавньому горизонті зафіксовано ще один крем'яний ніж і виявлено крем'яний скребок. Із кургану походить фрагмент крем'яної сокири [Sulimirski, 1968, p. 134, plan 28, 4, plate 8, 2; Свешніков, 1977–1980, арк. 54].

Курган 7 діаметром 20 м і висотою 0,8 м. У центрі, на глибині 0,5 м, знайдено погано збережену глиняну посудину червоного кольору. Випал слабкий, керамічна маса з домішкою піску. У центральній частині, під насипом, на рівні стародавньої поверхні, знайдено могильну яму

відщеп і повністю розкладену посудину, подібну за всіма ознаками на попередню [Sulimirski, 1968, p. 134, plan 29, 1].

5. **Нижні Гаї**, Дрогобицька міська громада, Дрогобицький р-н, Львівська обл. Курганний могильник в ур. Могилки (інша назва – Толока) на вершині пагорба з абсолютними висотами 310–311 м н. р. м. (рис. 25). Відкрив його Л. Сікора. У 1998–1999 рр. могильник обстежила Українсько-польська археологічна експедиція. До курганного могильника входило 17 насипів. Кургани дуже знівельовані, різної величини (діаметр насипів коливається в межах 10–31 м, висота – 0,12–1,33 м), розміщені на площі 180×190 м². Насипи споруджені у вигляді неправильного кола, всередині якого виділяються 2 скупчення (східне й західне). У кожному домінує курган більших розмірів, навколо якого – менші. На багатьох насипах помітні сліди від вкопів. У стінці кургану 5, поруйнованого польовою дорогою, виявлено фрагмент посудини КШК. У 2000–2001 рр. учасники Українсько-польської археологічної експедиції проводили дослідження 3-х курганів (кургани 7, 8, 10). Кургани 7 і 8 входили до складу західного скупчення, курган 10 – східного [Махнік та ін., 2000, с. 41, рис. 2, С; Machnik et al., 2000, s. 198, rys. 12, foto 1; Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2005, s. 20–21; 2006, p. 152, rys. 5; 2011; Павлів, Петегірич, 2002, с. 55–56; Павлів, Петегірич, Принада, 2004, с. 49–51; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 293–321; Павлів, Петегірич, Махнік, 2015, с. 324–325]. Вохра виявлена в курганах 8 і 10.

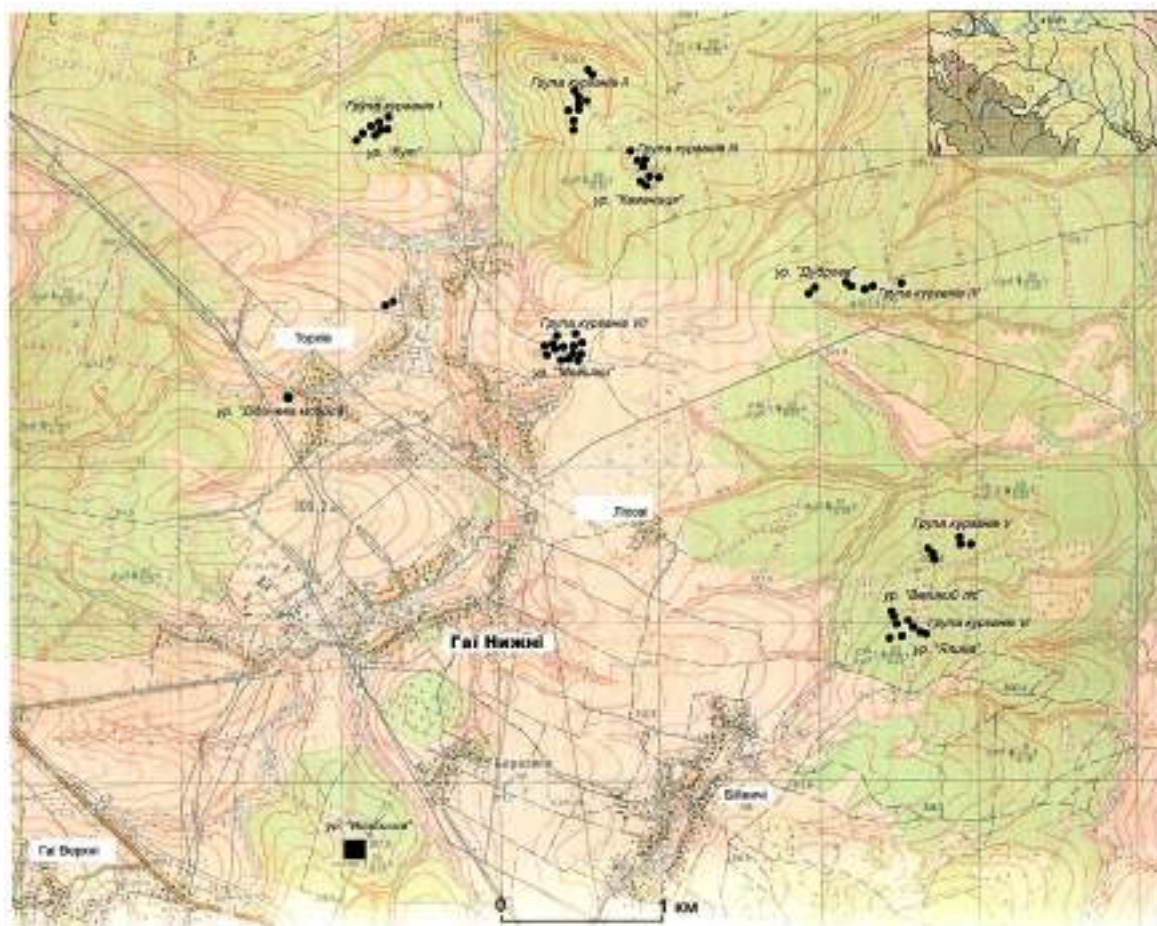

Рис. 25. Локалізація курганних могильників в околицях с. Гаї Нижні (за Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011)

Fig. 25. Localization of barrow burial grounds near Gai Nyzhni (by Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011)

Курган 8 розташований у центральній частині курганної групи, діаметр по осі південь–північ становив 16,7 м, по осі схід–захід – 15 м, висота – 0,7 м. Площа розкопу – 4 ари. Стратиграфія нашарувань така: 1 – сучасний дерн темно-сірого кольору (горизонт «а») товщиною 0,05–0,07 м; 2 – сипкий елювіальний шар сіро-жовтого кольору (горизонт «б») товщиною 0,2–0,3 м (при краях насипу – 0,4 м); 3 – основа насипу, ілювіальний неоднорідний шар темно-сірого, місцями чорного кольору (горизонт «с»), товщина якого в центральній частині насипу на площі 2 м становила 0,6 м, в іншій частині кургану – 0,1–0,2 м; 4 – первісний гумус темно-сірого (горизонт «д»), майже чорного, забарвлення, товщиною 0,1–0,3 м. У верхньому рівні горизонту «д», на глибині 0,7 м, відкрито об'єкти 1 і 2, а на нижньому, на глибині 0,9 м, – об'єкт 3. У центральній частині насипу на глибині 0,8–0,85 м зафіксовано поховання – об'єкт 4 [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 56–60, рис. 10–12; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 300–301].

Об'єкт 1 виявлений у секторі С на відстані 1,5 м у південно-західному напрямку від центру. Форма – неправильно-овальна, розміри – 1,2×1 м. Дно плоске, нерівне заглиблене на 0,1–0,15 м від рівня виявлення. Заповнення темно-коричневого, місцями чорного кольору із вмістом вугликів у центральній і північній частинах. По краях заповнення об'єкт мав світло-сірий відтінок. Стінки на стику із заповненням значно твердіші, що може бути спричинене дією вогню [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 60, рис. 13, А, В; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 301].

Об'єкт 2 розміщений на 1 м на схід від центру кургану округлої форми, розмірами 0,55×0,5 м, лінзоподібної форми у профіль і завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Заповнення неоднорідне, верхня частина світло-сірого кольору, нижня – світло-охристого із вмістом вугликів і більш світлішого шару, що залягав під ним. У нижній частині заповнення на площі діаметром 0,2–0,25 м і товщиною 0,1 м виявлено 8 фрагментів кісток кози або вівці й незначну кількість деревного вугілля. У південно-західній частині об'єкта – декілька дрібних фрагментів кераміки. Подібні фрагменти посуду перебували за 0,3 м у південно-західному напрямку від об'єкта [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 60, рис. 13, С, D; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 301].

Об'єкт 3 зафіксовано на глибині 0,9 м у секторі В на відстані 3 м на північний схід від центру кургану, неправильно прямокутної форми, розмірами 0,75×0,4 м і завглибшки 0,1 м. Довшою стороною орієнтований по лінії північний захід – південний схід. Заповнення тверде темно-коричневого, при стінках – світло-сірого кольору. На відстані 1 м на захід від об'єкта виявлено декілька дрібних фрагментів кераміки [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 62, рис. 13, Е, F; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 301].

Об'єкт 4 (поховання) локалізований у центральній частині кургану в горизонті «д», на глибині 0,8–0,85 м. Поховання перекривав невеликий насип діаметром 2 м і висотою 0,6 м. Об'єкт наближений до овальної форми, розмірами 1,1×0,6 м, орієнтований довшою стороною у напрямку схід–захід (рис. 26). На глибині 1–1,05 м форма набула вигляду прямокутника із заокругленими кутами, довша вісь якого проходила в напрямі північний схід – південний захід із відхиленням до заходу, розмірами 1,1×0,65 м. Дно плоске, зафіксоване на глибині 0,2–0,25 м від рівня виявлення. Пристінні частини дна поховання на ширині 5–10 см із північного та східного боків були глибшими на 0,1–0,15 м і трохи нахиленими до її середини (пази від якоїсь конструкції). Заповнення складалося із твердої землі темно-коричневого, місцями майже чорного кольору із вмістом значної кількості вугликів, що подекуди утворювали скупчення. При дні залягав тонкий чорний прошарок, який вкривав усю поверхню ями.

У придонній частині поховання, на глибині 1,05–1,1 м від вершини насипу, виявлено грудки червоної вохри. У чорному прошарку виділялася пляма світлішого забарвлення, що нагадувала відбиток тіла померлого, який лежав на правому боці з підігнутими ногами, орієнтований головою на захід. На дні поховальної ями, у її південно-західній частині, виявлено глиняний кубок із добре виділеними, злегка відхиленими назовні вінцями, випуклим

корпусом і злегка вгнутих дном. Верхня частина зовнішньої поверхні орнаментована складним геометричним мотивом у вигляді горизонтальних заглиблених смуг, косої сітки та горизонтальної ялинки. Зовнішня поверхня заглажена, проте нерівна, світло-охристого кольору. Внутрішня і злам – темно-сірого. Керамічне тісто з домішками шамоту й мікроскопічних часток кварцу. Висота посудини – 10,3 см, найбільший діаметр тіла – 10,7 см, діаметр вінець – 9 см, діаметр дна – 5 см, товщина стінок – 0,3–0,5 см [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 62–73, рис. 14–16, фото 28–42; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 303–307, рис. 5–6].

Рис. 26. Гаї Нижні, курган 8. Поховання (об'єкт 4) (за Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011)

Fig. 26. Gai Nyzhni, barrow 8. Burial (object 4) (by Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011)

Під насипом знайдено кілька десятків фрагментів кераміки та кільканадцять крем'яних артефактів. Найбільша кількість кераміки походить із невеликого кіпця та найближчого оточення поховальної ями. Поодинокі фрагменти траплялися рідко, поза межами маленького насипу. Виявлені уламки керамічного посуду розділено на 8 технологічних груп, серед яких виділено декілька підгруп. Частина керамічних виробів орнаментована горизонтальними відбитками шнура, ялинки й заглибленими смугами. Серед основної маси виробів незначна кількість знахідок належить КЛП. Крем'яні артефакти, на відміну від кераміки, значно розпорошені в межах насипу. Лише одна знахідка виявлена в невеликому насипі.

Серед крем'яних можна виділити пластини (5 од.), скребок, відщепи (9 од.) і скалку. З огляду на сировину, з якої вони виготовлені, домінує кремій південно-східного походження, по одній знахідці – з юрайського та шоколадного. Два відщепи виконані з чорного менілітового роговики [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 74–92, рис. 17–21; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 305].

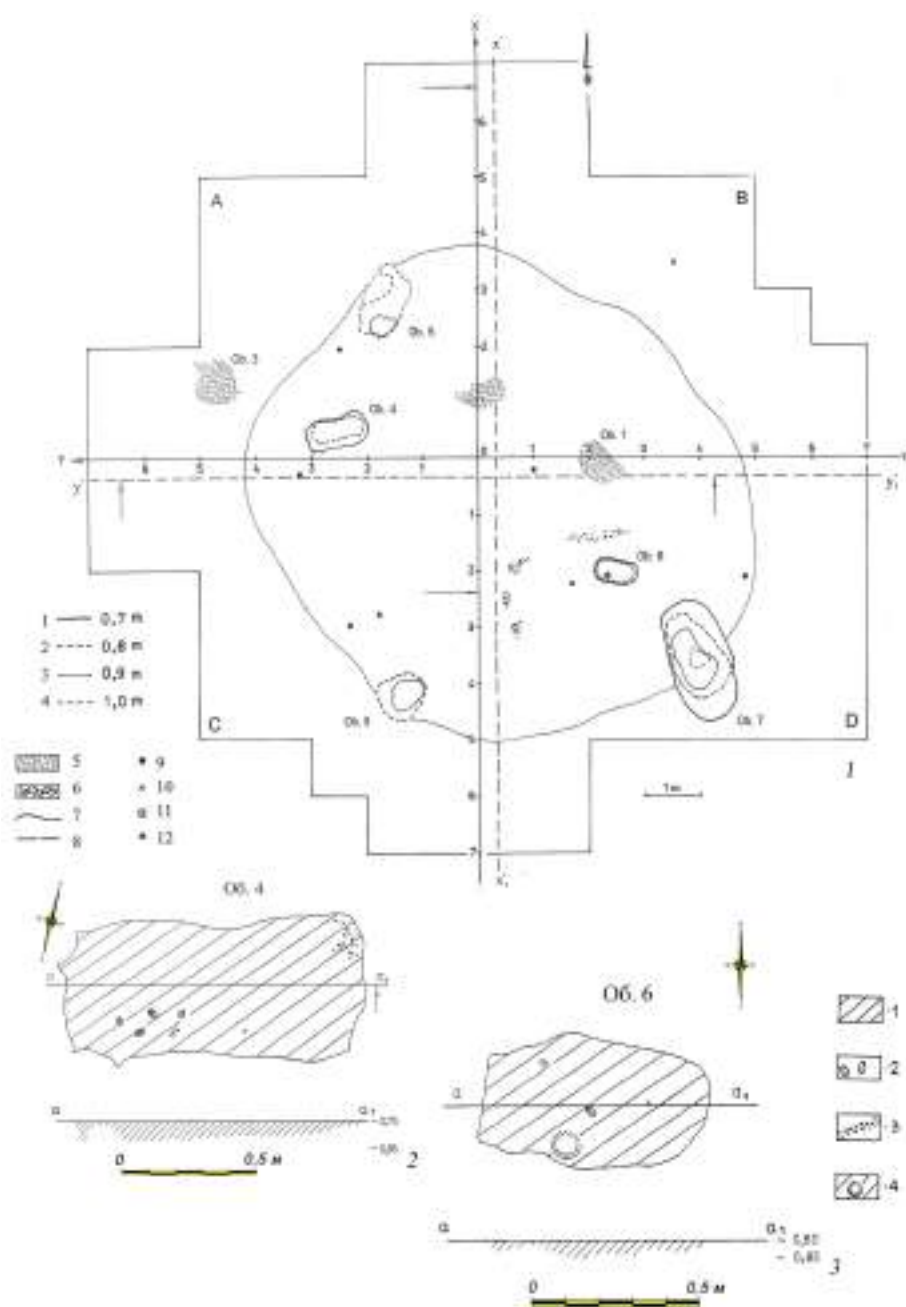

Рис. 27. Гаї Нижні, ур. Могилки. 1 – план кургану 10 на глибині 0,6 м: 1–4 – об'єкти 5–8 на різних глибинах; 5 – заповнення неглибоких об'єктів 1–3; 6 – скупчення деревного вугілля; 7 – межі максимального поширення горизонту «с»; 8 – вісь, по якій нарисовано профіль кургану; 9 – стовпові ямки; 10 – крем'яні знахідки; 11 – намистини; 12 – залізний предмет; 2, 3 – план і перерізи об'єктів 4, 6 (поховальні ями): 1 – заповнення об'єктів; 2 – вохра; 3 – деревне вугілля; 4 – посудина (за Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011)

Fig. 27. Gai Nyzhni, Mohylky Place. 1 – plan of barrow 10 on the depth of 0,6 m: 1–4 – objects 5–8 on the different depths; 5 – infill of shallow objects 1–3; 6 – concentration of charcoal; 7 – limits of maximal distribution of horizon «с»; 8 – axis, on which profile of barrow was drawn; 9 – pillar pits; 10 – flint artifacts; 11 – beads; 12 – iron object; 2, 3 – plan and sections of objects 4, 6 (burial pits): 1 – infill of the objects; 2 – ochre; 3 – charcoal; 4 – vessel (by Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011)

Курган 10 розташований у східній частині могильника, сильно знівельований, по лінії північ–південь діаметром 14 м, по лінії схід–захід – 16 м, висотою 0,4 м. Первісно становив 7–8 м у діаметрі та 2,5–3 м у висоту. Навколо кургану з північно-східного й західного боків спостережено пониження терену, що може бути місцями від вибирання землі під спорудження насипу. Стратиграфія така: 1 – дерн темно-сірого кольору, товщиною 0,06–0,08 м (горизонт «а»); 2 – сипкий та однорідний елювіальний шар сіро-жовтого кольору (горизонт «б»), потужність якого в центральній частині становить 0,3 м, а по краях – 0,45 м; 3 – ілювіальний шар темно-коричневого, місцями чорного кольору (горизонт «с»); 4 – первісний гумус, елювіальний шар світло-коричневого кольору, товщиною 0,2 м. На глибині 0,7 м, на рівні світло-жовтого материка, під насипом кургану виявлено 8 об'єктів, 2 з яких – поховання (об'єкти 4, 6) (рис. 27) [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 108–112, гус. 22–24; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 312, рис. 7].

Об'єкт 1 виявлений під дерновим шаром на глибині 0,17 м за 2 м на схід від центру кургану. У плані він неправильно-прямокутної форми із заокругленими кутами, розміром 0,4×0,6 м, прямими стінками, рівним дном, глибиною 0,37 м від рівня виявлення. Заповнення однорідне, коричневого кольору із двома скупченнями невеликої кількості дрібних шматочків деревного вугілля у північно-західній і південно-західній частинах [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 116, 118; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314].

Об'єкт 2 зафіксований на глибині 0,15 м, за 1,5 м на північ від центру кургану. Форма – видовжено-овальна, розміри – 0,75×0,4 м, у перерізі коритоподібної форми і завглибшки 0,2 м від рівня виявлення. Заповнення складалося з перепаленого шару цеглясто-коричневого кольору із вмістом деревного вугілля у східній і західній частинах [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 118; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314].

Об'єкт 3 виявлений за межами первісного насипу кургану, за 5 м на північний захід від центру, на глибині 0,4–0,5 м. Форма – неправильно-овальна, з нерівними контурами, розміром 0,85×0,75 м, у перерізі лінзоподібна, завглибшки 0,1 м. Заповнення складалося із перепаленого ґрунту з декількома невеликими скупченнями деревного вугілля [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 118; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314].

Об'єкт 4 (поховання) виявлений на глибині 0,6 м у секторі А на відстані 2–3 м на захід від центру. Прямокутної форми із заокругленими кутами та злегка похилими всередину довшими стінками. Розміри – 1,1×0,5 м. Орієнтований довшою стороною по лінії північний схід – південний захід. Дно плоске, заглиблене в материк на 0,1 м. Заповнення складалося з шару темно-коричневого, майже чорного кольору з білими плямами. У північно-східній частині поховання в заповненні виявлено деревне вугілля, у північно-східній – вуглики й декілька грудок вохри. Слідів скелета та супровідного інвентарю не виявлено [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 116, гус. 25, foto 52; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 312].

Об'єкт 5 відкритий на відстані 3 м на північний захід від центру кургану, під насипом. Він видовжено-аморфної форми, розміром 0,65×0,35 м, дно нерівне, заглиблене в материк на 0,05–0,2 м. Заповнення темно-сірого із вмістом вкраплень білого кольору (лесу) [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 118, гус. 27, Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314].

Об'єкт 6 (поховання) зафіксований на глибині 0,7 м, у секторі D, на відстані 2–3 м від центру кургану. Поховальна яма наближена до прямокутної форми. На глибині 0,75 м розміри об'єкта становили 0,7×0,4 м, на глибині 0,8 м – 0,6×0,35 м, орієнтований він у напрямку північний захід – південний схід. Дно плоске, заглиблене в материк на 0,1 м. Заповнення складалося з шару чорного й темно-коричневого кольорів із вкрапленнями світло-коричневого. Шматки гематиту (утворені з вохри) виявлені в центральній і північно-західній частинах заповнення. У південній частині поховання при самому дні виявлено нижню частину тонкостінної посудини з широким вгнутим усередину дном діаметром 5,6 см і невисокими випуклими стінками товщиною 5–7 мм (кубок?). Зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, у зламі – темно-сірого й чорного. Керамічне тісто грудкувате та з домішкою шамоту

сірого кольору [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 116, рис. 25, фото 53, 54; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 312–314].

Об'єкт 7 виявлений на відстані 5,5 м на південний схід від центру кургану, на глибині 0,7 м, неправильно овальної форми, розмірами 1,55×1,1 м, зорієнтований довшою стороною в напрямку південний схід – північний захід. З північно-східної і південно-західної сторін від об'єкту розміщений викид материкового ґрунту. На глибині 0,9 м об'єкт має розміри 0,9×0,5 м, на глибині 1 м – 0,37×0,27 м. У перерізі по лінії північний схід – південний захід він максимально заглиблений у материк, у центральній частині – на глибину 1,04 м. Заповнення об'єкта складалося з шару чорного та чорно-коричневого кольорів із прожилкою білого. Скелета та супровідного інвентарю не виявлено. Аналіз на вміст фосфору показав його високу кількість. На глибині 0,9 м у темнішому ґрунті проступила пляма світлого забарвлення у вигляді відбитка скорченого невеликого людського тіла, покладеного на правий бік із орієнтацією голови на південний схід [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 118–120, рис. 27; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314–315].

Об'єкт 8 зафіксований за 4 м на південний захід від центру кургану, на глибині 0,8 м. Розміри – 1,9×1,8 м. Форма округла, з нерівними лінзоподібними краями, завглибшки 0,15 м. Заповнення темно-коричневого кольору, східна частина – чорного із прожилками світло-сірого [Machnik, Pavliv, Petehyrycz, 2011, s. 124, рис. 27, фото 60; Махнік, Павлів, Петегірич, 2012, с. 314].

6. Дашава, Стрийська міська громада, Стрийський р-н, Львівська обл. На південь від містечка, в ур. Зруби, розміщений курганний могильний із понад 40 насипів, з'єднаних із курганами, розташованими поблизу сіл Йосиповичі й Олексичі. Кургани перебувають на вершині тераси з абсолютними висотами 320–380 м н. р. м. Насипи діаметром 20–30 м і висотою 0,5–3 м. Могильник розміщений на орному полі. У 1930 р. на поверхні одного з них виявлено сокиру фат'янівського типу, довжиною 20 см (рис. 28). У 1932 р. Т. Сулімирський розкопав 2 кургани в ур. Басівка, що входили до групи із 12 курганів [Sulimirski, 1935, s. 22; Śmiszko, 1933, s. 24; Makarowicz et al., 2016, s. 227–229]. Вохра виявлена в кургані 1.

Курган 1 діаметром 22 м і висотою 0,7 м перетнутий польовою дорогою. На глибину до 0,2 м залягав орний шар, нижче розміщений коричневого кольору, що поступово переходив у чорний. Рівень давньої поверхні – на глибині 0,7 м. На відстані 5 м від центру кургану виявлено розкидані фрагменти посуду червоного кольору, грудки вохри та крем'яний відщеп [Sulimirski, 1968, p. 130–131; Makarowicz et al., 2016, s. 243].

7. Крилос, Галицька міська громада, Галицький р-н, Івано-

Рис. 28. Дашава. Кам'яна сокира (фонди Львівського історичного музею)

Fig. 28. Dashava. Stone axe (holdings of the Lviv Historical Museum)

Франківська обл. У 1935 р. Я. Пастернак розкопав 4 кургани в ур. Глина, які розміщені на терасі (316–317 м н. р. м.). Під невказаною кількістю насипів стверджено наявність вохри. Під одним насипом виявлено кремаційне поховання, фрагменти посуду й мідну спіральну пронизку. Матеріал і наукова документація не збереглися [Pasternak, 1936, s. 132; Sulimirski, 1968, p. 135; Крушельницька та ін., 1982, с. 10; Makarowicz et al., 2016, p. 263].

8. Крилос, Галицька міська громада, Галицький р-н, Івано-Франківська обл. У 1935–1936 рр. Я. Пастернак дослідив 2 із 3 курганів в ур. Діброва, що розміщене в західній частині села на терасі (300,5 м н. р. м.). Вохра виявлена в кургані 1. Опис кургану 1, дослідженого в 1935 р., відсутній, а матеріал не зберігся. Під ним виявлено скелет, вкритий червоною вохрою, що перебував на глибині 2 м [Pasternak, 1936, s. 132; Sulimirski, 1968, p. 135; Завада, 1947, арк. 28, 29, 50, 65, 120–121; Крушельницька та ін., 1982, с. 10].

Рис. 29. Коропуж. Розвал амфори в похованні. Фото Т. Сулімівського (Науковий архів ВА ІУ НАНУ)

Fig. 29. Koropuzh. Remains of the amphorae in burial. Photo by T. Sulimirski (Scientific archive of DA of IKIUS of NAS of Ukraine)

9. Коропуж, Великолюблінська селишна громада, Львівський р-н, Львівська обл. У 1935 р. Т. Сулімівський проводив дослідження кургану неподалік села на вершині пагорба, в ур. Під могилою, на вершині тераси. Курган діаметром 26 м і висотою 1 м. Під насипом, практично в центральній частині, виявлено прямокутної форми поховання, розмірами 1,9×1 м та завглибшки 0,8 м. Поховальна яма вкопана в материк на 0,4 м й орієнтована по лінії захід–схід. Захоронення вимощене дубовими колодами. На дні поховальної ями виявлено погано збережений кістяк, що лежав на правому боці, головою на захід. Голова покійника перебувала на якійсь породі, що чітко виділялася навколо черепа. Кістяк посипаний жовтою і червоною

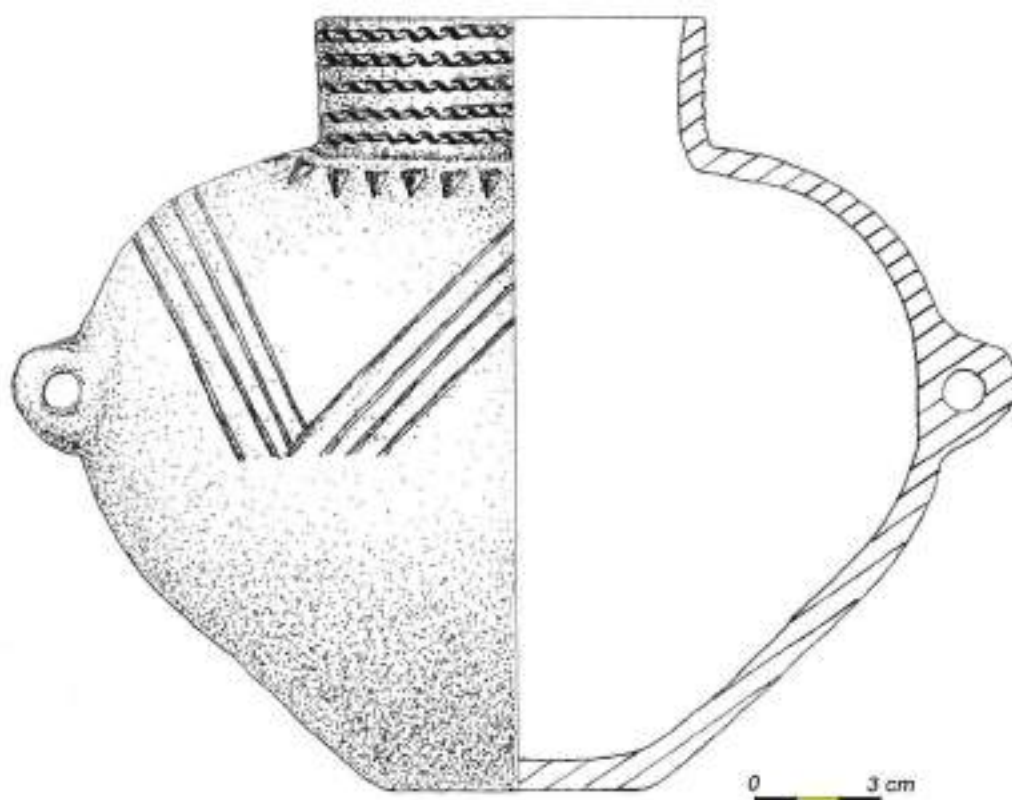

Рис. 30. Коропуж. Глиняна амфора з поховання
Fig. 30. Koropuzh. Clay amphorae from the burial

вохрою. Зверху на колінах скелета виявлено великі шматки вугликів. У північно-західному куті поховання, біля голови, була глиняна амфора (рис. 29) та крем'яний ніж довжиною 9,2 см, що лежав біля грудей. Амфора цеглястого кольору, випал слабкий. Вінця циліндричної форми, орнаментовані горизонтальними відтисками шнура. На лінії максимальної опуклості тіла прикріплені два масивні вушка. Верхня частина амфори орнаментована смугою трикутних насічок і меандром, утвореним із чотирьох заглиблених смуг (рис. 30). Висота виробу – 20 см, діаметр вінець – 9 см, діаметр денця – 6 см, максимальна випуклість тіла – 19 см. Верхня частина поховальної ями перекрита дубовими колодами, які добре простежувалися. На південний схід від поховання на рівні стародавньої поверхні виявлено велике скупчення вугликів. На периферії насипу, у східній частині, засвідчено залишки спаленого житла КЛП. Виявлено глиняну амфору та фрагменти кераміки КЛП [Sulimirski, 1957–1959, s. 229; 1968, p. 125–126].

10. Підгороддя, Рогатинська міська громада, Івано-Франківський р-н, Івано-Франківська обл. У 1935 р. Я. Пастернак розкопав 2 кургани, у яких виявив супровідний матеріал (крем'яні сокири, кам'яні топірці, фрагменти неорнаментованого глиняного посуду). Скелети похованих вкриті шаром вохри, найбільша кількість якої сконцентрована на головах покійників [Пастернак, 1978, с. 70].

11. Гвіздець, Гвіздецька селищна рада, Коломийський р-н, Івано-Франківська обл. У 1935 р. Т. Сулімирський дослідив 2 кургани, що розміщувалися на території орних полів, сильно розорані [Sulimirski, 1968, p. 151; Крушельницька та ін., 1982, с. 6–7]. Вохра виявлена в кургані 1.

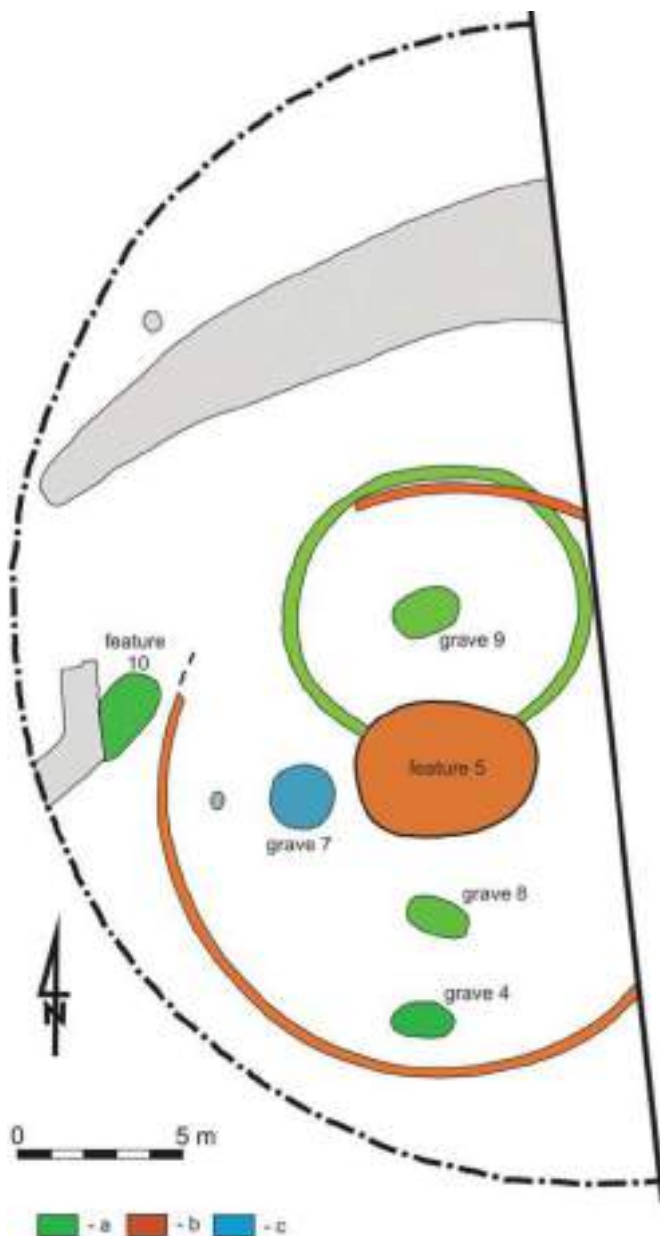

Рис. 31. Губінек, курган 1 (Польща). План кургану (за Włodarczak, 2021)

Fig. 31. Gubinek, barrow (Poland). Plan of the mound (by Włodarczak, 2021)

Ф. Пуласький 1988 р. Курган діаметром 16 м і висотою 1,25 м. У насипі, на глибині 0,5–0,6 м, у різних місцях, переважно в південній частині кургану, виявлено фрагменти глиняного посуду, один із яких орнаментований горизонтальними заглибленими смугами. Під насипом кургану в центральній частині знайдені крем'яні вироби (ножі, наконечники стріл). У центрі на глибині 0,9 м виявлено два скорчені скелети. Вохра зафіксована в похованні 1.

Поховання 1 належало чоловікові, покладеному на правому боці, головою на захід, коліна майже досягали підборіддя. Він лежав на шарі твердої утрамбованої землі. Біля похованого, на одному з ним рівні, знайдено 2 грудки червоної вохри, а також невеликий кістяний виріб. Із

Курган 1 діаметром близько 30 м і висотою 1,5 м. Досліджений частково. На відстані 10 м на захід від центру, на глибині 0,7 м виявлено пляму жовтого кольору, яку автор робіт інтерпретує як впускне поховання. На відстані 2,5 м від нього знайдено залізне долото, сильно пошкоджене корозією. Первісно основа кургану становила 13 м у діаметрі. Автор досліджень зауважив досипання насипу в пізніший час. У насипі кургану зафіксовано фрагменти крем'яних виробів та уламки посуду червоного кольору із зовні та темнішого – зі середини. Деякі з них декоровані відбитками ялинки та могли походити від амфори. Також у насипі кургану виявлено лезову частину кам'яної свердленої сокири. У центрі, на глибині 1,3–1,4 м, на рівні стародавньої поверхні зафіксовано місце поховання, перекрите шаром колод чи дошок, діаметром близько 4,5 м. На цій площі розкидані дрібні шматки деревного вугілля та виявлено фрагмент крем'яного знаряддя. Поховання зафіксоване в західній частині цього настилу, однак слідів скелета не зафіксовано. Поховальна яма була обкладена дерев'яними колодами, орієнтована північний схід – південний захід, розмірами 2×1,2 м. Місце поховальної ями інтенсивніше вкрите шаром вугілля. У південній частині поховання виявлено грудку вохри [Sulimirski, 1968, p. 151].

12. Завадинці, Городоцька міська територіальна громада, Городоцький р-н, Хмельницька обл. Курганний могильник, розміщений на вершині пагорба, досліджував його

лівої сторони скелета, ззаду, виявлено неорнаментований кубок із ручкою, висотою 6 см та діаметром 7,5 см. До поховального супроводу входили крем'яний ніж 11,5 см завдовжки, крем'яна сокира довжиною 11 см. Біля сокири, на відстані 0,6 м на південь від скелета, знайдене кістяне вістря довжиною 15 см [Pułaski, 1890, p. 4–16; Sulimirski, 1968, p. 178].

Так, на території заходу України вохра виявлена винятково в підкурганних захороненнях. Однак для справедливості варто вказати, що ґрунтові поховання КШК тут практично не відомі, а більшість відкритих пов'язана з пізнім періодом існування культури [Войтович, 2020, с. 79–83]. Важко відповісти, чи така ситуація зумовлена недостатнім вивченням пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї, чи вказує швидше на «непопулярність» цього виду захоронень порівняно з підкурганними. Сучасний стан джерельної бази вказує на те, що схема поховальних звичаїв, яка побутувала на території Центрально-Східної Польщі, тут не діяла або ж діяла у змішаному вигляді. Там звичай насипати кургани поступово зникає у середовищі КШК і набуває нового розвитку в комарівській культурі [Makarowicz, 2011, s. 150–155].

На теренах Центрально-Східної Польщі звичай посипати покійників вохрою, здійснений під насипами курганів КШК, не зафіксований. Виняток – нішкове поховання, досліджене в Конюші [Tunia, 1979, s. 50]. Ще одне, у якому присутня вохра, походить із території Сокальської Гряди (Махнувка) [Włodarczak, 2014a, s. 331].

У середньодніпровській культурі відомо дещо більше поховань, порівняно з територією Південно-Східної Польщі, де використана вохра [Бунятян, 2007, с. 43; 2008, с. 6]. Найбільшу кількість могил із цією природною мінеральною фарбою відкрито у випростаних захороненнях середньодніпровської культури (шість випадків) [Бунятян, 2005, с. 28].

У культурі кулястих амфор вохра виявлена в похованнях, здійснених у кам'яних гробницях, та локалізована на території Житомирської (Колодажне, Сколобів, Кікова, Суємці) та Рівненської обл. (Остріг) [Левицький, 1929, с. 198, 200, 202, фото 2; Свешников, 1983, с. 27, 29, 31, 32, 34]. Лише в одному випадку вона присутня на території Поділля [Szmyt, 2010, p. 29]. Проте всі згадані поховання з вохрою не співмірні з похованнями КШК заходу України.

Наявність вохри в похованнях КШК потрібно пов'язувати із впливами степу. Сьогодні, завдяки відкриттям, здійсненим під час дослідження кургану на території Сокальської гряди в Губінеку, задокументовано проникнення населення, яке пов'язують зі східноєвропейським степним на територію Центральної Європи, ще до появи на цих просторах КШК. На цій пам'ятці задокументовано два етапи спорудження кургану. Перший – пов'язаний із похованням 9, оточеним ровиком діаметром 9 м. Захоронення здійснене у ямі наближеної до прямокутної форми. Скелет, вкритий шаром вохри, лежав на спині з піднятими вгору колінами. За межами невеликого насипу виявлено ще 2 схожі поховання (поховання 4, 8), також вкриті вохрою (рис. 31). На основі абсолютного датування методом ¹⁴C встановлено, що описані захоронення здійсненні приблизно в 3000 BC. На другому етапі відбулася досипка старого насипу над новозакладеними похованнями. Із другим етапом пов'язане поховання 7, яке належало населенню КШК і здійснене у 2800–2600 BC [Włodarczak, 2021, p. 438–439, fig. 2–3].

Крім цього, саме через територію на північ від Карпат проходив один із шляхів проникнення ямно/катакомбного населення в Центральну Європу [Włodarczak, 2014b, p. 11, fig. 2]. Підтвердження такого проникнення фіксується декількома маркерними пунктами. Передовсім це одне з розкопаних поховань у Свенте на р. Сян [Косько, Клочко, Ольшевський, 2012, с. 67–68; Olszewski, Włodarczak, 2018, p. 35–41] та поховання, здійснене під курганом у Комарному [Іванова, Войтович, 2021, с. 63]. В останньому виявлено типову посудину ямного населення з Північного Причорномор'я, що вказує на те, яке саме населення мігрувало в Центральну Європу [Іванова, Войтович, 2021, рис. 5]. Тому, не дивно, що місцеве населення КШК Прикарпаття запозичило від прийшлого населення звичай посипати покійників вохрою.

Так, на теренах заходу України, у середовищі КШК, на противагу до всієї території розповсюдження культури, наявні фунеральні пам'ятки, у яких доволі часто виявляють вохру, що є однією з особливостей здійснення поховальних обрядодій місцевих спільнот. Її наявність

тут варто пов'язувати з контактами із населенням ямної культури. Я встановила, що звичай використання вохри під час спорудження курганів побутував тут у першій половині III тис. до н. е. [Voitovych, 2023, p. 133–135]. А найбільше скупчення фунеральних пунктів розміщене на території правобережжя Дністра, на просторах Дрогобицької та Моршинської височин. У зв'язку із відсутністю антропологічного матеріалу для проведення генетичних досліджень, важко відповісти, яку роль відігравало населення ямної культури для місцевих жителів. Однак можна припустити, що вона була значною, про що свідчать результати мітохондріальних досліджень зразків із території Південно-Східної Польщі, що вказують на тісну генетичну спорідненість між популяціями, пов'язаними зі східною культурою шнурової кераміки та ямною культурою [Juras et al., 2018].

ЛІТЕРАТУРА

- Бунятян, К. (2005). Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*, 4, 26–36.
- Бунятян, К. (2007). Середньодніпровська культура на території України: періодизація та хронологія. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії*, 253, 37–55.
- Бунятян, К. (2008). Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*, 2, 3–12.
- Бунятян, К. (2010). Підкарпатська культура шнурової кераміки. *Археологія*, 2, 18–30.
- Войтович, М. (2020). Ґрунтові поховання культури шнурової кераміки на території українського Прикарпаття. *Сіверщина в історії України*, 13. Глухів; Київ, 79–85.
- Геренчук, К., Койнов, М. (1973). Загальний огляд. К. І. Геренчук (ред.). *Природа Івано-Франківської області*. Львів: Вища школа, 7–9.
- Грибович, Р., Гупало, В., Мацкевий, Л., Петегірич, В., Цигилик, В. (1996). Роботи українсько-польської археологічної експедиції. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: Фіра-люкс, 13–16.
- Завада, П. І. (1947). Скотоводчі племена кінця III-го початку II-го тис. до н. е. в Західних областях УРСР. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5. Од. зб. 39. Львів, 138 арк.
- Завада, П. І. (1940-ві). *Картотека. Кульчиці*. Науковий архів ВА ІУ НАНАУ. Львів, 20 арк.
- Завада, П. І. (1940-ві). *Картотека. Озими*. Науковий архів ВА ІУ НАНАУ. Львів, 2 арк.
- Іванова, С., Войтович, М. (2021). Міграції чи культурні контакти: щодо теорії «ямної навали» на терени Центральної Європи. *МДАПВ*. 25, 56–105. <https://doi.org/10.33402/mdapv.2021-25-56-105>
- Кобільник, В. (1933). Могила ч. I, II, III в Городищі. *Літопис Бойківщини*. 1(2), Самбір, 32–38.
- Косько, О., Клочко, В., Ольшевський, А. (2012). Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян. *Археологія*, 2, 67–75.
- Кравчук, Я., Зінько, Ю. (2018). Рельєф Львівської області. М. М. Назарук (ред.), *Львівська область: природні умови та ресурси*. Львів, 55–85.
- Крушельницька, Л., Мацкевой, Л., Свешніков, І., Попович, І., Балагурі, Е., Герета, І. (1982). *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза*. 2, ь: Наукова думка.
- Левицький, І. (1929). Пам'ятки мегалітичної культури на Волині. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка*. 1928, II, Київ, 192–222.
- Махнік, Я., Павлів, Д., Петегірич, В. (2012). Курганний могильник культури шнурової кераміки в Гаях Нижніх на Дрогобицькій височині. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 2, Львів, 292–321.
- Махнік, Я., Павлів, Д., Петегірич, В., Принада, І. (2000). Дослідження курганних некрополів Дрогобицько-Моршинського передгір'я. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 4, Дрогобич: Вимір, 36–46.
- Науковий архів ВА ІУ НАНУ. Фонд І. Свешнікова.
- Павлів, Д., Петегірич, В. (2002). Дослідження Дрогобицької археологічної експедиції Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2001 р. *Інформаційний бюлетень*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 55–56.

- Павлів, Д., Петегирич, В., Махнік, Я. (2015). Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. *МДАПВ*, 19, 323–347.
- Павлів, Д., Петегирич, В., Принада, І. (2004). Археологія Бойківщини: нові відкриття. *Бойківщина. Науковий збірник*, 2, Дрогобич–Трускавець, 40–69.
- Пастернак, Я. (1937). Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці історико-філософської секції*, 154, 241–268.
- Пастернак, Я. (1978). Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*, 1–3 (57–59), Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 63–75.
- Свешніков І. К. (1949). *Пам'ятки бронзової доби з Західних областей УРСР*. Науковий архів ІУ НАНАУ. Львів, 203 арк.
- Свешніков, І. К. (1969). *Щоденник роботи Львівської неолітичної експедиції за 1969 рік*. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 5, Од. зб. 445. Львів, 44 арк.
- Свешніков, І. К. (1970). *Звіт про роботу Львівської неолітичної експедиції в 1969 р.* Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 303. Львів, 24 арк.
- Свешников, И. К. (1971). *История Предкарпатья, Подолии и Волини в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Дисертация на соискание ученой степени доктора исторических наук*. Науковий архів ІУ НАНАУ. Оп. 2, Од. зб. 358. Львов, 411 арк.
- Свешніков, І. К. (1972). Звіт з роботи Енеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р. Науковий архів ІУ НАНАУ. Од. зб. 325. Львів, 40 арк.
- Свешніков, І. К. (1974). *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери*. Київ.
- Свешніков, І. К. (1977). Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. Науковий архів ІУ НАНУ. Од. зб. 379. Львів, 38 арк.
- Свешніков, І. К. (1978а). Звіт з роботи Ровенського загону Карпато-Волинської та Дрогобицької і Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1977 р. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. 2, Од. зб. 8531. Львів, 43 арк.
- Свешников, И. (1978b). *Раскопки курганного могильника у с. Болеховцы под Дрогобычем. Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, апрель 1978*. Ужгород, 45–47.
- Свешніков, І. К. (1977–1980). Бронзова доба Прикарпаття і Волині. Науковий архів ІУ НАНУ. Оп. 2, Од. зб. 632. Львів, 328 арк.
- Свешников, И. К. (1983). *Культура шаровидных амфор. Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Наука.
- Свешников, И., Козак, В. (1977). *Раскопки курганов возле Дрогобыча. Археологические открытия 1976 года*. Москва: Наука, 370.
- Свешников, И., Мацкевой, Л., Крушельницкая, Л., Могитич, И., Иоанисян, О., Козак, В. (1978). *Исследования на Львовщине. Археологические открытия 1977 года*. Москва: Наука, 384–385.
- Цигилик, В. (1995). Робота спільної українсько-польської археологічної експедиції у Прикарпатті. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів–Самбір, 101–103.
- Цись, П. М. (1962). *Геоморфологія УРСР*. Львів: Вид-во Львів. ун-ту.
- Juras A., Chyleński, M., Ehler, E., Malmström, H., Żurkiewicz, D., Włodarczak, P. et al. (2018). Mitochondrial genomes reveal an east to west cline of steppe ancestry in Corded Ware populations. *Scientific Reports*, 8. Article no: 11603. <https://www.nature.com/articles/s41598-018-29914-5>
- Łanczont, M., Hołub, B. (2011). Rzeźba i środowisko przyrodnicze Wyżyny Drohobyckiej. In J. Machnik, D. Pawliw and W. Petehyrycz, *Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 161–176.
- Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2005). Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycza. *Drohobycz miasto wielu kultur*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 9–59.

- Machnik, J., Pavliv, D., Petehyryč, V. (2006). Results of the archaeological Field Survey on the Drohobych Upland. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*, 3, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 143–161.
- Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. (2011). *Prahisteryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków.
- Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W., Hrybovyč, R. (2000). Prahisteryczne kurhany na Podkarpackich wysoczyznach górnego Dniestru. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 185–207.
- Makarowicz, P. (2011). Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym. In H. Kowalewska-Marszałek and P. Włodarczak (Eds.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p. n. e.* Kraków; Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk; Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 139–160.
- Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skryniecki, R., Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province)*. Poznań.
- Olszewski, A., Włodarczak, P. (2018). Święte 11: Cemetery of the Corded Ware culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 7–68.
- Pasternak, J. (1936). Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków*, 11/10–11, 131–132.
- Pułaski, K. (1890). Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, XIV, 1–16.
- Ratajczak, T., Sala, D. (2011). Identyfikacja składu mineralno-chemicznego ochry z grobów podkurhanowych we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza. In J. Machnik, D. Pawliw and W. Petehyrycz, *Prahisteryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 177–187.
- Śmiszko, M. (1933). Nowe wykopaliska. Małopolska Wschodnia. *Z Otchłani Wieków*, 8/1–2, 24–25.
- Szmyt, M. (2010). Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic-Pontic Studies*, 8.
- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*. 10/2, Poznań–Warszawa, 20–28.
- Sulimirski, T. (1957–1959). *Polska przedhistoryczna*. Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie, 2.
- Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*. London: University of London.
- Tunia, K. (1979). Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania Archeologiczne*, 31, 47–78.
- Voitovych, M. 2023. Burials of the Corded Ware culture with ochre in the Upper Dniester region. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1, 115–140. DOI:10.23858/SA75.2023.1.3440
- Włodarczak, P. (2014a). Sekwencja czynności obrzędowych: problem korespondencji tradycji funeralnych kultury jamowej i kultury ceramiki sznurowej na Wyżynie Podolskiej. In A. Koško, M. Potupczyk and S. Razumow (Eds.), *Naddniestrzańskie kompleksy cmentarzysk kurhanowych społeczności z III i z pierwszej połowy II tysiąclecia przed Chr. w okolicach Jampola, obwód winnicki (= Archeologia Bimaris Monografie 6)*. Poznań: Nauka i Inowacje, 313–340.
- Włodarczak, P. 2014b. The traits of Early-Bronze Pontic cultures in the development of old Upland Corded Ware (Małopolska groups) and Złota culture communities. *Baltic-Pontic Studies*, 19, 7–52.
- Włodarczak, P. (2021). Eastern impulses in cultural and demographic change during the end of the south-eastern Polish Eneolithic. E. Jerem and W. Meid (Eds.). *Archaeolingua*, 44, *The Yamnaya impact on prehistoric Europe*, 2, *Yamnaya interactions Proceedings of the International Workshop held in Helsinki*, 25–26 April 2019, 435–461.

REFERENCES

- Buniatian, K. (2005). Khronolohiia ta periodyzatsiia pokhovan serednodniprovskei kultury Pravoberezhnoi Ukrainy. *Archaeology*, 4, 26–36. (in Ukraine).
- Buniatian, K. (2007). Serednodniprovska kultura na terytorii Ukrainy: periodyzatsiia ta khronolohiia. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi arkheolohichnoi komisii*, 253, 37–55. (in Ukraine).
- Buniatian, K. (2008). Khronolohiia ta periodyzatsiia serednodniprovskei kultury Pravoberezhnoi Ukrainy. *Archaeology*, 2, 3–12. (in Ukraine).
- Buniatian, K. (2010). Pidkarpatska kultura shnurovoi keramiky. *Archaeology*, 2, 18–30. (in Ukraine).
- Voitovych, M. (2020). Ground burials of Corded ware culture on the territory of Ukrainian Sub-Carpathians. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 13, Hlukhiv–Kyiv, 79–85. (in Ukraine).
- Herenchuk, K., & Koinov, M. (1973). Zahalnyi ohliad. K. I. Herenchuk (Ed.). *Pryroda Ivano-Frankivskoi oblasti*. Lviv: Vyshcha shkola, 7–9. (in Ukraine).
- Hrybovych, R., Hupalo, V., Matskevych, L., Petehyrych, V., & Tsyhylyk, V. (1996). Roboty ukrainsko-polskoi arkheolohichnoi ekspeditsii. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* Lviv: Fira-liuks, 13–16. (in Ukraine).
- Zavada, P. I. (1947). *Skotovodchi plemena kintsia III-ho pochatku II-ho tys. do n. e. v Zakhidnykh oblastiakh URSR*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 5. Od. zb. 39. Lviv, 138 ark. (in Ukraine).
- Zavada, P. I. (1940-vi). *Kartoteka. Kulchysy*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 20 ark. (in Ukraine).
- Zavada, P. I. (1940-vi). *Kartoteka. Ozymyna*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 2 ark. (in Ukraine).
- Ivanova, S. & Voitovych, M. (2021). Migrations or cultural contacts: regarding the theory of «Yamna invasion» to the territory of Central Europe. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 25, 56–105. <https://doi.org/10.33402/mdapy.2021-25-56-105>. in Ukraine
- Kobilnyk, V. (1933). Mohyla ch. I, II, III v Horodyshchi. *Litopys Boikivshchyny*, 1(2), Sambir, 32–38. (in Ukraine).
- Kosko, O., Klochko, V., & Olshevskiy, A. (2012). Rytualnyi ob'ekt naselennia prychornomorskei kulturnoi spilnoty doby rannoi bronzy na r. Sian. *Archaeology*, 2, 67–75. (in Ukraine).
- Kravchuk, Ya., & Zinko, Yu. (2018). Relief Lvivskoi oblasti. M. M. Nazaruk (Ed). *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy*. Lviv, 55–85. (in Ukraine).
- Krushelnyska, L., Matskevoi, L., Svieshnikov, I., Popovych, I., Balahuri, E., & Hereta, I. (1982). *Arkheolohichni pam'iatky Prykarpattia i Volyni doby bronzy ta rannoho zaliza*. 2, Kyiv: Naukova dumka. (in Ukraine).
- Levytskyi, I. (1929). Pamiatky mehalitychnoi kultury na Volyni. *Antropolohiia. Richnyk kabinetu antropolohii im. F. Vovka*. 1928, II, Kyiv, 192–222. (in Ukraine).
- Makhnik, Ya., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2012). Kurhannyi mohylnyk kultury shnurovoi keramiky v Haiakh Nyzhnikh na Drohobyskii vysochyni. *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 2, Lviv, 292–321. (in Ukraine).
- Makhnik, Ya., Pavliv, D., Petehyrych, V., & Prynada, I. (2000). Doslidzhennia kurhannykh nekropoliv Drohobysko-Morshynskoho peredhir'ia. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*, 4, Drohobych: Vymir, 36–46. (in Ukraine).
- Naukovyi arkhiv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Fond I. Svieshnikova. (in Ukraine).
- Pavliv, D., & Petehyrych, V. (2002). Doslidzhennia Drohobyskoi arkheolohichnoi ekspeditsii. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy v 2001 r. *Informatsiinyi biuletyn*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 55–56. (in Ukraine).
- Pavliv, D., Petehyrych, V., & Makhnik, Ya. (2015). Ukrainsko-polska arkheolohichna ekspeditsiia: naukovy zdobutky ta perspektyvy. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 19, 323–347. (in Ukraine).

- Pavliv, D., Petehyrych, V., & Prynada, I. (2004). Arkheolohiia Boikivshchyny: novi vidkryttia. *Boikivshchyna. Naukovyi zbirnyk*, 2, Drohobych–Truskavets, 40–69. (in Ukraine).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istoriko-filosofskoi sekti*, 154, 241–268. (in Ukraine).
- Pasternak, Ya. (1978). Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3 (57–59), Niu-Iork–Toronto–Miunkhen, 63–75. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1949). *Pam'iatky bronzovoi doby z Zakhidnykh oblastei URSS*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv, 203 ark. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1969). *Shchodennyk roboty Lvivskoi eneolitychnoi ekspedytsii za 1969 rik*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 5, Od. zb. 445. Lviv, 44 ark. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1970). *Zvit pro robotu Lvivskoi eneolitychnoi ekspedytsii v 1969 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Od. zb. 303. Lviv, 24 ark. (in Ukraine).
- Sveshnikov, I. K. (1971). *Istoriya Predkarpat'ya, Podolii i Volyni v kontse III – nachale II tysyacheletiya do n. e. Disertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk.*, Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 2. Od. zb. 358. L'vov, 411 ark. (in Russian).
- Svieshnikov, I. K. (1972). *Zvit z roboty Eneolitychnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk URSS v 1971 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Od. zb. 325. Lviv, 40 ark. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1974). *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III – na pochatku II tysyacholittia do nashoi ery*. Kyiv. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1977). *Zvit z roboty Drohobyt'skoho zahonu Karpato-Volynskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1876 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Od. zb. 379. Lviv, 38 ark. (in Ukraine).
- Svieshnikov, I. K. (1978a). *Zvit z roboty Rovenskoho zahonu Karpato-Volynskoi ta Drohobyt'skoi i Zvenyhorodskoho zahoniv Lvivskoi oblasnoi arkheolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk URSS v 1977 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. F. 2, Od. zb. 8531. Lviv, 43 ark. (in Ukraine).
- Sveshnikov, I. (1978b). Raskopki kurgannogo mogil'nika u s. Bolekhovtsy pod Drohobychem. Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1976–1977 gg. *Tezisy dokladov XVII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR. Uzhgorod, aprel' 1978*. Uzhgorod, 45–47. (in Russian).
- Svieshnikov, I. K. (1977–1980). *Bronzova doba Prykarpattia i Volyni*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Op. 2. Od. zb. 632. Lviv, 328 ark. (in Ukraine).
- Sveshnikov, I. K. (1983). *Kul'tura sharovidnykh amfor. Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Sveshnikov, I., & Kozak, V. (1977). Raskopki kurganov voze Drohobycha. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1976 goda*, Moskva: Nauka, 370. (in Russian).
- Sveshnikov, I., Matskevoy, L., Krushel'nitskaya, L., Mogitich, I., Ioanisyanyan, O., & Kozak, V. (1978). Issledovaniya na L'vovshchine. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1977 goda*. Moskva: Nauka, 384–385. (in Russian).
- Tsyhylyk, V. (1995). Robota spilnoi ukrainsko-polskoi arkheolohichnoi ekspedytsii u Prykarpatti. *Boikivshchyna: istoriia ta suchasnist*. Lviv–Sambir, 101–103. (in Ukraine).
- Tsys, P. M. (1962). *Heomorfologhiia URSS*. Lviv: Vyd-vo Lviv. un-tu. (in Ukraine).
- Juras A., Chyleński, M., Ehler, E., Malmström, H., Żurkiewicz, D., Włodarczyk, P. et al. (2018). Mitochondrial genomes reveal an east to west cline of steppe ancestry in Corded Ware populations. *Scientific Reports*, 8. Article no: 11603. <https://www.nature.com/articles/s41598-018-29914-5>

- Łanczont, M., & Hołub, B. (2011). Rzeźba i środowisko przyrodnicze Wyżyny Drohobyckiej. In J. Machnik, D. Pawliw and W. Petehyrycz, *Prahisteryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 161–176. (in Polish).
- Machnik, J., Pawliw, D., & Petehyrycz, W. (2005). Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycka. *Drohobycz miasto wielu kultur*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 9–59. (in Polish).
- Machnik, J., Pavliv, D., & Petehyryč V. (2006). *Results of the archaeological Field Survey on the Drohobycz Upland. Environment and man at the Carpathian Foreland in the upper Dniester Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Results of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat*, 3, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 143–161.
- Machnik, J., Pawliw, D., & Petehyrycz, W. (2011). *Prahisteryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków. (in Polish).
- Machnik, J., Pawliw, D., Petehyrycz, W. & Hrybovyč, R. (2000). Prahisteryczne kurhany na Podkarpackich wysoczyznach górnego Dniestru. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 185–207. (in Polish).
- Makarowicz, P. (2011). Geneza kurhanów w trzcinieckim kręgu kulturowym. In H. Kowalewska-Marszałek and P. Włodarczak (Eds.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.* Kraków, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 139–160. (in Polish).
- Makarowicz, P., Kochkin, I., Niebieszczański, J., Romaniszyn, J., Cwaliński, M., Staniuk, R., Lepionka, H., Hildebrandt-Radke, I., Panakhyd, H., Boltryk, Y., Rud, V., Wawrusiewicz, A., Tkachuk, T., Skryniecki, R., & Bahyrycz, C. (2016). *Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province)*. Poznań. (in Polish).
- Olszewski, A., & Włodarczak, P. (2018). Święte 11: Cemetery of the Corded Ware culture. *Baltic-Pontic Studies*, 23, 7–68. (in Polish).
- Pasternak, J. (1936). Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków*, 11/10–11, 131–132. (in Polish).
- Pułaski, K. (1890). Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*, XIV, 1–16. (in Polish).
- Ratajczak, T., & Sala, D. (2011). Identyfikacja składu mineralno-chemicznego ochry z grobów podkurhanowych we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza. In J. Machnik, D. Pawliw and W. Petehyrycz, *Prahisteryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza*. Kraków, 177–187. (in Polish).
- Śmiszko, M. (1933). Nowe wykopaliska. Małopolska Wschodnia. *Z Otchłani Wieków*, 8/1–2, 24–25. (in Polish).
- Szmyt, M. (2010). Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC. *Baltic-Pontic Studies*, 8.
- Sulimirski, T. (1935). Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*, 10/2, Poznań–Warszawa, 20–28. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1957–1959). *Polska przedhistoryczna*, 2, Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians*. London: University of London.
- Tunia, K. (1979). Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania Archeologiczne*, 31, 47–78. (in Polish).
- Voitovych, M. (2023). Burials of the Corded Ware culture with ochre in the Upper Dniester region. *Sprawozdania Archeologiczne*, 75/1, 115–140. DOI:10.23858/SA75.2023.1.3440
- Włodarczak, P. (2014a). Sekwencja czynności obrzędowych: problem korespondencji tradycji funeralnych kultury jamowej i kultury ceramiki sznurowej na Wyżynie Podolskiej. In A. Kośko, M. Potupczyk and S. Razumow (Eds.). *Naddniestrzańskie kompleksy cmentarzysk kurhanowych społeczności z III i z pierwszej*

połowy II tysiąclecia przed Chr. w okolicach Jampola, obwód winnicki (= Archeologia Bimaris Monografie 6). Poznań: Nauka i Inowacje, 313–340. (in Polish).

Włodarczak, P. (2014b). The traits of Early-Bronze Pontic cultures in the development of old Upland Corded Ware (Małopolska groups) and Złota culture communities. *Baltic-Pontic Studies*, 19, 7–52.

Włodarczak, P. (2021). Eastern impulses in cultural and demographic change during the end of the south-eastern Polish Eneolithic. E. Jerem and W. Meid (Eds). *Archaeolingu*, 44, *The Yamnaya impact on prehistoric Europe*, 2, *Yamnaya interactions Proceedings of the International Workshop held in Helsinki, April 2019*, 435–461.

Стаття: надійшла до редакції 18.05.2023

прийнята до друку 21.09.2023

ARCHAEOLOGICAL MAP OF BARROW BURIALS WITH OCHRE OF CORDED WARE CULTURE

Maria VOJTOVYCH

*Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: danylivmari@ukr.net*

The article is devoted to burials with ochre of the Corded Ware culture, held under the barrows. Based on the analysis of the source base, it was established that in the distribution area of CWC, they appear exclusively on the territory of the southeastern region of the spread of the culture, within the limits of western Ukraine. Today, there are 12 barrow cemeteries known here, where this mineral substance has been found. It is noted that the largest number of sites is located on the territory of the right bank of the Dnister River, within the borders of the Drohobych (Kulchytsi, Velyka Ozymyna, Bolekhivtsi, Kolpets, Nyzhni Gai), less often – Morshyn (Dashava) and Prylukva (Krylos) uplands. It has been established that the most south-eastern point on the right bank of the Dnister River is located on the territory of the Dnister Pokuttia region (Hvizdets). On the left bank of the Dnister River burials with ochre are sporadic. The barrow in Koropuzh is located in the eastern part of the Syan-Dnister upland, the barrow cemetery in Pidgorod is on the territory of Opillya, and the easternmost burial is near Zavadyntsi, which is located between the Dnister, Zbruch, and Southern Bug rivers.

It is claimed that ochre is recorded under about 30 barrows. We do not mention the site in Glyna Place in Krylos, because the exact number of barrows with ochre is not known. It was established that there are seven (1–4, 7, 8, 12) barrows in Krylos, eight mounds in Bolekhivtsi (barrows 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14), four mounds in Kolpets (barrows 2, 3, 5, 7), in Nyzhniy Gai – two (8, 10) barrows. Ochre was recorded both at the level of the ancient surface and inside burials: it was used to cover the body of the deceased and separate pieces were placed inside the graves. Cases were found when ceramic dishes were filled with an ochre.

The appearance of the custom of using an ochre during funeral rites is associated with the population of the Yamna culture. In addition, one of the ways of penetration of the Yamna/Catacomb population into Central Europe passed through the territory north of the Carpathians, which probably impacted the borrowing of such a custom by the population of CWC on the periphery of its spreading.

Key words: Corded Ware culture, Yamna culture, barrow, burial, ochre, wooden flooring, Dnister River.

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ ЕПОХИ БРОНЗИ – ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bandrm@ukr.net*

Зазначено, що останнім часом і в Україні, і за кордоном поживалося зацікавлення археологічними пам'ятками епохи бронзи – раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Розглянуто низку проблем цього періоду в контексті досліджуваного регіону. Значну частину викладеного матеріалу введено до наукового обігу вперше. У першому підрозділі заторкнуто питання відстеження міжкультурних зв'язків сучасного західноукраїнського регіону на мілітарних археологічних знахідках. Наприклад, уперше введено до науково обігу бронзовий шолом із Тернопільщини, який належить до вкрай нечисленного типу Оранієнбург (Oranienburg), які на півдні Європи (наприклад, у Кноссі) почали використовувати із XV ст. до Р. Х., а в Центральній Європі – впродовж XIV–XIII ст. до Р. Х. Значну увагу приділено винятково цікавому й рідкісному комплексу вершницького елітарного спорядження, який охоплює предмети захисного обладунку (два бронзових шоломи гребінчастого прототруського типу) та металеві деталі колісничної упряжі і який виявлено поблизу Борщова Тернопільської обл. Констатовано, що ця та подібні до неї знахідки із заходу Українського Лісостепу свідчать про ймовірність більш тісних контактів досліджуваних спільнот із населенням Апеннінського півострова. У другому підрозділі проаналізовано нововідкриті пам'ятки західноподільської групи, які засвідчують незвичну інтенсифікацію східного та західного векторів розвитку в матеріальній культурі західноподільського населення від кінця VIII – початку VII ст. до Р. Х. Зокрема, значну увагу приділено комплексу бронзових посудин (два литих казана, прикритих зверху великою бронзовою сітулою) зі с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл., про які згадано в монографії автора 2014 р. Спостережено, що особливо цікаві археологічні матеріали, які засвідчують взаємодії носіїв західноподільської групи з тогочасними цивілізаціями Східного Середземномор'я, що їх здобула Західноподільська гальштатська археологічна експедиція, яка під керівництвом автора відновила дослідження пам'ятки періоду раннього заліза біля с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. Зауважено виняткові зразки місцевого сіроглиняного кружального посуду, зокрема на кільцевому піддоні і з г-подібно відігнутими вінцями, та привізного – фрагменти архаїчної грецької кераміки із залишками білої і пурпурної фарб, зокрема у вигляді широкої смуги, можливо, від плічок клазоменської амфори. Унікальною знахідкою стало віднайдення в Заліссі вперше в Україні ступиці керамічного колеса з чотирма обламаними спицями та позовжнім отвором для насаджування на вісь, яке могло походити (судячи з численних аналогій) від чотириколісної ритуальної платформи, що набули особливого поширення в середовищі гальштатської культури Верхнього Придунав'я і Східноальпійського регіону. На основі комплексного аналізу здобутого інвентаря зольник у Заліссі датовано другою половиною VII – першою чвертю VI ст. до Р. Х.

Останній – третій – підрозділ присвячено проблематиці дослідження пам'яток латенського періоду в західному регіоні України. Проаналізовано вже відомі й нові місцезнаходження, які суттєво коригують дотеперішні уявлення про те, що відбувалося на Верхньому Придністров'ї та прилеглих до нього теренах після зникнення тут найпізніших пам'яток черепинсько-лагодівської групи. Зазначено, що поки пам'ятки Верхнього Придністров'я середньо- і пізньолатенського періодів не мають звичного

кореляту у вигляді археологічної культури. На сьогодні – і про це окремо наголошено в цьому підрозділі, – маємо справу лише із групою тутешніх пам'яток, які не можна зарахувати ні до зарубинецької культури, ні до культури Лукашівка-Поєнешти, ні до гето-дакійської, ні до ясторфської, ні до сарматської. Для зручнішого означення пам'яток цієї верхньодністровської групи запропоновано використовувати назву постчерепинсько-лагодівські, що більш точно вказувало б на їхнє місце в місцевій культурно-хронологічній шкалі, або ж пам'ятки колодрібського типу (передлипицький горизонт).

Ключові слова: захід України, період пізньої бронзи, захисні обладунки, металеві посудини, казани, сїтула, пізньогальштатський період, західноподільська група, період латену.

Нові матеріали до археологічної карти заходу України пізнього періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза: загальні тенденції і локальні особливості.

Останнім часом українські й закордонні дослідники щораз більше уваги приділяють археологічним пам'яткам епохи бронзи – раннього заліза на заході Українського Лісостепу. Мабуть, тому що вектор розвитку тутешніх правобережно-лісостепових спільнот віддавна мав два основні вектори взаємодій: західний – переважно з населенням Середнього і Верхнього Подунав'я, Альпійським регіоном й Апеннінами та південний – зі спільнотами Нижнього Подунав'я, Балкан, Передньої Азії. На початку періоду раннього заліза пошвидко і вийшли на якісно новий рівень взаємозв'язки з Передкавказзям, тогочасним спільнотами Південного Кавказу, що презентує активізацію контактів (уже згаданого західнолісостепового населення) у південно-східному і східному напрямках.

Якщо в попередні десятиліття значну увагу приділяли опрацюванню керамічного матеріалу й різного типу об'єктам із поселень і могильників, то в останні роки у зв'язку із практичною неможливістю проведення масштабних розкопкових робіт (через брак фінансування та інші причини) інтенсифікувалося вивчення окремих предметів тогочасних культур, що віднаходять – як і у всьому світі – у комплексах з іншими речами або ж поза ними. В останні роки з теперішнього західноукраїнського регіону побільшало знахідок, пов'язаних із захисним обладунком доби пізньої бронзи – раннього заліза.

Так, у 2022 р. до Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України звернулися фахівці з державного Національного музею історії України (директор – Федір Андрощук) із проханням надати консультацію щодо бронзового шолома. Останній, за наявною в них інформацією, «*датувався 9–7 ст. до н. е., місце знахідки вказано як скелясте узбережжя річки Смотрич*» (за даними Максима Левади. Матеріали у стадії провадження, тому мають обмежений режим використання).

Відповідно до поставлених дирекцією інституту завдань, я провів комплексний міждисциплінарний аналіз зображень шолома. Згідно з ним, бронзовий шолом, знайдений на високому скелястому березі р. Смотрич у Тернопільської обл., – унікальний артефакт давніх культур на території сучасної України (єдиний зі збережених на сьогодні) і винятково рідкісний для решти країн Європи. До такого висновку спонукають щонайменше дві підстави: по-перше, він належить до вкрай нечисленного типу шоломів Оранієнбург (Oranienburg), які на півдні Європи (наприклад у Кноссі) почали використовувати із XV ст. до Р. Х., а в Центральній Європі – впродовж XIV–XIII ст. до Р. Х. Наприклад, саме такі часові межі для розглядуваного типу пропонують нині в низці європейських археологічних центрів. І саме цим часом датує тернопільський шолом провідний сучасний дослідник Маріанна Модлінгер. Власне, минулого року я спільно із вказаною дослідницею опублікував цей шолом серед інших бронзових із заходу України [Mödlinger, Bandrivskyi, Bilyk, 2022, p. 181–188]. Тобто, попереднє датування, на яке покликається Національний музей історії України (дослівно: «*9–7 ст. до н. е.*») не відповідає дійсності. З огляду на прийняту на сьогодні культурно-хронологічну шкалу, його треба датувати кінцем BrA – першою половиною BrD.

Оскільки бронзовий шолом належить приблизно до кінця XIV–XIII ст. до Р. Х., то це дало підставу для перегляду усталеного в науці уявлення про відомий ще з наукової літератури XIX ст. бронзовий шолом зі скарбу у Прилипче (сучасна Івано-Франківська обл.), який супроводжувався бронзовими бойовими сокирами-чеканами цього ж часу і тривалий час відносили до ранніх пам'яток голіградської культури. Тепер, з урахуванням аналізованого шолома з Тернопільської обл., є підстави говорити про окрему групу пам'яток на Західному Поділлі та прилеглому Покутті, представлену мілітарними знахідками, зокрема бронзовими шоломами, синхронними з часом проникнення на цю територію носіїв культури Ноа II.

З огляду на картографування бронзових шоломів типу Оранієнбург (куди відношу і нещодавно віднайдений екземпляр із-над Смотрича на Тернопільщині), яке на сьогодні опубліковане, головний регіон, де працювали бронзообробні майстерні із виготовлення шоломів цього типу, локалізується у Західних Карпатах, прилеглому Верхньому Подунав'ї і на теренах сучасної Німеччини.

Цікаво, що традиція використання бронзових елементів захисних обладунків збереглася на заході Українського Лісостепу і в наступні періоди. Наприклад, про використання носіями голіградської культури бронзових шоломів уже згадано в літературі [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88]. Підставою для такого припущення послужив бронзовий шолом зі скарбу у Прилипче, на який донедавна мало звертали увагу¹ [Romstorfer, 1893, s. 49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88, № 78]. Цікавою в цьому плані видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., яка зображає воїна в повний зріст зі щитом і мечем у руках та захисному шоломі з маленькими ріжками. Про останній автор доповнює: «... головний убір зображує, ймовірно, шкіряний шолом з двома боковими виступами, які децю нахилені назад» [Бандрівський, 2014, с. 141, рис. 69].

В останні кілька років на підставі нових матеріалів і переосмислення вже відомих знахідок із Верхнього Придністров'я поставлено питання про використання у військових підрозділах голіградської культури захисних обладунків (зокрема металевих і шкіряних панцирів та шоломів) і це не повинно насторожувати, адже саме в період пізньої бронзи в Карпатському басейні та Подунав'ї під впливом зброярського мистецтва Егейсько-Анатолійського регіону з'являються суцільноковані бронзові панцирі-кираси зі солярною символікою в нагрудній частині. Тому нині вже нікого не дивує доволі часте віднайдення у різних місцях на заході сучасної України бронзових шоломів, які є підстави пов'язувати з місцевими металообробними центрами голіградської культури. Наприклад, у 2021 р. Національний музей історії України (директор – Федір Андрощук, наук. сп. – Максим Левада) звернулися із проханням написати історичну довідку на бронзовий шолом, який походить із вказаного регіону.

Цей екземпляр шоломів – один із найважливіших елементів захисного обладунку, які досить рідко потрапляють у поле зору науковців. Він виготовлений із тонколистової бронзи і являє собою невисоку конічну тулію, що плавно переходить у звужене верхів'я, увінчане на маківці приплюснутим гудзиком (імовірно, пізнішого походження). У нижній частині шолома, приблизно на відстані 1,5–2 см від краю, у кількох місцях неохайно пробиті кілька несиметрично розташованих наскрізних отворів діаметром до 4–5 мм, імовірно для прикріплення шкіряної підкладки всередині виробу, яка охороняла голову при ударі (відсутність оригіналу не дає можливості визначити, чи існували наскрізні отвори вниз)

¹ Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipecze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipecze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenständen, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenständen gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein Helm und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» (цит. за: Romstorfer, 1893, s. 49). Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

шолома із протилежного боку. Якщо б такі отвори там були, тоді можна було би припускати їхнє призначення для підв'язування шкіряного ремня під підборіддям).

Існування в нижній половині висоти шолома двох старанно припасованих латок у місцях пошкодження (від рубаючих ударів?) свідчить, що цей виріб цінували і для направи віддали в руки фаховому майстрові. Існування на всій поверхні шолома рівномірної смарагдової патини, яка місцями навіть досі віддзеркалює, може свідчити про часте полірування в період використання.

За зовнішніми ознаками аналізований екземпляр можна віднести до зброярського мистецтва Центральної Європи і, найімовірніше, фінального періоду епохи бронзи – початку доби раннього заліза (за центральноевропейською культурно-хронологічною шкалою – період HaB1 – початок HaB3, тобто приблизно XI–X ст. до Р. Х.). Саме наприкінці епохи бронзи в Карпатському басейні та Подунав'ї під впливом зброярського мистецтва Егейсько-Анатолійського регіону з'являються суцільноковані бронзові панцирі-кираси зі солярною символікою в нагрудній частині, наприклад, із Західної Угорщини, які супроводжувалися шоломами й мистецько декорованими поножжями [Kovacs, 1977, s. 64, p. 26; Petres, Anm. s. 91], а в наступний період – HaB3–HaC1 – бронзові шоломи й рештки обладунків знаємо з кургану IV/1 Каптол, Батіни, Щецина (Stettin-Finkenwalde) та ін. [Metzner-Nebelsick, 2002, s. 393–394, 396, abb. 176–178].

Загалом, цей шолом, найімовірніше, пов'язаний зі спільнотами голіградської культури на пізньому періоді її розвитку, які тоді розселилися на теренах сучасної Івано-Франківської, півдня Львівської і Тернопільської та західних районів Чернівецької обл. На цих західно-українських теренах виявлено 36 бронзових дволезих мечів, 6 бронзових бойових сокир-чеканів і 22 бронзові наконечники списів та дротиків із досконало прокованими й гострими вістрями [Бандрівський, 2014, с. 120–132], що відображає напрочуд високий рівень зброярського мистецтва в носіїв голіградської культури й неспокійну агресивну ситуацію на місцях.

Сьогодні на підставі нових матеріалів і переосмислення вже відомих знахідок із Західного Поділля, Покуття та Верхнього Придністров'я поставлено питання про використання у військових підрозділах голіградської культури захисних обладунків (зокрема металевих і шкіряних панцирів та шоломів), про що вже згадано в літературі [Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88; Бандрівський, 2014, с. 140–143]. Підставою для такого припущення послужив бронзовий шолом раннього періоду розвитку голіградської культури зі скарбу у Прилипче на Придністровському Покутті, на який донедавна мало звертали увагу² [Romstorfer, 1893, s. 49; Бандрівський, Крушельницька, 2012, с. 88, № 78]. Цікавою в цьому плані видається бронзова антропоморфна статуетка типу *bronzetti* висотою 24 см, знайдена 2004 р. біля с. Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл., яка зображає воїна в повний зріст зі щитом і мечем у руках та в захисному шоломі [Ільків, 2009, с. 224–259]. Вищеописаний новознайдений екземпляр шолома не лише збагачує українську науку, а й демонструє світові високий рівень зброярського мистецтва пізньобронзових спільнот тогочасної Галичини.

У контексті означеної теми винятково цікавий і рідкісний комплекс вершницького елітарного спорядження, який охоплює предмети захисного обладунку та металеві деталі колісничної упряжі, виявлений поблизу Борщова Тернопільської обл. За наявною на сьогодні інформацією, ці речі віднайдено під час земляних робіт приблизно наприкінці 2020 р. Усі предмети залягали внизу другого штиха на глибині близько 0,35–0,4 м у нижній частині

² Із підрозділу «Broncefunde bei Przelipcze»: «Conservator Gutter in Sereth theilte mit. das im Jahre 1880 bei Planierung und Bearbeitung eines Feldes nachst Przelipcze in der Bukowina eine grosse Anzahl von Bronzegegenständen, wochlans ainer bei dieser Arbeit zerstorten Grube herruhrend gelunden worden ist. Von den Fundgegenständen gelangten einige in Privatbesitz, einige, darunter ein **Helm** und ein Pferderustzeug, sollen sich im Lemberger Museum befinden» [цит. за: Romstorfer, 1893, s. 49]. Автор висловлює подяку чернівецькому колезі Миколі Ільківу за надану інформацію з цього питання.

верхнього шару сучасного чорнозему. Про якісь інші знахідки, крім нижче описаних, що могли перебувати в цьому комплексі, даних немає.

До складу комплексу з Борщівщини входило 22 предмети: 2 шоломи гребінчастого типу з дуже тонкої і напрочуд якісно прокованої бронзової бляхи та 20 металевих елементів кінської упряжі до колісниці (8 фаларів, 4 лунниці, 2 замкнуті кільця-обойми від декору дишла, 2 кільця з рухомими ланками для припряжування збруї та 4 окремі ланки-підвіси з п-подібним у перерізі стержнем і грибоподібними головками на кінцях. Особливість усіх цих предметів – те, що кожен із них на зовнішній поверхні плакований фольгою з жовтого металу.

При витягуванні із землі обидва шоломи розпалися на кілька десятків більших і менших частин, оскільки ще перед депонуванням у землю були пошкоджені. Основні місця зламів металу проходили в місцях припасування гребня, вздовж рядів декору та в місцях зумисного пошкодження кількома сильними ударами спереду і ззаду шоломів, які припали в ділянки тім'яної та лобової частин голови. У місцях ударів збереглися «рвані» краї, частина з яких загнута до середини. І це при тому, що на бічних поверхнях, по обидва боки від гребня, сліди нанесення таких зумисних ударів (розривів), відсутні. Обидва шоломи виготовлені за схожою композиційно-художньою схемою та технологією і навіть декоровані в подібний спосіб.

Перший шолом зроблений із двох тонких, добре прокованих, бронзових блях завтовшки до 0,1 см, з'єднаних між собою у вигляді конічного головного убору. Виріб дійшов до наших днів на 4/5 первісного стану. У плані має вигляд овалу довжиною до 24 см при ширині близько 20 см. Показово, що на всіх ділянках його поверхня збереглася ідеально гладкою і майстерно заповіреною. На сьогодні вона вкрита однотонною патиною смарагдового кольору з голубувато-сизим відтінком.

Місця з'єднань обидвох половин шолома (під гребнем) для більш тісного прилягання між собою були додатково скріплені вузькою бронзовою смужкою із загнутими краями. Крім того, половини були додатково з'єднані ще й п'ятьма заклепками: по одній у ділянці нижнього краю гребня та двома по боках під його верхнім конусоподібним завершенням. П'ята – додаткова – заклепка, розміщена на 5 см нижче вершини гребня, служила додатковим фіксатором для більш щільного з'єднання половин шолома в горішній його частині.

Висота і ширина шолома більш-менш однакові – 30–31 см. По краю нижньої частини виробу розміщена дворядова орнаментальна смуга, яку утворюють два ряди невеликих, витиснутих зі середини, круглих «перлин», до того ж на кожній половині шолома верхній і нижній ряди мають однакову їх кількість – по 18 (тобто, над нижнім краєм шолома всього нараховується 72 такі декоровані круглі опуклини). Цікаво, що така ж, і обов'язково парна (!), кількість витиснутих зі середини «перлин» простежується і в їхньому розміщенні на гребні, де вони також у подібний спосіб розташовані двома паралельними рядами. Правда, «перлини» на гребні менші за розміром, зате їх тут більше. Наприклад, у ряді «перлин» ближче до центру шолома їх налічується по 22 з лівого і правого боку. Натомість, зовнішній ряд гребня оздоблений уже 24 по обидва боки. В аналогічний спосіб розміщені «перлини» і на протилежній частині шолома. Відтак гребінь прикрашає 184 малих «перлин», тобто по 92 з кожного боку.

Вздовж центральної осі шолома, прямо під його гребнем, за допомогою чотирьох заклепок прикріплено по продовгуватій металевій пластині розміром приблизно 6х3,5 см, по центру якої є особлива риса шолома – розміщені одна над одною три трубочки, довжина яких більш-менш збігається з шириною гребня. Трубочки пустотілі, а їхні торці закриті (або запаєні?). Ці підпрямокутні у плані дві пластини з трубочками не лише прикривали собою місця з'єднань половин шолома в нижній його частині, а й відігравали композиційно-доповнювальну роль, довершуючи в такий спосіб гармонійні та естетично-виразні абрисы виробу загалом. Це вкотре свідчить не лише про інтуїтивне відчуття довершеності та пропорцій розробника (чи розробників?) проекту цього шолома, а й про вишукані запити

тогочасної вершницької аристократії до тих речей, якими вона користувалася та звикла обставляти своє життя.

І останній аспект в описі першого шолома з комплексу з Борщівщини – над нижнім, ледь відігнутих назовні, краєм несиметрично пробиті маленькі наскрізні дірочки діаметром 0,3–0,4 см, за допомогою яких всередині шолома прикріплювалася шкіряна (?) підкладка, яка значною мірою амортизувала удар, що його наносив ворог. І, що цікаво: приблизно по середині нижніх країв шолома, тобто в тому місці, де мали б бути закріплені верхні кінці підборідного ремня, таких наскрізних отворів (по обидва боки) є більше і пробиті вони густіше.

Аналогічного типу бронзовий шолом гребінчастого типу виявлений на березі Збруча у Завадинцях (Кремінна) Городоцького р-ну Хмельницької обл., на межі з Тернопільщиною. До 1992 р. він зберігався в музеї Масени в Ніці (Франція). Фактично, шолом із Кремінної знайдено у «прикордонній смузі» між пам'ятками михалківської групи і висоцької культури – з району середньої та верхньої течії Збруча. Отож, окрім шолома із Кремінної [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 214, 232–234, мал. 16, 5], на сьогодні маємо ще один комплекс із двома аналогічного типу шоломами і металевими предметами колісничного запрягу – із Борщівщини на півдні Тернопільщини.

Екземпляри із Кремінної і два щойновіднайдені бронзові протоетруські шоломи з Борщівщини за формою аналогічні до протоетруського з Веї, який датовано серединою – другою половиною VIII ст. до Р. Х. (ступінь Веї II, за Клес-Бруксом), та до такого ж бронзового з поховання № АА-I у Кватро Фонтанілі. Фрідріх Вільгельм фон Газе дійшов висновку, що шолом із Кремінної найімовірніше, є виробом із середовища протовілланової культури і міг бути виготовлений в одному з двох місць: у Південній Етрурії або Верхній Італії, де такого типу бронзові шоломи виробляли в майстернях етруського міста Тарквінії із другої половини IX ст. до Р. Х. [Hase F.W.fon., 1988, s. 200, 203, taf. 4, 1; 5, 1].

З опублікованих на сьогодні матеріалів видно, що екземпляр із Кремінної дуже подібний до гребінчастих шоломів Центральних Аппенін. З часу протовілланової культури окремі глиняні покривки, якими прикривали поховальні урни, імітували форму шоломів гребінчастого типу. Поховання з такими покривками вказують, як вважають дослідники, на особливо високий ранг воїна [Hase F. W. fon., 1988, s. 206]. Нанісши на карту місцезнаходження бронзових гребінчастих протоетруських шоломів та шоломоподібних покривок, Ф. В. фон Газе виснував, що найбільше вони поширені в південній Етрурії, значно менше їх на території східної гальштатської культури і зовсім, за винятком шолома із Кремінної, немає у Центральній і Східній Європі [Бандрівський, Крушельницька, 1998, с. 233–234].

Пам'ятки західноподільської групи на археологічній карті заходу України: східний і західний вектори розвитку в матеріальній культурі тутешнього населення

Новий і доволі оригінальний комплекс металевих посуду виявлено наприкінці 2014 р. під час землерийних робіт на території фермерського господарства поблизу с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл., який одразу ж після віднайдення був переданий до фондів археології Музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Місце знахідки перебуває на відстані 2,8 км на схід – південний схід від села, на правому березі р. Збруч, на відстані приблизно 30 м від її русла. У цьому місці Збруч робить виразну «петлю», омиваючи із трьох сторін розлоге мисоподібне плато. Умови, у яких перебували металеві посудини в момент їхнього виявлення, а також етапи їх розчищення, відтворено за фотофіксацією і детальною інформацією, одержаною від першовідкривача знахідки.

Усі посудини перебували в неглибокій ямі діаметром близько 1 м, вкопаній із рівня тогочасної поверхні (0,45–0,5 м) і заглиблений в материк, представлений тут жовтими четвертинними суглинками. Дно ями проступило на глибині 1,2 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2). На рівному дні, майже в центрі, лежав перевернутий догори дном практично цілий бронзовий литий орнаментований казан із відсутньою ніжкою-піддоном (казан № 1), із

підовальним у плані й деформованим корпусом. Його прикривав зверху ще один литий бронзовий декорований котел, також укладений вгору дном (казан № 2). Цей казан мав більші розміри, був круглий у плані, а в нижній його частині частково збереглася трапецієподібна в розрізі ніжка-піддон.

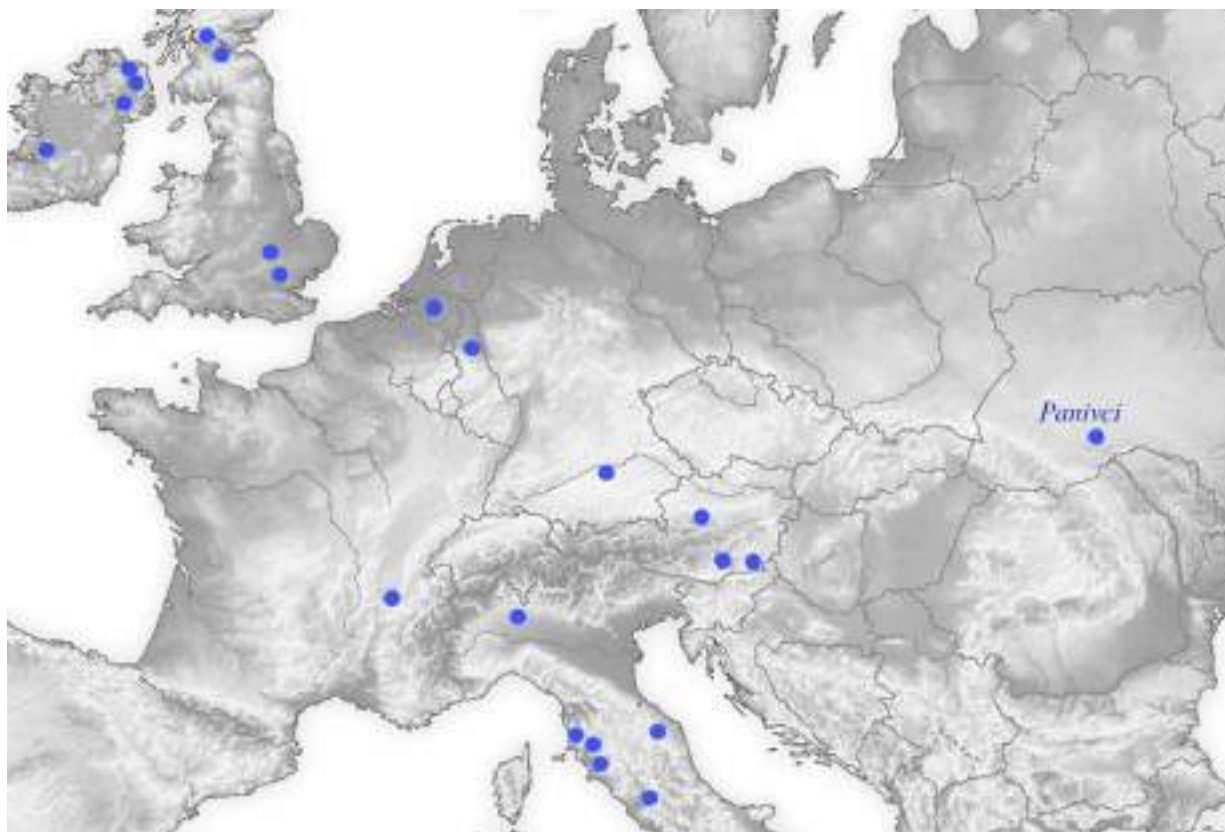

Рис. 1. Місце нововідкритого комплексу із бронзовою сітулою і казанами поблизу с. Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл. у контексті поширення сітул типу Курд

Fig. 1. Location of recently discovered complex with bronze situla and cauldrons near Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region in the context of spreading of situla of the Kurd type

Бронзова бляшана сітула (рис. 6–9), яка прикривала обидва казани, має значно більші розміри й у момент виявлення була в більш-менш цілісному стані. Однак унаслідок непрофесійного виймання частина сітули пошкоджена (розділена на фрагменти). Із зовнішнього боку, переважно в її нижній частині, на стінках збереглися залишки шару кіптяви, проте сильних слідів дії вогню на ній (ні на дні, ні на стінках) не простежено. Загалом, форму сітули можна схарактеризувати як відроподібну, що типово для металевих посудин такого призначення. Висота сітули – 0,79–0,8 м, діаметр її вінець – 0,71 м, максимальний діаметр бочків – 0,78 м, діаметр дна – близько 0,36–0,37 м (рис. 3).

На відміну від казана № 1, казан № 2 виготовлений значно ретельніше (рис. 4–5). Крім того, що він виявився дещо більшим у розмірах і важчим, у нього ще й декор на корпусі дещо інший, ніж у попереднього. Наприклад, замість грубих і нерівних литих джгутів, присутніх у № 1, на цьому екземплярі декор нанесений тонкими й акуратними лініями-джгутами, що формують візерунок у вигляді 12-променевої розетки і радіально розходяться з центра дна казана, якщо дивитися на нього, перевернутого вгору дном, зверху (рис. 5). Кожен із

12 «променів» має гостре закінчення, що нагадує розетку із зображенням богині Іштар на орнаментованій частині дишла із Краснознаменського кургану, а також малюнок у вигляді розетки з 8-кінцевими променями на чорнолощеному черпаку з дослідженого Олександром Супруненьком кургану «ранньоскіфського» часу в ур.Перемірки біля західного укріплення Більського городища. На казані з Панівцеь ця 12-пелюсткова розетка спеціально оконтурена двома одиночними лініями у вигляді тонких литих джгутів.

Найближча і майже точна копія сітули з Панівцеь – бронзова бляшана сітула з гострореберчастими плічками з місцезнаходження в Ау у Верхній Баварії зі зборів Національного музею в Мюнхені, майже ідентична за формою, основними параметрами і ретельно склепана з декількох листів тонкої та міцної бляхи [Merhart, 1952, taf. 22, abb. 9]. У сітули з Ау навіть є такий самий рівний вертикальний шов у місці з'єднання основних листів, що проходить майже по всій висоті посудини, як і на екземплярі з Панівцеь. Особливо примітні розміри сітули з Ау: висота – 0,8–0,82 м, діаметр бочків – близько 0,6 м, діаметр дна – 0,3 м, тобто дуже близькі до розмірів західноподільського екземпляра, який розглядаю тут.

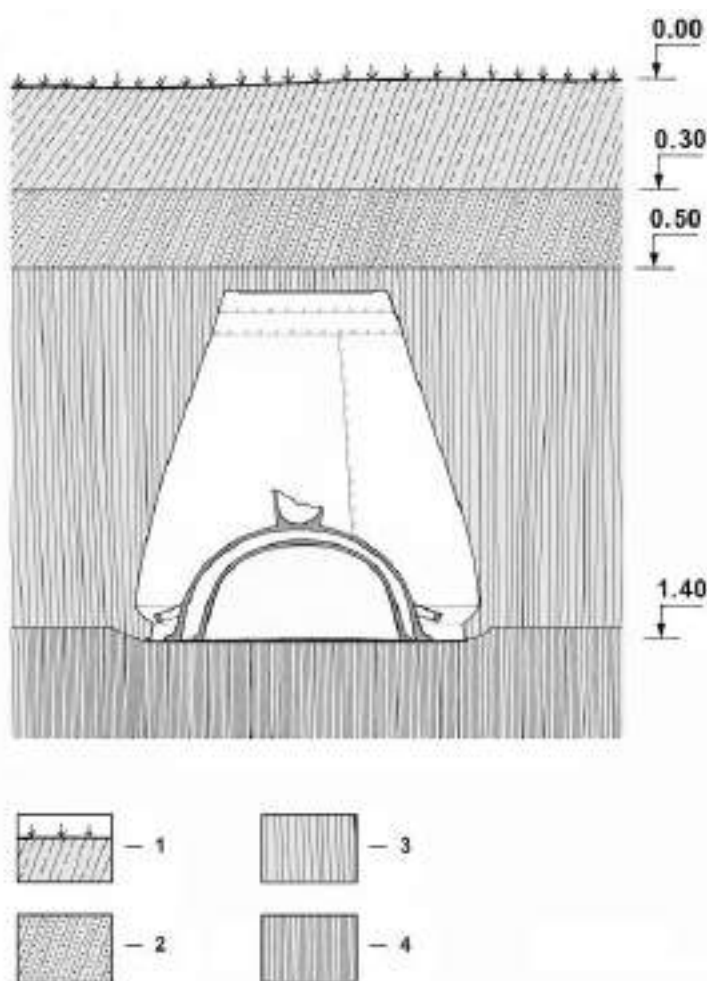

Рис. 2. Стратиграфічні умови залягання металевих посудин у с.Панівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Fig. 2. Stratigraphic conditions of deposition of metal vessels near Panivtsi, Borshchiv district, Ternopil region

Схожість між сітулами з Верхньої Баварії та Західного Поділля посилює і той факт, що перша посудина також має додатково укріплену придонну частину з кільцевим піддоном, ідентично профільовані плічка та викручені назовні краї вінець. Масове виготовлення та розповсюдження бляшаних посудин із гострореберчастими плічками (як з Ау й інших пунктів) на Апеннінському півострові та у Верхньому Подунав'ї (рис. 1) загалом припадає на період Болонья ІА (приблизно 800–750 рр. до Р. Х.), тобто синхронно з періодами *Este ІА* і *Picenum ІА* (*Novilara І*) [Pare, 1998, s. 326, tab. 2]. Загалом основні морфологічні ознаки та технологічні прийоми, задіяні при виготовленні гострореберчастої сітули з Панівець, можна простежити на бронзових сітулах типу Курд зі Східноальпійського регіону й Апеннін. Наприклад, кільцевий піддон на широкому стійкому денці та згаданий вертикальний шов у місцях склепування металевих листів бачимо на групі північноіталійських сітул [Merhart, 1952, s. 69, taf. 17, abb. 6]. Ті самі ознаки простежую і на окремих бляшаних посудинах цього типу [Pare, 1998, s. 303, abb. 2, 49], які разом зі схожими належать до періоду Болонья ІА, що припадає здебільша на першу половину VIII ст. до Р. Х. [Pare, 1998, s. 303, abb. 2, 49]. На карті поширення металевих посудин із гострореберчастими бочками видно, що на північ від Апеннін вони компактно охоплюють територію Східноальпійського регіону та земель, що примикають до нього з північної сторони [Merhart, 1952, s. 37, Karte 7]. Поза цими межами сітули цього (відроподібного) типу донедавна були невідомі (рис. 1).

Виявлені в комплексі з Панівець два литі бронзові казани також спровокували низку нових запитань. По-перше, за розмірами й основними пропорціями (зокрема широкою чашею та низьким корпусом) казан № 2 з Панівець виявляє схожість із відомим казаном з Іване Пусте, який, щоправда, має дещо менші розміри: 44,5×40,5 см при висоті 31 см [Sulimirski, 1936, s. 101, tabl. IX, 7]. Певну подібність панівецький казан № 2 має із бронзовим, напівсферичним у профіль, з кургану 3/ІІІ (24) келермеської групи з розкопок Миколи Веселовського 1903–1904 рр. [Галанина, 1997, с. 180–184]. Казан № 2 із Панівець навіть перевищує розміри бронзового казана з Якобень, діаметр якого (без ручок) становить 48,5 см [Torál, 2020, p. 115, fig. 2; 3a; 3b] і який донедавна був найбільшим із відомих у Карпато-Придністров'ї. Можна також припустити, що ніжка-піддон у панівецького казана була такою ж високою та стрункою, як і в найраніших казанах із розглянутого регіону – із Швайківцеь та Якобень. По-друге, пластичний декор у вигляді хвилеподібної лінії на корпусі казана № 1 із Панівець і у вигляді 12-променевої розетки на казані № 2 знаходить паралелі на бронзових казанах із Кастелу

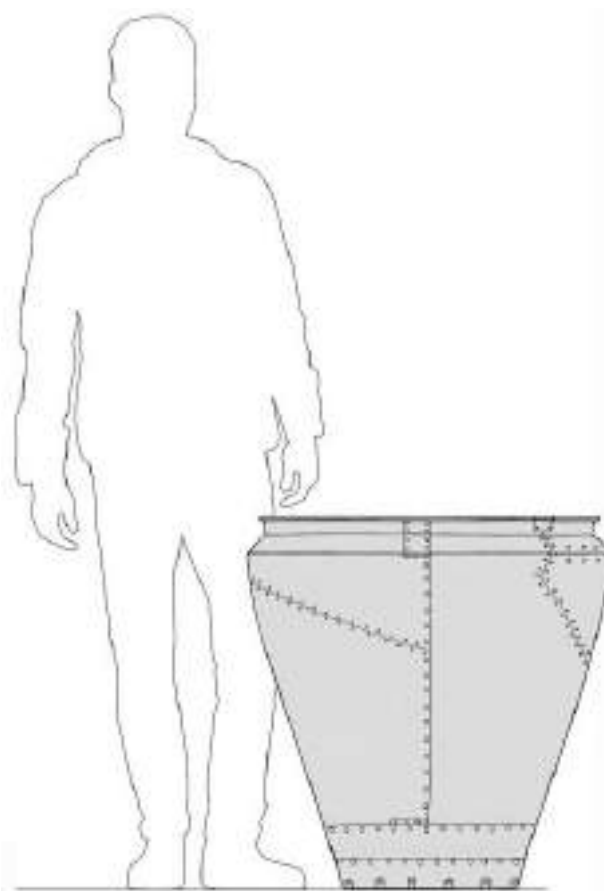

Рис. 3. Панівець. Співвідношення бронзової бляшаної сітули зі схематичним зображенням людської постаті
Fig. 3. Panivtsi. The proportion between the bronze plate situla and the schematic image of the human figure

(Castelu), що на правому березі Нижнього Дунаю [Torál, 2020, p. 125, fig. 5, 1], і на триногому казані зі Скорцару Векь (Scorțaru Vechi) з цієї ж території [Torál, 2020, p. 125, fig. 3b]. Припускаю, що цей пластичний декор у вигляді розеток або хвилеподібних джгутів, які оперізують майже весь корпус, наносився не так з орнаментальною метою, як із суто практичних передумов – для додаткового посилення корпусу казанів і запобігання розтріскуванню під час нагрівання або несильних механічних ударів (щось подібне простежуємо пізніше на т. зв. гунських казанах, корпус яких також нерідко посилювали за допомогою таких пластичних зовнішніх джгутів).

Ставлячи запитання, до якого часу належить комплекс металевих посуду з Панівців, треба враховувати щонайменше три обставини. По-перше, найпізніші бронзові бляшані сітули такого типу на корінній території їхнього виготовлення та в районах найбільшого поширення трапляються лише до першої половини VIII ст. до Р. Х. Здавалося б, як може в одному комплексі співіснувати такий досить «ранній» бляшаний посуд з однозначно «пізніми» казанами? Перебування в одному комплексі різночасових металевих посудин уже не вперше простежується у комплексах пізньогальштатського часу на Західному Поділлі. Наприклад, у дослідженому 2007 р. кургані біля с. Швайківці на Тернопільщині відкритий там серед 12 інших посудин бронзовий казан супроводжувався бронзовим одновухим ситечком для відціджування вина [Бандрівський, 2009, с. 202–235]. Це швайковецьке ситечко виявилось за часом дещо давнішим і від згаданого казана, і від інших, досить непогано датованих речей із цього поховального комплексу. Річ у тім, що за формою та розміром ситечко зі Швайківців віддалено нагадує бронзові одновухі тонкостінні чаші групи Вал–Хотин (пох. 26) періоду HaB3 [Pare, 1998, s. 403, Abb. 45, A–7], орнаментовані такими ж видавленими зсередини «перлинами» і, крім того, на них присутній майже такий самий пуансонний декор, як і на ситечку зі Швайківців. Подібні за формою та орнаментикою чаші відомі на пам'ятках ступеня Штилфрід–Подолі I, зокрема із Кляйтніце (пох. 63) та Міловіце, які належать до часу IV горизонту скарбів Карпатського басейну, що на момент появи праці Христофора Паре 1998 р. відповідало 1050/1020–950/920 pp. до Р. Х. [Pare, 1998, s. 387, Abb. 37, 6, 7]. Так, пам'ятки західноподільської групи вже не вперше демонструють співіснування в закритих комплексах металевих імпорту зі Східноальпійського регіону й Апеннін разом із металевими виробами суто місцевого виробництва (казани та ін.).

Але як пояснити таке співіснування різночасних речей? Відповідь на це запитання криється у визначенні дати появи найраніших литих казанів на території сучасної України. Що ж до часу виготовлення казанів, як-от знайдений раніше у Швайківцях, а тепер і в Панівцях, то донедавна було прийнято вважати, що використання подібних (т. зв. скіфського типу) на

Рис. 4. Панівці, бронзовий литий казан № 2

Fig. 4. Panivtsi, bronze cast cauldron № 2

території сучасної України почалося лише з V ст. до Р. Х. [Ольговський, 1987, с. 81; Кузнецова, 2007, с. 240–241]. Однак після відкриття у Швайківцях, де аналогічної форми литий казан було виявлено в речовому контексті третьої чверті VII ст. до Р. Х., а тепер і в Панівцях, то датування початкового використання такого типу литих посудин на досліджуваних територіях відсувається щонайменше на століття–півтора. Це дуже значимо, оскільки довгий час вважалося, що найраніші «скіфські» казани з Келермеса, які були спеціально деформовані [Галанина, 1997, с. 150–152], – це перші й останні протягом усього VI ст. до Р. Х. [Кузнецова, 2007, с. 240]. Подібну деформацію мають і два казани з Панівця. Як вважають науковці, казани з Келермеса за розмірами найбільше відповідають пов'язаним із малими соціумами, на чолі яких стояли «номархи». І знищення (деформування) та поховання символу, що об'єднував соціум, як припускає Тетяна Кузнецова, могло свідчити як про загибель самого «номарха», так і про всіх груп «скіфського» населення [Кузнецова, 2007, с. 240].

Що ж до Середнього Придністров'я, то така теорія укриття в землі казанів донедавна «не працювала» (оскільки казан із Швайківця виявлено цілим, а не деформованим, як у Келермесі). Однак тепер, після відкриття у Панівцях одразу двох деформованих казанів, ситуація почала прояснюватися. Зважаючи на все це, роль литого казана в ритуальних діях могла бути двоякою: або це якісь маніпуляції з ним, щоб забезпечити собі військову удачу та прихильність богів; або ж пов'язане із захопленням якогось видного сановника чи династа того часу, що також (на відміну від Передкавказького регіону) не завжди передбачало деформацію самої посудини.

Отож можна підсумувати, що найбільш ранні знахідки литих бронзових казанів на території сучасної України виявлені саме на Західному Поділлі (Швайківці, Панівці). Вони за часом корелюються із бронзовим литим казаном із Якобень, який Денис Топал також відносить до групи найраніших [Топал, 2020, р. 115, fig. 2; 3a; 3b] і який разом із казаном з Авремень вважаю належним до західноподільської (середньодністровської) групи. Водночас біля Нижнього Придністров'я і Нижнього Подунав'я бронзові литі казани стають відомими не раніше середини V ст. до Р. Х., до того ж основна їхня маса із зазначеного регіону датується третьою чвертю цього століття, а під кінець IV ст. до Р. Х. вони тут повністю зникають [Топал, 2020, р. 131]. На прикладі розглянутих комплексів із казанами зі Швайківця і Панівця видно, що взаємозв'язки між населенням Середнього Придністров'я (зокрема Західного Поділля) і тогочасними культурами Адріатичного узбережжя, Східноальпійської зони й Апеннін, які раптово інтенсифікувалися ще на початку періоду НаВ3, не

Рис. 5. Панівці. Фрагмент казана № 2 з литим декором

Fig. 5. Panivtsi. Fragment of cauldron № 2 with cast decoration

зникли з часом, а продовжували існувати й у VII ст. до Р.Х. Найвиразніше ці зв'язки активізувалися саме напередодні появи на Середньому Дністрі основної маси курганів західноподільської групи.

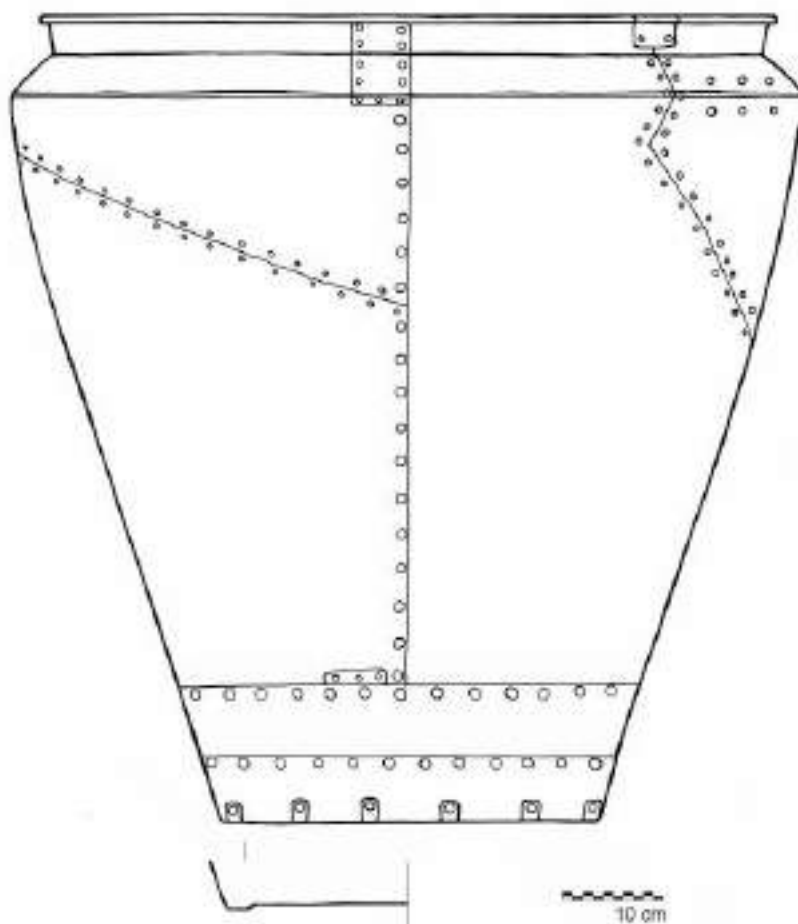

Рис. 6. Панівці. Графічне зображення бронзової сітули

Fig. 6. Panivtsi. Graphic picture of bronze situla

Свідченням цього служить наявність у цьому регіоні трьох місцезнаходжень із чотирма бронзовими гребінчастими шоломами з ранньоегипетських металообробних майстерень (два з цих комплексів супроводжуються деталями кінської упряжі, колісничною упряжжю та інших предметів (серед них антропо- та зооморфні металеві прикраси від декору бронзових бляшаних сітул) [Mödlinger, Bandrivskyi, Bilyk, 2022]. Відтак уже не здається випадковим, що форма витонченої високої ніжки на казанах із Швайківцевої та Якобень досить близько нагадує пустотілі ніжки-піддони ритуальних бронзових посудин із Центральних Апеннін, де вони саме з VII ст. до Р.Х. набувають найбільшого поширення. Звичайно, на цьому етапі це лише обережні припущення, які при накопиченні нового матеріалу зі Середньодністровського регіону можуть бути підтверджені або спростовані. Але, у будь-якому разі, кожна нова знахідка (як і представлений тут нововідкритий комплекс із Панівцевої) наближає нас до більш чіткого розуміння тих процесів, які, зрештою, призвели до утворення і розвитку яскравої та самобутньої західноподільської групи.

Особливо цікаві археологічні матеріали, що засвідчують взаємодії носіїв західноподільської групи з тогочасними цивілізаціями Східного Середземномор'я, здобула восени 2010 р. Західноподільська гальштатська археологічна експедиція, яка під керівництвом автора відновила дослідження пам'ятки періоду раннього заліза біля с. Залісся Борщівського р-ну Тернопільської обл. (її досліджувала Оксана Ганіна в 1969–1970 рр., коли в ур. Козацька Могила було відкрито наземні споруди із залишками печей і вогнищ, однак ні планів цих споруд, ні знахідок із конкретних об'єктів досі не опубліковано) [Ганіна, 1984, с. 68–79].

Під час дослідження експедиції 2010 р. встановлено, що урочище, на якому О. Ганіна проводила розкопки, має назву «Могилки» і там досі існує округле у плані підвищення діаметром до 1,3 м, яке на 0,8–1,1 м підноситься над довколишньою поверхнею і дуже нагадує розораний курган. Проведені 2010 р. розкопки дають змогу ствердити, що під орним залягає майже суцільний шар (із лінзовидними прошарками) золистого ґрунту з великою кількістю попелу, вуглинок та археологічних знахідок (переважно кераміки, тваринних кісток, більших і менших кусків печини й обмазки з відбитками прутів та дерев'яного каркаса). Товщина цього шару – 0,4–0,7 м, при цьому до країв він тоншає. Усі ці характеристики типові для специфічного різновиду культових об'єктів кінця бронзової – ранньозалізної доби, а саме – зольників. За всіма ознаками і та пам'ятка, на якій проводили розкопки в 1969–1970 рр., і та, яку О. Ганіна інтерпретувала як поселення, було зольником. Тим паче, що розкопки названа київська дослідниця провадила на «курганоподібному насипі».

Рис. 7. Панівці. Фрагмент бічних стінок сітули з місцями з'єднання заклепками
Fig. 7. Panivtsi. Fragment of the body of situla with parts joined by rivets

Рис. 8. Панівці. Фрагмент сітули з місцями скріплення бронзових листів
Fig. 8. Panivtsi. Fragment of the body of situla with the joints of bronze plates

Рис. 9. Панівці. Фрагмент дна сітули

Fig. 9. Panivtsi. Fragment of the bottom of situla

Більшість знахідок із розкопок 2010 р. у Заліссі становлять уламки керамічного посуду: 1 – місцевого (банкоподібні горщики з карбованим джгутом під краєм вінець і наскрізними проколами, уламки чорнолискованих корчаг, нечисленні зразки сіро-глиняного кружального посуду, зокрема на кільцевому піддоні і з г-подібно відігнутими вінцями тощо); 2 – привізного (фрагменти архайчної грецької кераміки із залишками білої і пурпурної фарб, серед чого у вигляді широкої смуги, можливо, від плічок клазоменської амфори). Унікальним стало віднайдення в Заліссі вперше в Україні ступиці керамічного колеса з чотирма обламаними спицями та поздовжнім отвором для насаджування на вісь, яке могло походити (судячи з численних аналогій) від чотириколісної ритуальної платформи, що набула особливого поширення в середовищі гальштатської культури Верхнього Придунав'я і Східноальпійського регіону. Комплексний аналіз здобутого інвентарю дав підстави датувати зольник у Заліссі другою половиною VII – першою чвертю VI ст. до Р. Х.

Проблема латену на Волинській височині й у Верхньому Придністров'ї: хронологічний хіатус чи недостатня вивченість території?

Одним із найменш вивчених періодів в археології західноукраїнських земель продовжує залишатися латенський. Знахідками цього часу є здебільша поодинокі монети, рідше – невеликі скарби, бронзові фібули середньо- та пізньолатенської схем тощо, що не давали підстави пов'язувати їх із якоюсь конкретною археологічною культурою. Навіть численні на предмети «закриті» комплекси (наприклад, з околиць Шепетівки, Острога й ін.), через

відсутність у їхньому складі притаманних і таких, що добре датуються, речей, також не давали підстав для оприділення їх навіть відносної хронології.

Ситуація змінилася після нещодавнього віднайдення двох комплексів предметів, перший із яких походить з околиці с. Бродівське Острозького р-ну Рівненської обл.; другий – зі с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1). Усі знахідки з обох цих місцезнаходжень передані до Музею НТШ у Львові [Бандрівський, Білик, 2018, с. 114–124].

Комплекс речей зі с. Бродівське, з якого походить 12 предметів (рис. 3), представлених металевими деталями кінської упряжі та прикрасами, виявлений на східній околиці села на невеликому (приблизно 12×25 м) підвищенні посеред болотистої заплави на відстані близько 30 м до сучасного русла Горині (рис. 2). У попередні роки ця місцевість була піддана меліорації, тому зараз використовується у сільськогосподарських цілях. Частина комплексу була розтягнута плугом у радіусі до 2 м. Під час обстеження місця знахідки встановлено, що основна кількість речей перебувала на глибині до 0,4 м, при чому зверху лежали великі круглі ажурні бляхи, а менші за розміром предмети – під ними.

Деталі кінської упряжі представлені великим фаларом діаметром 15,7 см з ажурно декорованим щитком, півсферичною чітко виділеною центральною частиною і групами невеличких краплеподібних фігур (по 5 у кожній), розміщених уздовж зовнішніх країв фалара. Розміри другого фалара, який належить до того ж типу, через поганий стан збереження визначити важко. Обидва вироби мають зі зворотної – вгнутої до середини – сторони по петельці для закріплення на шкіряному реміні. До предметів кінської упряжі зараховую 7 круглих, майже плоских нашивних блях діаметром 3,8–5,3 см, які зі зворотного боку також мають петлі для продівання шкіряних ремінів. До цієї ж групи упряжі відношу 4 малі 8-подібні бляшки, де кожний сегмент має на звороті окремо припасовану петельку.

До групи прикрас у Бродівському комплексі зараховую 6 предметів: круглий (10,5 см) щиток бронзової фібули-застібки із втраченою голкою, який по всій поверхні прикрашений надзвичайно ажурним декором (рис. 4), 3 бронзові браслети з розімкнутими кінцями, з яких 1 орнаментований скісними насічками. Однак, незважаючи на запевнення щодо віднайдення цих 3-х браслетів разом з іншими речами цього комплексу, не унеможливаю, що, з огляду на їхню типологічну близькість до браслетів більш ранніх періодів, вони могли походити з більш давнішої в цьому місці пам'ятки. І останні репрезентанти групи прикрас у комплексі зі с. Бродівське – дві погано збережені голівки з легко опуклими шлямками, виготовлені з металу білого кольору.

Другий комплекс знайшов Володимир Паламарчук поблизу с. Михнів Ізяславського р-ну Хмельницької обл. і передав до Музею НТШ у Львові. Як і у випадку з вищеописаним місцезнаходженням, речі в Михневі були розтягнуті плугом на площу приблизно 10×15–20 м. На цій ділянці зібрано 38 предметів. За функційним призначенням усі їх можна поділити на дві різновеликі за чисельністю групи: металеві деталі кінської упряжі та прикраси. До першої відношу 10 предметів: 2 пари овальних кілець розміром 10,2–10,9 см із розімкнутими кінцями і гофрованою зовнішньою поверхнею. Ще одне такого ж типу кільце має відігнутий назовні кінець стержня. Про зарахування цих предметів саме до реманенту кінської упряжі свідчать сліди сильного спрацювання (зношення) із внутрішньої сторони в місцях згину овальних кілець і численні аналогії до них у комплексах передскіфського часу Поділля та Покуття, у яких такі вироби (замкнуті, суцільні, проте зі слідами сильного спрацювання в аналогічних місцях із внутрішньої сторони) інтерпретуються як належні до колісничного запрягу. До оздоб кінської упряжі зараховую також 2 бронзові орнаментовані фалари з конічним щитком діаметром 4,7 см і 6,5 см із петельками на звороті, кожен з яких із зовнішньої сторони по центру має невисокий стержень із лійкоподібним розширенням на кінці. До упряжі відношу і 3 невеличкі бронзові підвіски із великим кілечком угорі та соскоподібним завершенням унизу, а також 2 бронзові круглі фалари із гладким щитком діаметром 7,2 см і 8,3 см.

До прикрас відношу 26 предметів: майже цілий бронзовий браслет із відігнутих кінцем і частину іншого, ймовірно, такого ж виробу, та бронзову фібулу середньолатинської схеми (періоду B2b), час найбільшого використання яких припадає на проміжок приблизно між 270 р. та 230 р. до Р. Х. і яка слугує основним хронологічним маркером для цього комплексу. До михнівських прикрас належать дві пари срібних (?) скроневих або начільних спарених дротяних прикрас, котрі вгорі завершуються великими півсферичними в перерізі голівками (частково викрешеними на краях). Більша з цих прикрас сягає в довжину 18–18,5 см, а менша – 13,5 см і 15,7 см.

Найпрезентативнішими (принаймні, з огляду на декор та величину) в речовому комплексі з Михнева є шість великих ажурних щитків від фібул-застібок, кожна з яких має по центру великий наскрізний отвір із бічним «вирізом» для приймача голки. Всі ці щитки дійшли до нас у різному ступені збереженості. Так, у двох із них у доброму стані збереглися і голки, і приймачі до них. Окрім того, що всі щитки функційно однотипні, їх ще об'єднує декор: три або чотири концентрично розташовані ряди, кожен із яких утворений прорізними рископодібними отворами, що надають цим виробам легкості чи, може, навіть «урочистості». Фактично, це був новий прийом у техніко-орнаментальному оздобленні таких виробів (зокрема фаларів кінської упряжі), який прийшов на зміну пуансонній манері декорування (наприклад, бронзові й золоті фалари михалківської групи пам'яток постголіградського часу). Завершують групу прикрас – намистинки, з яких 3 однотипні, бочкоподібної форми, діаметром близько 0,8 см, виготовлені зі склоподібної пасти, 7 меншого розміру (0,3–0,5 см) із бірюзи і 2 більші з напівпрозорого скла або гірського кришталю.

За межами описаного основного скупчення знахідок (значна частина яких була розтягнута по поверхні під час оранки) знайдено зігнуту, мабуть лемехом, бронзову нашійну гривну з обламаними кінцями, виготовлену із псевдовитого (тордованого) тонкого стержня завтовшки до 4 мм.

На відстані близько 80–100 м на південний схід від основного місця виявлення комплексу з Михнева на поверхні простежено залишки ще одного, але вже значно пошкодженішого, до якого входили уламки начільної тасьмоподібної прикраси з тонкої бронзової листової бляхи. Від цієї прикраси уціліло дві частини завдовжки 10 см і 10,05 см кожна та завширшки 5,2–6 см, які на нижньому краю ще зберегли по кілька трапецієподібних підвісок, прикріплених до нього маленькими кілочками. Вся поверхня і тасьми, і трапецієподібних підвісок прикрашена досить недбало нанесеним пуансонним декором у вигляді композицій із двох рядів трикутників та одиночних ліній. Поряд із залишками цієї прикраси знайдено 3 видовжені пластинки розміром 3х2 см із загнутими на зворотній бік краями, оздобленими неохайно нанесеним пуансоном, 2 круглі намистинки (?) з акуратно просвердленими отворами, фрагмент півсферичної в розрізі шляпки від скроневої або начільної прикраси з білого металу і невеликий злиток (перетопленого у вогні?) якогось виробу.

Найближчими аналогіями до обох щойно відкритих комплексів зі сіл Бродівське і Михнів є дві пам'ятки. Перша – комплекс бронзових предметів з околиць м. Шепетівки Хмельницької обл., що його опублікував Віктор Клочко [Клочко, 2011, с. 118–124] і в якому присутні цілком аналогічні за формою ажурні щитки фібул-застібок, овальне кільце з гофрованою зовнішньою поверхнею і зі слідами спрацьованості (в місцях згину на внутрішній стороні), малі фалари з конічними щитками й ліycopодібним завершенням по центру, а також фрагменти аналогічного типу начільної прикраси із трапецієподібними підвісками по нижньому краю. Через відсутність у Шепетівському комплексі речей із чітким датуванням, при його публікації В. Клочко уникнув питання більш точного культурно-хронологічного оприділення цієї знахідки, віднісши її загалом до початку ранньозалізного віку.

Друга аналогія до комплексів із Бродівського і Михнева – «скарб» із 35 металевих предметів, знайдених на внутрішній площадці оборонного городища зі с. Підгородище

Перемишлянського р-ну Львівської обл. та переданих 2005 р. до Винниківського історико-краєзнавчого музею під Львовом (ці речі опублікували Михайло Филипчук, Наталія Білас і директор музею у Винниках Ігор Тимець 2006 р.). Наприклад, серед знахідок «скарбу» з Підгородища походить майже тотожна за формою та манерою декору начільна тасьмоподібна прикраса з трапецієподібними підвісками по нижньому краю і пуансонним оздобленням поверхні. Звідси ж знаємо й нашийні гривни тордованого типу та 27 браслетів із гофрованим зовнішнім краєм, спосіб оформлення якого повністю збігається з манерою оздоблення овальних кілець із нещодавно виявленого комплексу в Михневі.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сході Волинської височини, а також частково на прилеглому Розточчі та, можливо, у сусідніх районах, почала виразно виявлятися група пам'яток, основний час існування яких (ті, що мають надійні хронологічні репери), мабуть, не виходить за межі III ст. до Р. Х. Звичайно, можна припускати появу цієї групи пам'яток й у більш ранній час, чи її тривалість пізніше вказаної дати, однак для таких припущень усе ще замало конкретних матеріалів.

Питання кельтської експансії на захід України, зокрема на Волинську височину та Верхнє і Середнє Придністров'я, треба, мабуть, розглядати в контексті всієї проблеми проникнення кельтів як на територію Карпатського басейну, так і на схід від неї. Ян Філіп виділяв у цій «хвилі кельтського проникнення на схід» кілька етапів. Перший із них дослідник відносив до IV ст. до Р. Х., обґрунтовуючи це свідченням Помпея Трога про боротьбу кельтів з ілірійцями в Середньодунайській низовині близько 358 р. до Р. Х. [Філіп, 1961, s. 61].

Однак тоді, на думку вченого, кельти наткнулися на сильний опір із боку «скіфів» у верхній течії р. Тиси і тому змушені були відступити. Остаточне проникнення й осідання кельтів на північно-східних землях Карпатського басейну Я. Філіп відносив до межі III–II ст. до Р. Х. Цю думку тепер поділяють також угорські археологи, які вивчають латенські пам'ятки північно-східної Угорщини, хоча деякі словацькі дослідники припускають проникнення у Верхнє Потисся кельтського племені котинів ще до початку III ст. до Р. Х. Найбільшу ж концентрацію кельтів у цьому районі прийнято відносити до II ст. до Р. Х., пов'язуючи її з переміщенням у верхів'я р. Тиси анартів і тевriskів. Ця концентрація зросла в I ст. до Р. Х. під натиском германських племен кінберів [Бідзіля, 1972, с. 108].

Отже, можна припустити, що не пізніше II – початку I ст. до Р. Х. кельтські племена не лише могли проникати на Волинську височину та Верхнє (і Середнє?) Придністров'я зі суміжних районів, а й, розселяючись тут, вони осідали, мабуть, невеликими анклавами поміж автохтонним населенням, яке в матеріальній культурі (наприклад, у виробництві керамічного посуду) все ще зберігало традиції попереднього, ранньозалізного, періоду. Можливо, на новоосвоюваних для них західноволинських і верхньодністровських теренах кельти створювали факторії для взаємовигідних торгово-вимінних контактів зі своїми одноплеменниками по той бік Карпат або ж, принісши зі собою нові технічні прийоми видобутку й обробки металів, могли створювати тут виробничі центри, скажімо, із продукування залізних знарядь (якщо б ця думка підтвердилася, тоді широкознані металургійні навички носіїв пізнішої за часом липицької культури вже не обов'язково було б пов'язувати лише із «зовнішніми запозиченнями», як це активно пропагується сьогодні).

Переселення кельтів на північно-східний бік Карпат, на терени сучасної Галичини, Волинської височини і прилеглої Поділля, могло проходити двома шляхами: із заходу, з території Моравії через Сілезію та Посяння та, на мій погляд більш імовірний – зі Середньодунайської низовини або ж Східної Словащини й Верхнього Потисся через Ужоцький і Верецький перевали в Українських Карпатах (Східні Бескиди) на північно-східне Передкарпаття, а звідси – на прилегле Верхнє Придністров'я і вгору по верхів'ях Західного Бугу на Волинську височину.

Поки що пам'ятки Верхнього Придністров'я середньо- і пізньолатенського періодів ще не мають звичного кореляту у вигляді археологічної культури. На сьогодні маємо справу лише

із групою тутешніх пам'яток, які не можна зарахувати ні до зарубинецької культури, ні до культури Лукашівка-Поєнешти, ні до гето-дакійської, ні до ясторфської, ні до сарматської. Для зручнішого оперування цією групою верхньодністровських пам'яток можна було би використовувати назву «постчерепинсько-лагодівські», що більш точно вказувала б на їхнє місце в місцевій культурно-хронологічній шкалі, або ж пам'ятки колодрібського типу (передлипицький горизонт). Зрештою, справа назви верхньодністровської групи пам'яток середньо- і пізньолатенського періодів далеко не головне, на чому хотілося б зупинитися. Основним же вважаю те, що почала щораз виразніше вимальовуватися картина заселення тутешніх земель у найменш досліджений період їхньої історії – латенський³. Особливо важливо, що, крім археологічного матеріалу, який невпинно зростає, для розгляду цієї проблеми можна (і треба!) активно використовувати праці античних істориків і географів. Надіюся, що дослідження в цьому напрямі вже найближчих років збагатять не лише українську, а й загальноєвропейську археологію новими знахідками на такій, здавалось би, віддаленій від кельтського світу його східній периферії...

ЛІТЕРАТУРА

Бандрівський, М. (2009). Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківцеь біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької*. Київ; Львів, 202–235.

Бандрівський, М. (2014). *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза*. Львів: Простір-М, 573 с.

Бандрівський, М., Білик, М. (2018). Два нових комплекси латенського періоду зі сходу Волинської височини. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6, 114–124.

Бандрівський, М., Крушельницька, Л. (1998). Основні періоди розвитку Висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток). *Затиски НТШ. Праці Археологічної комісії*, 235: Львів, 193–247.

Бандрівський, М. С., Крушельницька, Л. І. (2012). *Золоті Михалківські скарби та їх доля*. Львів, 239 с.

Бідзіля, В. (1972). *Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери*. Київ.

Галанина, Л. (1997). *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва.

Ганіна, О. (1984). Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, 76.

Ільків, М. (2009). Бронзова антропоморфна статуетка з Лужан: до питання про контакти місцевого населення пізньобронзової доби з цивілізаціями Середземномор'я. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць*, 2(26), Чернівці, 244–259.

Ключко, В. (2011). *Древний метал Украины*. Киев.

Кузнецова, Т. М. (2007). Скифские котлы (сакральный маркер социума). *Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок*. Санкт-Петербург, 239–243.

Ольговський, С. Я. (1978). Бронзовий казан з Репяховатої Могили из Черкащини. *Археологія*, 58, 78–53.

Филип, Я. (1961). *Кельтская цивилизация и ее наследие*. Прага.

Hase, F. W. von. (1988). Früheisenzeitliche Kamhelme aus Halien. *Antike Helme. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Mainz*, 195–211.

Kovacs, T. (1977). *Die Bronzezeit in Ungarn. Corvina*. Budapest.

Mödlinger, M., Bandrivskyi, M., Bilyk, M. (2022). Ukrainian-Italian connections during the Early Iron Age and how these are destroyed by illicit excavations and the art market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, 181–188.

Merhart, G. (1952). *Studien über einige Gattungen von Bronzegeräten*. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. I. Mainz; Band. 71 p.

³ У зв'язку з цим варто згадати розмову Лариси Крушельницької з, на жаль, покійним уже давно Юрієм Кухаренком (мабуть, останню). Коли мовилося про часову культурну прогалину у Прикарпатті між ранньоскіфським періодом і римською епохою, Юрій Володимирович сказав, що він має матеріали, які укладаються в латенському періоді й пов'язані вони з латенським світом.

Metzner-Nebelsick, K. (2002). *Der «Thrako-Kimmerische» Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. 1. Rachden; Westf. 542 s.

Pare, Ch. (1998). Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11–8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 43, 293–433.

Romstorfer, C. A. (1893). Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission». *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Muzeums*. Czernowitz, 49.

Sulimirski, T. (1936). Scytowie na Zachodnim Podolu. *Prace lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego*. (T. 2). Lwow, 186 s.

Topol, D. (2020). Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *SCDIA, XVIII*, Tulcea, 111–136.

REFERENCES

Bandrivskyi, M. (2009). Novyi rytualnyi ob'iekt chasiv skifskoi arkhai ky zi Shvaikivets bilia Chortkova na Ternopilshchyni (poperednie povidomlennia). *Vzaimozv'iazky kultur epokh bronzы i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu L. I. Krushelnytskoi*. Kyiv; Lviv, 202–235. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. (2014). *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzы – na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv: Prostir-M, 573 s. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M., & Bilyk, M. (2018). Dva novykh komplekсы latenskoho periodu zi skhodu Volynskoi vysochyny. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 6, 114–124. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M., & Krushelnytska, L. (1998). Osnovni periody rozvytku Vysotskoi kultury (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok). *Zapysky Naukovoho Товариства im. T. Shevchenka. Pratsi Arkheolohichnoi komisii*, 235. Lviv, 193–247. (in Ukrainian).

Bandrivskyi, M. S., & Krushelnytska, L. I. (2012). *Zoloti Mykhalkivski skarby ta yikh dolia*. Lviv, 239 s. (in Ukrainian).

Bidzilia, V. (1972). *Istoriia kultury Zakarpattia na rubezhi nashoi ery*. Kyiv. (in Ukrainian).

Galanina, L. (1997). *Kelermesskiye kurgany. «Tsarskiye» pogrebeniya ranneskifskoy epokhi*. Moskva. (in Russian).

Hanina, O. (1984). Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arkheolohiia*, 47, 76. (in Ukrainian).

Ilkiv, M. (2009). Bronzova antropomorfna statuetka z Luzhan: do pytannia pro kontakty mistsevoho naselennia piznobronzovoi doby z tsyvilizatsiiamy Seredzemnomor'ia. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2(26). Chernivtsi, 244–259. (in Ukrainian).

Klochko, V. (2011). *Drevniy metal Ukrainy*. Kyev. (in Russian).

Kuznetsova, T. M. (2007). Skifskiy kotly (sakral'nyy marker sotsiuma). *Bosporskiy fenomen: sakral'nyy smysl regiona, pamyatnikov, nakhodok*. Sankt-Peterburg, 239–243. (in Russian).

Ol'hov's'kyi, S. YA. (1978). Bronzovyy kazan iz Repyakhovatoi Mohyli z Cherkashchyny. *Arkheolohiia*, 58, 78–53. (in Russian).

Filip, YA. (1961). *Kel't-s'ka tsyvilizatsiya ta yiyi spadshchyna*. Praha. (in Russian).

Hase, F. W. von. (1988). Früheisenzeitliche Kanhelme aus Halien. *Antike Helme. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz*, 195–211. (in German).

Kovacs, T. (1977). *Die Bronzezeit in Ungarn. Corvina*. Budapest. (in German).

Mödlinger, M., Bandrivskyi, M., & Bilyk, M. (2022). Ukrainian-Italian connections during the Early Iron Age and how these are destroyed by illicit excavations and the art market. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 52, 181–188.

Merhart, G. (1952). *Studien über einige Gattungen von Bronzegeräten*. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. I. Mainz; Band. 71 p. (in German).

Metzner-Nebelsick, K. (2002). *Der «Thrako-Kimmerische» Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. 1. Rachden; Westf. 542 s. (in German).

Pare, Ch. (1998). Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I: Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11–8 Jahrhundert v. Ch.). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43, 293–433. (in German).

Romstorfer, C. A. (1893). Aus den «Mittheilungen der k. k. Central-Commission». *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Muzeums*, Czernowitz, 49. (in German).

Sulimirski, T. (1936). Scytowie na Zachodnim Podolu. *Prace lwowskiego Towarzystwa prehistorycznego*. (T. 2). Lwow, 186 s. (in Polish).

Topol, D. (2020). Going to pot: bronze cauldrons on the western fringe of Scythian culture. *SCDIA, XVIII*, Tulcea, 111–136.

Стаття: надійшла до редакції 22.06.2023

прийнята до друку 05.10.2023

NEW MATERIALS FOR ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE WEST OF UKRAINE IN LATE BRONZE AGE – EARLY IRON AGE

Mykola BANDRIVSKYI

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian studies of NAS of Ukraine
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: bandrm@ukr.net*

In the first subsection of the article, the issue of tracing intercultural connections of the modern Western Ukrainian region on the basis of military archaeological finds is raised. For example, a bronze helmet from the Ternopil region, belonging to the extremely rare Oranienburg type, which was used in the south of Europe (for example, in Knossos) from the 15th century B. C. and in Central Europe during the 14th–13th centuries B. C. was introduced into scientific circulation for the first time. Considerable attention is paid to an exceptionally interesting and rare complex of elite horseman equipment, which includes items of protective armor (two bronze helmets of the proto-Etruscan comb type) and metal parts of a chariot harness which was discovered near Borshchiv, Ternopil region. It has been established that this and similar finds from the west of the Ukrainian Forest Steppe witnessed the possibility of closer contacts of the studied communities with the population of the Apennine Peninsula.

In the second subsection, the newly discovered sites of the West Podillia group are analyzed, which witnessed the unusual intensification of the eastern and western vectors of development in the material culture of the West Podillia population from the end of the 8th to the beginning of the 7th century B. C. In particular, considerable attention was paid to the complex of bronze vessels (two cast cauldrons, covered on top with a large bronze situla) from the village of Panivtsi of Borshchiv district, Ternopil region, mentioned in the author's 2014 monograph. It has been observed that particularly interesting archaeological materials that witnessed the mutual contacts of the carriers of the West Podillia group with the contemporary civilizations of the Eastern Mediterranean, which were obtained by the West Podillia Hallstatt Archaeological Expedition, which, under the leadership of the author, resumed the study of the Early Iron Age sites near the village of Zalissyа Borshchiv district, Ternopil region. The presence of exceptional samples of local gray clay ceramic ware were noted, in particular on a ring pallet and with L-shaped rims, and imported ware – fragments of archaic Greek ceramics with residues of white and purple paints, in particular in the form of a wide band, possibly from the shoulders of a Clazomenian amphora. A unique find was the discovery in Zalissyа for the first time in Ukraine of a hub of a ceramic wheel with four broken spokes and a longitudinal hole for mounting on an axle, which could come (based on numerous analogies) from a four-wheeled ritual platform, which became especially widespread in the Hallstatt culture of the Upper Danube and the Eastern Alpine region. On the basis of a comprehensive analysis of the discovered grave goods, the ash pan in Zalissyа can be dated back to the second half of the 7th – the first quarter of the 6th century B. C.

The last – the third – subsection is devoted to the problems of researching of sites of the Late La Tène period in the western region of Ukraine. Already known and new locations have been analyzed, which significantly correct the previous ideas about what happened in the Upper Dnister region and its adjacent areas after the disappearance of the

latest sites of the Cherepyn-Lahodiv group. It is noted that so far the sights of Upper Dnister region of the Middle and Late *La Tène* periods do not have the usual correlate in the form of archaeological culture. Today – and this is especially emphasized in this subsection – we are dealing only with a group of local sites that cannot be included either in the Zarubnetska culture, or in the Lukashivka-Poienesti culture, or in the Getae-Dacian culture, or in the Jastorf culture, or to Sarmatian. For a more convenient designation of the sites of this Upper Dnister group, it is proposed to use the name post-Cherepyn-Lahodiv, which would more accurately indicate their place in the local cultural-chronological scale, or sites of the Kolodrib type (Pre-Lypytsia horizon).

Key words: Western Ukraine, Late Bronze Age, body armor, metal vessels, cauldrons, situla, Late Hallstatt period, Western Podillia group, *La Tène* period.

НОВОВІДКРИТІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ ЛЬВІВЩИНИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ , Дмитро ПАВЛІВ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com, datamitra@gmail.com*

Представлено результати археологічного обстеження 2011 р. центрально-західної частини Львівщини в межах колишнього Городоцького (тепер – Львівського) р-ну. Схарактеризовано природно-географічні особливості досліджуваного мікрорегіону, виділено головні типи археологічних пам'яток, узагальнено попередню історію їхнього вивчення.

Складено каталог нововиявлених й обстежених поселень, курганів, городищ, місцезнаходжень, який доповнено численними ілюстративними матеріалами. У кінці каталогу детально проаналізовано унікальну знахідку 2014 р. на східній околиці Городка – поховальний комплекс із багатим набором кераміки та мідних виробів волинсько-люблінської культури, пов'язаний, можливо, з тілопальним похованням одного із представників тогочасної еліти.

За результатами досліджень методом суцільного археологічного обстеження вибраних територіальних зон вивчено площу понад 120 км². Виявлено, обстежено й задокументовано 72 пам'ятки археології: 37 поселень, 25 курганних могильників (36 курганів), ґрунтове поховання, городище і 8 окремих місцезнаходжень. Усіх їх представлено на зведеній карті, детальніше локалізовано на окремих картах, зафіксовано на світлинах, зібрані з поверхонь артефакти подано в рисунках і фото.

Особливу увагу звернено на поселення княжої доби, зафіксовані поблизу населених пунктів, давні назви (етноніми) яких пов'язані з певними історичними етносами (Угри, Угерці, Ятвяги) або ж представляють найдавнішу слов'янську топооснову (Путятичі, Родатичі, Дубаневичі, Лісновичі тощо).

З урахуванням усіх досліджень центрально-західної частини Львівщини констатовано, що на цій території маємо сліди заселення і діяльності людини від кам'яного віку – доби мезоліту до пізнього середньовіччя. Зазначено, що археологічні джерела, здобуті на відносно невеликій території, свідчать, що цей терен, як і сусідні географічні області, був перманентно, без більших перерв, заселений або використовуваний людиною впродовж цього часу. Констатовано, що на підставі археологічних матеріалів та окремих писемних повідомлень літописів ще не можна цілком реконструювати давню історію та культуру Городоччини, але вони є надійною основою для подальших пошуків і відкривають добрі перспективи для таких досліджень.

Ключові слова: археологічні розвідки, центрально-західна частина Львівщини, різночасові археологічні пам'ятки

Вступ. У 2011 р. за результатами тендеру 73.20.1 «Послуги з досліджень і розробок у галузі суспільних і гуманітарних наук (Послуги з проведення суцільного археологічного обстеження територій області “Археологічний кадастр України. Львівська область”)» і згідно з Договором між Управлінням охорони культурної спадщини Львівської облдержадміністрації та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України проведено польові розвідувальні археологічні дослідження в Городоцькому і Самбірському р-нах Львівщини¹.

¹ Про результати досліджень у Самбірському р-ні див.: Гавінський, Лукомський, 2013, с. 233–251.

Рис. 1. Краєвиди межиріччя Верещиці та Вишні у південно-західній частині Львівського р-ну Львівської обл.

Fig. 1. View on the interfluvium of Vereshchitsia and Vyshnia in the south-western part of Lviv district of Lviv region

У Городоцькому р-ні, який після адміністративно-територіальної реформи ввійшов до складу Львівського, роботи проводили методом суцільного археологічного обстеження вибраних територіальних зон. У межах колишнього району ці зони охоплювали його північну та центрально-західну частини (міжріччя Верещиці, Ракова, Вишні й Вишеньки). Розвідковими поверхневими обстеженнями тут вивчено площу понад 120 км²².

Дослідницькі можливості виконавців робіт були обмежені через незалежні від них об'єктивні обставини. Приблизно 3/5 території району виявилися недоступними для пошуків археологічних пам'яток, оскільки на них уже тривалий час не проводилася оранка, вони позаростали травами, бур'янами, а в окремих місцях – кущами та самосадними молодими деревами. Якби не ця обставина, кількість нововідкритих пам'яток могла би бути значно більшою. З цієї причини в багатьох випадках фіксація поселень обмежувалася незначною кількістю підйомного матеріалу, оскільки його вдавалося зібрати тільки на вузьких розораних ділянках поряд із більшими необробленими полями.

Природно-географічна характеристика³. Люди первісної доби, та й пізніших часів, були тісно пов'язані із природою, тому досить ранній початок заселення Городоччини зумовлений зокрема й доволі сприятливими природно-географічними умовами краю. Городоцький р-н, як один із колишніх 20 Львівської обл., розташований у центрально-західній частині Львівщини, у басейні рік Дністра та Сяну. За площею (726 км²) район був одним із найменших, поступаючись усім, окрім Миколаївського (697 км²). Городоцький р-н межував на півночі з Яворівським, на півдні – із Дрогобицьким, зі сходу – з Пустомитівським і Миколаївським, на заході – зі Самбірським і Мостиським р-нами області.

За природно-географічними ознаками Городоцький р-н лежить на межі кількох географічних районів. Його південно-західна частина межує із західною окраїною Подільської височини (Подільським горбогір'ям) у межах рівнинної території Опілля з абсолютними

² У польових роботах з обстеження Городоччини, крім авторів статті, брали участь співробітники відділу археології Руслан Коропецький, Ігор Принада, Яна Яковишина.

³ Природно-географічну характеристику Городоцького р-ну, доповнену окремими історико-археологічними екскурсами, написано за матеріалами досліджень учених-географів [див.: Геренчук (ред.), 1972; Андрейко, 2001].

висотами 290–320 м н. р. м. Більша частина району лежить у північно-західній частині Передкарпаття в межах полого-хвилястої Сянсько-Дністровської вододільної рівнини з абсолютними висотами 270–290 м н. р. м. (в окремих випадках понад 300 м, наприклад, біля сіл Галичани та Речичани), й акумулятивної плоскої, місцями заболоченої, терасової рівнини – Верхньодністровської улоговини з абсолютними висотами нижче 260 м н. р. м.

Рис. 2. Краєвиди в околицях с. Підмогилки. Вид на поселення княжої доби (пам'ятка 14) з південного сходу

Fig. 2. View of the suburbs of Pidmohylky. Early Medieval settlement (site 14) from southeast

Загалом, поверхня району відноситься до рівнинних, хоч рівнини Городоччини за висотою над рівнем моря належать до височин, а за зовнішньою будовою – до хвилястих горбисто-увалистих та зандрових рівнин, розчленованих долинами рік Бистриця, Верещиця, Струга, Солонка і Ставчанка, що є притоками Дністра різного порядку (басейн Чорного моря), а також ріками Вишня, Раків, Глинець і Гноєць, які є притоками Сяну (басейн Балтійського моря). Ця обставина свідчить про те, що через територію району проходить Головний європейський вододіл, який розмежовує річкові системи Балтійського та Чорного морів. Вододіл умовно проходить по лінії Рудки–Городок, хоча на території району він не завжди виразний, поділяючи долину р. Верещиці (басейн Дністра) і притоки р. Вишні (басейн Сяну). За Городком Головний європейський вододіл прямує в район Розточчя і далі – до території Львова.

Городоцький р-н за геоструктурними особливостями розташований у зоні стикування двох значних геотектонічних структур – Західноєвропейської платформи (північно-східна частина) та Карпатської складчастої системи (решта території). Тектонічна межа між ними проходить за лінією Немирів (Яворівський р-н) – Городок – Розвадів (Миколаївський р-н). На ній розташовані такі населені пункти Городоччини: Лісновичі, Тучапи, Речичани, Галичани, Братковичі, Городок, Черляни, Великий Любінь, Чуловичі, Грімне.

Розташування району в зоні стику двох геотектонічних структур і фізико-географічних районів вплинуло на формування його основних ландшафтних характеристик, визначило види ґрунтів і наявність корисних копалин. Здебільша це горбистий рельєф із хвилястими лесовими

рівнинами з опідзоленим чорноземом, озероподібними рівнинами та значною кількістю мілководних водойм. Такі особливості природно-географічного середовища значною мірою вплинули й на розташування пам'яток археології, які фіксуються на верхівках найвищих пагорбів або на південних схилах надрічкових терас чи інших водойм і на мисах, оточених потічками.

Отже, природно-географічні особливості Городоччини, у яких поєднувалися зручні для заселення місця й природно-захищені ділянки ландшафту, поля й луки, які використовувалися для землеробства і тваринництва, лісові масиви, придатні для заготівлі основного будівельного матеріалу й опалення житла, різноманітних промислів, чи переховування в час небезпеки, густа сітка річок, які забезпечували людину водою, сприяли розвитку риболовлі та служили шляхами сполучення з виходом на великі водні артерії Дністра й Сяну, а також погідний клімат створювали доволі сприятливі умови для заселення і господарського освоєння цієї території від найдавніших часів.

Типи археологічних пам'яток. Багате й урізноманітнене природно-географічне середовище Городоцької землі давало добрі можливості людським спільнотам від найдавніших часів використовувати всі екологічні переваги цього краю для своїх щоденних побутових потреб, ведення господарства та культових практик, здійснення поховальних ритуалів. Це засвідчують відкриті тут археологічні пам'ятки, які відносяться до кількох типів.

Місцями тимчасового перебування людських груп були *стоянки*. Стоянки притаманні переважно добі палеоліту й мезоліту, коли первісні мисливці та рибалки вели рухливий спосіб життя, часто змінювали місця перебування, полюючи на звірів і займаючись рибальством. Серед поселенських пам'яток Городоччини найбільшою кількістю представлені *поселення*, які домінують від доби неоліту, коли людські спільноти починають займатися землеробством і тваринництвом. Поселення можуть бути одношаровими, тобто відноситися лише до певного хронологічного періоду чи археологічної культури, або ж дво-, три- чи багатошаровими, коли на місці первісного поселення з часом влаштовано оселі інших, пізніших, археологічних культур, між якими інколи існують досить великі хронологічні перерви. Одна з цікавих груп поховальних пам'яток на Городоччині – *кургани*. Вони віддавна привертати увагу як поселенців цієї землі, так і дослідників, що порівняно з іншими типами пам'яток пояснюється відносною легкістю їхньої фіксації, обумовленою візуальною виразністю могильних насипів на місцевості. На постійно розорюваних полях і досі ще помітні поодинокі могильні насипи. Більшу кількість курганів вдалося відкрити в лісових масивах, де вони збереглися значно краще. Як свідчать історичні дані, кургани були не тільки фунеральними спорудами, а й місцями культових дійств і своєрідними, добре помітними орієнтирами, особливо для пастуших мандрівних племен. Окрім курганів, серед поховальних пам'яток виділяються *грунтові поховання*. З огляду на поховальні обряди вони, як і підкурганні, можуть бути кремаційними або інгумаційними. Поховальні пам'ятки, як і місця проживання, належать до нерухомих археологічних джерел.

На природно захищених місцях будували укріплені поселення – *городища*, які мали також штучно зведені оборонні споруди – вали та рови. Городища на території Городоччини, переважно пов'язані із княжою добою, виконували функції міст та адміністративних центрів, сторожових фортець, боярських садиб, сховищ. Часто в період пізнього середньовіччя їх перебудовували на *замчища*.

До цікавих пам'яток належать *скарби* – нагромадження предметів, які мали зазвичай велику вартість для власників. У складі скарбів можуть бути, залежно від певного періоду, півфабрикати, призначені для подальшої обробки, кам'яні або металеві знаряддя, а також прикраси і монети. Скарби ховали в часи воєн чи небезпеки пограбування, часто це робили купці, які рухалися торгівельними шляхами, або ж люди приносили їх у дарунок богам (вотивні скарби).

Існування на теренах Городоччини різних ландшафтних зон зумовлювало певну специфіку заселення в окремих періодах доісторичної епохи. Спостерігається деяка залежність у розташуванні пам'яток археології від ландшафтних особливостей. Стоянки та поселення кам'яного віку, окремі поселення та поховання доби міді й бронзи влаштовували на високих річкових терасах або на пагорбах й узгір'ях. Серед них особливо виділяються поодинокі кургани й курганні могильники, які своїм розміщенням на найвищих пунктах пагорбів або на кульмінаційних осях видовжених хребтів ще до нині формують своєрідний історичний ландшафт Городоччини та сусідніх теренів. Починаючи з ранньозалізного часу, люди займають низовинні території і концентруються на невеликих підвищеннях по берегах річок та потічків. Таке ж розташування притаманне пам'яткам римського часу та ранньосередньовічним поселенням. У процесі формування протодержавних племінних об'єднань і державотворчих процесів, пов'язаних з утворенням окремих князівств на Прикарпатті (Перемишльське, Звенигородське, Тереховлянське) та їхнім об'єднанням спочатку в єдине Галицьке князівство, а з кінця XII ст. у Галицько-Волинську державу, у процесах заселення території спостерігається поєднання різних типів ландшафтів. На пагорбах, надрічкових мисах будують укріплення, міські твердині, сторожові пункти, а на нижчих розлогих теренах, ближче до води, пасовищ і землеробських ділянок влаштовують поселення, міські торгово-ремісничі райони.

Усі типи археологічних пам'яток Городоччини – важливе джерело для вивчення історії та культури людських спільнот, які тривалий час заселяли цю територію, зупинялися тут ненадовго чи мандрували цими теренами в доісторичний час і ранньому середньовіччі.

Історія дослідження пам'яток археології Городоччини. Найдавніші згадки про стародавні поселення Городоччини можна віднайти в писемних джерелах княжої доби. Так, у Галицько-Волинському літописі вперше під 1213 р., а згодом ще кілька разів згадане м. Городок (колишній райцентр Городоцького р-ну, тепер – місто Львівського) [ПСРЛ, 1908, с. 502; Мишанич, 1989, с. 375, 383, 392]. Сліди городища цього міста збереглися на території міського парку, на підвищенні, оточеному р. Верещицею, ставом і болотами [Ратич, 1957, с. 21]. Є усі підстави пов'язувати із княжою добою давнє поселення Дубаневичі, згадане у грамоті князя Лева Даниловича. Грамота не має дати, однак якщо рахувати 1266–1301 рр. як час правління князя, то таке датування видається вірогідним. У цьому документі Лев Данилович надає двом братам із Литви – Тутенію і Монтсіці – с. Добаневичі [Грамоти XIV ст., 1974, с. 11–12]. Доволі промовисті назви ще трьох, очевидно, давніх сіл на Городоччині: Угри, Угерці (тепер – Зелений Гай) і Ятвяги (тепер – Побережне), які асоціюються з відомими в писемних джерелах назвами етнічних груп людей – етнонімами «угри» та «ятвяги». Посереднім доказом існування інших сіл ще за княжої доби служать їхні відособові назви, утворені від власних назв людей, в основі яких лежать праслов'янські та слов'янські імена, наприклад, с. Путятічі – від о. н. Путятя, с. Милятин – від о. н. Милятя, с. Никловичі – від о. н. Никло тощо.

Окремі пам'ятки археології Городоччини, зокрема городища, замчища, кургани зафіксовано на картографічних джерелах. Так на доволі детальній австрійській військовій карті Галичини Фрідріха фон Міра (1779–1782) з масштабом 1:28000 добре помітно Городок і його оборонні споруди, нанесено городище поблизу с. Вишня, замчище на західній окраїні Комарна, позначено кургани поблизу сіл Годвишня, Речичани, Родатичі тощо. Власне ці могильні насипи як найпомітніші об'єкти в ландшафті Городоччини стали одними з перших пам'яток, які привернули увагу дослідників, починаючи із другої половини XIX ст.

Відкриття і дослідження пам'яток Городоччини пов'язане з іменами багатьох археологів, істориків, краєзнавців, серед яких варто згадати Якова Головацького, Антоні Шнайдера, Богдана Януша, Тадеуша Сулімівського, Ярослава Пастернака, Маркіяна Смішка, Володимира Цигилика, Романа Багрія, Леоніда Мацкевого, Романа Грибовича та багатьох інших.

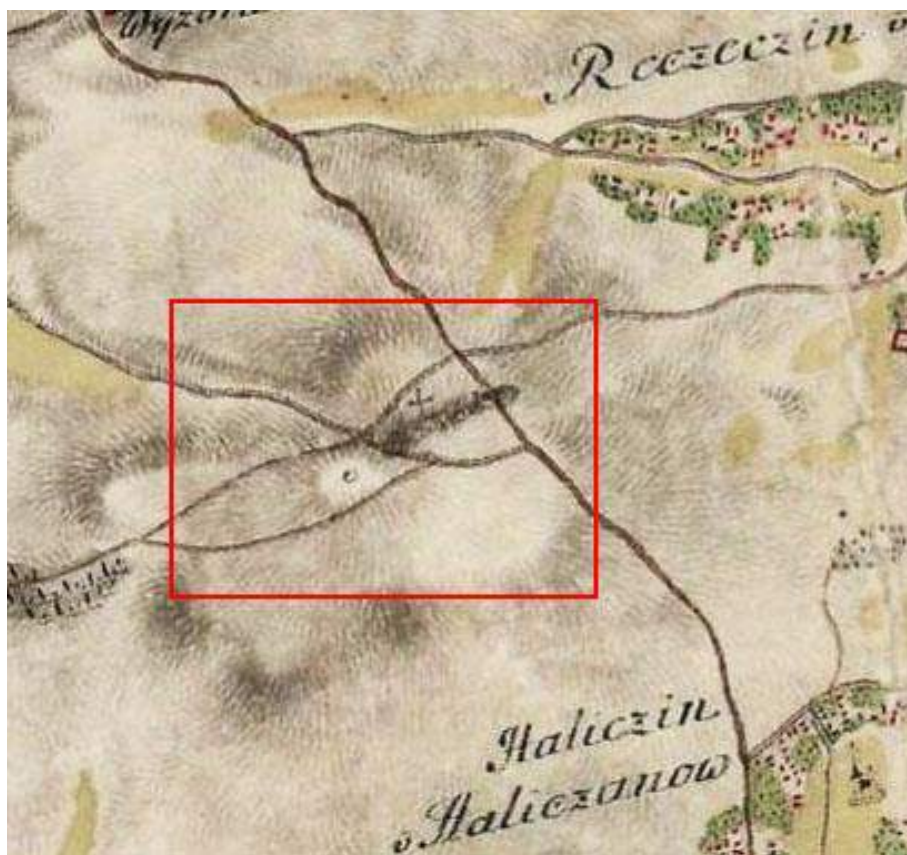

Рис. 3. Кургани на пагорбі між селами Речичани, Галичани і Тучапи на військово-топографічній карті Австро-Угорської імперії Фрідріха фон Міга 1763–1787 рр. Інтернет ресурс: Mapire – The Historical Map Portal

Fig. 3. Barrows on the hills among Rechychany, Halychany, and Tuchapy villages on the military-topographic map of the Austro-Hungarian Empire of Frederic von Mieg of 1763–1787. Internet resource: Mapire – The Historical Map Portal

Уже на початку 70-х років XIX ст. у наукових працях згаданий курган Турецька могила поблизу Речичан, хоч і без детальнішої локалізації [Головацкий, 1871; Janusz, 1918, s. 111]. У 1877 р. А. Шнайдер відкрив сліди тілопальних могильників біля сіл Зашковичі і Завидовичі та виявив у Великому Любіні на території каменоломні й сусіднього фільварку Горовщицна поселення, на якому знайшов крем'яні вироби і глиняні посудини [Schneider, 1877; Janusz, 1913, s. 50–51; 1918, s. 109–110]. На території с.Переможне (колишні Хлопи) 1886 р. випадково виявлено поховання культури шнурової кераміки, матеріали з якого опинилися у фондах Львівського історичного музею [Sulimirski, 1968, s. 211, fig. 19, 10; Свешніков, 1976, с. 50]. У Музеї Любомирських зберігалися знайдені біля поховання срібний перстень зі скрученого дроту і срібне кільце, виявлені в с. Кам'янобрід [Katalog, 1889, s. 41; Janusz, 1918, s. 109].

До початку Першої світової війни на Городоччині майже не проводили пошуків нових чи розкопки вже відомих пам'яток археології. Однак поступове нагромадження матеріалів про стародавні поселення та городища, кургани і ґрунтові поховання, печери, кам'яні статуї, скарби й окремі знахідки в Галичині дало змогу створити перший каталог, у якому Б. Януш розмістив інформацію про 13 пам'яток колишнього Городоцького повіту [Janusz, 1918, s. 108–113]. Крім уже названих пам'яток, він надав дані про віднайдений скарб із великою кількістю римських монет у Городку, серед яких виявилися срібні римських імператорів Веспасіана (69–79) і Траяна (98–117) [Janusz, 1918, s. 108–109; Кропоткин, 1961, с. 61].

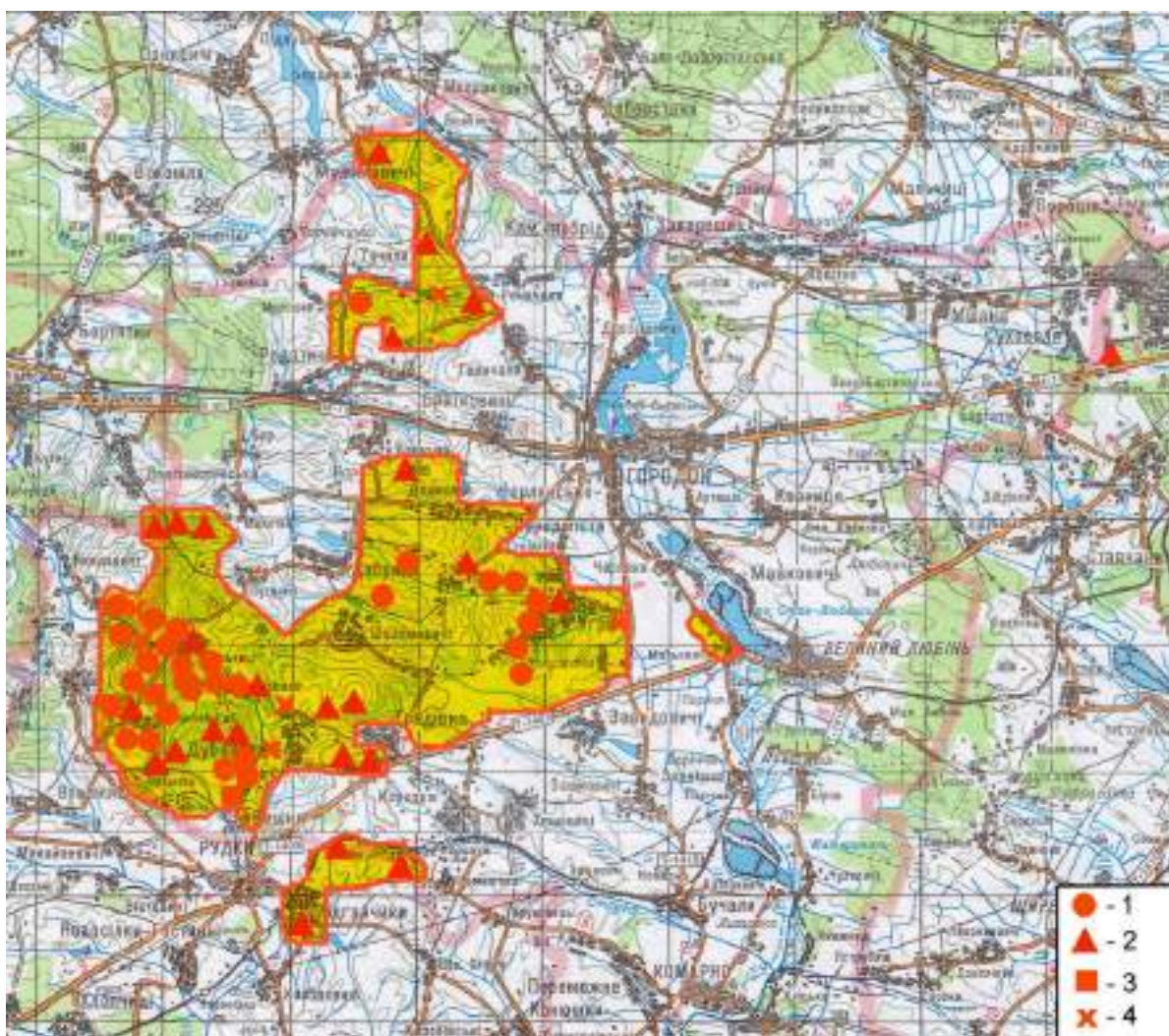

Рис. 4. Карта-схема відкритих пам'яток археології у межах Львівського району: 1 – поселення; 2 – кургани, групи курганів; 3 – городище; 4 – окремі знахідки; 5 – межі обстеженої території
Fig. 4. Schematic map of discovered archaeological sites of Lviv region: 1 – settlement; 2 – barrows, barrow groups; 3 – hill-fort; 4 – separate finds; 5 – limits of examined territory

Між двома світовими війнами на Городоччині вперше розкопки провели професійні археологи. На південній околиці с.Коропуж (ур.Під могилою) 1935 р. польський археолог Т. Сулімирський дослідив двошарову пам'ятку – курган культури шнурової кераміки діаметром 26 м і висотою 1 м, який частково перекривав поселення культури ліщастого посуду. У кургані дослідник виявив поховальну яму-гробницю зі скорченим кістяком, поряд – керамічний посуд (тюрінгська амфора), крем'яний ніж [Sulimirski, 1968, р. 125–126, plan 8, 1, plate 3, 1]. Того ж року на полі Ау біля с.Гартфельд (тепер – Речичани) Т.Сулімирський розкопав курган діаметром 20 м і висотою 1,2 м. Під насипом відкрив поховальну яму, але без кістяка. Уламки посуду та крем'яний шкребач, знайдені поряд, датують курган кінцем доби енеоліту (культура шнурової кераміки) [Sulimirski, 1968, р. 124, plan 8, 3].

У 1936 р. відомий український археолог Я. Пастернак розкопав курган цієї культури на околиці м.Комарно, в ур.Березняк, і виявив фрагменти двох людських черепів, глиняну амфору, кам'яні та крем'яні вироби [Пастернак, 1937, с. 30; 1987, с. 40–46]. Матеріали з цих досліджень зберігаються у Львівському історичному музеї. Тоді ж дослідник відкрив поселення

культури лінійно-стрічкової кераміки в ур. На діброві [Пастернак, 1948; 1961, с. 184–185; Ленартович, 2011, с. 72].

Ярослав Пастернак також систематично публікував нові надходження археологічних знахідок у Музей Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) із теренів Західної України, серед яких траплялися матеріали з Городоччини, зокрема неолітичні вироби з с. Мшана, бронзові енкалпії з Лісневич, залізна бойова сокира княжої доби з Комарна, виявлена у р. Верещиці, срібна монета Доміціана з Вороцева тощо [Пастернак, 1937, с. 21, 33, 38–39, 41]. Знахідки зброї, віднайдені на території Комарна, відомий археолог М. Смішко опублікував в узагальнювальній праці, присвяченій пшеворській культурі [Śmiszko, 1932, s. 17].

Порівняно з міжвоєнним періодом, коли головна увага була звернена на вивчення поховальних пам'яток, у другій половині ХХ ст. на території Городоччини, крім розвідкових обстежень, проводили розкопки окремих поселень і городищ. У 1979 р. проведено дослідження двошарового поселення на західній околиці м. Комарно, на правому березі р. Верещиці в ур. Біля кладовища. На пам'ятці виявлено сліди споруд й окремі знахідки пшеворської культури та господарські ями з керамічним матеріалом Х–ХІІ ст. [Петегирич, 1980, с. 1–10 рис. 1–11]. У сусідньому селі Березець 1981 р. проведено розкопки багатшарового поселення, розташованого на західній околиці села, в ур. За рудкою. На поселенні виявлено землянку пшеворської культури ІІІ ст., два напівземлянкові житла черняхівської культури ІІІ–ІV ст. і два ґрунтові поховання культури шнурової кераміки [Machnik, Cyhlyk, 1996, s. 149–161; Цигилик, Осадча, 2000, с. 153–161; Цигилик, Касюхнич, 2005, с. 273–279]. Того ж року в північно-східній частині цього села на правому березі р. Верещиці в ур. Городисько проведено розвідкові дослідження на частково збереженому городищі. Тут виявлено сліди наземного житла й заглибленої споруди з матеріалами ХІІ–ХІІІ ст. [Грибович, 1983, с. 254]. Цікаві матеріали ІХ – першої половини ХІІІ ст. виявлено 1983 р. під час розкопок поселення на північно-східній околиці с. Коропуж, в ур. Селисько. На пам'ятці віднайдено 2 житла (наземне і заглиблене), 3 глиняні печі та зібрано гончарну кераміку, скляні браслети, глиняні пряслиця тощо [Багрий, 1985, с. 258]. Ще одне поселення досліджували 1985 р. поблизу с. Підзвіринець. Воно розташоване за 0,5 км на північний захід від села на правому березі р. Верещиці, в ур. Під парканом. На поселенні досліджено велике заглиблене житло (5×4 м) із глиняною пічкою і лежанкою та керамічним матеріалом і залізними знаряддями праці ХІІ ст. [Багрий, Петегирич, 1987, с. 302–303].

У 1985 р. уперше проведено невеликі дослідження літописного Городка. Його городище розташоване в центральній частині сучасного міста на підвищенні, оточеному двома рукавами р. Верещиці. На території підгороддя на глибині 0,2–0,3 м виявлено наземну споруду ХІІІ – першої половини ХІV ст. Під нею, на глибині 0,75–0,80 м, простежено контур давнішого житла ХІІ–ХІІІ ст. розміром 4×3,7 м, у якому зібрано фрагменти горщиків, амфор, вироби з кістки та багато скляних браслетів, намистини і перстень. В іншому розкопі на конусоподібному останці – велику кількість кераміки ХІІ–ХІV ст. У ХVІ–ХVІІ ст. тут розміщувалося кладовище [Корчинський, Петегирич, 1987, с. 348].

Крім розкопок, у 70–90-х роках ХХ ст. проводили розвідкові обстеження на території Городоцького р-ну. У 1974 р. і 1975 р. біля Городка та сіл Мшана, Повітне, Суховоля зафіксовано 17 різночасових пам'яток [Артюх, Мацкевой, Боднар, 1975, с. 251; Артюх и др., 1976, с. 297]. Роботами львівського Музею історії релігії 1989 р. поблизу м. Комарна і в сусідніх селах виявлено 4 поселення, серед яких пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки (с. Литовка), епохи бронзи (с. Кліцко), пізньоримського часу (с. Комарно і с. Бучали) [Бандрівський, 1990, с. 9–11]. У 1992–1993 рр. ця ж установа відкрила поселення VIII–VII ст. до н. е. біля с. Вишня та два поблизу с. Дмитровичі, одне з яких датується Х–ХІ ст., друге – періодом раннього заліза і римським часом [Бандрівський, 1994, с. 305–306]. Інформацію щодо знайденого під час цих обстежень городища періоду середньовіччя біля с. Градівка необхідно уточнити, оскільки ця пам'ятка відома ще з 20-х років ХХ ст. [Żurowski, 1929, s. 228–229]. У

1993 р. експедиція Львівського історичного музею і Рятівної археологічної служби Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України провела розвідкові роботи поблизу сіл Братковичі, Вишня, Вовчухів, Галичани, Дроздовичі, Заверещиця, Керниця, Мшана, Родатичі, Тучапи та Чуловичі й виявила 33 пам'ятки, серед яких поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської, культури лійчастого посуду, перших століть нашої ери і княжої доби [Конопля, Піцишин, 1995, с. 39–54]. Спільна експедиція Львівського історичного музею та музею «Бойківщина» в Самборі, біля с. Вишня, в ур. Замчище, 1995 р. виявила двошарове поселення пшеворської культури і пізньосередньовічне замчище та городище княжої доби в ур. Башта [Данчин, Конопля, 1996, с. 16–17]. Пошуковими роботами 80–90-х років ХХ ст. біля с. Мшана виявлено велику кількість стоянок, місцезнаходжень, серед яких комплекси знахідок доби мезоліту, неоліту, енеоліту й інших періодів [Мацкевий та ін., 1996, с. 47–50].

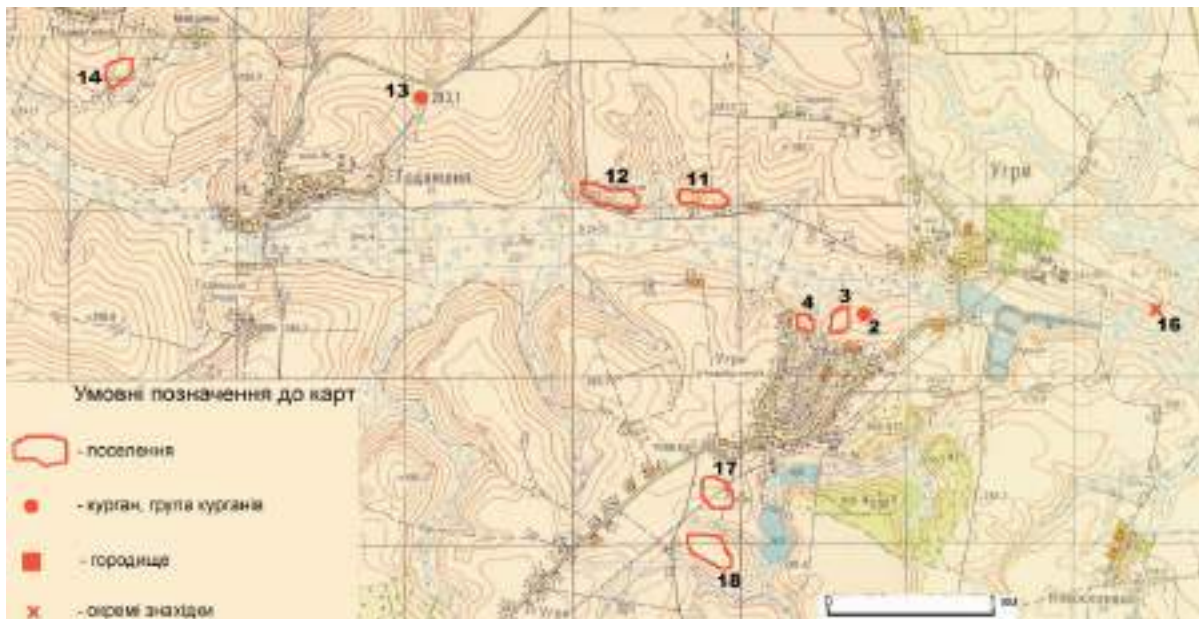

Рис. 5. Археологічні пам'ятки в околицях сіл Угри, Годвишня та Підмогилки

Fig. 5. Archaeological sites near Uhry, Hodvyshnia and Pidmohylky villages

Розвідкові роботи активно продовжувалися на початку ХХІ ст. У 2006 р. у межиріччі Вишні та Ракова поблизу сіл Бар, Милятин, Путятичі і Добряни виявлено 23 різночасові пам'ятки, серед яких найбільше поселень XIV–XVII ст. [Гупало, 2007, с. 379–385]. Ще одне багатошарове доби бронзи, ранньозалізного часу і княжої доби зафіксовано на околиці с. Бар 2010 р. Тоді ж виявлено поселення ранньозалізного часу біля с. Артищів і двошарове княжої доби і ранньозалізного часу біля с. Косівець [Сілаєв, Сало, 2011, с. 304–305]. Під час проведення наукової експертизи об'єктів будівництва 2012 р. зафіксовано 3 пам'ятки (поселення ранньозалізного віку і княжої доби, сліди курганів та матеріали XII–XIII ст. і місцезнаходження княжої доби) поблизу с. Дмитровичі й поселення ранньозалізного часу біля с. Зелений Гай [Сілаєв, 2013а, с. 234; Сілаєв, 2013b, с. 235–236]. Цього ж року виявлено сім пам'яток у басейні р. Раків. Серед чотирьох поселень поблизу с. Родатичі привертає увагу багатошарова пам'ятка з матеріалами доби мезоліту, ранньозалізного часу і XI–XIII ст. Біля с. Вовчухів відкрито поселення з матеріалами волинсько-люблінської культури, ранньозалізного часу і княжої доби [Шніцар, Шніцар, 2013, с. 240]. Крім невеликих стаціонарних досліджень у с. Мшана, у 2004–2005 рр. проведено рятівні розкопки поблизу с. Стоділки. Тут виявлено 2 житлово-господарські комплекси, що склалися із заглиблених жител, кількох ям і відкритих вогнищ.

За знахідками ліпного та кружального посуду поселення датовано кінцем III – першою половиною IV ст. і належить воно до черняхівської культури [Милян, Осаульчук, Чорний, 2012, с. 203–220].

Суттєво доповнили історію досліджень і збільшили кількість пам'яток археології в центральній-західній частині Львівщини наші роботи 2011 р. Від усіх попередніх розвідкових обстежень вони відрізнялися точною локалізацією пам'яток на картах, метричною характеристикою поодиноких курганів чи курганних груп, фотофіксацією окремих типів пам'яток, зведеною картою відкритих й обстежених поселень, курганів, городищ і детальним опрацюванням виявлених артефактів.

Каталог нововідкритих та обстежених пам'яток Городоччини

1. **Градівка** (до 1946 р. – Гошани). *Курган*, розташований на південній околиці села, за 250 м на південний захід від розгалуження доріг на Рудки та Дубаневичі та за 15 м зліва від дороги Градівка–Дубаневичі, навпроти вежі мобільного зв'язку (рис. 15). Діаметр насипу кургану – 18 м, висота – 2,2–2,3 м. Верх насипу частково зрізано і в його центрі встановлено «фігуру» у вигляді круглого високого стовпа з цегли, який із плином часу трохи нахилився (рис. 6). Фігуру споруджено на кургані на згадку про битву з татарами у XVII ст.

Рис. 6. Градівка. Вид на курган (пам'ятка 1) із заходу

Fig. 6. Hradivka. View on barrow (site 1) from the west

2. **Угри**. *Курган*, розташований на північно-східній околиці села, за 300 м у північно-східному напрямку від церкви, на південному схилі пагорба, який розорюється, обмеженого з північного боку заплавою потічка Сорочка, в ур. Башта (рис. 5). Діаметр кургану вздовж лінії північ–південь – 23 м, висота у різних місцях – від 3,3 до 3,6 м. З усіх боків насип могили оборюється (рис. 7). Місцеві жителі пов'язують із курганом розповіді про захоронення «вождя» або «князя», оберігають його і тому не дозволили чорним археологам провести на пам'ятці грабіжницькі розкопки.

3. **Угри**. *Поселення* XIII–XV ст., розміщене на північній околиці села, за 50 м на північ від крайніх хат, на високому місці, обмеженому з півночі заплавою потічка Сорочка й

безіменним потічком із західного боку (рис. 5). На зораній ділянці мису на площі 100×140 м зібрано 17 уламків кружальної кераміки, 2 фрагменти з яких належать до посуду пізньосередньовічного періоду (XIV–XV ст.). Вони мають сірого кольору зовнішню поверхню та світло-сірий внутрішній бік. Діаметр донця – 12 см, а діаметр вінець – 18 см. Решта фрагментів є бочками горщиків, виготовлених із керамічного тіста з великою домішкою піску, товщина черепків – від 0,4 до 0,9 см. Вони добре випалені, зовнішня поверхня сірого, внутрішня – вохристого кольору. На окремих фрагментах простежується орнамент у вигляді горизонтальних заглиблених ліній. Такі уламки кераміки можна датувати XII–XIII ст.

Рис. 7. Угри. Вид на курган (пам'ятка 2) з півдня.
Fig. 7. Uhry. View on barrow (site 2) from the south

4. **Угри.** Поселення XII–XIII ст., розташоване на північній околиці села, за 150 м на південний захід від попередньої пам'ятки, на протилежному лівому березі безіменного потічка, в ур. Кут (рис. 5). Займає східні схили сусіднього високого мису. На зораних присадибних ділянках на площі 100×100 м зібрано 18 уламків кружальної кераміки, 7 фрагментів із яких належать до доби пізнього середньовіччя. Решта датовано XII–XIII ст. У керамічному тісті спостерігається значна домішка піску, колір зовнішньої поверхні сірий, внутрішньої – темно-сірий або вохристий. Кілька фрагментів оздоблені на плічках горщиків горизонтальними заглибленими лініями (рис. 27, 4, 5).

5. **Родатичі.** Курган, розміщений на північно-східній околиці села, приблизно за 800 м на північ від костелу, на вершині пагорба, в ур. Вишка, на місці висотної позначки 306 м н. р. м. (рис. 8). Діаметр кургану – 22 м, висота – 3,5 м. Його поверхня густо поросла кущами, а територія довкола насипу розорюється (рис. 9). За розповідями місцевого мешканця, у 50-х роках XX ст. на кургані стояв геодезичний знак-піраміда, під час встановлення якого верхню частину насипу кургану було знівельовано.

6. **Тучапи.** Сліди поселення зафіксовано на південній околиці села, за 750 м на південний захід від церкви, справа від дороги з Родатич до Тучап на розораному пагорбі (рис. 8). З північного боку пагорба, на якому виявлено окремі уламки кераміки, спадає до долини потічка, що протікає вздовж південної околиці села. Окремі знахідки поширюються на площі 130×500 м. Серед дуже дрібних і мало діагностичних уламків виділено кілька фрагментів кружального посуду княжої доби.

Рис. 8. Археологічні пам'ятки в околицях сіл Родатичі, Тучапи та Речичани

Fig. 8. Archaeological sites near Rodatychi, Tuchapy and Rechychany villages

7. **Тучапи.** Окреме місцезнаходження двох крем'яних артефактів зафіксовано на східній околиці села, за 50 м на схід від газорозподільчої станції на пологій зораній ділянці південного схилу, справа від дороги з Тучап до Речичан (рис. 8).

8. **Речичани.** Курган, розташований за 825 м на північний захід від крайніх будівель села та 200 м на захід від перехрестя доріг Речичани–Яворів і Речичани–Лісневичі (рис. 8). Курган займає найвищу точку пагорба, по якому пролягає дорога Речичани–Яворів, за 30 м на південь від неї, на місці висотної позначки 315,3 м н. р. м. Його діаметр – 26 м, висота – 2,4 м. Поверхня насипу заросла травою та бур'янами, з усіх сторін насип нищиться оранкою. На вершині кургану встановлено залізний хрест (рис. 10). Імовірно, саме цей курганий насип позначено на мапах XVIII–XX ст. під назвою Турецька могила. За 50 м на захід від нього зафіксовано сліди ще одного, майже повністю розораного кургану у вигляді підвищення круглої форми висотою 10–20 см, яке має темніше забарвлення ґрунту.

9. **Лісновичі.** Курган, розміщений за 2,1 км на південний захід від сільської церкви та 60 м на північний схід від дороги Речичани–Яворів. Займає підвищену ділянку зораного поля на відстані 25 м у північно-західному напрямку від краю невеликого лісу, біля висотної позначки 291,1 м н. р. м. Курган сильно розораний, але все ще чітко простежується візуально. Його діаметр – 38 м, висота – 1,1–1,2 м. За 35 м на північний захід від нього простежуються сліди ще одного майже повністю знівельованого оранкою насипу.

10. **Речичани.** Курган, розташований на південній околиці села, на зораному полі за 250 м на південний захід від дороги Речичани–Городок і 350 м у західному напрямку від

перехрестя цієї дороги та дороги, яка веде до кар'єру з видобування глини (рис. 8). Діаметр кургану – 36 м, висота – 1,1 м. Насип сильно нівелюється в результаті оранки з північного і південного боків, збережена поверхня заросла високою травою. За 40 м на північ простежуються сліди ще одного, майже повністю розораного кургану.

Рис. 9. Родатичі, кол. Городоцький р-н, Львівська обл. Вид на курган (пам'ятка 5) з півдня
Fig. 9. Rodatychi, former Horodok district, Lviv region. View on barrow (site 5) from the south

Рис. 10. Речичани. Вид на курган в ур. Турецька могила (пам'ятка 8) із заходу
Fig. 10. Rechychany. View on a barrow in Turetska Mohyla Place (site 8) from the west

11. **Угри.** *Поселення* ранньозалізного часу, пізньоримського періоду, раннього та пізнього середньовіччя, розміщене на північно-західній околиці села за 1,1 км на північний захід від кургану в Уграх (пам'ятка 2). Займає південні схили пагорба над заплавою правого берега потічка Сорочка (рис. 5). На поверхні засіяного озиминою поля, розміром 100×350 м, зібрано 17 уламків кераміки, серед них ліпної кераміки ранньозалізного періоду, фрагмент сіроглиняного посуду пізньоримського часу, 7 уламків гончарної кераміки княжої доби та 8 фрагментів гончарної кераміки пізнього середньовіччя та Нової доби.

12. **Годвишня.** *Поселення* ранньозалізного часу, розташоване за 1 км на схід від крайніх будівель села та 0,3 км на захід від поселення в Уграх (пам'ятка 11) на пологому

південному схилі пагорба, над заплавою правого берега потічка Сорочка (рис. 5). Тягнеться пасмом завширшки 100–120 м вздовж потічка на 350–400 м і своїм розміщенням нагадує попередню пам'ятку. На поверхні зібрано 12 уламків ліпної кераміки від товстостінних посудин із шорсткою, рустованою зовнішньою поверхнею охристо-коричневого кольору. У керамічному тісті спостерігається домішка шамоту, випал посуду добрий.

13. Годвишня. *Курган*, розміщений на північно-східній околиці села, за 0,5 км від крайніх будівель, у найвищій частині пагорба, зліва при дорозі, яка спускається ярмом у село, біля висотної позначки 293,1 м н. р. м. (рис. 5). Давній насип у 90-х роках ХХ ст. підсипано, і тепер він має діаметр 15 м та висоту 3,2 м (рис. 11). За нашими спостереженнями перед «реконструкцією» курган міг мати діаметр приблизно 25 м. На могилі встановлено залізний хрест.

Рис. 11. Годвишня. Обміри кургану (пам'ятка 13). Вид з півдня

Fig. 11. Hodvyshnia. Measurements of barrow (site 13). View from the south

14. Підмогилки (хут. Майдани). *Поселення* княжої доби (ХІІ–ХІІІ ст.), розміщене за 0,3 км на південний схід від крайніх східних будівель села на краю пологого пагорба над долиною правого берега потічка, поблизу будівель крайньої південної частини хут. Майдани (рис. 5). На зораних присадибних ділянках (рис. 2), на площі приблизно 140×250 м, зібрано уламки гончарної кераміки княжої доби.

15. Вовчухи. *Курган*, розташований на найвищому пагорбі між селами Вовчухи і Долиняни, за 1,5 км на південний схід від першої церкви в північній частині села, при польовій дорозі з Долинян до Вовчухів, біля висотної позначки 305,2 м н. р. м. Курган розміщений зліва від цієї дороги, яка частково зруйнувала східну половину насипу, сильно понищеного військовими траншеями, можливо, часів українсько-польської війни (події відомої Вовчухівської військової операції 1919 р.).

16. Угри. *Місцезнаходження* двох крем'яних відщепів із сірого наддністрянського кременю зафіксовано на зораному пагорбі, розміщеному на східних околицях села між дорогою із Крижової (перехрестя доріг Комарно–Городок і Львів–Самбір) до Городка та дорогою, яка веде з цієї траси до с. Угри, за 700 м на південний схід від будівель колишнього

колгоспного двору (рис. 5). Із західного й південного боків цей пагорб обмежений заболоченою долиною.

17. **Угри.** Поселення перших століть нашої ери, розміщене на південно-західній околиці села за 200 м на південь від дороги з Угрів до Коропужа та 500 м на захід від ставу на південній околиці села (рис. 5). Займає частину пологого південного схилу невисокого мису між двома струмками, які зливаються в ще один став. На окремих зораних ділянках мису на площі 175×280 м зібрано 6 уламків ліпної кераміки доби раннього заліза, шматки обмазки та фрагмент горщика княжої доби.

18. **Угри.** Поселення пізньоримського часу (черняхівська культура?), розташоване за 180–200 м на південь від пам'ятки 17, але на протилежному березі струмка, та 350 м на захід від другого ставу (рис. 5). Займає ділянку площею 175×350 м значної частини мису, також оточеного двома струмками з північного та південного боків. На розораних ділянках зібрано 33 фрагменти кераміки, з них 26 уламків від ліпних посудин і 7 фрагментів кружальної сіроглиняної кераміки пізньоримської доби, серед яких орнаментований бочок посудини. Виявлено також шматки обмазки та круглу металеву бляшку діаметром 3,4 см із загнутим краєм (рис. 21, 4).

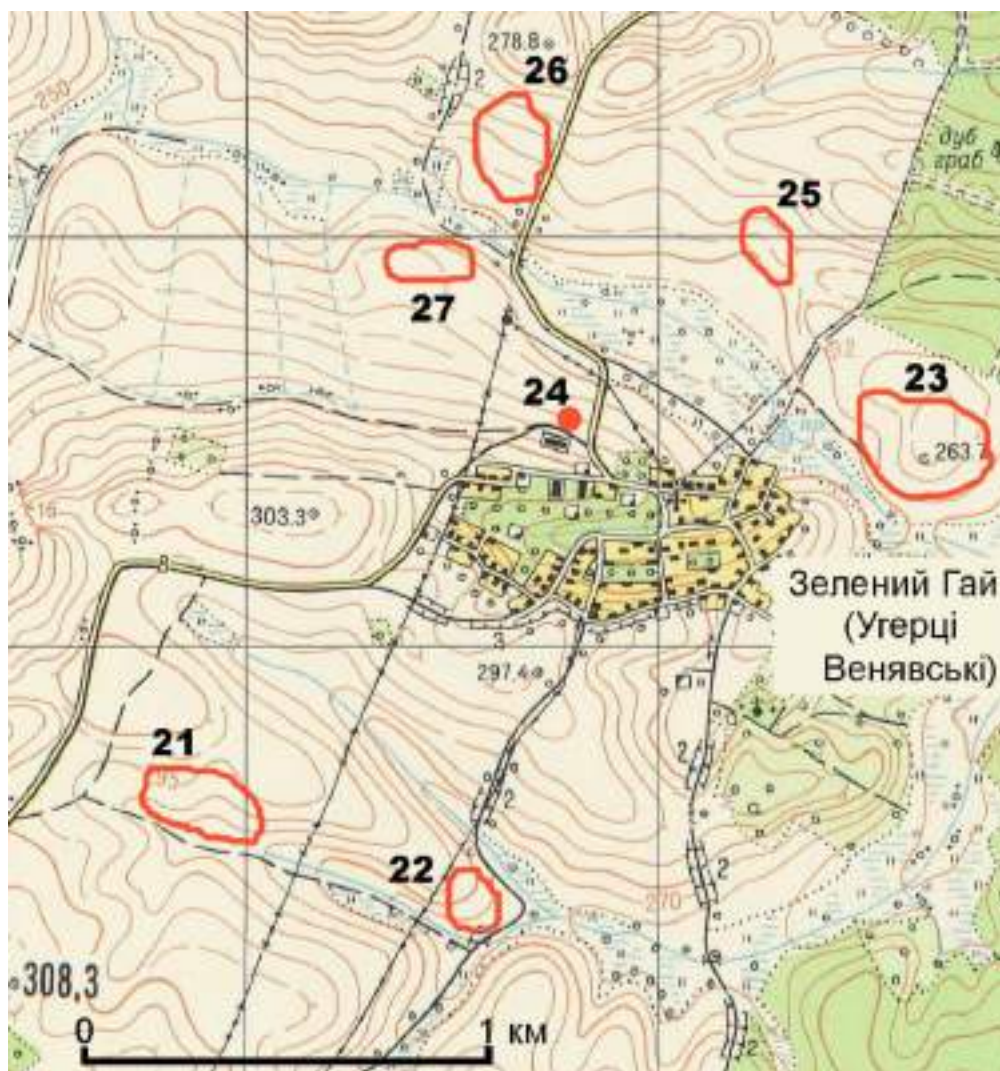

Рис. 12. Археологічні пам'ятки в околицях села Зелений Гай

Fig. 12. Archaeological site near Zelenyi Hai village

19. Шоломиничі. *Поселення* княжої доби, розміщене на північній околиці села за 350 м на північ від ферм і 170 м у північному напрямку від сільського стадіону. Воно займає одну з ділянок, площею 160×225 м, південного схилу довгого пагорба, який тягнеться між Шоломиничами та Добряними і спадає у південному напрямку до потічка (рис. 23). На поверхні зібрано фрагменти гончарної кераміки XII–XIII ст., серед яких бочок горщика, орнаментованого хвилястими і рівними горизонтальними тисненими смугами.

20. Градівка. *Курган*, розташований за 380 м на захід від уже описаного кургану (пам'ятка 1), з південного боку дороги з Градівки до Дубаневич, поряд із ретрансляційною вежею, біля висотної позначки 321,3 м н. р. м. (рис. 23). Насип кургану, особливо з південного боку, пошкоджений військовими окопами, з північного – підрізаний дорогою. Поверхня могили заросла кущами.

21. Зелений Гай. *Поселення*, розміщене на південно-західній околиці села, за 350 м на схід від дороги, яка веде до автотраси Рудки–Орховичі, і 550 м на північний схід від висотної позначки 303,3 м н. р. м. (рис. 12). Поселення займає частину південного схилу пагорба розміром 350×750 м, що спадає до потічка, лівостороннього допливу р. Вишні. На зораній поверхні зібрано уламки ліпної та гончарної кераміки. 11 ліпних товстостінних фрагментів посуду датовано пізньоримським часом, по 2 кружальні уламки – княжою добою та пізнім середньовіччям.

22. Зелений Гай. *Поселення*, розташоване на південній околиці села, за 500–550 м на схід від попереднього поселення (пам'ятка 21) і 570–600 м на південь від висотної позначки 297,4 м н. р. м., яка локалізується на південному краю села (рис. 12). Поселення займає пологу південну ділянку пагорба між двома потічками. Тут знайдено кілька фрагментів кераміки XIV–XV ст. Поселення охоплює площу розміром 100×140 м, але на час обстежень його поверхня була майже нерозорана.

23. Зелений Гай. *Поселення*, відкрите на північно-східній околиці села, за 500 м у північно-східному напрямку від церкви, біля висотної позначки 263,7 м н. р. м., в ур. Закуття (рис. 12). Поселення займає вершину та південний схил пагорба поблизу ставу й охоплює площу приблизно 220×340 м. На верхівці пагорба виявлено крем'яну ретушовану пластину (рис. 23, 1), а на його південному схилі зафіксовано 5 уламків ліпної кераміки доби раннього заліза.

24. Зелений Гай. *Курганоподібний насип*, розміщений на північному краю села, за 300 м на північний захід від церкви та 75 м вправо від дороги з Мильчиць до Зеленого Гаю, біля старих колгоспних будівель (рис. 12). Це північний край високого пагорба, який тягнеться із заходу на схід і на якому розміщується основна частина сільської забудови. Насип добре зберігся, його діаметр із півночі на південь – 10,7 м, із заходу на схід – 11 м, висота – 1,1 м.

25. Зелений Гай. *Поселення*, розташоване на північно-східній околиці села, за 550 м на схід від дороги із Зеленого Гаю до Мильчиць і 600 м на північ із незначним відхиленням у східному напрямку від церкви (рис. 12). На окремих зораних ділянках південного схилу пагорба навпроти ставу на площі 100×170 м зібрано 15 фрагментів кераміки, серед яких виявилось 14 уламків кружальної кераміки XI–XII ст., серед них фрагмент денця діаметром 10 см та уламок вінця горщика з манжетоподібним профілем. Виявлено також фрагмент керамічної люльки й уламок горщика XVII ст.

26. Зелений Гай. *Поселення*, відкрите на північно-західній околиці села, за 800 м на північний захід від церкви та 200 м у південно-західному напрямку від висотної позначки 278,8 м н. р. м., за 30 м на захід від дороги з Мильчиць до Зеленого Гаю, навпроти старого саду на пологому південному схилі пагорба, який спадає до потічка (рис. 12). На поверхні розораної ділянки розміром 200×260 м зафіксовано велику кількість шматків глиняної обмазки та зібрано уламки кераміки, яка представлена кружальним і ліпним посудом. 7 уламків сіроглиняної гончарної кераміки та кілька фрагментів ліпної належать до пізньоримського періоду. Серед знахідок також кілька гончарних черепків княжої доби та шматки обмазки.

27. **Зелений Гай.** *Поселення*, розташоване за 170–200 м на південний захід від пам'ятки 26, на протилежному лівому березі потічка, за 100–120 м справа від дороги з Мильчиць до Зеленого Гаю (рис. 12). Займає ділянку розміром 75×170 м на північному схилі пагорба над потічком. На поверхні зафіксовано дрібні шматки обмазки, кілька уламків ліпної кераміки ранньозалізної доби та більшу кількість кружальної, серед якої виявилось 2 сіроглиняні фрагменти посудин пізньоримського часу, 3 уламки горщиків княжої доби та 9 фрагментів посудин доби пізнього середньовіччя та Нової.

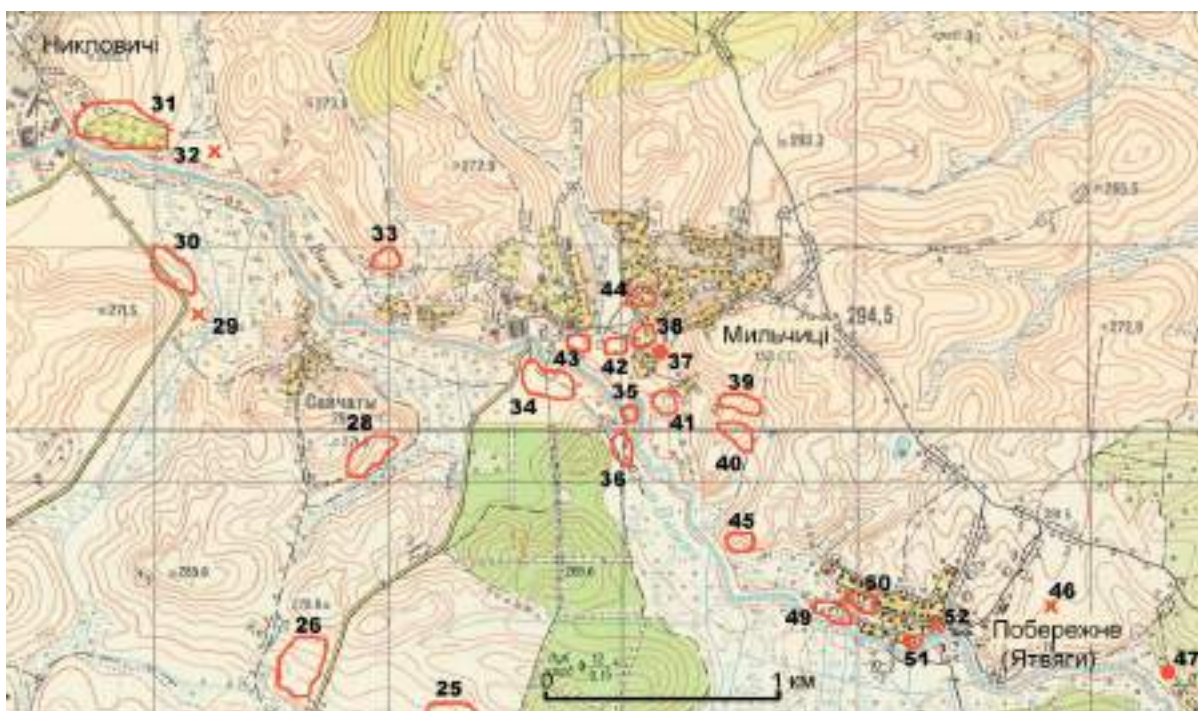

Рис. 13. Археологічні пам'ятки в околицях сіл Мильчиці, Побережне та Никловичі

Fig. 13. Archaeological site near Mylychitsi, Poberezhne and Nyklovychi villages

28. **Мильчиці.** *Поселення*, розміщене на південно-західній околиці села, за 500 м у південно-східному напрямку від хут. Савчати та 350 м на захід від дороги Мильчиці–Зелений Гай (рис. 13). Займає ділянку розміром 100×230 м на південно-східному схилі високого пагорба з висотною позначкою 271,3 м н. р. м., над лівим берегом потічка, лівосторонньої притоки р. Вишні. Територія пам'ятки виділяється темнішим забарвленням ґрунту. На зораній поверхні знайдено багато шматків обмазки й уламків здебільша ліпної кераміки. Виділяється фрагмент вінця горщика тюльпаноподібної форми діаметром 16 см із наскрізним отвором під вінцем, який можна датувати ранньозалізним часом (рис. 27, 1). Два фрагменти кружального посуду належать до періоду пізнього середньовіччя.

29. **Мильчиці.** *Окреме місцезнаходження* крем'яного відщепу й уламка кераміки пізньосередньовічної доби зафіксовано на північно-західній околиці хут. Савчати за 500 м від крайніх хат, над заплавою лівого берега потічка – притоки Вишні та 30 м на північ від ставка (рис. 13, 23, 2).

30. **Мильчиці.** *Поселення*, розташоване за 650 м на північний захід від хут. Савчати та 100 м на північний захід від попереднього пункту, справа від польової дороги з Орховичів до Никловичів (рис. 13). Займає найнижчу ділянку північно-східної частини пагорба над заболоченою заплавою лівого берега р. Вишні. На поверхні розміром 100×240 м знайдено велику кількість ліпної кераміки, шматків обмазки, фрагмент гончарної кераміки раннього

середньовіччя та уламок залізного предмета, можливо ножа. Серед ліпної кераміки виділено фрагмент посудини доби середньої бронзи (тщинецька культура). Понад 60 уламків ліпного товстостінного посуду відзначаються нерівною, інколи рустованою зовнішньою поверхнею, охристого, коричневого та сірого кольорів. Є фрагменти тонкостінної опуклобокої вази з високими рівними вінцями та рустованою нерівною зовнішньою і внутрішньою поверхнями сіро-коричневого кольору, у керамічному тісті помічені незначні домішки крихт шамоту, випал черепків добрий (рис. 14). Ці уламки можна датувати ранньозалізним часом.

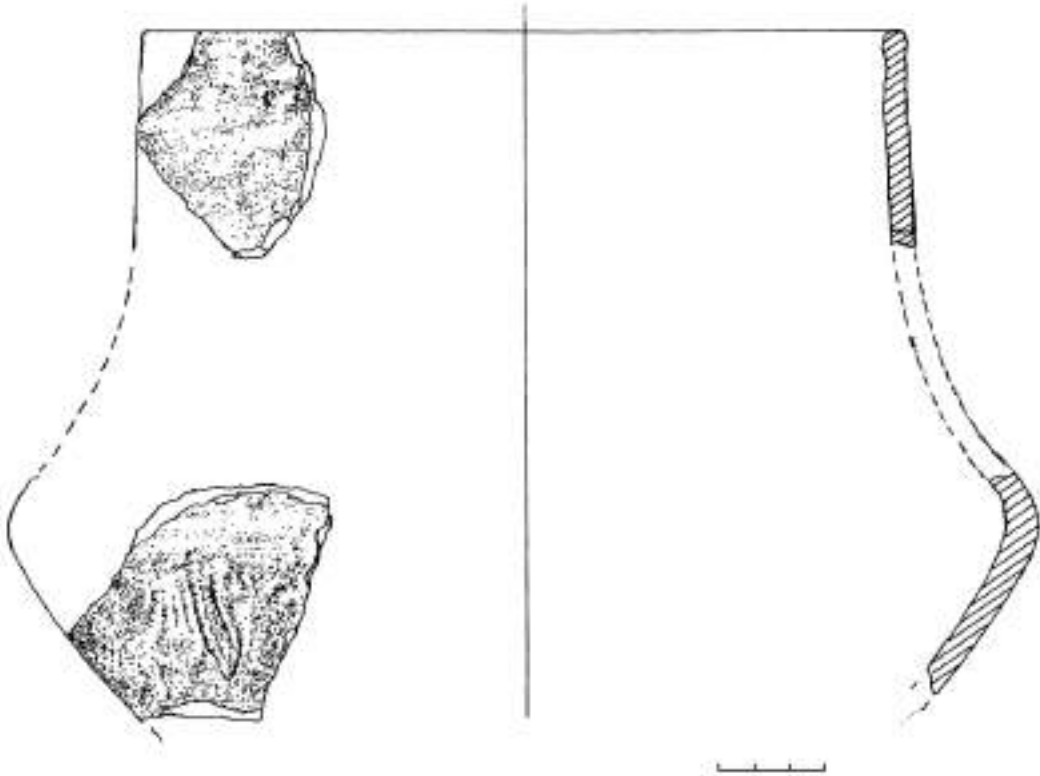

Рис. 14. Мильчиці. Фрагменти посуду ранньозалізного часу з поселення (пам'ятка 30)

Fig. 14. Mylchytsti. Fragments of ceramic ware of the Early Iron Age from the settlement (site 30)

31. Никловичі. *Поселення багатшарове, ранньозалізної доби, пізньоримського часу, княжої доби та пізнього середньовіччя, розташоване на південно-східній околиці села, на правому березі р. Вишні, за 100 м на північний схід від мосту через цю ріку і 100 м на південний захід від газорозподільної станції та схід від будівель колгоспного двору, поряд зі старим кар'єром із добування глини і місцем, де стояла цегельня (рис. 13). Поселення займає підвищену першу надзаплавну терасу ріки вздовж польової дороги з Никлович до Мильчиць й охоплює велику площу – 220×400 м. На поверхні зібрано багато уламків гончарної кераміки, шматків обмазки та 2 кам'яні бруски. Серед кружальної кераміки виділено 15 фрагментів посудин XVI–XVII ст., виготовлених із добре відмученої глини, вони мають сірий колір, добре випалені, тонкостінні. Трапився більший фрагмент мископодібної посудини з широкими горизонтально зрізаними вінцями карнізоподібного профілювання. Горизонтальна площина вінець оздоблена заглибленою хвилястою лінією. На шийці виділяється рельєфний пружок. Діаметр посудини по вінцях – 24 см. Із такого ж тіста виявився фрагмент придонної частини горщика. Знайдено також кам'яний точильний брусок. Виявлено 12 фрагментів сіроглиняної кружальної кераміки, виготовленої з добре відмученого тіста та старанно випалені, 2 уламки*

Рис. 15. Никловичі. Вінця та донець кружальної кераміки княжої доби з багатoshарового поселення (пам'ятка 31)

Fig. 15. Nyklovychi. The rims and bottom of Early Medieval ceramic ware from the multi-layered settlement (site 31)

мають світло-охристий колір. Вони належать здебільша до великих товстостінних посудин – піфосів пізньоримського часу. Понад 30 фрагментів кружальної кераміки належить до княжої доби. Вони виготовлені з тіста з великою домішкою дрібного піску, мають сіру або темно-охристу поверхню і добрий випал. Трапилося кілька уламків верхніх частин горщиків, один із яких має розхилені й потоншені вінця, косо зрізані назовні, та слабо виділену шийку, під якою нанесено орнамент із пасма горизонтальних легко заглиблених ліній (рис. 15, 1). Діаметр горщика по вінцях – 14 см (рис. 16, 3). Другий фрагмент належав горщику, який мав охристий колір обох поверхонь, його вінця плавно розхилені назовні, трохи потовщені й косо зрізані назовні із заокругленим нижнім краєм (рис. 15, 2). Діаметр по вінцях – 22 см, товщина черепка – 0,9–1 см (рис. 16, 1).

Ще 2 уламки належать горщикам із манжето- або карнизоподібним профілюванням зовнішнього краю вінця (рис. 15, 4). Перший із них мав сірий колір поверхні, другий – охристий; діаметр вінця – 18 см та 14 см відповідно (рис. 16, 2, 4). За профілюванням вінця таких посудин їх можна датувати X–XI ст. До цього ж часу можна зарахувати 3 фрагменти донець, які мали сірий колір зовнішньої поверхні та темно-охристий внутрішньої (рис. 15, 3). Діаметри донець становили 10, 14 та 12 см (рис. 16, 5, 20, 2, 3).

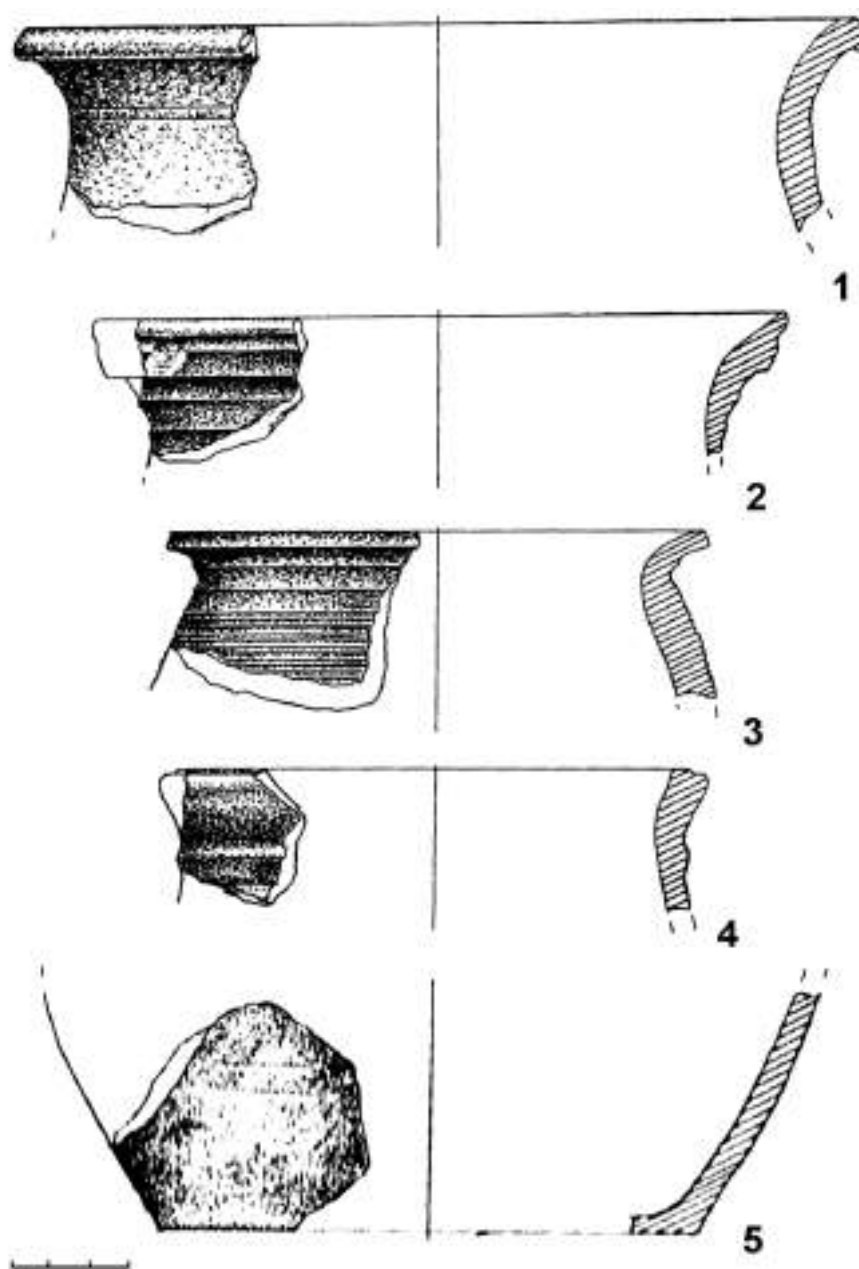

Рис. 16. Никловичі. Фрагменти кружальних посудин княжої доби з пам'ятки 31

Fig. 16. Nyklovychi. Fragments of Early Medieval ceramic vessels from the site 31

У колекції знахідок із цієї пам'ятки виявилось понад 40 уламків ліпної кераміки доби раннього заліза. Вони товстостінні з нерівною, шорсткою або ледь загладженою поверхнею, неоднакового кольору: від світло-охристого і світло-коричневого до сіро-чорного. Інколи спостерігаються сліди рустування зовнішньої поверхні. Внутрішня поверхня більш загладжена, має чорний або світло-сірий колір. У керамічному тісті спостерігаються домішки крихт шамоту, випал добрий. Серед більших уламків виділено 2 фрагменти донець великих горщиків, фрагмент горщика тюльпаноподібної форми з отворами під вінцями (рис. 17, 2), донця глибокої миски з опуклими стінками (рис. 17, 3), донця миски з розхиленими стінками, верхньої частини миски з розхиленими стінками і ледь загнутими всередину потоншеними вінцями (рис. 17, 1).

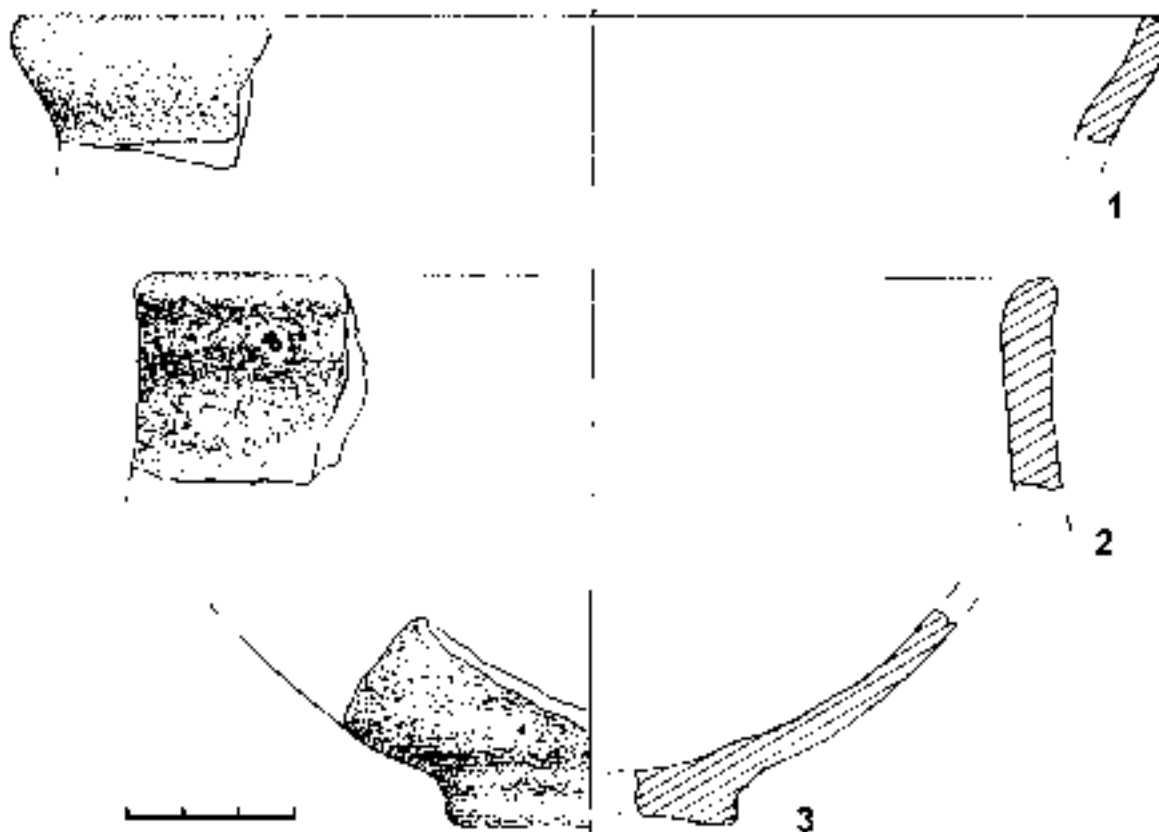

Рис. 17. Никловичі. Фрагменти ліпних посудин ранньозалізного часу з пам'ятки 31
Fig. 17. Nyklovychi. Fragments of hand-made vessels of the Early Iron Age from site 31

32. **Никловичі.** Окреме місцезнаходження ліпної і гончарної кераміки зафіксовано на південно-східній околиці села, на ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р. Вишні, поблизу впадіння в неї потічка, на південь від газорозподільної станції та 220 м у східному напрямку від пам'ятки 31 (рис. 13).

33. **Мильчиці.** Поселення, розташоване біля крайніх будівель західної околиці села, на мисі між правим берегом р. Вишні та правим берегом потоку, її правостороннім допливом, поблизу ставів (рис. 13). Поселення займає невелику ділянку розміром 80×100 м південно-східного схилу довгого пагорба, який тягнеться вздовж правого берега р. Вишні. На зораній присадибній ділянці за 50 м на північ від житлової будівлі зібрано декілька уламків ліпної кераміки, можливо пізньоримської доби.

34. **Мильчиці.** Поселення княжої доби, розміщене на південній околиці села, за 75 м на південний схід від моста через р. Вишню та 50 м вправо від дороги Зелений Гай–Мильчиці (рис. 13). Воно займає доволі велику ділянку – 100×230 м першої тераси лівого берега р. Вишні між її руслом із півдня та лісом із півночі (рис. 18). На поверхні зібрано велику кількість фрагментів кружальної кераміки. Посуд виготовлений із тіста, у якому спостерігається значна домішка піску. Кераміка має сірий або охристий колір зовнішньої поверхні та світло-сірий із внутрішньої. На окремих фрагментах нанесено орнамент у вигляді горизонтальних хвилястих або прямих заглиблених ліній (рис. 19, 3). Знайдено кілька фрагментів вінець горщиків із манжето- або карнизоподібним оформленням зовнішнього краю та із заокругленим краєм і закраїною із внутрішнього боку вінець (рис. 19, 1, 2, 20, 1–4). Діаметр горщиків по вінцях – 14 см або 16 см відповідно. Трапився фрагмент мисочки з легко розхиленими високими

заокругленими вінцями, орнаментованими хвилястою лінією на зовнішній поверхні. Більшість уламків належать горщикам зі сильно відігнутими назовні вінцями, заокругленими із закраїною з внутрішнього боку (рис. 20, 5). Кераміку з цього поселення можна приблизно датувати XI–XIII ст.

Рис. 18. Мильчиці. Вид на поселення (пам'ятка 34) зі сходу

Fig. 18. Mylchytisi. View on the settlement (site 34) from the east

35. **Мильчиці.** *Поселення*, розташоване на південній околиці села, на лівому березі р. Вишні, за 550 м на південний схід від попереднього пункту та 100 м на північ від залісненого схилу пагорба, що височить над долиною ріки (рис. 13). Воно займає рівну ділянку розміром 45×60 м першої тераси берега ріки. Керамічний матеріал зібрано на невеликій розораній ділянці. Серед знахідок виділено кілька фрагментів горщиків княжої доби.

36. **Мильчиці.** *Поселення*, відкрите на південній околиці села, на лівому березі р. Вишні, за 100 м на південь від пам'ятки 35, між руслом ріки та залісненим схилом пагорба (рис. 13). Окремі уламки кераміки зафіксовано на вузькій розораній ділянці, яка займає невелику частину першої тераси лівого берега ріки розміром 80×100 м. Кераміка представлена фрагментами кружального посуду княжої доби, зокрема дна та вінця горщика.

37. **Мильчиці.** Рештки *кургану* виявлено на південно-східному краю села, на верхівці пагорба, який домінує над територією, зайнятою сільськими будівлями (рис. 13). Насип ще частково простежується, хоч його верхня частина була знівельована і на цьому місці споруджена церква. Приблизний діаметр цього великого кургану по лінії схід–захід становить понад 26 м, збережена висота над природним горбом ще й тепер сягає 1,7–1,8 м. На місці, де ймовірно був насипаний великий курган, а потім споруджена невелика церква, тепер стоїть фігура архистратига Михаїла з написом: «Ту стояла Г. Р. кат. Церква під покровом Архистратига Михаїла». Теперішні місцеві мешканці, переселені в село після Другої світової війни, згадують, що на той час церкви вже не було. Вони ж повідомили, що влітку 2011 р. біля цього місця робили пошуки «шукачі скарбів» із металодетектором.

38. **Мильчиці.** *Поселення* княжої доби, розташоване в південній частині села, за 40–45 м на північний захід від пам'ятки 37 (курганоподібного насипу) (рис. 13). Займає частину північно-західного схилу пагорба розміром 80×80 м, справа від дороги з Мильчиць до Побережного. На невеликій присадибній ділянці цього схилу зібрано уламки кружальної кераміки, представленої фрагментами горщиків княжої доби та XVI–XVII ст.

Рис. 19. Мильчиці. Фрагменти кружальних горщиків княжої доби з поселення (пам'ятка 34)

Fi. 19. Mylchytsi. Fragments of Early Medieval ceramic pots from the settlement (site 34)

39. Мильчиці. *Поселення*, розміщене на південно-східній околиці села, за 170 м від крайніх будівель і 120 м у північно-західному напрямку від ставка (рис. 13). Пам'ятку зафіксовано на вузькій зораній ділянці південно-східного схилу високого пагорба, який тягнеться вздовж правого берега р. Вишні з півночі на південь. Вона охоплює площу 60×160 м. На поверхні зібрано уламки ліпної та гончарної кераміки. 9 фрагментів ліпного посуду можна віднести до ранньозалізного часу, 2 кружальні черепки – до княжої доби.

40. Мильчиці. *Поселення*, відкрите на південно-східній околиці села, за 250 м на південь від пам'ятки 39 (рис. 13). Пам'ятку вдалося зафіксувати за уламками кераміки, зібраними на вузькій зораній ділянці південно-східного схилу пагорба. Серед них виділено фрагменти ліпних товстостінних посудин пізньоримського періоду.

41. Мильчиці. *Поселення*, розташоване на присадибній ділянці біля крайньої будівлі південно-східної частини села, за 300 м на північний захід від попереднього поселення, в ур. Терні (рис. 13). Воно займає пологі частину розміром 80×100 м південно-західного схилу пагорба над правим берегом р. Вишні. На зораних присадибних ділянках зібрано уламки ліпної та кружальної кераміки. 5 фрагментів ліпних посудин, серед яких вінця миски, належать до ранньозалізної доби. Серед фрагментів кружального посуду 1 датовано пізньоримським періодом, 1 – княжою добою і 2 – пізньосередньовічним часом.

42. Мильчиці. *Поселення*, розміщене за 300 м на північний захід від поселення в ур. Терні (пам'ятка 41), над заплавою правого берега р. Вишні на пологіму південному схилі пагорба між сільською забудовою та долиною правого берега ріки (рис. 13). Тут зібрано фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза та простежено багато шматків обмазки.

43. Мильчиці. *Поселення* княжої доби, локалізоване за 100–150 м на захід від пам'ятки 42, між житловою забудовою та правим берегом р. Вишні навпроти поселення княжої доби (пам'ятка 34), розташованого на протилежному лівому березі ріки (рис. 13). Займає низьку першу терасу правого берега р. Вишні, зайняту присадибними ділянками. На поверхні

зібрано уламки кружальної кераміки, серед яких виявився фрагмент бочка горщика з орнаментом у вигляді горизонтальних хвилеподібних ліній.

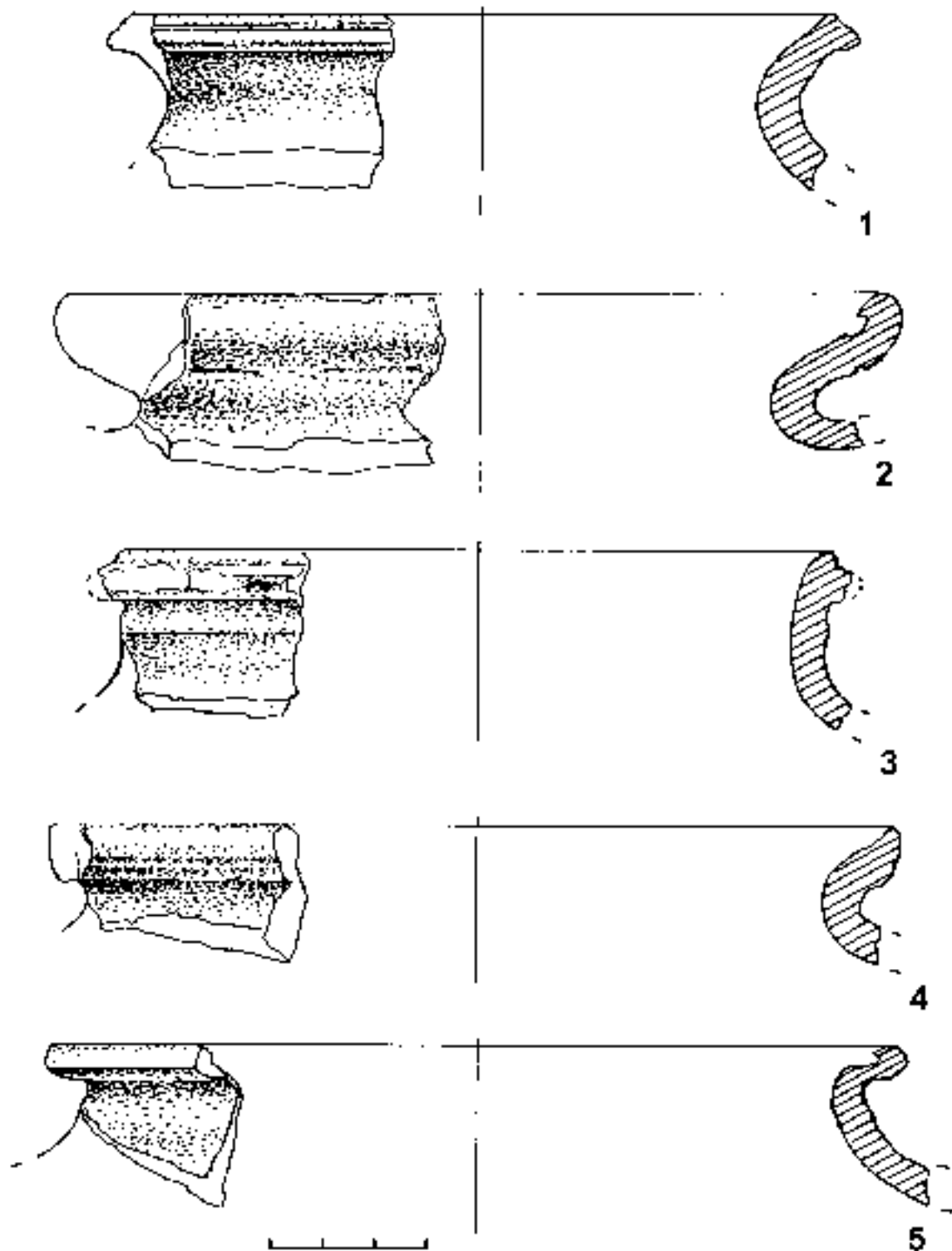

Рис. 20. Мильчиці. Фрагменти верхніх частин горщиків княжої доби з поселення (пам'ятка 34)

Fig. 20. Mylchytsi. Fragments of upper parts of Early Medieval pots from the settlement (site 34)

44. **Мильчиці.** Поселення, розташоване в центральній частині села, за 350 м на схід від костелу, зліва від дороги, яка веде до с. Побережне (рис. 13). Займає присадибні ділянки на південно-західному схилі пагорба, який понижується до потічка, що впадає до р. Вишні. На площі 80×120 м зібрано 20 фрагментів кружальної кераміки княжої доби та фрагмент ліпної посудини. Серед кружальної кераміки, виготовленої з тіста, у якому спостерігається значна домішка дрібного піску, вартий уваги фрагмент горщика із сірою внутрішньою та зовнішньою поверхнями, розхиленим назовні заокругленим вінцем діаметром 18 см із закраїнкою із внутрішнього боку. Горщики з такими вінцями можна датувати XIII ст. На бочках окремих посудин нанесено орнамент у вигляді горизонтальних заглиблених ліній.

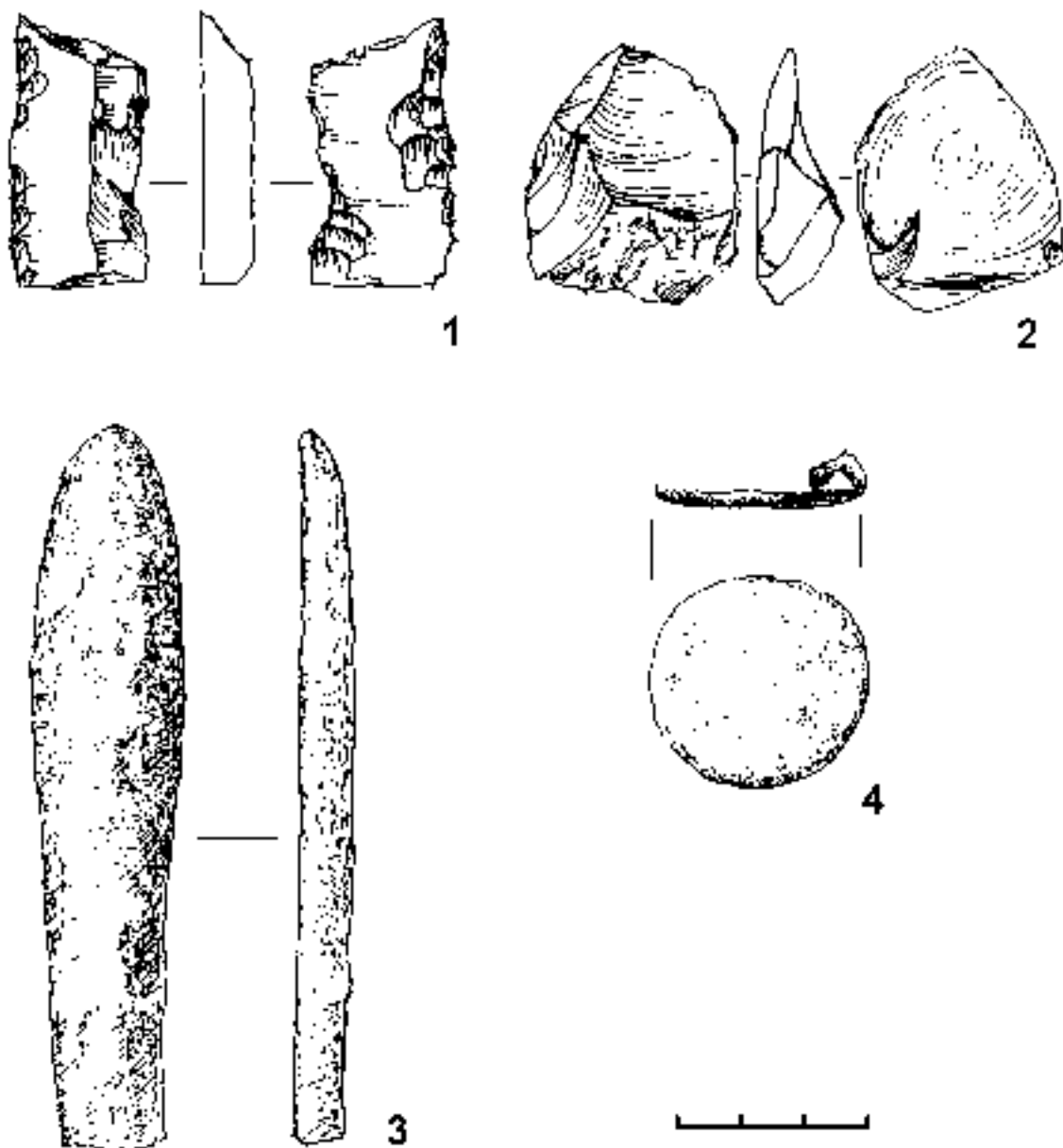

Рис. 21. Крем'яні та металеві знахідки з поселень поблизу сіл Зелений Гай (1 – пам'ятка 23), Мильчиці (2 – пам'ятка 29), Побережне (3 – пам'ятка 49), Угри (4 – пам'ятка 18)

Fig. 21. Flint and metal finds from the settlements near Zelenyi Hai (1 – site 23), Mylchytzi (2 – site 29), Poberezhne (3 – site 49), Uhry (4 – site 18)

45. **Побережне.** *Поселення*, розміщене на західній околиці села, над правим берегом р. Вишні, за 350 м на захід від крайніх будівель села та 450 м на південь від пам'ятки 40 на південно-східній околиці с. Мильчиці (рис. 13). Займає частину пологої тераси розміром 65×100 м південного схилу пагорба, який тягнеться з півночі на південь і спадає до правого берега р. Вишні. На розораній ділянці зібрано уламки кружальної кераміки княжої доби, пізнього середньовіччя та кілька ліпних черепків ранньозалізного часу.

46. **Побережне.** *Окреме місцезнаходження* ліпної кераміки й обмазки зафіксовано на східній околиці села, на південному схилі, що спадає до правого берега р. Вишні, за 250 м на південь від висотної позначки 281,5 м н.р.м. (рис. 13). Знахідки можна датувати ранньозалізним часом.

47. **Побережне.** *Курганоподібний насип* на східній околиці села, над правим берегом р. Вишні, на південно-західному схилі залісненого пагорба, на південь від дороги з Побережного до Дубаневич, біля двох будівель в ур. Хуторівка (рис. 13). Його діаметр – 7 м, висота – 0,5–0,6 м.

48. **Суховоля.** *Курганний могильник*, розташований на південній околиці села, за 115 м на північний схід від розгалуження автодороги Львів–Городок та дороги до с. Суховоля (рис. 4). Могильник нараховує 4 кургани, які тягнуться ланцюжком у лісовому масиві вздовж автотраси за 30–50 м на північ від неї. Курган 1 – найбільший і займає крайнє західне положення в могильнику. Його діаметр – 26 м, висота – 0,9–1 м. За 65 м на схід від першого насипу з незначним відхиленням у північному напрямку розташований курган 2, який має найменші розміри. Його діаметр – 13 м, висота – 0,3–0,4 м. За 35 м у цьому ж напрямку простежено насип кургану 3, який має діаметр 22 м і висоту 0,4 м. За 18,5 м на схід розміщений курган 4, діаметр насипу якого сягає 17 м, висота – 0,4–0,45 м.

Рис. 22. Побережне. Литовська боратинка 1665 р. (пам'ятка 52)

Fig. 22. Poberezhne. Lithuanian boratynka from 1665 (site 52)

49. **Побережне.** *Поселення*, розташоване в південно-західній частині села, на правому березі р. Вишні, за 350–400 м на південний схід від пам'ятки 45 у Побережному, в ур. Фірманівка (рис. 13). Пам'ятка охоплює площу розміром 60×150 м на присадибних ділянках між будівлями та берегом ріки. На поверхні зібрано уламки ліпної кераміки, шматки обмазки,

Рис. 23. Археологічні пам'ятки в околицях сіл Градівка, Дубаневичі та Шоломиничі

Fig. 23. Archaeological sites near Hradivka, Dubanevychi and Sholomynychi

мідного сплаву, має на аверсі зображення профілю чоловічої голови, нечіткий напис латинськими літерами «IOAN..» і дату – «1665». Зображення на реверсі затерте (рис. 22). Можливо, це т. зв. боратинка литовська.

53. Дубаневичі. Окреме місцезнаходження кераміки зафіксовано в південно-західній частині села, за 150 м на північ від перехрестя доріг із Дубаневич до Вишні та Градівки

окремі фрагменти кружальної кераміки княжої доби і залізний предмет. 12 фрагментів ліпної кераміки віднесено до ранньозалізного часу. Кілька кружальних черепків – до княжої доби. Металевий предмет має вигляд стержня довжиною 17 см, одна частина якого має овальну форму з невеликим реберцем посередині, а друга – рівна і плоска. У перерізі предмет напівовальної форми (рис. 21, 3).

50. Побережне. Поселення, розміщене в західній частині села, за 100 м на північний схід від пам'ятки 49, на другій надзаплавній терасі правого берега р. Вишні (рис. 13). Фіксується за уламками ліпної кераміки пізньоримського часу, шматками обмазки та кружальної кераміки княжої доби, яку зібрано на площі 60×120 м на присадибних ділянках.

51. Побережне. Поселення, розташоване в південній частині села, над правим берегом р. Вишні, за 60–80 м на захід від будівлі школи та 250 м на південний захід від церкви (рис. 13). Поселення займає підвищення берега ріки розміром 40×60 м. На зораній присадибній ділянці зібрано уламки кружальної кераміки княжої доби: 9 фрагментів, 3 уламки пізньосередньовічної кераміки та 5 фрагментів ліпних посудин ранньозалізного періоду.

52. Побережне. Окреме місцезнаходження монети, за 120 м на південний захід від церкви на присадибній ділянці, яка займає частину другої надзаплавної тераси правого берега р. Вишні (рис. 13). Монета виготовлена з

(рис. 23). 3 5 уламків кераміки, виявлених на розораних західних схилах високого пагорба, що домінує над лівим берегом р. Вишні, 2 виявилися від ліпних посудин, можливо ранньозалізного часу, 2 кружальні належать до княжої доби, ще 1 кружальний датовано пізньосередньовічним періодом.

54. Дубаневичі. Окреме місцезнаходження кераміки виявлено в північно-західній частині села, над правим берегом потічка, який розділяє меншу північну та більшу південну частини села і впадає до р. Вишні (рис. 23). Кілька фрагментів кружальної кераміки, серед яких один можна віднести до княжої доби, а решту – до XVI–XVII ст., зібрано на присадибній ділянці.

55. Дубаневичі. Курган, розташований на північно-східній околиці села, на вершині високого пагорба, між північною частиною села та лісовим масивом, попри польову дорогу з Дубаневич до Градівки, біля висотної позначки 300 м н. р. м. (рис. 23). Насип кургану деформовано, на ньому встановлено металевий хрест і дерев'яну огорожу, південна частина підрізана дорогою, по краях насипу росте кілька дерев. Діаметр насипу вздовж лінії схід–захід – 10,5 м, із півночі на південь – 7,5 м, висота – 0,8–1 м (рис. 24). За розповідями старожилів, місце, де стоїть курган, називають Дубрівкою і колись ця могила була набагато більшою.

Рис. 24. Дубаневичі. Вид на курган (пам'ятка 55) з півдня

Fig. 24. Dubanevychi. View from the barrow (site 55) from the south

56. Дубаневичі. Курган, розміщений за 500 м на схід від пам'ятки 55 (кургану), на хребті вже згадуваного пагорба, північніше польової дороги з Дубаневич до Градівки, біля західного краю лісу та висотної позначки 311,7 м н. р. м. (рис. 23). Курган розташований на орному полі й постійно нівелюється, його приблизний діаметр – 22,5 м, висота – 0,4–0,5 м.

57. Вишня. Поселення, розташоване між північною частиною села, яка колись називалася Загай, і лісом, на схід від старої дороги з Вишні до Побережного, яка веде через т. зв. Беньковий ліс (рис. 25). Поселення займає найвищу ділянку пагорба, його південно-східний схил площею 75×200 м (рис. 26). Серед знахідок, виявлених на окремих ділянках, відзначимо 5 уламків ліпної кераміки ранньозалізного часу, 2 крем'яні відщепи та сильно затерту монету номіналом ½ австрійського крейцера 1911 р. Серед ліпної кераміки трапився фрагмент верхньої частини горщика банкоподібної форм із легко розхиленими вінцями, діаметром 18 см (рис. 27, 3).

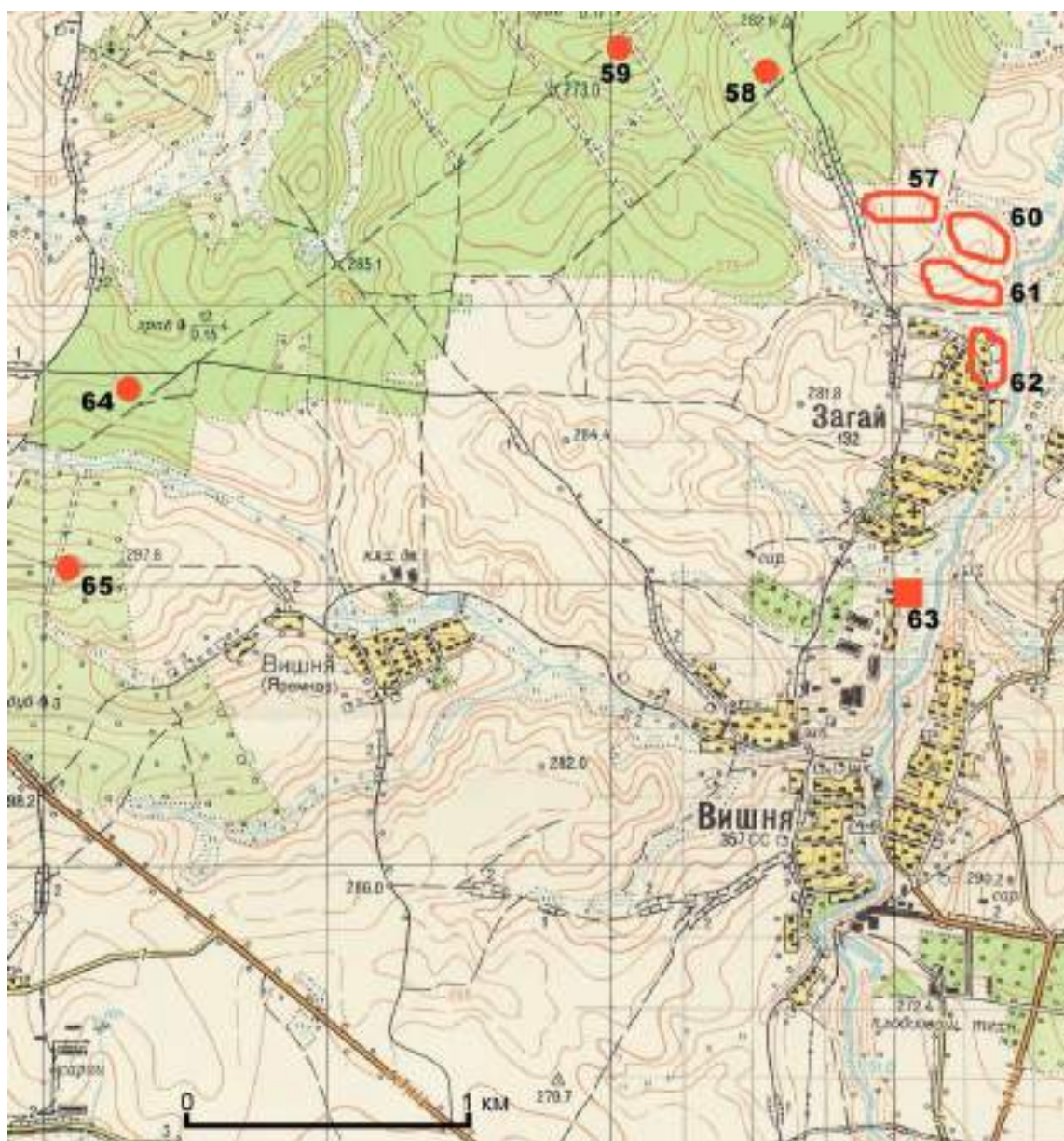

Рис. 25. Археологічні пам'ятки в околицях села Вишня

Fig. 25. Archaeological sites near Vyshnia village

58. Вишня. Курган, розміщений у лісовому масиві Беньковий ліс між селами Побережне на півночі та Вишня (Загай) на півдні, поряд зі старою лісовою дорогою, за 400 м на північний захід від південного краю ліса (рис. 25). Курган насипано на найвищій точці залісненого пагорба, за 170 м на південь від висотної позначки 282,9 м н. р. м. Насип сильно розораний, його діаметр вздовж лінії північ–південь – 23,5 м, схід–захід – 23 м, висота – 0,5–0,6 м.

59. Вишня. Курган, розташований за 500 м на захід із невеликим відхиленням у північному напрямку від пам'ятки 58 (кургану) в тому ж Беньковому лісі, поряд із лісовою дорогою та просікою, по якій прокладено лінію електропередачі, за 250 м на північний схід від висотної позначки 273 м н. р. м. (рис. 25). Курган споруджено на верхівці пагорба. Його діаметр виносить 20 м, висота – 0,3 м, насип сильно розораний.

Рис. 26. Вишня. Вид на поселення (пам'ятка 57) з південного сходу

Fig. 26. Vyshnia. View on the settlement (site 57) from the south-east

60. Вишня. *Поселення*, розміщене на північній околиці села, яка називається Загай, за 350 м на північний схід від крайніх будівель села, на лівому березі р. Вишня (рис. 25). Займає площу приблизно 100×200 м на східному схилі першої надзаплавної тераси ріки (рис. 26). На зораних ділянках схилу знайдено фрагменти ліпного та кружального посуду, які належать відповідно до ранньозалізного періоду та княжої доби. Трапляються шматки обмазки.

61. Вишня. *Поселення*, розташоване на північній околиці села (Загай), за 100–120 м на південь від пам'ятки 60 і 125 м на північ від крайніх будівель села, в ур. Над лозами (рис. 25). Поселення займає ділянку розміром 100×220 м південно-східного схилу пагорба, який спадає до лівого берега р. Вишні (рис. 26). Зібрано фрагменти ліпної та кружальної кераміки, з яких 8 уламків кружальної кераміки належить до княжої доби. 11 фрагментів ліпних посудин, зокрема горщика тюльпаноподібної форми, належить до ранньозалізного часу (рис. 27, 2). На місці поселення знайдено сильно затерту монету невизначеного часу.

62. Вишня. *Поселення*, розміщене в північно-східній частині села (Загай), за 100 м на південний схід від пам'ятки 61, на пологому схилі, який спадає до лівого берега р. Вишні (рис. 25). Займає присадибні ділянки між житловими й господарськими будівлями та берегом ріки. На поверхні зібрано 18 фрагментів кераміки, зокрема 8 уламків кружальних горщиків княжої доби, 5 фрагментів ліпної кераміки ранньозалізного часу, 2 уламки гончарних посудин пізньоримського періоду – товстостінних сіроглиняних піфосів, а також шматки обмазки.

63. Вишня. *Городище*, розташоване за 300 м на південь від церкви в Загаях, на лівому березі р. Вишні, в ур. Башта (рис. 25). Займає крайню східну частину мису над заплавою ріки, яка відрізана з напільної західної сторони глибоким ровом. Городище має овальну форму, дещо видовжену з півночі на південь, його розміри вздовж лінії схід–захід сягають 35 м, із півночі на південь – 46 м. Майданчик городища височіє над заплавою, яка оточує його зі східного, північного й частково південного боків, на висоту до 6 м і має нахил у бік ріки (рис. 28, 29). Із заходу городище захищене глибоким та широким ровом, із якого простежуються і рештки знівельованого валу. Рів сягає 4 м глибини, а його ширина на верхньому найвищому рівні – 8,5 м. У центрі майданчика городища встановлено дубовий хрест із датою 1981 р. Місцеві мешканці пов'язують із цим місцем розповіді про поховання там померлих від епідемії чи загиблих від ворожого нападу, або ж про проживання в давнину на городищі якогось вельможі.

64. Яремків. *Курган*, зафіксовано в південно-західній частині лісового масиву, розташований між селами Вишня, Побережне, Зелений Гай (рис. 25). Розміщений він на залісненому пагорбі лівого берега потічка, який протікає вздовж північної околиці села. Насип кургану знівельований, його діаметр сягає 35 м, висота – 0,3–0,4 м.

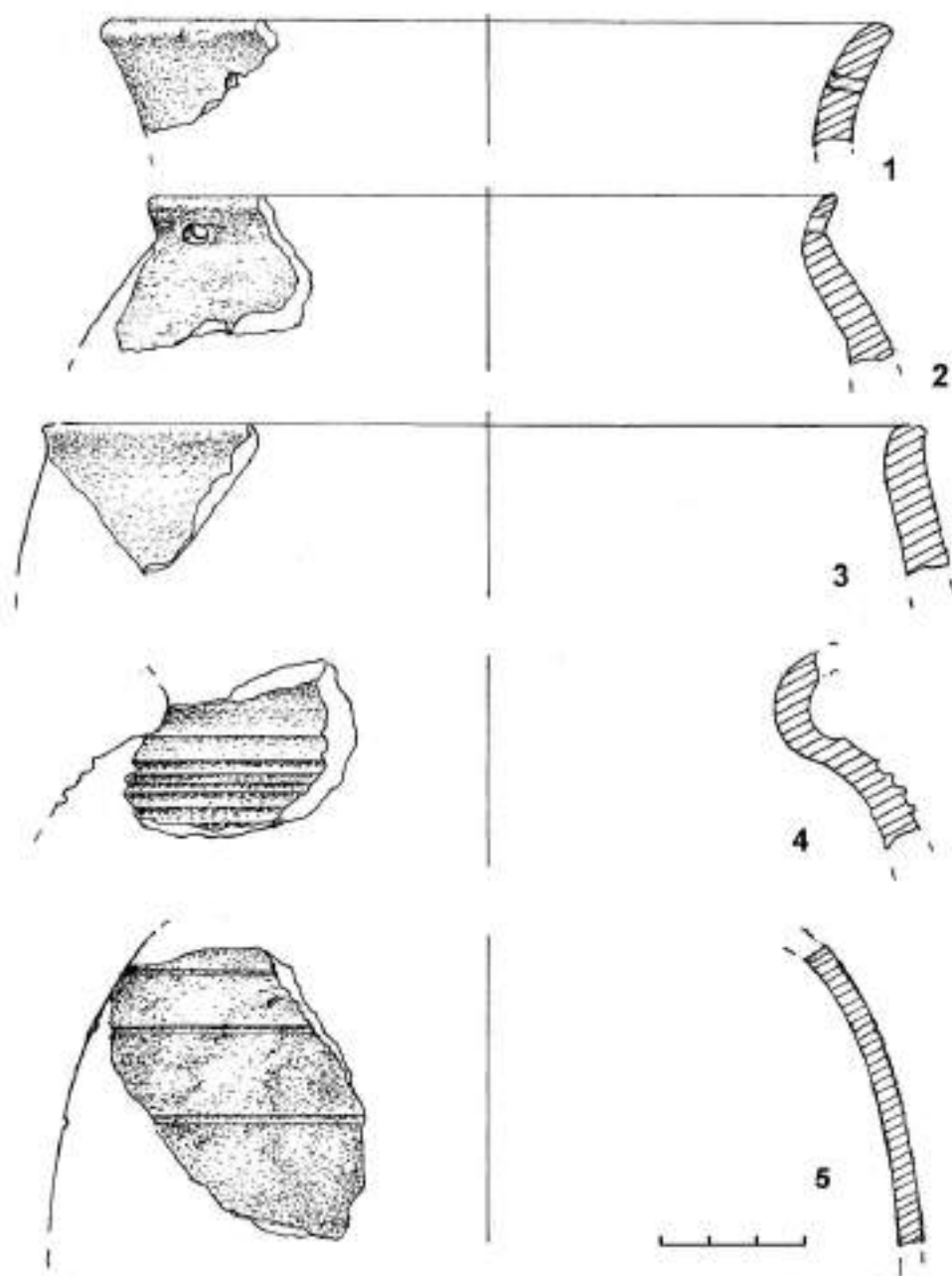

Рис. 27. Фрагменти ліпних та кружальних посудин з поселень поблизу сіл Мильчиці (1 – пам'ятка 28), Вишня (2 – пам'ятка 61, 3 – пам'ятка 57), Угри (4, 5 – пам'ятка 4) Городоцького району Львівської області

Fig. 27. Fragments of hand-made and ceramic vessels from settlements near the villages of Mylchytzi (1 – site 28), Vyshnia (2 – site 61, 3 – site 57), Uhry (4, 5 – site 4) Horodok district, Lviv region

65. Яремків. Курган, розташований у лісі на західній околиці села, за 300 м на захід від сільського цвинтаря (рис. 25). Розміщений на протилежному, розташованому південніше від пам'ятки 64 (кургану), залісненому пагорбі правого берега потічка, за 200 м на захід від висотної позначки 297,8 м н. р. м. Насип кургану сильно знівельований, його діаметр – 16,5 м, висота – 0,3 м.

Рис. 28. Вишня. Вид на городище (пам'ятка 63) зі сходу
Fig. 28. Vyshnia. View on the hill-fort (site 63) from the east

Рис. 29. Вишня. Вид на городище (пам'ятка 63) з північного сходу
Fig. 29. Vyshnia. View on the hill-fort (site 63) from the north-east

66. Підгайчики. Курган, розміщений у південно-східній частині села, справа від дороги на Колбаєвичі, за 200 м на північний захід від повороту дороги з Підгайчиків до Нового Острова (рис. 4). Розташований на території колишнього колгоспного двору, на пагорбі, оточеному з усіх боків потічками, які є правосторонніми допливами р. Вишні. Його насип сильно пошкоджено. Приблизний діаметр кургану становить 28–30 м, висота – 1,8–1,9 м. За 250–270 м на південь від цього кургану мав бути ще один насип більших розмірів, позначений на картах, однак жодних його слідів не виявлено. Очевидно, другий курган було знищено під час спорудження будівель на колгоспному дворі.

67. Романівка. Курган, розташований на західній околиці села, за 100 м на північ від дороги Рудки–Комарно. Займає один із найвищих пагорбів (висотна позначка 309,8 м н. р. м.), які тягнуться вздовж правого берега р. Струти, правосторонньої притоки р. Верещиці. Курган належать до найбільших, відкритих на обстеженій зоні Городоччини. Його насип, навіть після постійної глибокої оранки, яка продовжується, зберігся на висоту до 1,5 м, а діаметр сягає 50 м.

68. Милятин. Курганний могильник, розміщений у лісі, який розкинувся на південний захід від села й охопив пагорби, оточені з південного, північного та східного боків

потічками із заболоченими долинами. Перший могильник, який нараховує 3 кургани, розташований на пагорбі, у східній половині лісу, біля лісової дороги, що перетинає ліс зі сходу на захід, за 220 м на північний схід від висотної позначки 281,4 м н. р. м. Насипи могил розташовані компактною групою (рис. 30). Діаметр першого кургану вздовж лінії північ–південь становить 20 м, схід–захід – 19,5 м, висота – 1,2 м (рис. 31). За 23 м на південний схід від кургану 1 розташований другий, нижчий, насип. Його діаметр – 20 м, висота – 0,6 м. Третій курган лежить за 22 м південніше другого насипу. Його розміри: діаметр по сторонах світу – 19–20 м, висота – 0,9 м.

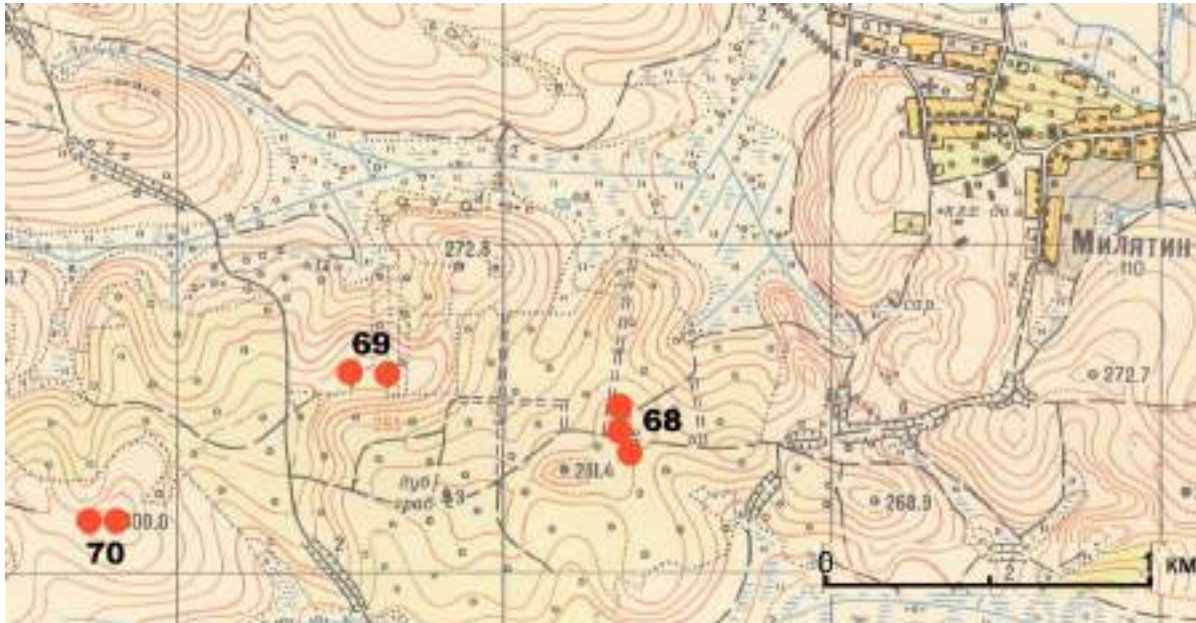

Рис. 30. Кургани в околицях села Милятин

Fig. 30. Barrows near the village of Myliatyn

69. Милятин. Курганный могильник, розташований у тому ж лісі, що й попередня пам'ятка 68, за 800 м на захід від неї, на сусідньому залісненому пагорбі, та 400 м на південний захід від пагорба з висотною позначкою 272,8 м н. р. м. (рис. 30). Перший курган із північного боку підрізаний лісовою дорогою, його діаметр – 13,5 м, висота – 0,5–0,6 м. За 100 м на схід від нього простежено сліди другого, сильно знівельованого насипу, пошкодженого дорогою та вкопом. Його приблизний діаметр становить 22 м, висота – 0,4–0,5 м.

70. Милятин. Курганный могильник, розміщений за 875–900 м на південний захід від пам'ятки 69, біля висотної позначки 308 м н. р. м. (рис. 30). На орному полі за 80 м на південний захід від краю ліса зафіксовано сильно розорані насипи двох курганів, які виділяються темнішим забарвленням ґрунту. Перший курган має діаметр 24 м і висоту 0,4–0,5 м. За 30 м на північний схід від нього простежується другий курган, діаметром 24 м і висотою 0,5 м (рис. 32). На цьому ж полі видніються сліди кількох менших, повністю знівельованих оранкою курганів.

71. Романівка. Курганный могильник, розташований на високому пагорбі, який тягнеться з півдня на північ від східної околиці с. Підгайчики до заболоченої долини правого берега р. Струги на півночі. Кургани розташовані в найвищій, північній, частині цього пагорба біля висотної позначки 309,6 м н. р. м. та 625 м на південь від залізничної колії Львів–Самбір (рис. 4). Фактично, могильник розміщується на одному з пагорбів європейського вододілу між р. Стругою (притока р. Верещиці, басейн Дністра) з північного боку та р. Вишнею (притока р. Сян, басейн Вісли) з південного. На могильнику простежено 3 кургани, насипи яких сильно

розорані. Курган 1 був, очевидно, найбільшим у цій групі. Після інтенсивної оранки його насип розтягнуто зі сходу на захід майже на 50 м, а висота сягає 0,5–0,6 м. Поряд із ним, західніше, простежуються сліди ще однієї могили, майже повністю розораний насип якої прилягає до першого кургану. За 120 м на південь від кургану 1 розміщується третій, по центру якого пролягає польова дорога. Діаметр цього кургану сягає майже 40 м, висота – 0,6–0,8 м. Можна констатувати, що із врахуванням ще одного вищеописаного кургану поблизу с. Романівки (пам'ятка 67), зафіксовано групу найбільших курганних насипів у цьому мікрорайоні Європейського вододілу.

Рис. 31. Милятин. Вид на курган 1 (пам'ятка 68) з північного сходу

Fig. 31. Myliatyn. View on the barrow 1 (site 68) from the north-east

Рис. 32. Милятин. Вид на курган 2 (пам'ятка 70) з півдня

Fig. 32. Myliatyn. View on the barrow 2 (site 70) from the south

Археологічна карта Городоччини поповнюється новими цікавими пам'ятками, які мають велике наукове значення. До таких належить унікальний об'єкт із Городка, який ми нещодавно обстежили й опрацювали.

Восени 2014 р. до археологів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та НДЦ «Рятівна археологічна служба» (РАС) Інституту археології НАН України потрапили цікаві знахідки, випадково виявлені на східній околиці м. Городка на Львівщині під час копання рову для фундаменту житлового будинку. Це були уламки глиняних посудин і металеві речі, які зберігаються в історико-краєзнавчому музеї у м. Городок, їх передала археологам для наукового опрацювання директор цієї установи п. Юлія Дурбак.

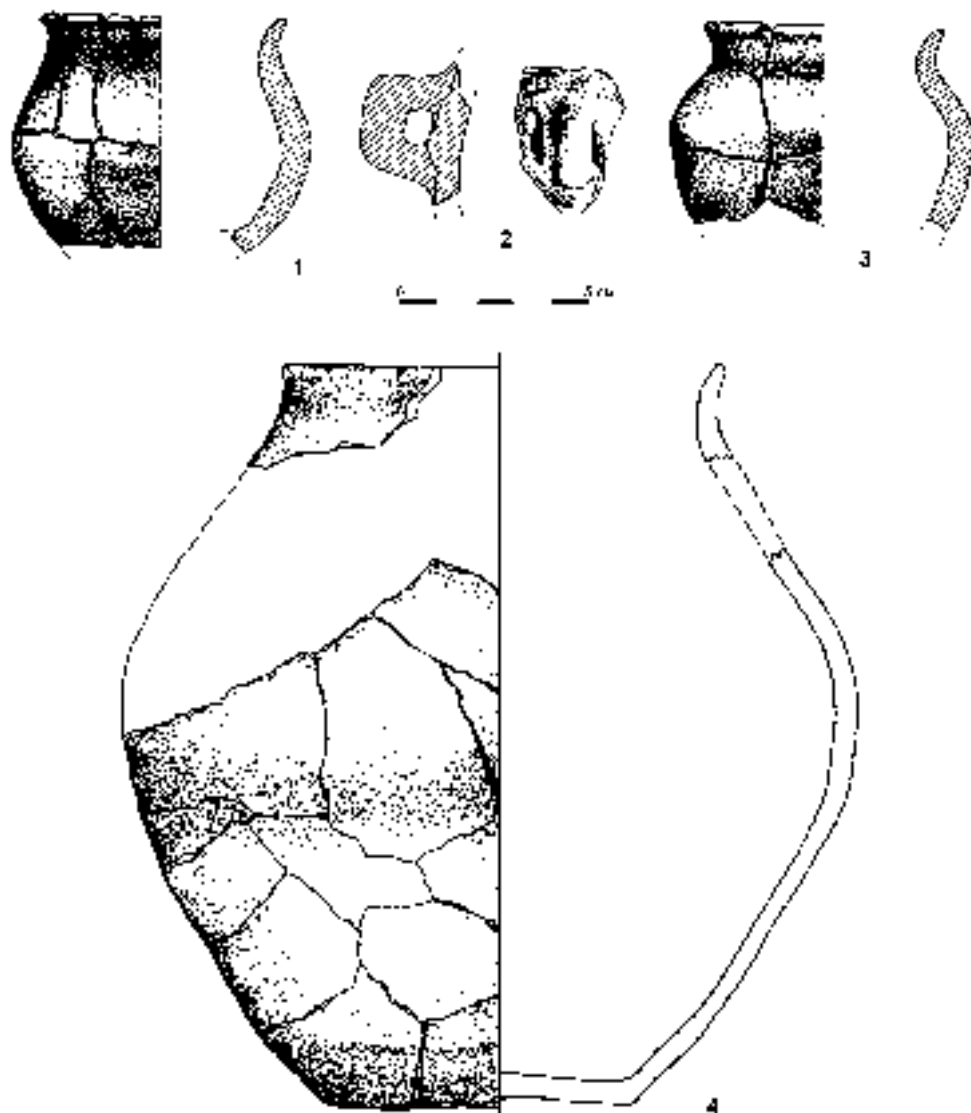

Рис. 33. Городок. Кераміка з поховання енеолітичної доби
Fi. 33. Horodok. Ceramic ware from the Eneolithic burial

Серед знахідок виявилися фрагменти ліпної кераміки від 8 посудин різної форми та колекція мідних виробів, зокрема підвіска видовженої трикутної форми, основа якої була скручена в трубку, 2 спіральні браслети, браслет із розімкнутими потоншеними кінцями, 2 браслети з кінцями, що заходять один за одного, 2 вироби у вигляді півкільця, один кінець

яких потоншений і зворотно відігнутий (рис. 33–37). Мідні речі досить окислені, покриті смарагдовою патиною, на окремих із них, особливо браслетах, помітні сліди дії вогню. Неподальк цих знахідок, за свідченням очевидців, розміщувалося скупчення кальцинованих кісток, яке, однак, не привернуло уваги відкривачів цього комплексу знахідок і було втрачене. Огляд археологами місця, де ймовірно зроблено це відкриття, показав, що це було невелике піщане підвищення серед низького, в окремих місцях заболоченого, лівого берега р. Верещиці.

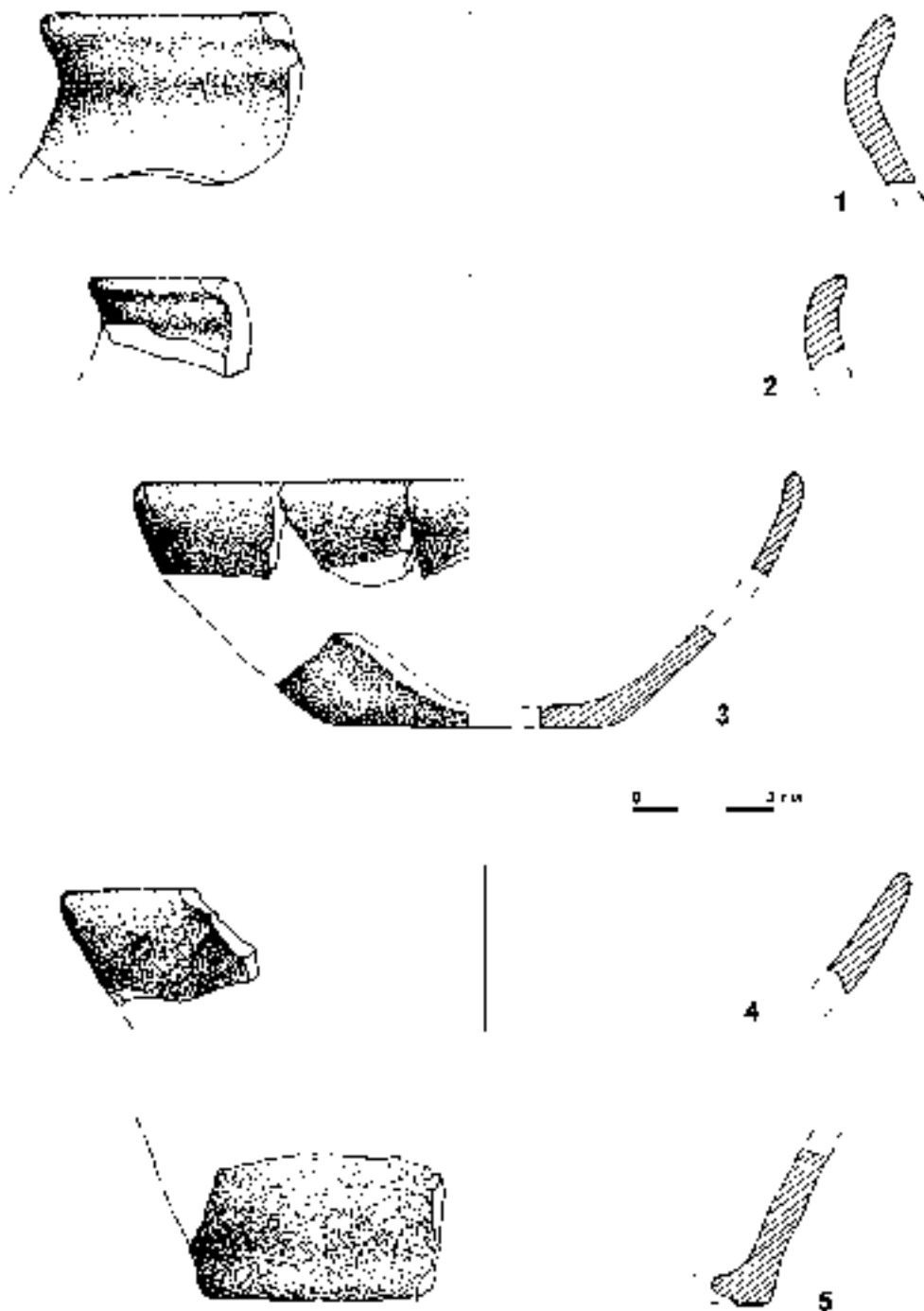

Рис. 34. Городок. Фрагменти посуду з поховання енеолітичної доби
Fig. 34. Horodok. Fragments of vessels from the Eneolithic burial

Подаємо опис виявлених артефактів, серед яких найчисельнішими виявилися уламки кераміки, на підставі яких вдалося реконструювати окремі форми посуду або їхні фрагменти. Збірка кераміки за морфологічними ознаками виглядає досить однорідною. Зовнішня і внутрішня поверхні посудин рівні, ледь шорсткі або легко заглажені, коричнево-охристого кольору із плямами чорного, у зломі сіро-чорного. У керамічному тісті помітна домішка дрібного піску та незначна кількість крихт шамоту, випал досить добрий. Серед керамічного посуду за формами вдалося виділити кубки, горщики і миски.

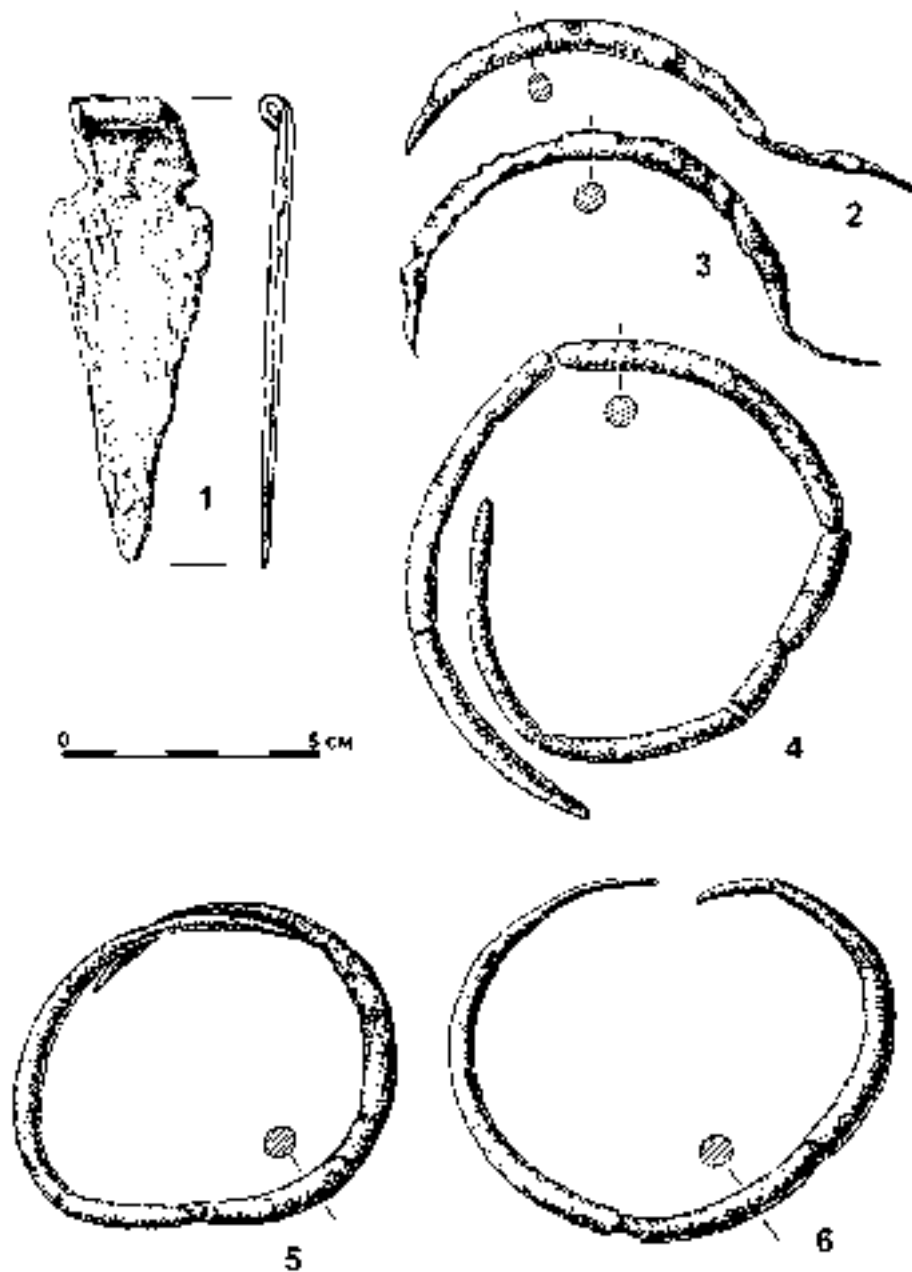

Рис. 35. Городок. Мідні вироби-прикраси з поховання енеолітичної доби (1 – підвіска; 2–3 – вироби невідомого призначення; 4, 5, 6 – браслети)

Fig. 35. Hrodok. Copper products – decorations from the Eneolithic burial (1 – pendant; 2–3 – products of unknown purpose; 4, 5, 6 – bracelets)

Кубки представлені двома мініатюрними посудинами. Один має s-подібний профіль (рис. 33, 1). Його поверхні світло-коричневого кольору, досить рівні, шорсткуваті, місцями легко заглажені, можливо, зовнішня поверхня була ангобована. У керамічному тісті спостерігається невелика домішка крихт шамоту охристого кольору та вкраплення дрібних зерен товченого мінералу чорного кольору. У зломі кераміка тришарова: середній, товстіший, прошарок має чорний колір, а зовнішній і внутрішній – тонші та світло-коричневі. Висота горщика приблизно 6,5–7 см, діаметр вінець – 6,5 см, товщина стінок – 4–8 мм, максимальна ширина посудини припадає на її середину і становить 7,7 см. Вінця розхилені, їхній край потоншений і заокруглений, денце не збереглося. Другий маленький кубок за формою та технологічними рисами дуже подібний до попереднього (рис. 33, 3). Він має s-подібний профіль, збережена висота – 5,5 см, діаметр вінець – 6 см, товщина стінок – 4–7 мм, максимальна ширина – 8 см теж припадає на середину посудини. Вінця розхилені, їхній край потоншений і заокруглений, денце не збереглося. Посудина відрізняється від першої лише вище піднятими і більш опуклими плічками. Складається враження, що обидва мініатюрні кубки виготовлені «однією рукою».

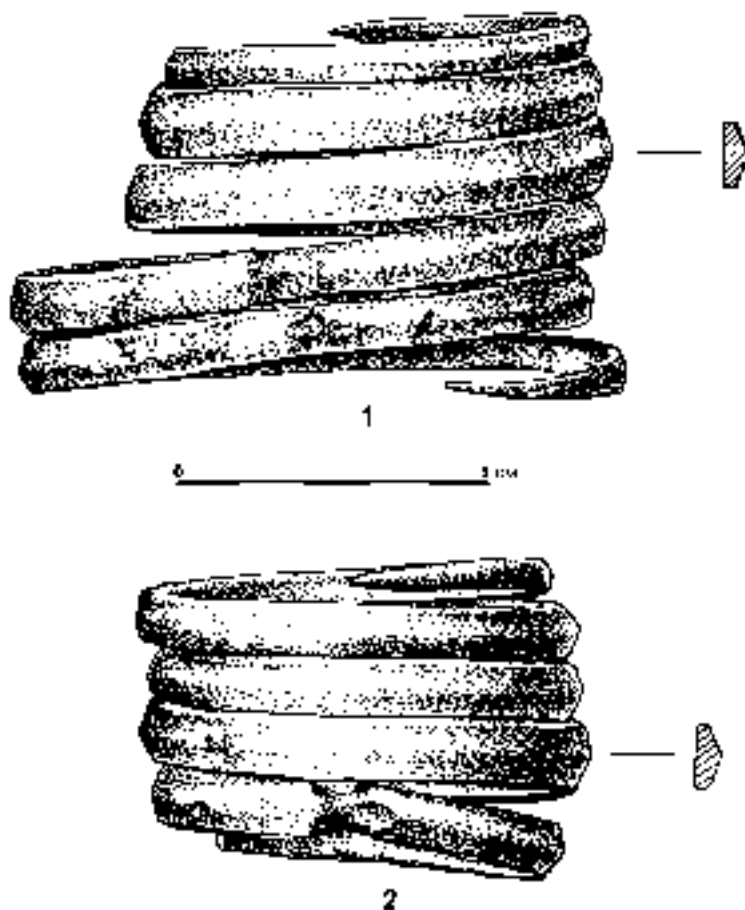

Рис. 36. Городок. Мідні спіралеподібні браслети з поховання енеолітичної доби (графічні зображення)
Fig. 36. Horodok. Copper spiral-shaped bracelets from the Eneolithic burial (graphic image)

Серед *горщиків* вдалося реконструювати майже повну форму посудини та 2 інші, від яких збереглися тільки верхні частини. Більший горщик мав видовжену s-подібну форму з короткими легко розхиленими вінцями і виразно опуклими плічками, які плавно переходять

до широкого дна. Висота посудини – 19 см, діаметр вінець – 11,5 см, товщина стінок – 5–7 мм, максимальна ширина на плічках сягає 19 см. Денце горщика легко вгнуте, його діаметр – 7,7 см, товщина – 6 мм. Шийка добре виділена, край вінець дещо потоншений і заокруглений (рис. 33, 4). Одне, більше, вінце належить великому банкоподібної форми горщику з виразно опуклими бочками. Діаметр вінець – 18 см, товщина стінок – 6–8 мм. Вінця короткі, розхилені, їхній край заокруглений (рис. 34, 1).

Рис. 37. Городок. Підвіска з мідної пластини та мідні спіралеподібні браслети з поховання енеолітичної доби

Fig. 37. Horodok. Pendant made of copper plate and copper spiral-shaped bracelets from the Eneolithic burial

Дещо меншому горщику такої ж форми належить фрагмент вінець діаметром 16 см. Вінця дуже короткі, легко розхилені, їхній край потоншений, шийка майже невиділена. Товщина стінок біля вінець – 7–8 мм (рис. 34, 2). Від ще одного великого горщика зберігся фрагмент денця діаметром 12 см, товщиною 7–8 мм, товщина стінки біля денця – 6–7 мм (рис. 34, 5).

Миски представлені кількома фрагментами. Менша має напівсферичну форму, висотою 6 см. Її вінця загнуті й заокруглені, діаметр – 15,5 см. Денце рівне, його діаметр – 6 см, товщина – 5 мм, товщина стінок миски – 4–5 мм (рис. 34, 3). Друга, дещо більша, миска має таку саму форму та збереглася частково на висоту 3 см. Її вінця діаметром 20 см більш розхилені й рівніші, товщина стінок – 5–7 мм (рис. 34, 4). Збірку кераміки доповнює невеликий фрагмент стінки *амфори* з підпрямокутним у плані масивним вушком, з округлим отвором розміром 7×9 мм (рис. 33, 2).

Колекція мідних виробів нараховує 8 предметів, серед яких підвіска, 5 браслетів і 2 вироби невідомого призначення (рис. 35–37). Оригінальною серед мідних прикрас є *підвіска* у формі невеликого наконечника видовженої підтрикутної форми довжиною 9 см і найбільшою шириною 3,2 см (рис. 35, 1). Підвіска виготовлена з мідної пластини товщиною 2–4 мм, поверхня якої нерівна, можливо має сліди кування. Верхня ширша частина підвіски відділена виїмками із двох країв, звужена і скручена у трубку (рис. 37, 1).

Один із *спіралеподібних браслетів* скручений із шести витків. Він виготовлений із досить товстої кованої мідної стрічки, внутрішня сторона якої плоска, а зовнішня – опукла з реберцем посередині. Ширина стрічки – 1 см, товщина – від 2 до 4 мм. Внутрішній діаметр браслета – 6,2–7,3 см, діаметр по зовнішніх краях – від 6,6 до 7,7 см. Обидва кінці браслета потоншені та загострені (рис. 36, 1). Поверхня досить окислена, вкрита неякісною патиною смарагдового кольору, що пояснюється дією вогню. Два нижні витки браслета дещо деформовані (рис. 37, 3). Другий спіралеподібний також має шість витків. Він виготовлений із такої ж мідної стрічки, внутрішня сторона якої плоска, а зовнішня – опукла з реберцем посередині. Ширина стрічки – 1 см, товщина – від 2 до 4 мм. Внутрішній діаметр браслета – 6,4–6,7 см, діаметр по зовнішніх краях – від 6,8 до 7,1 см. Обидва кінці потоншені й загострені (рис. 36, 2). Поверхня досить окислена, вкрита неякісною патиною смарагдового кольору під дією вогню. Цей браслет краще зберіг свою первісну форму (рис. 37, 2, 3). Імовірно, що 2 майже ідентичні мідні браслети становили єдиний гарнітур однієї особи.

Ще один *браслет* овальної форми з кінцями, які заходять один за одного, виготовлений з округлого в перерізі мідного прута діаметром 5–6 мм (рис. 35, 5). Кінці браслета потоншені й загострені. Браслет дещо деформований, первісно він був, мабуть, круглим, діаметром 6–6,5 см. Другий подібний такого ж типу, більше пошкоджений, теж виготовлений із мідного прута діаметром 5–6 мм. Його діаметр дещо більший і становить 8 см (рис. 35, 4). Третій браслет має округлу форму діаметром 7×8,5 см, зроблений із круглого мідного прута діаметром 5 мм (рис. 35, 6). Він належить до іншого типу, де кінці потоншені, загострені та незімкнуті.

Два подібні між собою *предмети невідомого призначення* у вигляді півкілець виготовлені з округлого в перерізі прута діаметром 4–5 мм. Один їхній кінець трохи загострений, а другий – сильно потоншений і відігнутий назовні. Відстань між кінцями, без врахування відігнутої частини, становить відповідно 6,5 см і 7 см (рис. 35, 2–3).

Приблизну хронологію та культурну належність виявленого комплексу знахідок вдалося встановити на підставі порівняльного аналізу. Для артефактів із Городка маємо багато аналогій у волинсько-люблінській культурі доби енеоліту, яка займала розлогу територію лесових височин між басейном верхньої Вісли на заході та басейном середньої Горині на сході й сягала своєю південною межею басейну верхнього Дністра, а на півночі займала південне Полісся та Малу Мазовію. Згідно з найновішими дослідженнями, ця культура датується кінцем другої половини V – серединою IV тис. BC [Zakościelna, 2010, s. 10]. Найхарактерніша ознака волинсько-люблінської культури – кераміка, і саме серед неї знаходимо подібний посуд до

комплексу знахідок із Городка. Зокрема, мініатюрні кубки (досить часто по 2, як і в нашому випадку) відомі з поховань поблизу місцевостей Горбатівці [Połańska, 1999, s. 12, рис. 3, 3, 4], Гусинне, Стрижів [Zakościelna, 1996, s. 176, рис. 2, с, d, e; s. 177, рис. 6, d], Кулік, Стефанковичі-Колонія [Zakościelna, 2010, tabl. XXXIX: 5, 6; tabl. LI, 6] та ін.

До більшого горщика з Городка подібні посудини з поховань поблизу Городка Надбужного, Красне-Колонії, Стрижова [Zakościelna, 2010, tabl. XIV a, 4b; tabl. XV, 2; tabl. XXIV, 6; tabl. LXVI, 5; 7, s. 9, рис. 3, d], Кукезова на Львівщині [Свешников, 1956, рис. 25, 3] та інших місцевостей.

У поховальних комплексах волинсько-люблінської культури широко представлені миски, аналогічні городоцьким виробам. Вони виявлені, наприклад, у двох похованнях із Тишівців [Taras, Zakościelna, 1999, s. 17, рис. 1, 4; s. 19, рис. 3, 3], Городку Надбужному, Красне Колонії, Любліні Замку, Стрижові та на багатьох інших пам'ятках [Zakościelna, 2010, s. 349, tabl. IX a, 5; s. 366, 375, 378, 386, 398, 422, 427, 432, 434, tabl. XXII, 2; XXVII a, 3; XXVIII b, 8; XXXII B, 10; XL, 1; LII a, 11; LV a, 11; LIX, 3; LXI, 8].

Єдине в керамічному комплексі з Городка підпрямокутне у плані вушко від амфори має аналогії серед кераміки з поховань у Грабівцю, Гоздові, Городку Надбужному, Гусинному та на низки інших об'єктів [Zakościelna, 2010, s. 343, tabl. V: 1; s. 344, tabl. VI: 1; s. 351, tabl. X: 9; s. 361, tabl. XVII: 7].

На деяких пам'ятках волинсько-люблінської культури відомі також аналогії до мідних предметів із городоцького комплексу. Подібні за формою і технікою виготовлення спіралеподібні браслети знайдено в похованнях з місцевостей Стефанковичі-Колонія (чотириривтковий), Злата (ур. Городище, двовитковий) [Zakościelna, 2010, s. 420, tabl. LI: 1, s. 455, tabl. LXXV: 2]. У трьох пунктах, де віднайдено пам'ятки волинсько-люблінської культури (Горбатівці-Колонія, Ксьонжніце, Злата, ур. Городище) відомі подібні до городоцького браслети з кінцями, які заходять один за одного [Zakościelna, 2010, s. 341, tabl. IV a: 16, 17, s. 390, tabl. XXXIV a: 9, 10B, 11, s. 455, tabl. LXXV: 1]. Натомість нам не відомі аналогії до округлого браслета з потоншеними незімкнутими кінцями та двох предметів невідомого призначення у формі півкілець із відігнутим назовні кінцем.

Більшої уваги заслуговує підвіска у формі невеликого наконечника видовженої підтрикутної форми. Найближчим взірцем для неї є знахідка з поховання № 2 на пам'ятці Стрижів 26, у похованні молодого чоловіка [Zakościelna, 2010, s. 148, 434; tabl. LXI: 6]. Такі прикраси відомі з Ласкова (випадкова знахідка), у похованні № 6 із Кракова-Нової Гути-Вицьонжа, і їх пов'язують із типом Кукутені (варіант Вадастра). Вони поширені в північній та східній частинах Карпатського регіону, де трапляються переважно серед рухомого матеріалу культури Кукутені В і Салкуца IV. До цього типу належить також знахідка з Більча-Золотого, датована етапом СІ Трипілля [Zakościelna, 2010, s. 148]. Ймовірно, що підвіски з Городка і Стрижова функційно перепрофільовані з механічно пошкоджених кинджалів, у яких частково вціліле руків'я шляхом згину перетворене у вушко.

Якщо функційно-типологічна та культурно-хронологічна інтерпретація знахідок із Городка переважно вирішена і не викликає сумніву щодо їхньої належності до поховального інвентарю, то проблема здійсненого в цьому місці обряду щодо покійника залишається відкритою. Фіксація, за словами очевидців, перепалених кісточок поблизу керамічних та металевих артефактів і наявність реальних слідів дії вогню на окремих із них, дають змогу обережно припускати, що в цьому випадку відбулася кремація небіжчика. За досить суперечливими повідомленнями дослідників спалювання небіжчиків могло існувати в поховальних обрядах носіїв волинсько-люблінської культури. Йдеться передовсім про 2 тілопальні поховання, виявлені в Зимному [Zakościelna, 2010, s. 321] та Звенигороді [Свешников, 1956, с. 57–58]. Щодо першого з них, то спочатку М. Пелешишин, покликаючись на звіт із польових досліджень Ю. Захарука, вважав поховання із Зимного кремаційним [Пелешишин, 1974, с. 109], але згодом спростував своє твердження. Це стосується також

поховання зі Звенигорода з огляду на той факт, що доказів існування тілопального обряду у волинсько-люблінській культурі, як вважає А. Закосьцельна, немає. Однак при цьому дослідниця не заперечує можливості спалювання покійників, враховуючи результати мікроскопічного аналізу решток людських кістяків із поховань у Монятичах Колонії та Жукові, хоча слідів від дії вогню у поховальних ямах не зафіксовано [Zakościelna, 2010, s. 226].

Продовжуючи розвивати цю версію, А. Закосьцельна вказує, що на південний захід від Карпат кремаційний обряд вперше спорадично з'явився в тисо-полгарській культурі, зокрема на північному пограниччі її ареалу, а також дещо пізніше в культурі Бодрогкерестур (кінець фази В) і кількісно зріс у групі Мале Залужіце–Лажняни у Східній Словаччині й Закарпатті (Великі Лази) [Zakościelna, 2010, s. 226].

Отже, беручи до уваги факт появи кремаційного обряду в населення цих спільнот наприкінці першої половини IV тис. до н. е. та враховуючи наявні докази взаємодіє між ними та племенами волинсько-люблінської культури, можна стверджувати, що такий обряд міг бути запозичений останніми, однак не став домінуючим. Доказом цього можуть слугувати матеріали з Городка. Цілком можливо, що в майбутньому будуть зроблені нові відкриття, які підтвердять наявність у населення волинсько-люблінської культури, крім традиційно інгумаційних, ще й кремаційних поховань.

Аналіз кераміки та мідних виробів, виявлених на околиці м. Городка, що на Львівщині, дає змогу досить упевнено зарахувати їх до поховального комплексу пізнього етапу волинсько-люблінської культури доби енеоліту. Нововідкрита пам'ятка дещо поширює основний ареал цієї культури і відзначається як спільними рисами з іншими похованнями, так і певними особливостями. Якщо визнати ймовірною інформацію про виявлені поряд із знахідками кальциновані кістки, то можна попередньо припустити, що маємо справу чи не з єдиним кремаційним похованням у межах поширення волинсько-люблінської культури. Городецьке поховання також виділяється серед інших найбільшою кількістю мідних виробів. В окремих похованнях цієї культури такі знахідки представлені поодинокими предметами, а в комплексі з Городка маємо цілий набір мідних прикрас, який нараховує 8 виробів. Це дає змогу зарахувати пам'ятку до багатих поховань і висловити припущення, що в Городку був похований один із представників тогочасної еліти.

Підсумки досліджень. У результаті археологічних поверхневих обстежень, проведених згідно з Договором між Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України й Управлінням охорони культурної спадщини Львівської облдержадміністрації, Городецький загін Львівської археологічної розвідкової експедиції виявив і задокументував 72 пам'ятки археології, зокрема 37 поселень, 25 курганних могильників (36 курганів), ґрунтове поховання, городище і 8 окремих місцезнаходжень. До найстарших пам'яток, виявлених під час поверхневих обстежень, можна, мабуть, зарахувати кургани. За особливостями розташування, розмірами більшість із них, ймовірно, пов'язані з культурою шнурової кераміки доби енеоліту та тшчинецько-комарівським культурним колом доби бронзи. Дещо випадає з цієї схеми курган поблизу с. Угри, який розміщується не на кульмінаційних точках пагорбів, як більшість інших могил, а на схилі невисокого пагорба над заплавою. Хронологічно найраніші матеріали (фрагменти ліпної кераміки доби раннього заліза) виявлено на чотирьох пам'ятках поблизу сіл Зелений Гай та Мильчиці. На 9 поселеннях (Угри, Годвишня, Зелений Гай (давня назва – Угерці), Мильчиці, Вишня) знайдено ліпну та кружалну кераміку черняхівської культури. Найбільше (14) виявлено пам'яток ранньосередньовічного часу, з яких треба відзначити одне з поселень поблизу Мильчиць, де на площі розміром 100×230 м знайдено значну кількість фрагментів кружалної кераміки, та пам'ятку в с. Побережне (давня назва – Ятвяги). На 11 багатошарових поселеннях зібрано матеріали доби раннього заліза, пізньоримського часу та княжої доби. Велику площу (200×300 м) займає багатошарове поселення поблизу Никлович, де знайдено численні фрагменти посуду ранньозалізної доби, черняхівської культури та раннього середньовіччя.

Виявлені під час розвідки кургани скомпоновані в невеликі могильники, які містять 2–4 насипи (Суховоля, Милятин, Лісновичі, Романівка) або поодинокі (Родатичі, Речичани, Угри, Градівка, Годвишня, Дубаневичі). Здебільша кургани розташовані на верхівках найвищих в околиці пагорбів. Особливими розмірами виділяються насипи поблизу Родатич (діаметр – 22 м, висота – 3,5 м), Речичан (діаметр – 26 м, висота – 2,4 м), Угрів (діаметр – 23 м, висота – 3,3 м). Цікавим є потужний насип (діаметр – 30 м, висота – 2 м), розташований на високому пагорбі над р. Вишнею у с. Мильчиці, де, ймовірно, на давньому великому кургані в пізніші часи поставили дерев'яну церкву. Більшість курганів, розміщених на полях, інтенсивно нищаться оранкою, деякі майже повністю знівельовано (Лісновичі, Романівка, Милятин).

Окрім поселень і курганів, обстежено городище мисового типу, розташоване в центрі с. Вишня між його південною та північною частинами, розділеними потічком, що впадає у р. Вишню. Пам'ятка, очевидно, належить до княжої доби, що дає можливість зробити значно старшою метрику цього населеного пункту, який уперше згаданий у писемних джерелах 1438 р. та, можливо, ще раз звернутися до проблеми перегляду традиційної локалізації літописної Вишні. Відомо, що в історіографії цей пункт, згаданий у Галицько-Волинському літописі, його пов'язують зі сучасною Судовою Вишнею в сусідньому Мостиському р-ні Львівської обл. та ідентифікують зі зруйнованим городищем в ур. На Чвораках у Судовій Вишні.

Особливу зацікавленість викликають поселення княжої доби, зафіксовані поблизу населених пунктів, давні назви яких (етноніми) пов'язані з певними історичними етносами (Угри, Угерці, Ятвяги), або ж носять назви, які представляють найдавнішу слов'янську топооснову (Дубаневичі, Никловичі, Лісновичі, Родатичі, Милятин).

Загадковою видається ситуація з Дубаневичами, оскільки досить ретельним обстеженням в околицях села не виявлено слідів поселення княжої доби, незважаючи на той факт, що цей населений пункт згаданий у грамоті Лева Даниловича XIII ст. Можливо, давнє поселення опинилося під сучасною сільською забудовою.

Натомість, у с. Побережне, яке носило колись назву Ятвяги, відкрито поселення, які хронологічно співвідносяться з цим етнонімом. Появу такої назви, очевидно, можна пов'язати із заселенням полоненими бранцями войовничих литовських племен цієї території після вдалих військових виправ галицько-волинських князів у XIII ст. Цікаво, що в сусідньому Мостиському р-ні також збереглася донині така назва одного із сіл – Ятвяги Хлиплівської сільради.

Вважаємо, що такі дослідження треба продовжувати, щоб завершити певний етап вивчення, картографування та каталогізації археологічних пам'яток у межах бодай одного району. Після цього необхідно зусиллями дослідників із різних установ виробити єдину схему їх паспортизації та закріпити за кожною пам'яткою постійний паспортний номер для усунення в майбутньому плутанини та дублювання.

Необхідно також здійснити комплекс заходів для запобігання остаточного нищення окремих цінних пам'яток археології, наприклад курганів, на відкритих місцевостях, що інтенсивно розорюються (див. у Каталозі: № 70 – Милятин, № 67 і № 71 – Романівка, № 56 – Дубаневичі та ін.). Багато пам'яток археології руйнуються під час різноманітних будівельних робіт, а інформація про їх виявлення не потрапляє до вчених. Історія з описаним унікальним поховальним об'єктом із Городка – щасливий виняток. Але найбільша біда для археологічної науки – грабіжницька діяльність «копачів», «скарбошукачів», «детектористів», наслідком якої є безповоротна втрата тисяч безцінних артефактів, сотень об'єктів і пам'яток української історії та культури.

Варто, мабуть, порушити перед компетентними органами питання про повернення населеним пунктам старих історичних назв і тим відновити історичну пам'ять навіть на мікрорегіональному рівні, яку так інтенсивно затирали в час тоталітарного режиму. Йдеться, зокрема, про с. Побережне (давня назва – Ятвяги) та Зелений Гай (давня назва – Угерці).

Із врахуванням усіх досліджень центрально-західної частини Львівщини констатовано, що на цій території маємо сліди заселення і діяльності людини від кам'яного віку – доби мезоліту до пізнього середньовіччя. Археологічні джерела, здобуті на відносно невеликій території, свідчать, що цей терен, як і сусідні з ним географічні області, був перманентно, без більших перерв, заселений або використовуваний людиною впродовж цього часу. На підставі археологічних матеріалів та окремих писемних повідомлень літописів ще не можна вповні реконструювати давню історію і культуру Городоччини, але вони є надійною основою для подальших пошуків та відкривають добрі перспективи для таких досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрейко, І. М. (2001). *Природа Городоччини*. Львів: ВРТЛ. 52 с.
- Артюх, В. С., Мацкевой, Л. Г., Боднар, Г. Е. (1975). Разведки на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1974 года*. Москва: Наука, 250–252.
- Артюх, В. С., Мацкевой, Л. Г., Козак, В. И., Симферовская, Ж. Д., Боднар, Г. Е. (1976). Работы на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1975 года*. Москва: Наука, 296–297.
- Багрий, Р. С. (1985). Исследования во Львове и у с. Коропуж. *Археологические открытия 1983 года*. Москва: Наука, 258.
- Багрий, Р. С., Петегирич, В. М. (1987). Исследования древнерусских памятников в верховьях Днестра. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 302–303.
- Бандрівський, М. С. (1990). *Звіт про археологічні дослідження на території Львівської та Івано-Франківської областей у 1989 році*. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Рукопис. 16 с.+ XVI табл.
- Бандрівський, М. (1994). Нові пам'ятки археології, виявлені у 1992–1993 рр. на Львівщині за участю Музею історії релігії. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, II–III, 305–306.
- Гавінський, А., Лукомський, Ю. (2013). До археологічного кадастру Львівської області: Самбірщина. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, 233–251.
- Геренчук, К. І. (ред.). (1972). *Природа Львівської області*. Львів: Вища школа. 151 с.
- Головацкий, Я. (1871). Об обследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине. *Труды I-го археологического съезда в Москве*. Москва, 219–242.
- Грамоти XIV ст. (1974). *Пам'ятки української мови*. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пещак. Київ: Наукова думка. 219 с.
- Грибович, Р. Т. (1983). Новое древнерусское городище на Львовщине. *Археологические открытия 1981 года*. Москва: Наука, 254.
- Гупало, В. (2007). Розвідкові роботи в межиріччі Вишні і Ракова на Прикарпатті. *МДАПВ*, 11, 379–386.
- Данчин, Р., Конопля, В. (1996). Розвідки у верхів'ї р. Вишня. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів, 16–18.
- Конопля, В., Піцишин, М. (1994). Археологічні досліді на Городоччині. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, II–III, 39–54.
- Корчинский, О. М., Петегирич, В. М. (1987). Исследования летописного Городка. *Археологические открытия 1985 года*. Москва: Наука, 348.
- Кропоткин, В. В. (1961). Клады римских монет на территории СССР. *Археология СССР. САИ*. (Т. Г4–4). Москва. 119 с.
- Ленартович, О. (2011). Топографічні особливості поселень культури лінійно-стрічкової кераміки у верхів'ї Дністра і Західного Бугу. *МДАПВ*, 15, 64–77.
- Мишанич, О. В. (ред.). (1989). *Літопис Руський*. Махновця Л. Є. (переклад.). Київ: Дніпро. XVI+591 с.
- Мацкевий, Л., Конопля, В., Піцишин, М., Орловський, С. (1996). Дослідження у Мшані. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів, 47–50.

- Милян, Т., Осаульчук, О., Чорний, А. (2012). Черняхівське поселення Стоділки І: рятівні роботи 2004–2005 років. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 14–15, 203–220.
- Пастернак, Я. (1937). Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936. *Записки НТШ*, 154 (окрема відбитка), 28 с.
- Пастернак, Я. (1948). *До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі*. Авґсбург. 19 с.
- Пастернак, Я. (1961). *Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами*. Торонто. 781 с.
- Пастернак, Я. (1987). Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці. *Комарно і Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних і побутових матеріалів*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. 40–46.
- Пелешин, М. А. (1974). Племена культури Зимне–Злота. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*. Київ: Наукова думка, 107–112.
- Петегирич, В. М. (1980). *Звіт про роботу Комарнівської новобудівної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1979 р.* Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 10 арк.+ 7 рис., 4 фото.
- ПСРЛ. (1908). *Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией. Т. 2. Ипатьевская летопись. Издание второе*. Санкт-Петербург. 638 с.
- Ратич, О. О. (1957). *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. Київ: Вид-во АН УРСР. 96 с.
- Свешников, И. К. (1956). Могильник в селе Звенигород Львовской области. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 63, 57–69.
- Свешніков, І. К. (1976). *Довідник з археології України. Львівська область*. Київ. 95 с.
- Сілаєв, О. М. (2013а). Нововідкриті пам'ятки на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 233–235.
- Сілаєв, О. М. (2013б). Археологічний нагляд на об'єктах будівництва ГПУ «Полтавагазвидобування» у Львівській області. *Археологічні дослідження в Україні 2012*. Київ, 235–236.
- Сілаєв, О. М., Сало, Б. Я. (2011). Нововиявлені пам'ятки на території Львівської області. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ–Полтава, 304–305.
- Цигилик, В., Касюхнич, В. (2005). Черняхівське поселення в селі Березець над Верещицею. *МДАПВ*, 9, 273–279.
- Цигилик, В., Осадча, О. (2000). Нове поселення пшеворської культури на р. Верещиці. *Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник)*. Кам'янець-Подільський, 153–161.
- Шніцар, М. Г., Шніцар, Ю. А. (2013). Розвідки в Городоцькому районі Львівської області. *Археологічні відкриття в Україні в 2012 р.* Київ, 240.
- Janusz, B. (1913). *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Lwów. 92 s.
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*. Lwów. 310 s.
- Katalog muzeum Lubomirskich. (1889). Lwów. 137 s.
- Machnik, J., Cyhylyk, V. (1996). Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszycą w dorzeczu górnego Dniestru. *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*. Kraków, 149–161.
- Połańska, M. (1999). Grób kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej ze stan. 7 w Garbatówce Kolonii, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, IV, 9–15.
- Śmiszko, M. (1932). *Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa Rzymskiego w Małopolsce wschodniej*. Lwów. 192 s.
- Schneider, A. (1877). *Monografia wsi Lubienia i źródła siarczanego w tej miejscowości położonego*. Lwów. 15 s.
- Sulimirski, T. (1968). *Cord Ware and Globular Amphore North-East of the Carpathians*. London. 227 p.
- Taras, H., Zakościelna, A. (1999). Groby ludności kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na stanowisku nr 3 w Tyszowcach. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, IV, 16–21.

Zakościelna, A. (1996). Nowe materiały do rekonstrukcji obrządku pogrzebowego kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, I, 175–186.

Zakościelna, A. (2010). Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej. Lublin.

Zurowski, J. (1929). Sprawozdanie z działalności Państw. konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu Zachodnio-Malopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926. *Wiadomości Archeologiczne*, X. Warszawa, 215–229.

REFERENCES

- Andreiko, I. M. (2001). *Pryroda Horodochchyny*. Lviv: VRTL. 52 s. (in Ukrainian).
- Artjukh, V. S., Matskevov, L. G., Bodnar, G. E. (1975). Razvedki na territorii Lvova i Lvovskoy oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1974 goda*. Moskva: Nauka, 250–252. (in Russian).
- Artjukh, V. S., Matskevov, L. G., Kozak, V. I., Simferovskaia Zh. D., Bodnar, G. E. (1976). Raboty na territorii Lvova i Lvovskoy oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*. Moskva: Nauka, 296–297. (in Russian).
- Bagriy, R. S. (1985). Issledovaniia vo Llove i u s. Koropuzh. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 goda*. Moskva: Nauka, 258. (in Russian).
- Bagriy, R. S., Petegyrych, V. M. (1987). Issledovaniia drevnerusskikh pamiatnikov v verkhoviakh Dnestra. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 goda*. Moskva: Nauka, 302–303. (in Russian).
- Bandrivskiy, M. S. (1990). *Zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennia na terytorii Lvivskoi ta Ivano-Frankivskoi oblasti u 1989 rotsi*. Arkhiv viddilu arkhеолоhii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Rukopys. 16 s. + XVI tabl. (in Ukrainian).
- Bandrivskiy, M. (1994). Novi pamiatky arkhеолоhii, vyjavleni u 1992–1993 rr. na Lvivshchyni za uchastu Muzeju istorii relihii. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeju*. Lviv, II–III, 305–306. (in Ukrainian).
- Golovatskiy, Ja. (1871). Ob obsledovanii pamiatnikov russkoy stariny, sokhranivshikhsia v Galichine i Bukovine. *Trudy I-go arkhеолоgicheskogo sezda v Moskve*. Moskva, 219–242. (in Russian).
- Gribovich, R. T. (1983). Novoe drevnerusskoe gorodishche na Lvovshchine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*. Moskva: Nauka, 254. (in Russian).
- Havinskyi, A., Lukomskyi, Yu. (2013). Do arkhеолоhichnoho kadastru Lvivskoi oblasti: Sambirshchyna. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 233–251. (in Ukrainian).
- Herenchuk, K. I. (Ed.). (1972). *Pryroda Lvivskoi oblasti*. Lviv: Vyshcha shkola. Vydavnytstvo pry Lvivskomu universyteti. 151 pp. (in Ukrainian).
- Hramoty XIV st., (1974). *Pamiatky ukrainskoi movy*. / Uporiadkuvannia, vstupna stattia, komentari i slovnyky-pokazhchyky M. M. Peshchak. Kyiv: Naukova dumka. 219 s. (in Ukrainian).
- Hupalo, V. (2007). Rozvidkovi roboty v mezhyrichchi Vyshni i Rakova na Prykarpatti. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*. 11, 379–386. (in Ukrainian).
- Danchyn, R., Konoplia, V. (1996). Rozvidky u verkhivi r. Vyshnia. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* Lviv, 16–18. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Pitsyshyn, M. (1994). Arkheolohichni doslidy na Horodochchyni. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*. Lviv, II–III, 39–54. (in Ukrainian).
- Korchynskiy, O. M., Petegyrych, V. M. (1987). Issledovaniia letopisnogo Gorodka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1985 goda*. Moskva: Nauka, 348. (in Russian).
- Kropotkin, V. V. (1961). Klady rimskikh monet na territorii SSSR. *Arkheologiiia SSSR. SAI*. (Vol. G4–4). Moskva. 119 s. (in Russian).
- Lenartovych, O. (2011). Topohrafichni osoblyvosti poselen kultury liniino-strichkovoi keramiky u verkhivi Dnistra i Zakhidnoho Buhu. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 15, 64–77. (in Ukrainian).
- Myshanuch, O. V. (1989). *Litopys Ruskyi*. L. Ye. Makhnovtsia (Trans.) Kyiv: Dnipro, XVI+591 s. (in Ukrainian).
- Matskevyy, L., Konoplia, V., Pitsyshyn, M., Orlovskiy, S. (1996). Doslidzhennia u Mshani. *Arkheolohichni doslidzhennia na Lvivshchyni u 1995 r.* Lviv, 47–50. (in Ukrainian).

- Mylian, T., Osaulchuk, O., Chornyi, A. (2012). Cherniakhivske poselennia Stodilky I: riativni roboty 2004–2005 rokiv. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 14–15, 203–220. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutki Muzeu Naukovoho Towarystwa im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936. *Zapysky NTSH*, 154 (okrema vidbytk), 28 s. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1948). *Do problemy poshyrennia i khronolohii liniino-strichkovoï keramiki v Yevropi*. Avgsburgh. 19 s. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1961). *Arkheolohiia Ukrainy. Pervisna, davnia ta serednia istoriia Ukrainy za arkheolohichnymy dzherelamy*. Toronto. 781 s. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1987). Doistorychni ta rannoistorychni chasy Komarna i okolytsi. *Komarno i Rudky ta okolytsia. Zbirnyk istorychno-memuarnykh, heohrafichnykh i pobutovykh materialiv*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto, 40–46. (in Ukrainian).
- Peleshchyshyn, M. A. (1974). Plemena kultury Zymne–Zlota. *Starodavnie naselennia Prykarpattia i Volyni*. Kyiv: Naukova dumka, 107–112. (in Ukrainian).
- Petehyrych, V. M. (1980). Zvit pro robotu Komarnivskoi novobudovnoi arkheolohichnoi ekspedytzii Instytutu suspilnykh nauk AN URSR v 1979 r. *Arkhyv viddilu arkheolohii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. 10+7 rys.+4 foto. (in Ukrainian).
- PSRL. (1908). *Polnoe sobranie russkikh letopisey, izdavaemoe Arkheograficheskoy komissiiy. Vol. 2. Ipatevskaja letopis. Izdanie vtoroe*. Saint-Petersburg. 638 s. (in Russian).
- Ratych, O. O. (1957). *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii zakhidnykh oblastei URSR*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. 96 s. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I. K. (1956). Mogilnik v sele Zvenigorod Lvovskoy oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoy kultury*, 63, 57–69. (in Russian).
- Sveshnikov, I. K. (1976). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Lvivska oblast*. Kyiv. 95 s. (in Ukrainian).
- Silaev, O. M. (2013a). Novovidkryti pamiatky na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2012 r.* Kyiv, 233–235 (in Ukrainian).
- Silaev, O. M. (2013b). Arkheolohichni nahliad na obektakh budivnytstva HPU «Poltavahazvydobuvannia» u Lvivskii oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2012 r.* Kyiv, 235–236. (in Ukrainian).
- Silaev, O. M., Salo, B. Ya. (2011). Novovyiavleni pamiatky na terytorii Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010*. Kyiv – Poltava, 304–305. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., Kasukhnych, V. (2005). Cherniakhivske poselennia v seli Berezets nad Vereshchytseu. *Materials and studies on archaeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 9, 273–279. (in Ukrainian).
- Tsyhylyk, V., Osadcha, O. (2000). Nove poselennia pshevorskoï kultury na r. Vereshchytsti. *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy (istoryko-arkheolohichniy zbirnyk)*. Kamianets-Podilskyi, 153–161. (in Ukrainian).
- Shnitsar, M. H., Shnitsar, Yu .A. (2013). Rozvidky v Horodotskomu raioni Lvivskoi oblasti. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini v 2012 r.* Kyiv, 240. (in Ukrainian).
- Janusz, B. (1913). *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Lwów, 92 s. (in Polish).
- Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej*. Lwów, 310 s. (in Polish).
- Katalog muzeum Lubomirskich*. (1889). Lwów, 137 s. (in Polish).
- Machnik, J., Cyhylyk, V. (1996). Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszycą w dorzeczu górnego Dniestru. *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*. Kraków, 149–161. (in Polish).
- Połańska, M. (1999). Grób kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej ze stan. 7 w Garbatówce Kolonii, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, IV, 9–15. (in Polish).
- Śmiszko, M. (1932). *Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa Rzymskiego w Małopolsce wschodniej*. Lwów, 192 s. (in Polish).
- Schneider, A. (1877). *Monografia wsi Lubienia i źródła siarczanego w tej miejscowości położonego*. Lwów. 15 s. (in Polish).
- Sulimirski, T. (1968). *Corded Ware and Globular Amphore North-East of the Carpathians*. London, 227 p.

Taras, H., Zakościelna, A. (1999). Groby ludności kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej na stanowisku nr 3 w Tyszowcach. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, IV, 16–21. (in Polish).

Zakościelna, A. (1996). Nowe materiały do rekonstrukcji obrządku pogrzebowego kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*, I, 175–186. (in Polish).

Zakościelna, A. (2010). *Studium obrządku pogrzebowego kultury lubelsko-wołyńskiej*. Lublin. (in Polish).

Żurowski, J. (1929). Sprawozdanie z działalności Państw. konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu Zachodnio-Malopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926. *Wiadomości Archeologiczne*. Warszawa, X, 215–229 (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 25.05.2023

прийнята до друку 21.09.2023

NEWLY DISCOVERED ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE CENTRAL-WESTERN PART OF LVIV REGION

Volodymyr PETEHYRYCH, Dmytro PAVLIV

*Ivan Krypikavych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenka Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: v.petehyrych@gmail.com, datamitra@gmail.com*

The results of the 2011 archaeological survey of the central-western part of the Lviv region within the former Horodok (now Lviv) district are presented. The natural and geographical features of the studied microregion are characterized, the main types of archaeological sites are highlighted, and the previous history of their study is summarized.

A catalog of newly discovered and surveyed settlements, barrows, hillforts, and locations was compiled, and was supplemented with numerous illustrative materials. At the end of the catalog, a unique find from 2014 on the eastern outskirts of Horodok is analyzed in detail – a burial complex with a rich collection of ceramics and copper products of the Lublin-Volhynian culture, possibly attributable to the cremation burial of one of the representatives of the elite of that time.

According to the results of the research conducted by the method of continuous archaeological survey of selected territorial zones, an area of more than 120 km² was studied. Seventy-two archaeological sites were identified, examined, and documented: 37 settlements, 25 barrow cemeteries (36 barrows), ground burial, hillfort, and 8 separate locations. All of them are presented on a combined map, localized in more detail on separate maps, and recorded in photos. Artifacts collected from the surfaces are presented in drawings and photos. Special attention is paid to the settlements of the Early Middle Ages, recorded near modern localities, the ancient names (ethnonyms) of which are connected with certain historical ethnic groups (Uhry, Uhertsi, Yatvyagi) or represent the oldest Slavic topography (Putyatychi, Rodatychi, Dubanevychi, Lisnovychi, etc.).

Taking into account all the studies of the central-western part of the Lviv region, it has been established that in this territory we have traces of human settlement and activity from the Stone Age – the Mesolithic to the Late Middle Ages. It is noted that the archaeological sources obtained in a relatively small area indicate that this terrain, like the neighboring geographical areas, was permanently inhabited or used by humans during this time, without major interruptions. It was established that the ancient history and culture of the Horodok area cannot yet be completely reconstructed based on archaeological materials and separate written reports of the annals, but they are a reliable basis for further research and open good prospects for such research.

Key words: archaeological surveys, the central-western part of Lviv region, archaeological sites of different periods.

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ

Павло ПЕНЯК

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Університетська, 21, 88000, м. Ужгород, Україна,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

Розглянуто археологічні пам'ятки слов'янського населення Верхнього Потисся другої половини I тис. н. е. – історико-географічного регіону, який охоплює Закарпатську обл. України, Кошицький й Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти Румунії. Зазначено, що слов'янські старожитності регіону охоплюють артефакти празько-корчакської культури (VI–VII ст. н. е.) і слов'янські ранньосередньовічні (VIII–IX ст. н. е.), оскільки саме такий поділ цілком відображає процеси слов'янізації регіону.

Районом поширення артефактів першого періоду визначено територію від верхів'я Тиси до Боржави, у центральній частині регіону – середню й нижню течії Ужа, а на заході – середню течію Торіси. Встановлено, що слов'янські ранньосередньовічні старожитності концентруються у верхів'ї Тиси, долинах Латориці й Ужа, лівобережжі Тиси із притоками, що прилягає до Великої угорської низовини.

Визначено, що поселення VI–VII ст. здебільша розташовувалися на похилих перших надзаплавних терасах річок, їхніх приток, невеликих струмків поряд із джерелами питної води, а поселення VIII–IX ст. – у місцях, зручних для ведення рільництва, скотарства, занять промислами. Виявлено, що в житловому будівництві переважали підквадратні напівземлянки, а протягом VIII–IX ст. увійшли в побут споруди вузької видовженої й овальної форм із глинобитними печами.

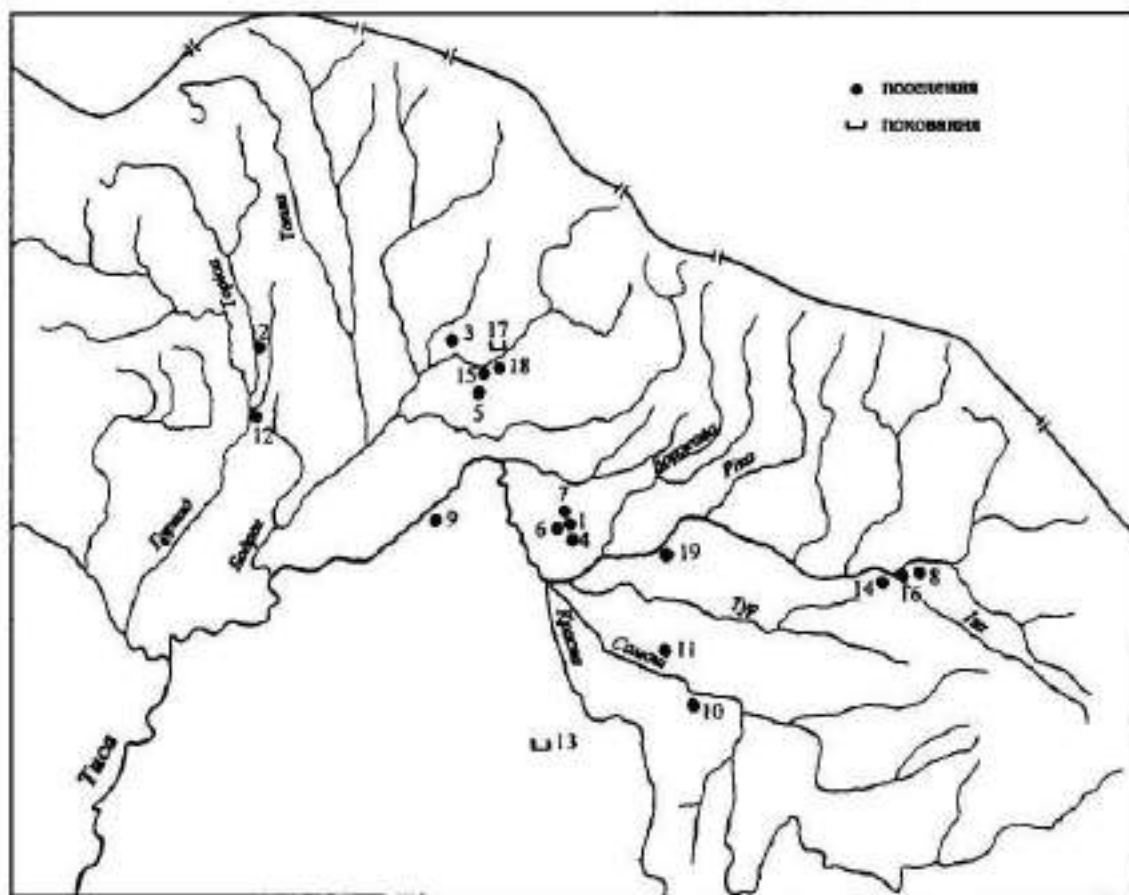
Основним поховальним ритуалом давніх слов'ян Верхнього Потисся визначено тілопальний, у якому виділяються безкурганний (грунтовий) і курганний види. Частину слов'янських пам'яток зафіксовано на слов'яно-аварських могильниках VII–VIII ст. н. е. в північно-західній частині регіону, а у другій половині IX ст. туди проникає християнський обряд.

Ключові слова: слов'яни, Верхнє Потисся, поселення, житла, поховальний обряд, матеріальна культура слов'ян, племінна належність.

Як відомо, заселення слов'янськими племенами Центральної й Південно-Східної Європи належить до найвизначніших подій усесвітньої історії середини I тис. н. е. Одним з історико-географічних регіонів, що був освоєний нашими предками, які рухалися на захід, було Верхнє Потисся. Територія, що її означає це поняття, розташована в північно-східній частині Карпатського басейну й охоплює Закарпатську обл. України, Кошицький й Пряшівський самоврядні краї Словаччини, область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський й Бая-Марський повіти Румунії. Відтворення історичного процесу цього регіону нерозривно пов'язане із проблемою дослідження окремих сторін матеріальної й духовної культур слов'янського етносу не тільки на території їхньої прабатьківщини, а й на її окраїнах.

Вивчення історії та культури слов'ян Верхнього Потисся виходить за межі суто регіонального питання. Воно пов'язане із загальною проблемою дослідження особливостей матеріальної й духовної культур давніх слов'ян. Територія Східних Карпат і прилеглих до них земель була тим регіоном, де стикалися два світи – середньо- і східноєвропейський, межували

фракійці й скіфи, кельти й даки, германці й слов'яни, а пізніше частина цього регіону – Верхнє Потисся – стало територією, де сусідами були східні й західні слов'яни. Ці землі відрізнялися фізико-географічним середовищем, господарством, специфікою історико-етнічного розвитку. Однак відмінності не перетворилися на абсолютний бар'єр на шляху культурних взаємовідносин населення цих регіонів.

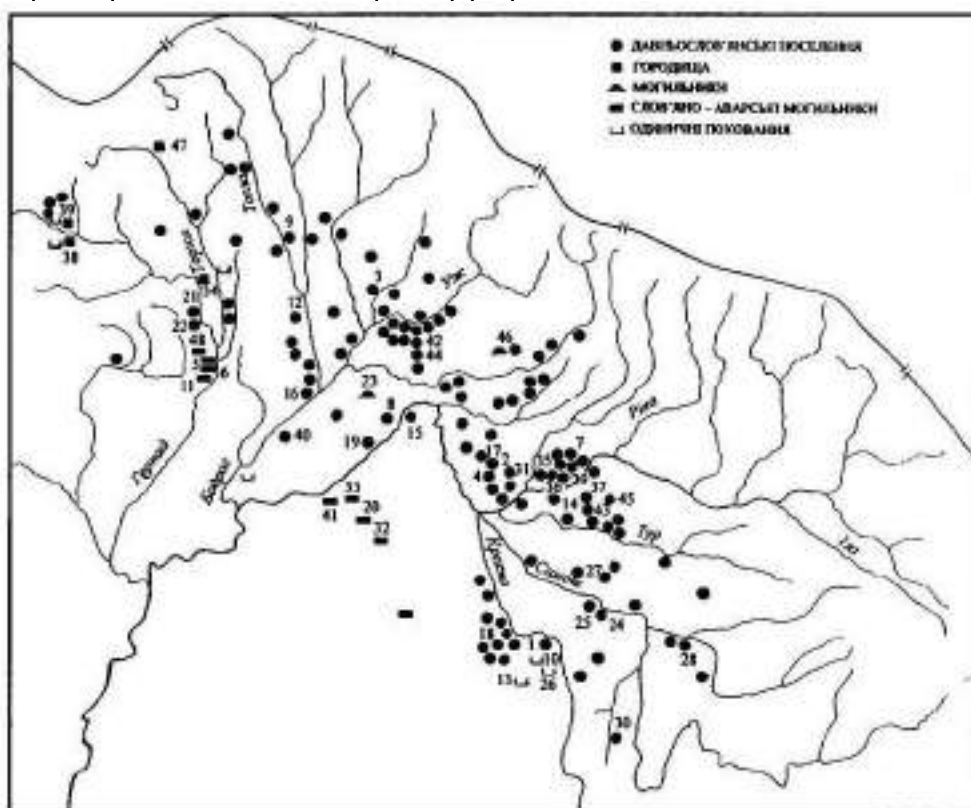
Карта розміщення
ранньослов'янських пам'яток
VI–VII ст. 1-Берегово; 2-Блажице;
3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Галоч;
6-Дідово; 7-Іванівці (суч. Янош);
8-Кацараціунешть; 9-Кіншварда;
10-Кулчу Марє; 11-Лазурь;
12-Нюкня Мишля; 13-Піншконт;
14-Сересеу; 15-Тарношці;
16-Тиса-Лазу; 17-Ужгород;
18-Холмок; 19-Чена.

Рис. 1. Карта старожитностей VI–VII ст. (за Котигорошко, 2008)

Fig. 1. Map of artefacts of VI–VII centuries (by Котигорошко, 2008)

Дослідження слов'янських артефактів регіону започаткував ще у другій половині XIX ст. Тиводар Легоцьким – любитель-археолог, історик, етнограф. У 1894 р. він провів розкопки на курганному могильнику у Кральовськи Хлмці, за 2 роки – на могильнику у Зняцеві [Lehoczky, 1892, s. 81; 1912, s. 88–89]. Вже тоді дослідник правильно визначив їхню етнічну належність,

віднісши до таких, що належали давнім слов'янам. Заслугою Т. Легоцького стало те, що він, на протиположність угорським ученим кінця XIX – початку XX ст., першим висловив припущення про заселення регіону слов'янами ще до приходу угорців.

Карта розміщення пам'яток
Верхнього Потисся VIII–IX ст. н.е.
Основні пам'ятки: 1-Акиш; 2-Берего-
во; 3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Вала-
лаки Вишесватих; 6-Валаліки Коштя-
ни; 7-Вербовець; 8-Вельке Транани;
9-Вранов над Топлюю; 10-Генч;
11-Гранична при Горнаді; 12-Дворян-
ки; 13-Диндешть II; 14-Заболоття;
15-Захонь; 16-Земплін; 17-Іванівка I;
18-Карей; 19-Карча; 20-Кеметце;
21-Кошице-Барца; 22-Кошице-Шебас-
товце; 23-Кралоушні Хлмец; 24-Кулчу
Маре; 25-Кулчу Міц; 26-Кеуаш;
27-Лазура II; 28-Лепушеш I, II; 29-Ма-
тієво; 30-Местянен; 31-Мужієво;
32-Напкор; 33-Нодьголас; 34-Обі-
шовці; 35-Оросієво; 36-Перехрестя;
37-Петрово-Редулешть; 38-Сміжани;
39-Спішські Томашовці; 40-Сомотор;
41-Тісолек; 42-Умгород; 43-Федорово;
44-Часловці; 45-Чела; 46-Черпенево
I, II; 47-Шарішське Соколовце; 48-Ше-
бастовці.

Рис. 2. Карта артефактів VIII–IX ст. (за Котигорошко, 2008)

Fig. 2. Map of artefacts of VIII–IX centuries (by Котигорошко, 2008)

Протягом 20–30-х років ХХ ст. на вивченні слов'янської проблематики зосередили увагу Я. Ейснер, Я. Бем, Й. Янкович. У фундаментальній праці акад. Я. Ейснер визначив і датував випадково знайдені слов'янські речі на території Східної Словаччини й Підкарпатської Русі. Так, залізний меч із двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений в Арданові, він відніс до середньої доби городищ (IX – початку Х ст.), а срібну гроноподібну підвіску з околиць Ужгорода визначив як візантійську прикрасу токайського типу [Eisner, 1933, s. 252]. У 1932 р. і 1938 р. директор Мукачівського земського музею Й. Янкович відкрив і частково дослідив тілопальний курганный могильник в околиці с. Червеньова, віднісши його слов'янам VIII–IX ст. [Jankovich, 1942, old. 290–301]. Розкопки Й. Янковича започаткували вивчення слов'янських старожитностей Закарпаття.

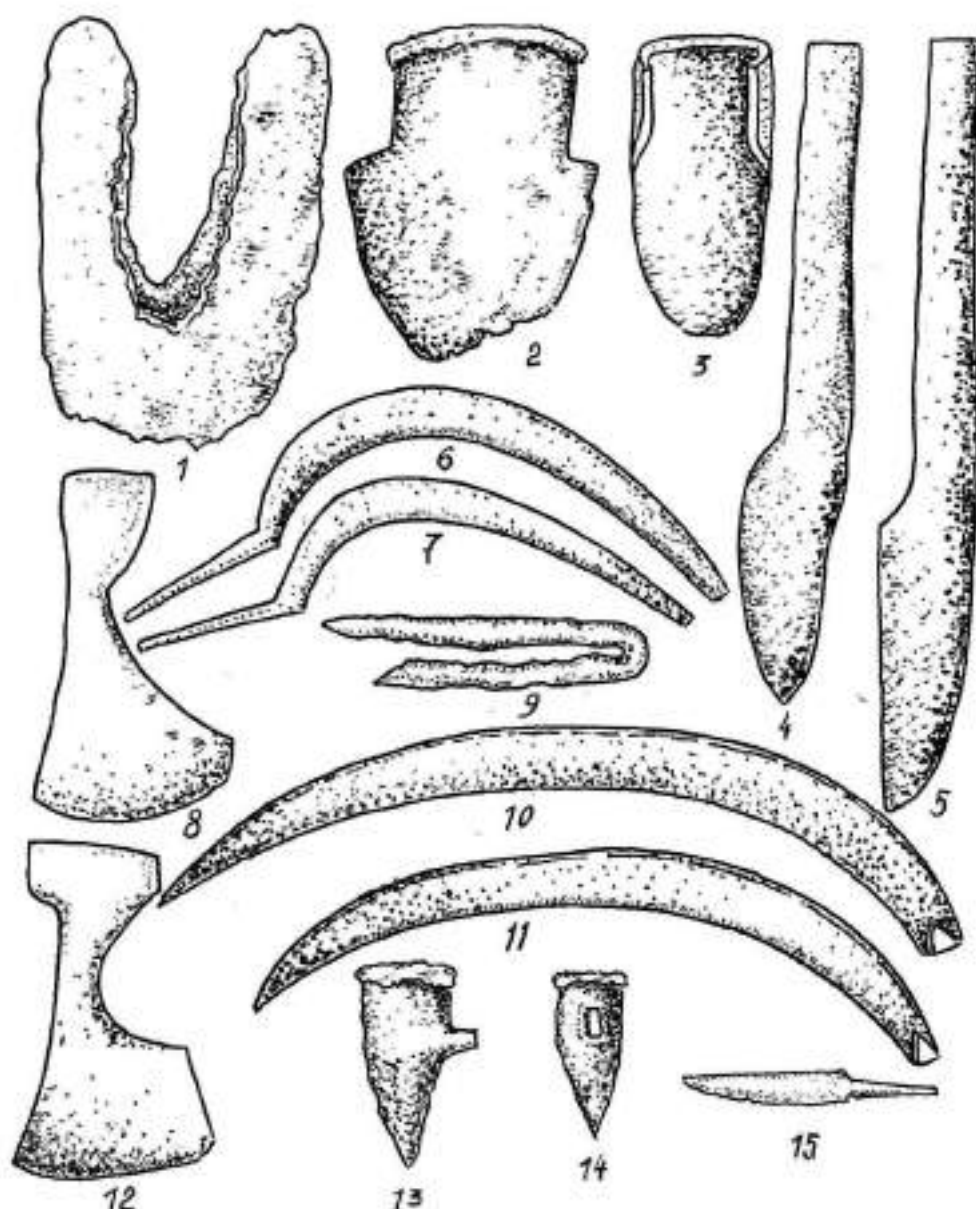

Рис. 3. Знаряддя праці, виявлені на слов'янських пам'ятках (за Пеняк, 1980)

Fig. 3. Tools collected on Slavic sites (by Пеняк, 1980)

Систематичні дослідження слов'янських артефактів Закарпаття розпочалися після Другої світової війни і пов'язані з Ф. Потушняком та К. Берняковичем. Заслугою першого були відкриті пам'ятки, які послужили джерелом для складання археологічної карти слов'янських старожитностей краю [Потушняк, 1954а, с. 399–414; 1954б; 1955]. Протягом 1947–1955 рр. К. Бернякович відкрив слов'янські поселення в околиці с. Червеньова, дослідив старожитності на Замковій горі й Радванці в Ужгороді, вперше ввів до наукового обігу низку слов'янських артефактів із фондів Закарпатського краєзнавчого музею (ЗКМ) [Бернякович, 1954, с. 39–48; 1957, с. 435–445].

Рис. 4. Знаряддя праці, речі побуту, прикраси (за Котигорошко, 2008)
Fig. 4. Tools, household items, decorations (by Котигорошко, 2008)

Новим етапом у дослідженні слов'янських пам'яток Закарпаття треба вважати 60–90-ті роки ХХ ст., коли їхнім вивченням зайнялися експедиції ЗКМ (С. Пеняк), Ужгородського державного університету (В. Котигорошко), ужгородської групи Інституту археології АН УРСР, згодом Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) (С. Пеняк). [Пеняк, 1986, с. 275–283; Котигорошко, 1977, с. 81–102]. У зонах новобудов краю було відкрито десятки нових слов'янських пам'яток, серед яких Берегове, Галоч, Холмок, Паладь Комарівці, Федорово, Чепа, Оросієво й багато інших. Вони послужили основною джерельною базою для відтворення історії слов'янського та середньовічного населення краю другої половини I тис. н. е. – перших століть II тис. н. е.

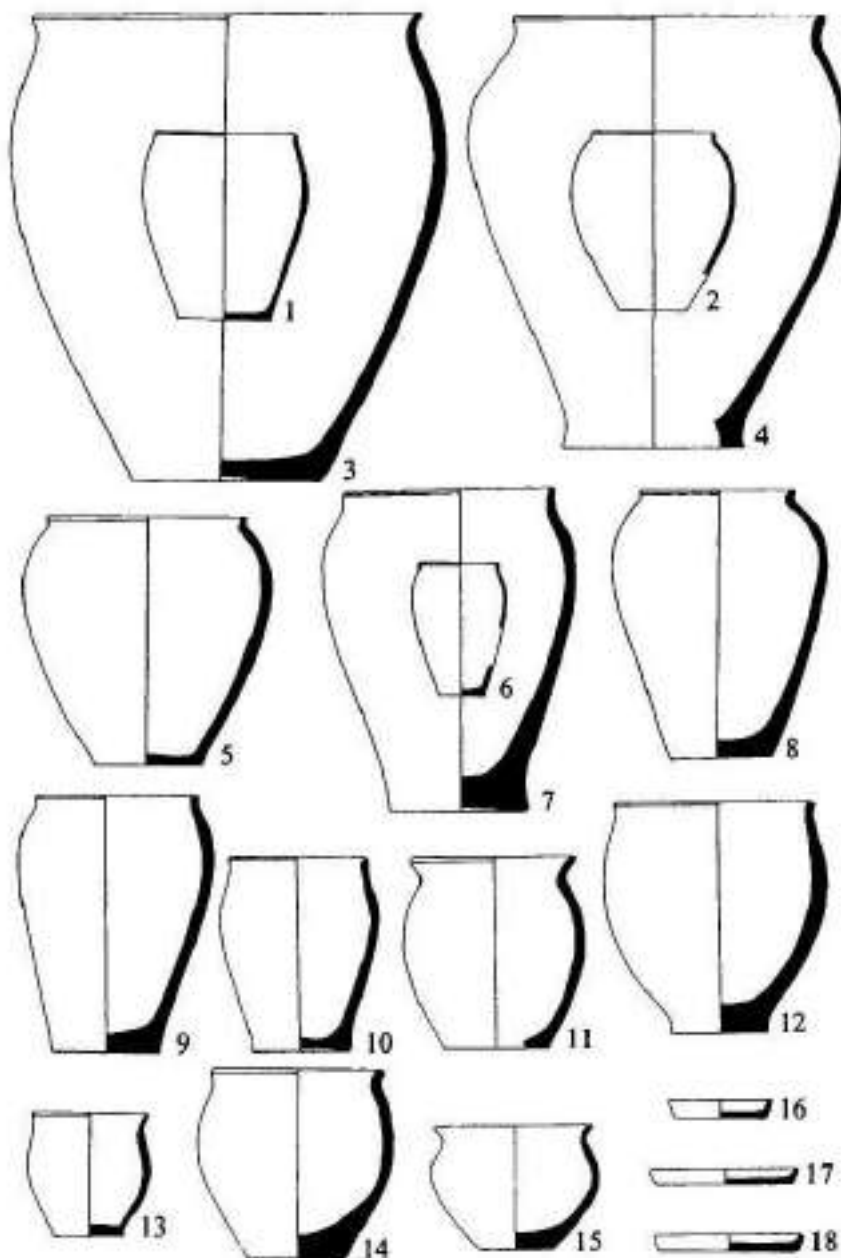

Рис. 5. Посуд VI–VII ст. (за Котигорошко, 2008)

Fig. 5. Ceramic ware of VI–VII centuries (by Котигорошко, 2008)

У дослідженні слов'янських артефактів Східної Словаччини значних успіхів добилися словацькі археологи. Цьому сприяло відкриття 1951 р. у м. Кошице філіалу Інституту археології Академії наук Словаччини, який очолив В. Будінські-Крічка. Крім працівників філіалу, масштабні польові дослідження проводили вчені Кошицького й Пряшівського університетів, Михайловецького краєзнавого музею.

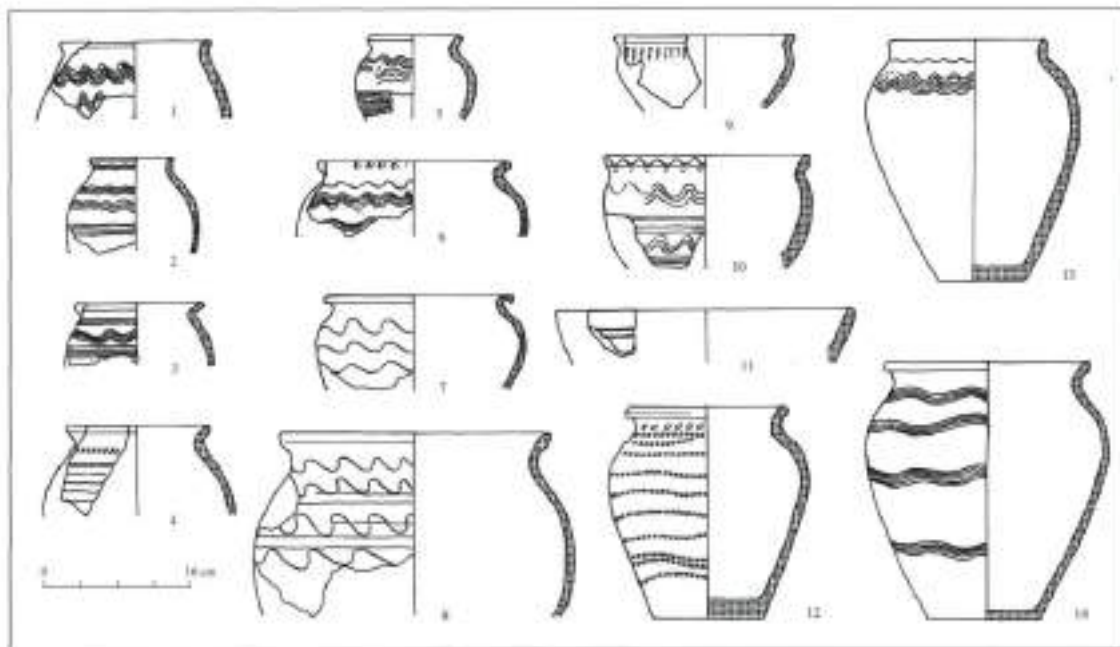

Рис. 6. Типи гончарної кераміки з області Саболч-Сатмар-Берег (за Симонова, 2008)

Fig. 6. Types of ceramic ware from Sobolch-Satmar- Bereh region (by Симонова, 2008)

Це дало змогу нанести на археологічну карту десятки нових пам'яток. Заслугою В. Будінські-Крічки, Я. Пастора, Я. Віздала, Ю. Береша, Я. Олекси, Я. Забойніка та багатьох інших стало виділення в окрему групу артефактів, пов'язаних із просуванням носіїв пшеворської культури у Верхнє Потисся, а також старожитностей пряшівської культури (III–V ст. н. е.), яка була визначена як підґрунтя для формування слов'янських пам'яток VI–IX ст. [Budinský-Krička, 1963a, s. 5–58; Pastor, 1958, s. 26–47; Visdal, 1963, s. 87–96]. Словацькі вчені дотримуються думки, що перша хвиля слов'ян з'явилася у Верхньому Потиссі під час їхнього руху до Подунав'я, а наступна пов'язана з появою в VI ст. у Карпатській улоговині аварів [Chropovsky, Vladar, Ruttkay, 1978, s. 287]. Протягом VII–VIII ст. розвиток регіону відбувався у двох напрямках: у межах слов'яно-аварського симбіозу, а також на території, яка охоплювала область північно-східної Словаччини та Східнославацьку низовину. На думку словацьких учених, вона утворила разом із Прикарпаттям і територією гірської Тиси один культурний регіон [Bereš, 1995, s. 9–10].

Слов'янську проблематику південно-західної частини Верхнього Потисся (область Саболч-Сатмар-Берег Угорщини) почали інтенсивно вивчати лише на початку 60-х років минулого століття. Тоді розпочали роботи з будівництва та нарощування дамби по р. Тисі на ділянці між м. Вашарошнамень і с. Кішваршань [Симонова, 2008, с. 10]. Так, А. Чісар обстежив територію, яка перебувала по обидва боки дороги Вашарошнамень–Берегшурань, а також околиці колишнього райцентру Фехердярмат. Унаслідок пошуків на археологічну карту північно-східної Угорщини було нанесено низку нових слов'янських поселень: Барабаш,

Вамошатья-Керекхомок, Вашарошнамень-Гідроглобус, Гергельугорня-Макоча, Кішваршань-Хідері, Такош-Шимонтаг та ін. [Симонова, 2008, с. 10].

Завдяки подальшим розвідкам і шурфуванню, які проводили А. Чісар, Д. Чаллані, П. Немет, І. Ерделі, Є. Симонова, вдалося виявити ще низку поселень, одне з яких – Орош – було городищем. Протягом 1960–1964 рр. І. Ерделі та Є. Симонова досліджували поселення IX–XI ст. біля с. Гергеіугорня. Воно стало першою слов'янською ранньосередньовічною пам'яткою на території Угорщини, яке вивчали археологічно [Симонова, 2008, с. 10]. У 1975 р. Є. Симонова провела рятувальні роботи на городищі біля с. Орош. Дослідниці вдалося встановити, що воно належало слов'янам у період приходу угорців (друга половина IX ст.) і використовувалось як городище-схованка [Симонова, 1975, с. 192–194]. Упродовж 1992–1993 рр. при розкопках залишків слов'янського поселення на околиці м. Кішварда в одному з жител Е. Іштванович виявила кераміку кінця VI ст. [Istvánovits, 2001, s. 169–172]. Це поки єдина на сьогодні ранньослов'янська пам'ятка в області Саболч-Сатмар-Берег.

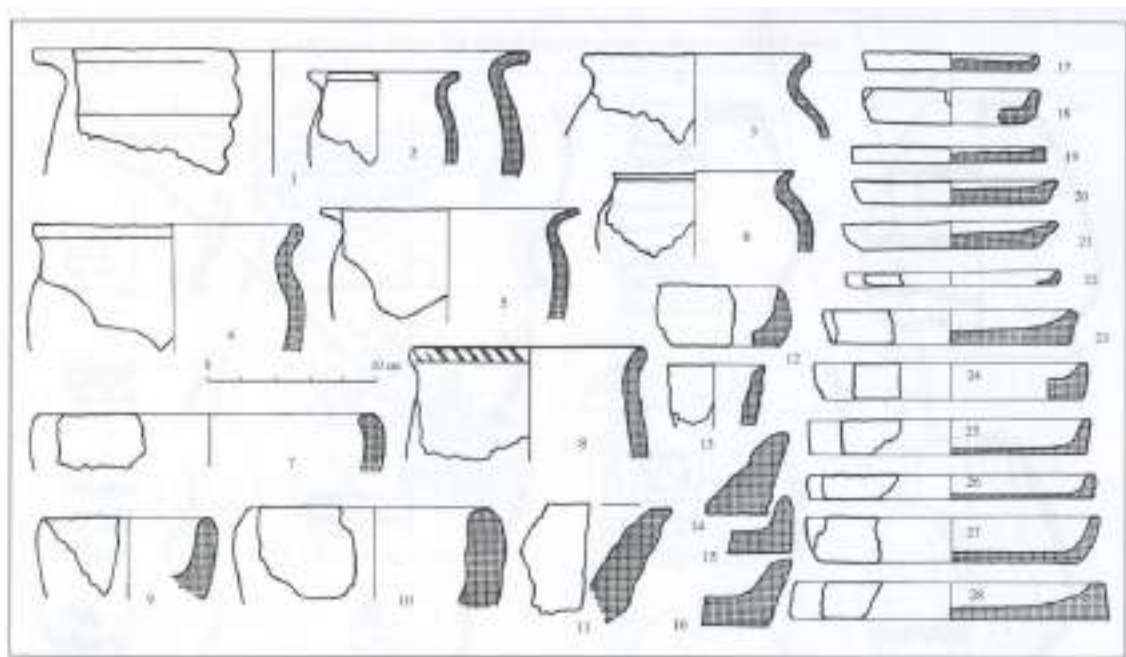

Рис. 7. Типи ліпної кераміки з поселень області Саболч-Сатмар-Берег(за Симонова, 2008)

Fig. 7. Types of hand-made ware from Sobolch-Satmar- Bereh region (by Симонова, 2008)

Учені Румунії визнають важливість вивчення слов'янських артефактів. Так, наприклад, І. Нестор наголошував, що «для нашої країни дослідження слов'янських старожитностей представляє винятковий інтерес, який впливає з того, що слов'яни зіграли особливу роль в етногенезі нашого народу» [Nestor, 1959, s. 61–62]. Плідні дослідження слов'янської проблематики проводила М. Комша. Значна частина її публікацій присвячена шляхам проникнення слов'ян у карпато-дунайські землі, напрямкам руху антів і склавів, ареалу їхнього розселення. На її думку, у Трансильванію слов'яни проникли не раніше середини VII ст. н. е., після зникнення гепідської культури. Одночасно з експансією частини східнослов'янських племен із правобережжя Дніпра на південь проходило пересування іншої гілки на захід, яка досягла Потисся. Дослідниці вдалося виявити шлях розселення слов'янського угруповання, представленого керамікою празького типу. Серед останньої виділяються високі горщики зі зрізаноконічним тулубом, трохи звуженим горлом та коротким вінчиком, найбільше розширення завжди припадає на верхню третину висоти. Розселення

цього угруповання, як вважає М. Комши, здійснювалося через верхньодністровські області із Західної Волині та басейну Тетерева [Comsa, 1972, s. 27].

Протягом 90-х років минулого століття слов'янські артефакти Байя-Марського та Сату-Марського повітів Румунії успішно вивчав румунський вчений І. Станчу. Завдяки його зусиллям проведено розкопки поселення VI–IX ст. біля с. Лазурь Сату-Марського повіту. Крім цього, на археологічну карту нанесено понад 20 нових пунктів слов'янських пам'яток на лівому березі Тиси й у басейні Красна-Сомеш [Stanciu, 1996, s. 71–93; 1998, s. 245–263]. Як встановили румунські археологи, у південно-східній Трансильванії на початку VI ст., а потім у VII ст. н. е. у долині р. Муреш одна із груп слов'ян залишила після себе житла зі зрубною конструкцією стін із глинобитними печами та керамікою, виготовленою від руки [Radu, 2001, s. 163].

Свого часу словацький учений акад. Я. Ейснер накреслив схему хронологічної класифікації слов'янських старожитностей Словаччини та суміжних регіонів, серед яких і Верхнє Потисся [Eisner, 1923, s. 119–123; 1925, s. 47–70]. Ця епоха одержала назву городищенської і за класифікацією вченого поділяється на ранню (600–800), середню (800–900) і пізню (950–1200) [Eisner, 1933, s. 37–38]. Результати багаторічних польових досліджень дали змогу дещо підкоригувати датування ранньої (550–850) та середньої (850–950) діб, а пам'ятки перед 550 роком визначити як передгородищенські [Eisner, 1947, s. 120–157]. Сьогодні слов'янські старожитності регіону поділяють на ранньо- (VI–VII ст. н. е.) і давньослов'янські (VIII–IX ст. н. е.) [Котигорошко, 2008, с. 320]. На мій погляд, перші варто назвати артефактами празько-корчакської культури, а другі – слов'янські ранньосередньовічні, оскільки саме такий поділ цілком відображатиме процеси слов'янізації регіону.

За результатами археологічних досліджень можна стверджувати, що у Верхньому Потиссі зафіксовано понад 20 пунктів празько-корчакської культури. На території Закарпаття це поселення Берегове-Верке, Галоч-Біле Поле, Дідово-Кіштовтелек, Яноші (Іванівка)-Одьогашов, Холмок, поселення і могильник в Ужгороді [Пеняк, 1980, с. 22–49; Пеняк, Пеняк, 2013, с. 203–208; Котигорошко, 2005, с. 348–349].

У Східній Словаччині поселення VI–VII ст. зафіксовані здебільша в Кошицькому басейні. Це – Нижня Мишля-Аламенев, Нижня Мишля-Молва, Жданя-Вишне поле [Fusek, Oleha, Zbojnik, 2010, s. 338]. З північно-східної Угорщини відомо поселення Кішварда [Istvánovits, 2001, s. 165–183]. Значно більше пам'яток із матеріалами празько-корчакської культури виявлено на території північно-західної Румунії. Серед них поселення Пелешуй-Маре-Лігет, Лазурі-Лубі таг, Лазурі-Нодь Бела рет, Кулчу Маре-Золумезьо, Акош-Ратул луй Вереш, Бадон-Доаште, Залау-База Дромет, Залеу-Бул Міхай Вітезул, Залеу-Фаркашдомб, Залеу-Валеа Маті, Ташнад-Сере, могильники Пішколт-Гомокошдомб, Залеу-База Дромет [Stanciu, 2013, s. 328]. Районом поширення артефактів празько-корчакської культури у Верхньому Потиссі є територія від верхів'я Тиси до межиріччя Серне-Боржави, у центральній частині регіону – середня і нижня течія Ужа, на заході – середня течія Торіси [Котигорошко, 2005, с. 348].

Слов'янські ранньосередньовічні старожитності (VIII–IX ст.) виявлені на всій території Верхнього Потисся, за винятком гирла Ріки – коліна Самоша. На Закарпатті серед основних назву поселення Буча, Вербоivecь, Великі Геївці, Заболоття, Зняцево, Матієво, Оросієво, Паладь Комарівці, Перехрестя, Ратівці, Федорово, Чепа, Червеньово I, II та багато інших; могильники: Червеньово, Зняцево [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 205–209]. З одержаних даних стало можливим накреслити територію їхньої концентрації: верхів'я Тиси із правими притоками Ріка і Боржава, долини Латориці й Ужа із притоками, лівобережжя Тиси з районом, що прилягає до Великої угорської низовини.

На території північно-східної Угорщини це поселення Барабаш, Вамошатя-Керекхомок, Вамошатя-Хоссухомок, Гергеїугорня-Макоча, Гергеїугорня-Очкафалу, Марокпапі-Міцкез, Такош-Шимонтаг, Чарода, Вашарошнамень-Гідроглобус, Ільк, Кішваршань-Хідері, Паньола-Ашоттфок та інші, городище Орош [Симонова, 2008, с. 14–18]. До найцікавіших пам'яток цього періоду у Східній Словаччині належать Бреков, Гнойне, Оборин, а також поселення,

розташовані на східнославацькій низовині: Вранов-над-Топльою, Дворянки, Блатне Ремети, Немцовце, Велке Тракани, Кошице-Шебастовце та інші, могильники Кральовски Хлмец, Топольовка [Будински-Кричка, 1990, с. 89]. Старожитності VIII–IX ст. зафіксовані і в північно-західній Румунії, зокрема Акиш, Диндештть II, Карей, Карча, Кулчу Маре, Кулчу Міц, Кеуаш, Лазурь II, Лепушел I, II, Петрово-Редунешть та ін. [Radu, 2001, s. 151–156].

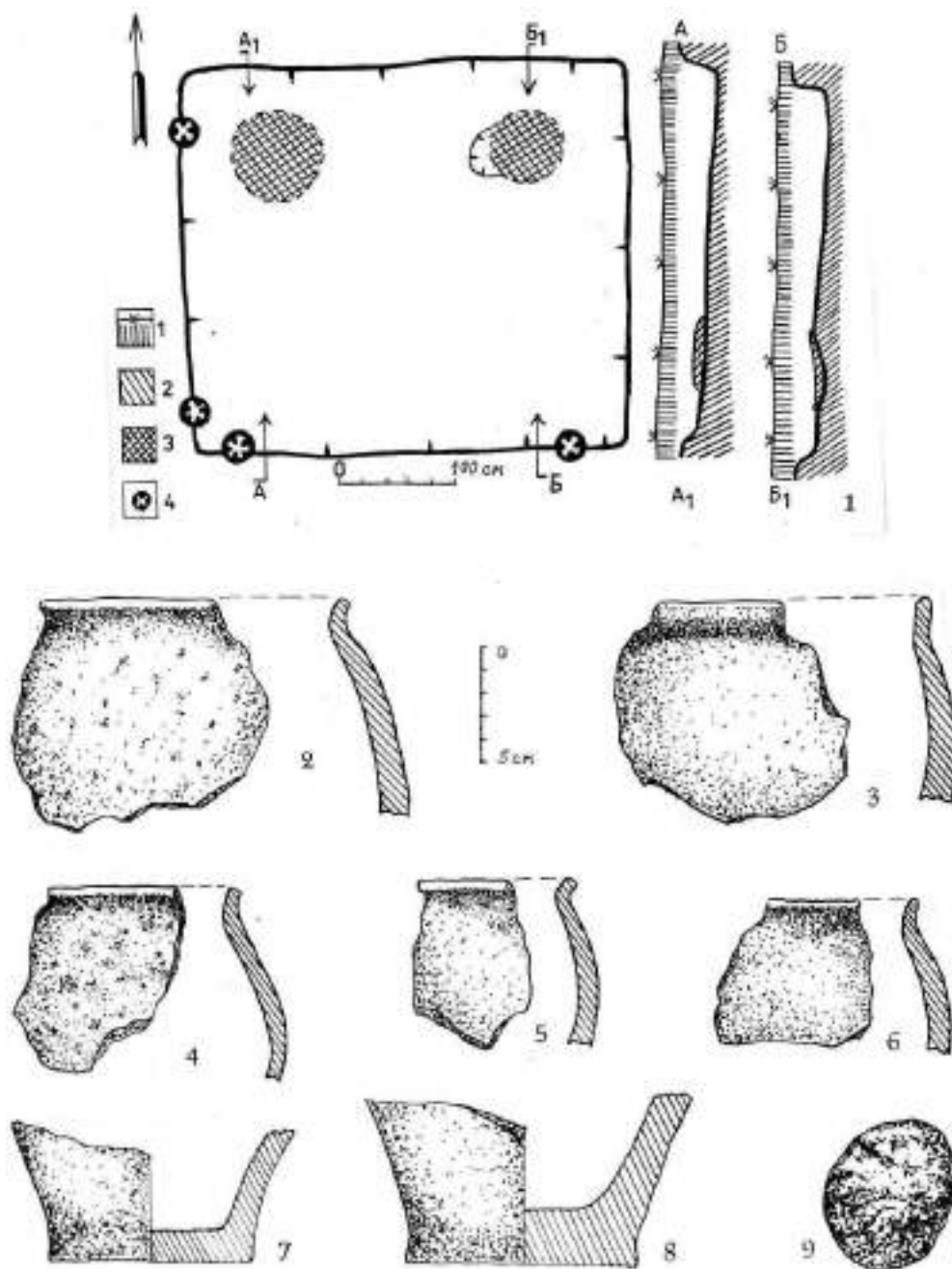

Рис. 8. с. Ратівці. План і розріз слов'янського житла (за Пеняк, 1980)

Fig. 8. Rativtsi. Plan and section of Slavic dwelling (by Пеняк, 1980)

Слов'янські поселення VI–VII ст. здебільша розташовувалися на похилих південних або східних схилах перших надзаплавних терас річок, їхніх приток, невеликих струмків, водоймищ поряд із джерелами питної води. Лише зрідка вони розташовані на відкритих місцях високих

плато. Вони розміщені групами на відстані 0,5–3 км один від одного, невеликі за розмірами (0,5–1 га), кількість жител становить від 15 до 20, але відомі окремі з них як із меншою, так і з більшою кількістю споруд. Невеликі розміри поселень цього періоду та їхня тонкошаровість свідчать про відносну недовговічність існування. За результатами досліджень виділено щонайменше два типи планування: рядове й кучне. Щоправда, мала кількість розкопаних поселень VI–VII ст. у Карпатській улоговині та жител на них не дає можливості точно встановити тип планування. Чи житла на них були розташовані вуличним (рядовим) способом, чи споруджені скупченням по три–чотири і більше, до яких примикали господарські споруди, – нині встановити важко. Ті дані, які є в моєму розпорядженні, свідчать, що тут слов'яни застосовували другий спосіб, тобто скупчення невеликих груп поселень (від 3–4 до 7–8 жител) на відстані 1–3 км. Приклад цьому – результати розкопок поселень Галоч і Холмок [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 210].

Рис. 9. с. Ратівці. Залізний серп з поселення VIII–IX ст.

Fig. 9. Rativtsi. Iron sickle from the settlement of VIII–IX centuries

Поселення VIII–IX ст. розташовувалися в місцях, зручних для ведення рільництва, скотарства, заняття промислами. Вони зафіксовані на берегових схилах і терасах, площадках корінного берега, заплавлених підвищеннях. Площа не перевищувала 3 га. Одна з особливостей забудови поселень – їхнє гніздове розташування, при якому вони зосереджувалися більш чи менш компактно групою у радіусі до 5 км від умовного центра гнізда. Під час розкопок поселення Гергеліугорня встановлено, що житла розташовувалися гніздовим способом, а біля них – господарські споруди, створюючи окремі житлово-господарські комплекси [Erdelyi, Szimonova, 1985, s. 379–380]. Можна погодитися з думкою молдавського вченого І. Рафаловича, що гніздовість розташування поселень продиктована як військовою необхідністю, так і пов'язана з патріархальним, соціальним та господарським ладом ранніх слов'ян [Рафалович, 1972, с. 51].

Як відомо, одне з важливих і найцінніших археологічних артефактів – житло. У його стилі, спорудженні, конструкції, облаштуванні й оздобленні віддзеркалено не лише природне середовище, генезу продуктивних сил, а й етнічні риси, духовне надбання та уявлення. Аналіз слов'янських жител Верхнього Потисся, проведений багатьма дослідниками, свідчить, що вони були винятково напівземлянкового типу [Пеняк, 1988, с. 174–181; Эрдели, Симонова, 1988, с. 235–244; Stanciu, 1999, s. 245–263]. Переважно, долівка таких жител розташовувалася нижче рівня денної поверхні, всередньому на 0,3–0,7 м. Інколи глибина була ще менша, коливаючись у межах 0,2–0,4 м. Невелика заглибленість у землю свідчить про те, що частина стіни піднімалася над поверхнею, а перекриття спиралися не на земляні краї котловану, а на самі стіни. Тому житла такого типу прийнято називати напівземлянками.

Багаторічні дослідження встановили, що підквадратні напівземлянки в Тисо-Дунайський басейн, зокрема до Верхнього Потисся, потрапили в період розселення давніх слов'ян на Балкани й до Центральної Європи в VI–VII ст. Нові поселенці принесли й один із важливих

компонентів матеріальної культури – житлове будівництво. Поряд із підквадратними напівземлянками на теренах Верхнього Потисся протягом VIII–IX ст. увійшли в побут споруди вузької видовженої та овальної форм із глинобитними печами й відкритими вогнищами, а традиційна підквадратна напівземлянка доживає до початку XI ст.

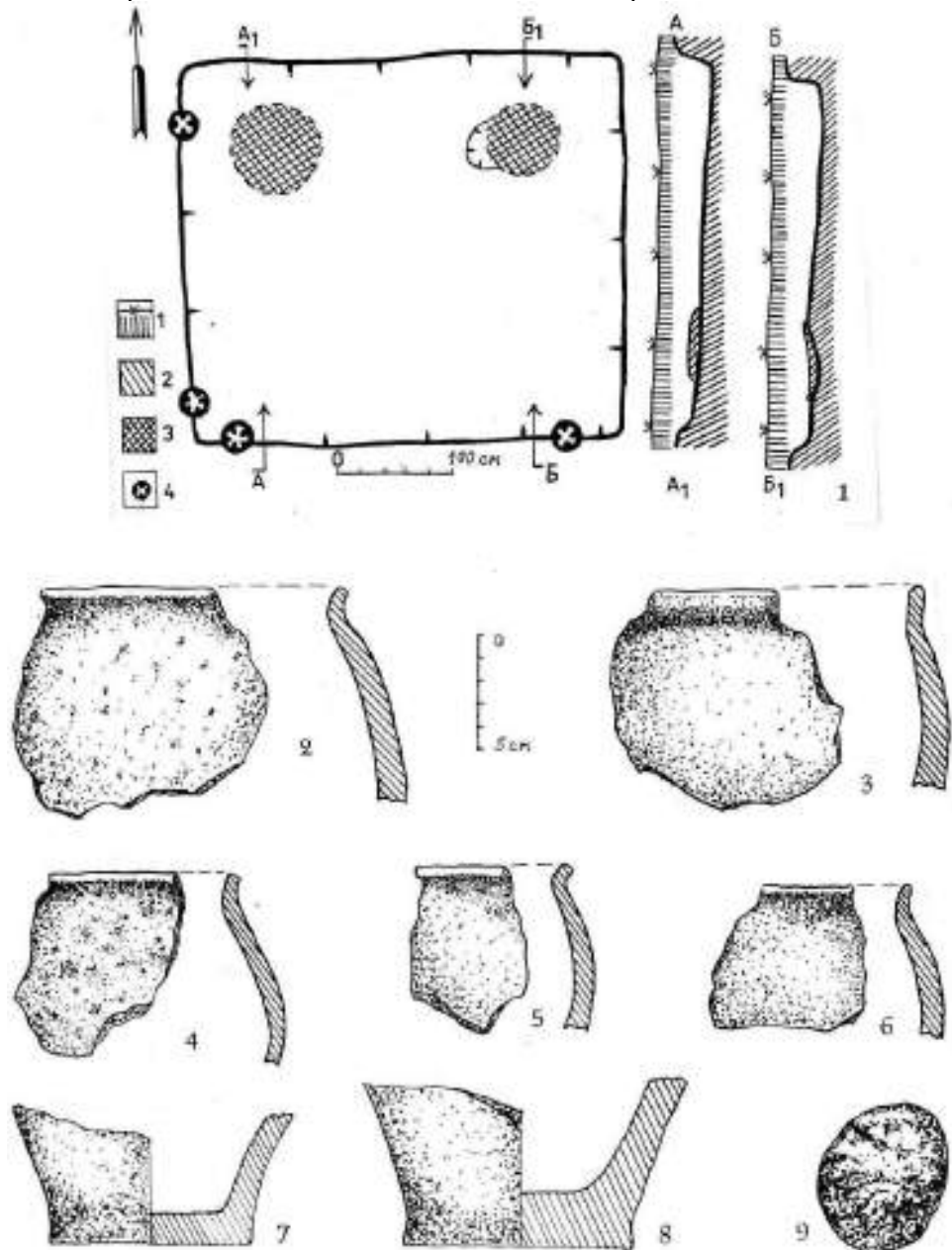

Рис. 10. Червеньово. Урна з курганного могильника VII–IX ст.

Fig. 10. Chervenivovo. Urn from barrow burial complex of VII–IX centuries

Житла VI–VII ст. у плані прямокутні, близькі до квадрату. Розмір їхніх сторін, точніше сторін котлованів, був таким: на поселенні в Галочі – 3,9×3,8 м; 3,8×3,4 м; у Береговому – 3,5×3,2 м [Пеняк, 1988, с. 175]. Долівка таких жител материкова (земляна), рівна, інколи обмазана глиною. На поселенні Лазурь житла мали квадратну або прямокутну форми, площею 12,3–21 м². Глибина житлового котловану становила 0,4–0,8 м, орієнтація за стінками або кутами за сторонами світу [Stanciu, 1994, s. 272–275].

Рис. 11. Берегово. Житло давніх слов'ян VI ст. (за Пеняк, 1988)

Fig. 11. Berehovo. Dwelling of Old Slavs of VI century (by Пеняк, 1988)

У житловому будівництві засвідчено два типи конструкцій стін: зрубну й стовпову. На сьогодні зібрано значну кількість матеріалів для аргументованого висновку про те, що як зрубну, так і стовпову конструкцію використовували на одних і тих самих поселеннях. Не підтвердилася думка про їхнє існування протягом певного проміжку часу, тобто зрубною раніше за стовпову або навпаки. Вони, ймовірно, співіснували. Наприклад, у Галочі зафіксовано по одному житлу із зрубною та стовповою конструкцією стін. У Береговому засвідчено зрубне та три каркасно-стовпових житла [Пеняк, 1988, с. 175–181]. На думку дослідників, перевага стовпових чи зрубних стінок у ранньосередньовічних слов'янських житлах – це не хронологічна ознака, а данина певним традиціям, певній моді, притаманній кожному поселенню зокрема [Баран, 1998, с. 36]. Під час спорудження житла зі зрубною конструкцією в котлован опускали дерев'яний зруб, будівлю із стовповою конструкцією робили із плах або жердин, притиснутих до земляних стінок. В обох випадках стіни ззовні присипані землею, а їхня висота залежала від глибини котловану.

Один із визначальних елементів житла – опалювальна споруда. Протягом VI–VII ст. слов'яни, які заселили Верхнє Потисся, використовували печі-кам'янки, глинобитні печі, відкриті вогнища. Печі, складені з каменів на рівні долівки, мали прямокутну, рідше – підковоподібну форму, розміри яких коливалися від 0,8–0,9 до 1–1,2 м, площа – близько 1 м². Нижня частина печі споруджувалася із великих, частіше плоских каменів, а верхня – із дрібних. Їх будували без використання сполучного матеріалу, хоч інколи щілини між каменями замазували глиною або забивали фрагментами пошкодженої кераміки чи дрібними каменями. При спорудженні печі найуживанішим видом каменю був андезито-базальт і пісковик [Пеняк, 2013, с. 211].

Глинобитні печі зі сферичною банею ліпили із глини. Для їхнього спорудження спеціально виготовляли дерев'яний каркас із кілків і прутів, який обмазували глиною. Після обпалювання стінок печі він згорав, залишаючи лише дерев'яні відбитки. Уламки печини з такими відбитками зафіксовано в Червеньові, Паладь-Комарівцях, Оросієві [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 211]. На поселенні Лазурь у більшості жител у північному куті містився останець, у якому вирізалася нижня частина глинобитної печі. У плані вона була підковоподібною форми, розміром 0,5–0,6×0,4 м, зверху надбудовували глинобитну баню, верхня частина якої виступала над рівнем житлового котловану [Stanciu, 1999, s. 285].

Було встановлено, що місце розташування опалювальної споруди залежало від її типу. Печі-кам'янки і глинобитні здебільша розміщувалися в одному з кутів житла, навпроти входу в житло (Галоч), відкриті вогнища – в центрі житла або біля однієї з бокових стінок (Холмок). Водночас є випадки, коли в одному житлі було виявлено два типи опалювальних споруд: піч-кам'янку й відкрите вогнище (Берегове, житло № 1, Галоч, житло № 2) [Пеняк, 1980, с. 96]. Інколи печі виносили поза межі житла (Холмок), імовірно, що ними користувалися в літній час.

Через глибоку оранку верхня частина печі переважно не збереглася, але є припущення, що вона мала відповідне склепіння. Топочну камеру перекривали великі плоскі камені або склепіння, зроблені з невеликих каменів. Отворів-димарів не зафіксовано, дим виходив через топочний отвір. У житлі № 1 Дідова II, окрім печі-кам'янки, складеної у північно-західному куті, зафіксовано дві одноярусні глинобитні печі, розміщені за межами житлового котловану [Котигорошко, 2005, с. 351]. До їхньої конструкції входили глиняні яйцеподібні бублики, які вчені назвали «хлібці». Останні використовували для спорудження склепіння печей як своєрідний будівельний матеріал. Аргументованішим, на мій погляд, виглядає пояснення про визнання за ними символічного навантаження, що пов'язане з культом урожайності, який притаманний для землеробських племен.

Рис. 12. с. Галоч, ур.Біле Поле. Розріз житла давніх слов'ян VI–VII ст. (за Пеняк, 1988)

Fig. 12. Haloch, Bile Pole Place. Section of the Old Slavic dwelling of VI–VII centuries (by Пеняк, 1988)

На ранньослов'янських поселеннях Східної Словаччини єдиним типом жител були напівземлянки підквадратної у плані форми з пічками-кам'янками чи вогнищами з викладеним камінням [Budinský-Krička, 1961, s. 367–370]. Переважно кам'янки розміщувалися в північно-східному чи північно-західному куті житла, у деяких випадках зафіксована передпічна яма. Печі однотипні, прямокутні чи квадратні у плані, складені із дрібних чи великих каменів без скріплювального розчину. Як зазначав чеський дослідник Л. Скружний, кам'янки споруджували на рівні долівки, іноді – у заглибленні чи їх черинь був припіднятий над долівкою на 0,15–0,3 м [Skružný, 1963, s. 237]. Кам'янки на території Словаччини доживають до кінця XII – початку XIII ст., хоч у IX–X ст. їм на зміну приходять глинобитні печі. Румунський учений М. Русу дійшов висновку, що у VI ст. н. е. в північно-західну Румунію одна із груп слов'ян принесла зі собою тип житла з

підбійною банеподібною піччю, яка виходила за межі внутрішнього приміщення напівземлянки. На його думку, цей тип житла був притаманний слов'янському етносу і його не може пов'язуватися з будь-яким автохтонним населенням [Rusu, 1971, s. 237].

Протягом VIII–IX ст. у Верхньому Потиссі зростає чисельність неукріплених поселень у низинних районах, поступово освоюється передгір'я, а на північному заході й гірська зона. Їхнє розташування, топографія, планування мають багато спільного з поселеннями попереднього часу, тим більше, що окремі з них (Лазурь, Холмок) з'явилися в VI–VII ст. [Котигорошко, 2008, с. 322]. На окремих поселеннях зафіксовано гніздове планування жител із розташованими біля них господарськими спорудами (Федорово, Пийтерфолво, Оросієво та ін.) [Котигорошко, 1977, с. 92]. За загальною конструкцією, облаштуванням внутрішнього інтер'єру житла цього етапу продовжують традиції попереднього періоду. Це – напівземлянкові споруди зі зрубною та стовпвою конструкціями стін, із котлованом підквадратної або прямокутної форм, трапляються також овальної або видовженої. Останні, наприклад, були зафіксовані на поселеннях Холмок і Вашарошнамень-Гергеліугорня [Пеняк, 1980, с. 33–36; Erdelyi, Simonova, 1987, s. 310].

На території Східної Словаччини, крім підчотирикутних у плані напівземлянок, траплялися витягнуті, продовгуваті чи овальні у плані об'єкти. При їхньому визначенні й інтерпретації словацький учений Д. Чаплович виділив групу з поглибленими об'єктами, які мали у плані неправильно продовгуваті обриси [Čaplovič, 1983, s. 402]. Вони були зафіксовані як на пам'ятках VIII–IX ст., так і більш пізнього періоду. Аналогічні вузькі, заглиблені в землю житла були виявлені на Закарпатті (Червеньово, Зняцево) [Пеняк, 1980, с. 23, 28, 30, 37, 40].

В Ужгороді на Радванці досліджено житло напівземлянкового типу, житловий котлован якого мав розміри 4,5×4,2 м, глибину – 0,4 м. Про те, що це було житло зі стовпвою конструкцією стін, свідчать 8 ямок діаметром 0,2 м, глибиною 0,3 м на долівці [Бернякович, 1954, с. 48]. На поселенні Сомоторська гора вивчено 3 житла напівземлянкового типу зрубної конструкції з вогнищами в одному з кутів. Середній розмір жител становив 3,8×2,2 м, глибина – 0,3–0,4 м [Pastor, 1957, s. 830].

У розглядуваний період новим конструктивним типом стала поява наземних споруд із каркасно-глинобитною конструкцією стін, ілюстрацією чого є житло № 2 поселення Летушел. У плані воно прямокутне, по його периметру 4,5×3,1 м зафіксовано 6 стовпових ямок, у центрі було овальне вогнище [Stanciu, 1994, s. 274–279]. В інтер'єрі жител суттєвих змін не відбулося. Продовжують співіснувати глинобитна піч, піч-кам'янка й вогнище. Вони розміщувалися в кутах жител і були повернуті устям вздовж однієї зі стін. На поселенні Гнойне (біля м. Михайловце) виявлено різні за конструкцією опалювальні споруди: печі-кам'янки, глинобитні печі, вогнища, а в деяких житлах вони відсутні. На думку дослідників, тут були опалювальні пристрої нової конструкції, які споруджували над долівкою на підвищених підмостках. Вони першими руйнувалися під час оранки, тому від них не залишилося слідів. [Šiška, 1964, s. 28]. Майже у всіх житлах поселення Вашарошнамень зафіксовано залишки глинобитних печей, черинь яких викладався з кам'яних плит або фрагментів кераміки. Наприклад, над однією з опалювальних споруд житла № 7 була жаровня для підсушки зерна [Эрдели, Симонова, 1988, с. 235–244].

На поселеннях Вовчанське, Чепа, Неветленфолу, Оросієво, Вербовець, Матієво опалювальні споруди представлені двома типами: закриті (глинобитні) й відкриті (вогнища). Глинобитні опалювальні пристрої споруджували одночасно з будівництвом ямної частини житла, до того ж нижню частину печі вирізали з материкового останця, а верх доліплювали глиною [Котигорошко, 1977, с. 94]. До складу останньої для міцності конструкції добавляли дрібні камені. Середні розміри основи печей – 1×0,8 м. Зовнішня частина – прямокутної чи овальної форми, а внутрішня, топочна, – підковоподібна. Черинь трохи заглиблений у дно споруди. Відкриті опалювальні споруди представлені вогнищами, більшість із яких викладена каменями. У плані вони мали овальну чи округлу форму, середній розмір – 1,5×1,3 м [Котигорошко, 1977, с. 94]. Глинобитні печі й вогнища займали здебільша центральну частину приміщення, аналогічні опалювальні пристрої існували на території західних слов'ян.

Поряд із неукріпленими поселеннями на території Верхнього Потисся засвідчено існування низки городищ VIII–X ст., передовсім розміщені в північно-західній частині регіону: Спішські-Томашовці, Сміжани, Обішовці, Шаришські Соколовці [Береш, 1988, с. 204–207]. Наприклад, городище Спішські-Томашовці споруджене у VIII ст. і складалося із двох частин: земляного валу з кам'яною конструкцією та зовнішньої кам'яної стіни з воротами. На думку дослідників, за небезпеки воно служило сховищем для населення навколишньої округи. Укріплені поселення Шаришські Соколовці й Обішовці датовані IX–X ст. і виконували не тільки захисну функцію, а й були адміністративними центрами [Береш, 1988, с. 204–207]. У південно-західній частині регіону угорські вчені встановили існування городища IX ст. Орош, яке розташовувалося за 4 км на північний схід від с. Орош. У плані воно мало близьку до овальної форму. Як показав розріз валу, він не містив жодних дерев'яних конструкцій і був споруджений із землі, яку виймали при будівництві рову [Симонова, 1975, с. 192–194].

Важлива складова археологічної карти Верхнього Потисся – поховальні пам'ятки. Останні протягом VI–IX ст. акумулювали в собі цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків та піклуванням про них у загробному житті. Археологічні артефакти свідчать, що на середину I тис. н. е. у слов'ян сформувався традиційний поховальний ритуал із тілопальним способом поховання. У зв'язку з їхнім розселенням на Балкани та до Центральної Європи він зазнав значних змін.

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються безкурганний (грунтовий) і курганний. Серед безкурганних тілопальних поховань у регіоні відомо три пам'ятки: Ужгород, Пішколт-Гомокош Домб, Залау-База Дромет, датовані VI–VII ст. Для урнових тілопальних поховань притаманні розміщення останків від кремації в урнах або їхніх нижніх частинах-денцях. В Ужгороді на місці кар'єру цегельно-черепичного заводу на глибині 1,5 м робітники натрапили на велике вогнище, від якого залишилися сліди у вигляді скупчення попелу, деревного вугілля й обпаленої глини [Потушняк, 1954а, с. 412]. У центральній частині вогнище було вимощене кам'яними плитами. Посередині вогнища стояв горщик, наповнений перепаленими людськими кістками й попелом. Зверху посудина була прикрита великим фрагментом кераміки. На відстані 50 м від першого розміщувалося друге поховання. Урна, наповнена людськими кістками, лежала на вимощеній кам'яними плитами площадці, а поряд – розбитий горщик [Потушняк, 1954а, с. 413]. Кам'яна площадка була вкрита шаром попелу і деревного вугілля товщиною до 0,3 м.

Під час дослідження кельтського некрополя в Пішколті відкрито 7 ґрунтових кремаційних поховань із глибиною могильних ям від 0,4 до 1,3 м. У похованні № 21 залишки кремації були зсіпані в урну празького типу. Разом із кістками знайдена пряжка аварського типу, що дало змогу датувати відкриті поховання VII ст. н. е. [Nemeti, 1983, s. 6–7].

Інша група поховальних пам'яток репрезентована курганными могильниками з тілоспаленням. Це – два некрополі у Кральовськи Хлмці, курганні могильники в Червеньові та Зняцеві, два кургани у Стреді-над-Бодрогом, могильники в Сомешені й Нушфалеу [Budinský-Krička, 1958, s. 176; 1980; Пеняк, 1980, с. 81–89; Neustupny, 1958, s. 206–208; Comsa, 1959, s. 71–74; Nestor, 1959, s. 49–64]. Переважно вони розташовані на рівнині біля поселень, займаючи в середньому площу від 1 до 5 га, на якій могли розташовуватися від 20 до 90 курганів. На могильнику у Кральовськи Хлмці кургани формували 4 групи з 66 курганів, із яких 33 досліджені [Budinský-Krička, 1980, s. 7–8, 72]. У Червеньові приблизно з 40 насипів розкопано 19 [Пеняк, 1980, с. 81–85].

Кургани розміщені безсистемно, неподалік один від одного. Насипи мають різну висоту й діаметр, у середньому їхні розміри коливаються від 0,2–0,3 до 2,5 м, діаметром від 3–8 до 15–18 м. Зафіксовано окремі кургани, наприклад у Нушфалеу, діаметром від 20–30 м, висотою 5–8 м [Комша, 1978, с. 96]. Спалення тіла проводилося на стороні, на спеціально відведеному для цього місці. Воно здебільша розташовувалося поблизу могильника або на його окраїні. Таке місце, наприклад, зафіксовано за 150 м від могильника в Червеньові [Пеняк, 1980, с. 99]. У

зв'язку з тим, що його не досліджено, немає підстав говорити про існування спеціальних споруд для проведення кремації. У кургані № 14 Кральовськи Хлмця зафіксовано спалення на місці поховання [Budinský-Krička, 1980, s. 82]. Вірогідно, що сюди можна віднести і курган № 5 у Червеньові, де простежена ділянка землі, обпалена до червоного кольору [Пеняк, 1980, с. 89].

У курганному тілопальному обряді виділено низку типів: урновий, ямковий, на давньому горизонті, у дерев'яних домовинах. В окремих курганах простежено поєднання ритуалу двох або трьох типів. Урновий характеризується розміщенням очищених від залишків вогнища людських кальцинованих кісток у посудину-урну з подальшим її розміщенням на давньому горизонті підкурганної площі. Його відкриття належить Т. Легоцькому на Кральовси-Хлмецькому могильнику і Й. Янковичу в Червеньові [Lehoczky, 1894, s. 278–279; Jankovich, 1942, old. 293–294]. При ямковому типі тілопального ритуалу спалені кістки небіжчика, очищені від вогнища, поміщали в ямки, вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Наприклад, у кургані № 4 на Кральовси-Хлмецькому могильнику останки від кремації перебували в кількох ямках, були ретельно перебрані й відокремлені від залишків багаття – попелу і деревного вугілля [Budinský-Krička, 1958, s. 151–154]. Поховання на давньому горизонті передбачало перенесення останків від кремації на місце спорудження ґрунтового насипу. Ці останки склалися або із залишків багаття разом із перепаленими кістками, або їх перенесли сюди в очищеному вигляді.

Ще один тип поховання останків кремації – курганні з дерев'яними конструкціями. У ньому виділяються два варіанти: спорудження під курганним насипом прямокутного дощатого зрубу, у який зсипали спалені людські кістки й супровідні ритуальні речі, а потім перекриття дошками або кам'яними плитами, могильник із таким способом поховання вивчали в Нушфалеу [Comsa, 1959, s. 71–74]; над похованнями в неглибоких ямах, виритих у материк, споруджували дерев'яні помости. Згідно з ритуалом, у центр помосту ставили урни із прахом, а по краях насипали пригоршні спалених людських кісток із ритуальними речами. Могильник із таким способом поховань досліджено в Сомешені [Macrea, 1958, s. 92–98].

Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій, поховального ритуалу місцевого й сусіднього населення традиційний слов'янський втрачав старі й набував нових деталей, що привело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання. Він передбачав поховання тіла небіжчика в ямах, виритих у землі. Небіжчик лежав у ямі на спині, з витягнутими руками, головою на захід. Ями здебільша мали прямокутну форму, розміри коливалися від 1,7 до 2,1 м довжини і від 0,6 до 1,1 м ширини. Некрополі з тілопокладенням були, вірогідно, перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Так, наприклад, на могильнику в Барці (Східна Словаччина) виявлено 8 таких [Kabat, 1954, s. 604–608]. Недалеко м. Аюд досліджено могильник, на якому кістяки лежали в неглибоких могильних ямах у витягнутому положенні, на спині, головою на захід [Фёдоров, Полевой, 1973, с. 322].

Частина слов'янських поховальних пам'яток у Верхньому Потиссі зафіксована на слов'яно-аварських могильниках у північно-західній частині регіону. Це переважно кургани з тілопокладенням (Барца, Всехсватих, Шебастовце), датовані VII–VIII ст. Тільки на могильнику у Всехсватих, окрім тілопокладень, виявлено поодинокі поховання з тілоспаленням, які розміщувалися в урнах і зібрані у пригоршні [Pastor, 1961, s. 357–363].

Поряд зі збереженням слов'янського поховального ритуалу у другій половині IX ст. у північно-західну частину Верхнього Потисся проникає християнський обряд. Це підтверджує фіксація 3 поховань із городища в Спішські-Томашовці та 5 могил із Смішан. Тут знайдено типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні сережки), ножі, ножиці, сокиру з «бороною» («bradatice») із вузьким робочим лезом [Береш, 1988, с. 204–207; Slivka, Vallašek, 1991, s. 30, 267].

Матеріальна культура слов'ян Верхнього Потисся доволі одноманітна і головно представлена керамікою. Остання є маркером для визначення культурно-хронологічної належності пам'яток. За технікою виготовлення вона поділяється на ліпну й кружальну.

Ліпний посуд виготовлявся із глини з домішками дресви, шамоту, піску. Він товстостінний, із бугристою поверхнею, коричневого кольору, орнамент трапляється тільки в окремих випадках [Будински-Кричка, 1990, с. 103]. Гончарних глин, придатних для виготовлення посуду, у регіоні було достатньо. Підготовка глини до формування полягала в її змочуванні й ретельному перемішуванні. Залежно від жирності, до неї додавали жорству, шамот, січену соломину чи траву, дрібнозернистий пісок, інколи слюду. Відповідно до складу тіста її можна поділити на кераміку: у тісті якої є домішки жорстви, шамоту, рослин; з тістом із домішками дрібнозернистого піску, інколи слюди; виготовлену з гончарної глини з домішками просіяного дрібнозернистого піску. Домішки в тісті робили його більш грубим, зернистим і їх додавали до жирної глини для запобігання втрати форми і тріскання при обпалюванні [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 222].

Кераміку VI–VII ст. виготовляли ручним способом. Тістом для неї служили жирні глини з домішками жорстви, шамоту, січеної трави, соломи. Домішки робили поверхню шершавою, горбкуватою. Інколи поверхню загладжували тонким шаром глини. Колір – охристо-коричневий, темно-сірий, чорнуватий. Випал нерівномірний, слабкий. Домінантною формою посуду був горщик яйцеподібної й опуклої форм празько-корчакського й близького до нього типу. Свого часу на території колишньої Чехословаччини його виділив І. Борковський, віднісши до нього ліпні неорнаментовані посудини з витягнутим і розширеним у верхній частині тулубом та короткими прямими або ледь відігнутими назовні вінцями [Borkovsky, 1940, s. 64]. Такі горщики відомі з поселень Ужгород, Холмок, Лазурь, Кішварда, Залау й ін. На території Східної Словаччини протягом VI–IX ст. ліпна кераміка представлена головно простим, лише зрідка прикрашеним горщиком із низьким, рівним, почасти слабо відігнутим вінчиком чи з S-подібним профілем верхньої частини [Будински-Кричка, 1990, с. 110].

Складовою керамічного комплексу були сковорідки та жаровні. Засвідчено існування двох типів сковорідок: із прямим вертикальним і косим бортиками, середній діаметр – 17–24 см, товщина денця – 1–1,5 см, висота бортиків – 2–2,3 см [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 223]. Жаровні являли собою масивні плоскі прямокутні вироби з товстими бортиками, довжиною 0,8–1,1 м, шириною 0,5–0,6 м, висота бортиків – 8–12 см, товщина дна – 3,5–4 см [Пеняк, 1980, с. 134–135]. Фрагменти жаровень зафіксовано в Ужгороді, Холмоку, Лазурі. У давніх слов'ян вони служили для сушіння зерна перед помолом. Чеський археолог Л. Скружний, який вивчав призначення сковорідок і жаровень, часом їхньої появи називав VI–VIII ст. [Skružný, 1963, s. 245–246].

Період VIII–IX ст. характеризується якісними змінами в техніці й технології виробництва кераміки. На зламі VII–VIII ст. і в першій половині VIII ст. ще відчутним був вплив ліпної техніки попереднього періоду. Так, денце та більшу частину тулуба виготовляли ліпним способом, а шийку з вінцями підправляли на ручному гончарному крузі. Ліпний посуд виготовляли з місцевих пластичних глин із використанням стрічкової техніки. Із другої половини VIII–IX ст. відбувається перехід до виготовлення посуду на легкому гончарному крузі. У тісто домішують грубо- і дрібнозернистий пісок, інколи слюду. Поверхня шершава, бугриста, охристо-коричнювата, випал нерівномірний. Нерівномірність свідчить про відсутність спеціальних споруд для таких операцій. Імовірно, випал кераміки відбувався на вогнищах чи в печах, тобто у спорудах, які використовували для приготування їжі й інших потреб. Стінки посудин ще порівняно товсті 0,7–0,9 см, біля денця – 1,2–1,8 см [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 224].

Кераміка цього періоду кухонна, представлена горщиками, сковорідками, мисками. Найпоширеніші форми горщиків: видовжена, приземкувата, опуклобока. Вінця добре профільовані, бувають заокруглені, плавно розігнуті, косозрізані. На думку дослідників, у керамічних комплексах VIII–IX ст. за способом виготовлення можна виділити дві групи кружального посуду. Горщики першої формували на крузі з малими обертами (ручному) з тіста з додаванням шамоту або крупнозернистого піску [Котигорошко, 2008, с. 329]. Посуд цієї групи належить до т. зв. подунайського типу кераміки й датовано його VII–IX ст. [Poulik, 1948,

s. 72]. До іншої групи зараховано горщики, для виготовлення яких застосовували круг із більш частими обертами (ножний спосіб), тісто винятково з домішками дрібнозернистого піску і датовано його IX ст. [Котигорошко, 1977, с. 96–98]. У північно-західній частині регіону кераміка, виготовлена на крузі, представлена переважно горщикоподібним посудом зі слабо чи сильно відігнутим вінчиком, по краю швидше заокругленим, ніж зрізаним, в окремих випадках потовщеним, з яйцевидним чи бочкоподібним корпусом й відтягнутим іноді дном [Будински-Кричка, 1990, с. 106]. Напротивагу ліпній, гончарна кераміка майже вся орнаментована. Візерунок у вигляді багаторядних хвилястих і прямих ліній, а також їх комбінацій наносився паличкою чи гребінчастим штампом зверху до придонної частини.

Наявність слов'янських поселень у найпридатніших для землеробства місцевостях, однакові топографічні умови, у яких перебували синхронні поселення Закарпаття, Східної Словаччини, області Саболч-Сатмар-Берег, північно-західної Трансильванії разом із знайденими на них знаряддями праці – свідчення того, що основною галуззю господарства мешканців Верхнього Потисся протягом другої половини I тис. н. е. було рільництво. Серед сільськогосподарських знарядь, виявлених під час розкопок, інтерес викликають 2 залізні чересла й леміш, які знайшов ще Т. Легоцький у с. Заділ (Східна Словаччина). Наральники виявлено у Смішанах, Чингові, Оборині, Федорові, Пийтерфолво, Лазурі [Котигорошко, 2005, с. 361; Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218; Budinský-Krička, 1963b, s. 143–151; Vysdal, 1963, s. 365–366]. Наральник із Федорова, наприклад, виготовлений із цілої залізної пластини, мав довжину 12,3 см, ширину – 5,5 см, довжину леза – 6,8 см [Котигорошко, 1977, с. 97].

Крім сільськогосподарських, знайдено й знаряддя для переробки продуктів землеробства. Це, наприклад, жорна, виявлені в Ужгороді, Берегові, Холмоку. Зміни в рільництві відбулися після того, як для обробки землі почали використовувати плуг. Знахідки чересел (Заділ), лемешів (Чингов) – незаперечний доказ існування плуга. Існували різні види ручних засобів для обробки землі, серед яких мотика та заступ. У гірських районах вони були основним землеробським знаряддям. І тому не дивно, що мотика, наприклад, була знайдена на поселенні у Смішанах, розташованому на висоті 650 м над р. м. [Budinský-Krička, 1963b, s. 147]. Про форму заступа можна судити на основі знахідки з Мукачева. Це – дерев'яна лопата, робочі краї якої були окуті залізом. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218]. Її використовували на малих ділянках для городніх робіт.

Археологічними розкопками засвідчено лише поодинокі зерна злаків, які вирощували, однак опираючись на аналогії зі сусідніх регіонів Центральної Європи, можна стверджувати, що населення Верхнього Потисся сіяло пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо. Так, під час розкопок поселення Паньола серед злаків була зафіксована половина ячменю і дрібна чечевиця [Симонова, 2008, с. 55]. Для збирання врожаю використовували серпи й коси. На території Закарпаття відомі два місця їх знахідок: один – із скарбу у Брестові і два – з Берегового [Пеняк, 1980, с. 114]. За допомогою ручних ротаційних млинів, які складалися із двох плоских жорнових каменів, мололи зерно. Вони зафіксовані у Брекові, Ужгород-Галагов [Котигорошко, 2008, с. 331]. На поселенні Вранов-над-Топльою виявлено піч банелоподібної конструкції для випікання хліба, залишки якої перекривали уламки жерновів [Будински-Кричка, 1990, с. 89].

Значну роль у господарському житті слов'янських племен Верхнього Потисся відігравало тваринництво (прижитлове й відгінне). Osteологічний матеріал свідчить, що розводили як велику, так і дрібну рогату худобу, приклад чому – матеріали розкопок поселення Гергеїугорня [Симонова, 2008, с. 55]. Серед кісток домашніх тварин переважають бика, свині, кози, коня, вівці [Пеняк, 1980, с. 115]. Про таку галузь, як вівчарство, свідчать знахідки пружинних ножиць із Зняцева, Червеньова, Пийтерфолво, Берегового, Оборина, Смішан та ін. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 218; Vysdal, 1963, s. 377; Budinský-Krička, 1963b, s. 150].

Певного ступеня розвитку в регіоні досягла металургія й металообробка, які мали тут давні традиції. Сировиною для виплавки заліза слугувала болотна руда, що залягала неглибоко від поверхні землі або на дні боліт та водойм і містила від 18 до 40 % заліза. Сліди залізобробної

справи у вигляді округлих шматків залізних криць, шлаків, сопел засвідчено в Ужгороді на Радванці, Червеньові, Холмоку, Береговому, Чепі, Пийтерфолво. Наприклад, у Червеньові відкрито фігурну яму, де знайдено кілька шматків залізної криці, шлаки, фрагмент глиняного сопла [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 220]. Навколо поселення, розташованого в болотистій місцевості, існували значні запаси болотної руди. На вказаних поселеннях маємо справу із примітивним способом плавки заліза у відкритих ямах.

У VIII ст. у північно-західній частині регіону у виробництво заліза долучається такий район, як Спіш, де виникає низка городищ, основним завданням яких була не тільки розробка рудних запасів, а й їхня охорона [Береш, 1988, с. 206]. Обробці кольорових металів сприяла місцева сировинна база. Ювелірні вироби виготовляли із бронзи й срібла, іноді – золота. Місцеве виробництво представляли копії зразків срібних підвісок, виявлені на могильнику у Кральовски Хлмці, а також пряжки, підвіски, браслети з Малої Копані, Червеньова, Ужгорода та його околиць [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 225]. Сережки-лунниці зі зіркоподібною привіскою були зафіксовані у Кральовски Хлмці й Лазурі, а персні, бронзові пояси та бляшки кінської зброї – переважно на слов'яно-аварських могильниках [Budínský-Krička, 1978, s. 208–214; 1980, s. 54, 71; Stanciu, 1996, s. 77; Pastor, 1961, s. 83–122].

Наявність достатньої кількості різних сортів каменю давала змогу слов'янському населенню використовувати його для спорудження опалювальних споруд, будівництва залізоплавильних горнів (Ужгород-Замкова гора), виготовлення жорен із пористих вапнякових порід (Ужгород-Галаго, Берегове, Холмок, Сомотор, Дворянки). Для виготовлення точильних брусків застосовували пісковик та інші кременисті породи каменю.

На слов'янських пам'ятках регіону зафіксована певна кількість виробів із кістки. Наприклад, ніж з орнаментованою кістяною накладкою походить із Берегового, в Ужгороді, на Радванці, виявлено кістяну лопатку, ймовірно, знаряддя гончара для загладжування керамічних виробів, кістяну підвіску та кілька заготовок із рогу й пустотілої кістки. Гральний кістяний кубик із випаленими отворами знайдено в Ужгороді на Радванці [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 226].

До важливих домашніх промислів належить прядіння і ткацтво. У домашніх умовах виготовляли льняні, конопляні й вовняні тканини. Про прядіння свідчать знахідки пряслиць, виявлені майже на всіх поселеннях, де проводилися розкопки (Ужгород-Радванка, Галоч, Червеньово, Оросієво, Вранов-над-Топльою, Блатне Ремети). Обробка льону й конопель нічим не відрізнялася від способу, який ще й понині застосовують у гірських районах Карпат. Коноплі мочили, сушили, терли, гладили (прасували), готували з них повісмо (куделю).

Результати вивчення слов'янських артефактів Верхнього Потисся дають змогу висвітлити й окремі елементи соціальної організації тогочасного суспільства. У другій половині I тис. н. е. у верхньопотиських слов'ян її основу складала сусідська община, яка ґрунтувалася не на принципах спорідненості, а на територіальній основі. Вона об'єднувала групу окремих господарств, розташованих по сусідству, частина з яких зберігала ще родову общинність. У процесі соціально-економічних змін сусідська община розпалася на окремі патріархальні сім'ї, що займали певні групи жител, були пов'язані планіграфічно, вели своє господарство колективно всередині групи й індивідуально відносно інших таких самих груп, основу якого становило рільництво [Баран, 1998, с. 48]. Індивідуальне землекористування при збереженні колективної власності на землю було особливістю землеробських суспільств у період, перехідний від родових відносин до класового суспільства. Існування у Верхньому Потиссі відокремлених у господарському плані сімей досить добре фіксують археологічні знахідки. Особливо чітко індивідуальність господарства простежується на поселеннях у Холмоку, Червеньові, Лазурі й ін. Вони представлені невеликими, розрахованими на 3–4 осіб, житлами, поряд із якими були підсобні споруди. Останні разом із житлами становили господарсько-побутові комплекси невеликих родин. Окрім цього, засвідчено існування груп (гнізд) жител, розміщених неподалік один від одного. На думку вчених, існування гнізд жител

відображає наявність патронімії, яка складалася з 2–10 малих шлюбних сімей [Тимошук, 1976, с. 130–131].

Низка писемних джерел, як-от «Аннали Франкські», «Баварський географ», дають змогу стверджувати, що в VII–IX ст. у Верхньому Потиссі однією з форм суспільної організації були Славинії. Насамперед ідеться про союз ободритів (на р. Бодрог), названий в «Анналах» під 824 р. як незалежний. Імовірно, у це об'єднання входили слов'янські угруповання з центрами в Ужгороді, Угочі, Земплині. До ужгородського гнізда належали слов'янські поселення, виявлені на території міста (Радванка, Галагов, Горяни, Доманинці) та його околиць – села Оноківці, Оріховиця, Галоч, Паладь Комарівці, Ратівці. Найдавнішими слов'янськими артефактами в Ужгороді є поселення й могильник із тілопальними похованнями в західній частині міста (вул. Загорська), датовані VI–VII ст. Поселення ж у Радванці, Горянах, Доманинцях існували у VIII–IX ст. [Пеняк, Пеняк, 2013, с. 228].

Крім вивчення слов'янської матеріальної й духовної культури, потребує не меншої уваги з'ясування питання, хто був її творцем. Відповісти остаточно досить важко, оскільки писемні джерела доволі скупі й не завжди точні, археологічні – ще недостатні. Зрештою, вчені на основі аналізу наявних джерел, зокрема вивчення розміщення слов'янських племен за даними «Повісті минулих літ», порівняння їх з археологічними даними дійшли висновку, що мешканцями північно-східних Карпат у другій половині I тис. н.е. були племена білих (західних) хорватів. Не вступатиму тут у дискусію, яка ведеться вже не одне десятиліття щодо походження, локалізації та місця хорватів у процесах слов'янізації. Лише наголошу, що ці племена на північно-східному підгір'ї Карпат – це давнє населення, а їхнє коріння треба шукати в межіріччі Верхнього Дністра й Пруту. Найінтенсивніше заселення хорватами Верхнього Потисся відбувалося протягом VI–VII ст. у зв'язку з аварською інвазією. Сюди вони проникали через Верецький, Ужоцький, Яблуницький, Лупківський перевали, які здавна служили містком між Центральною і Східною Європою, оселялися малими групами на найпридатніших для рільництва землях, розташованих у природно укріплених місцевостях Притиської рівнини й на південних відрогах Карпат.

За останні роки в науковій літературі з'явилася гіпотеза, що цими племенами були згадувані в «Повісті минулих літ» дуліби. Вони фіксуються на суміжних із хорватами територіях. При цьому звернено увагу на численні етноніми, які відображають міграцію дулібів до приходу авар та їхнє вторгнення в різні регіони, зокрема й у Верхнє Потисся. Прихильники цієї думки вважають, що під тиском аварів наприкінці VII ст. у регіон проникає хвиля слов'янського населення з півдня, яке принесло т. зв. подунайський тип кераміки, виготовлений на ручному гончарному крузі [Котигорошко, 2005, с. 365]. Вважаю, подальші дослідження повинні підтвердити або спростувати цю думку.

Отже, слов'янські угруповання заселяли Верхнє Потисся протягом значного проміжку часу: від VI до X–XI ст. Цей процес був не одноразовим заходом, а здійснювався кількома хвилями, залежно від історичних обставин й часу, набуваючи то тихого, «оксамитового», то бурхливого інвазійного виміру. Археологічні джерела вказують на те, що матеріальна культура верхньопотиських слов'ян була тісно пов'язана зі слов'янським етносом Правобережжя Дніпра, відомого за артефактами празько-корчакської і райковецької культур. Спільні риси виступають у топографії поселень, житловому будівництві, поховальному ритуалі, кераміці тощо.

Усе викладене свідчить, що вивчення давніх слов'ян Верхнього Потисся – доволі складна й багатогранна проблема, що вимагає подальшої розробки з використанням і нових археологічних джерел у координації зусиль учених Карпатського басейну.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д. (1998). Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 336 с.
- Береш, Ю. (1988). Современное состояние исследования славянских городищ в Восточной Словакии. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*, 2, 204–207.
- Бернякович, К. В. (1954). Исследование древнеславянского поселения VIII–IX вв. в Ужгороде. *КСИА АН УССР*, 3, 39–48.
- Бернякович, К. В. (1957). Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *Slovenska archeologia*, 2, 435–455.
- Будински-Кричка, В. (1990). Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии. *Slovenska archeologia*, XXXVIII/1, 89–146.
- Эрдели, И., Симонова, Е. (1988). Раскопки поселения IX–XI вв. в окрестностях Вашарошнаменя (Северо-Восточная Венгрия). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 235–244.
- Комша, М. (1978). Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. *Древняя Русь и славяне*. Москва, 96–100.
- Котигорошко, В. Г. (1977). Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья. *Slovenska archeologia*, XXV/1, 81–102.
- Котигорошко, В. Г. (2005). Населення Верхнього Потисся в VI–IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, 346–371.
- Котигорошко, В. Г. (2008). Верхнє Потисся в давнину. 1000000 років – X ст. н. е. Ужгород: Карпати, 432 с.
- Пеняк, С. І. (1980). *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Пеняк, С. І. (1986). Новые славянские памятники в Закарпатье. *Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям*. Нитра, 275–283.
- Пеняк, С. І. (1988). Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н. э. в Закарпатской области УССР. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. Киев: Наукова думка, 174–181.
- Пеняк, С. І., Пеняк, П. С. (2013). Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 256 с.
- Потушняк, Ф. М. (1954а). Археологічні знахідки в Ужгороді. *Наукові записки УжДУ*, 9, 399–414.
- Потушняк, Ф. М. (1954б). *Звіт про археологічну розвідку 1954 року в Мукачівському районі*. Рукописний фонд Закарпатського краєзнавчого музею.
- Потушняк, Ф. М. (1955). *Звіт про археологічну розвідку 1955 року в Ужгородському районі*. Рукописний фонд Закарпатського краєзнавчого музею.
- Рафалович, И. А. (1972). Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинёв: Штиинца, 244 с.
- Симонова, Е. Н. (1975). Городище у с. Орош в области Саболч-Сатмар. *Советская археология*, 3, 192–194.
- Симонова, Е. Н. (2008). Материальная культура славянского населения Северо-Восточной Венгрии VII–XI веков. Москва: Наука, 223 с.
- Тимощук, Б. О. (1976). Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 177 с.
- Фёдоров, Г. Б., Полевой, Л. Л. (1973). *Археология Румынии*. Москва: Наука, 412 с.
- Bereš, J. (1995). K problematike osídlenia severovýchodného Slovenska vo včasnóm stredoveku. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів; Самбір, 9–10.
- Borkovsky, I. (1940). *Staroslovanska keramika ve středne Evropě*. Praha, 70 s.
- Budinský-Krička, V. (1858). Slovanské mohyly na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, VI/1, 138–205.
- Budinský-Krička, V. (1961). Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, IX/2, 347–390.
- Budinský-Krička, V. (1963a). Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove. *Slovenska archeologia*, XI, 5–58.

- Budinský-Krička, V. (1963b). Nález polnohospodárskych nástrojov na sídlisku v Smešaniach. *Študijne zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej akadémie vied*, 11, 143–151.
- Budinský-Krička, V. (1978). Šebastovce. *Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku*. Bratislava, 208–214.
- Budinský-Krička, V. (1980). *Kráľovský-Chlmec*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 114 s.
- Čaplovič, D. (1983). Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXXI/2, 357–413.
- Chropovsky, B., Vladoar, J., Ruttkay, A. (1978). Slovenska Akademia Vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXVI/2, 245–306.
- Comsa, M. (1959). Курганний моги́льник с трупосожжением у с. Нушфалеу. *Dacia*, III, 71–74.
- Comsa, M. (1972). Direction et etapes de la penetration de Slaves vers la peninsule Balkanique aux VI–VII siecles (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). *Balkanoslavica*, 1, 9–28.
- Eisner, J. (1923). Hlavní úkoly archeologickeho vyskumu v Podkarpatské Rusi. *Obzor praeistoricky*, 2, 119–123.
- Eisner, J. (1925). Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištní. *Obzor praeistoricky*, 4, 48–80.
- Eisner, J. (1933). *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 380 s.
- Eisner, J. (1947). Slovensko v dobe kultury hradištnej. *Slovenske dejiny*, Bratislava, 120–157.
- Erdelyi, J., Szimonova, E. (1985). Grabung in der Gemarkung von Vasarosnemeny. *Slovenska archeologia*, XXX/2, 379–397.
- Erdelyi, I., Simonova, E. (1987). Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnemeny-Gergelyugorna. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39, 305–342.
- Fusek, G., Olexa, L., Zabochnik, J. (2010). Nové sídliskové nálezy z Njžnej Myšle. K problematike včasnoslovanského osídlenia horného Potisia. *Slovenska archeologia*, LVIII/2, 337–363.
- Jankovich, J. (1942). A munkácsi Lehoczky múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Hajnal. Ungvar*, 3–4, 290–303.
- Istvánovits, E. (2001). Korai szláv település maradványai Kiszvárd határában. *A Nyiregyházi Jós András Múzeum Evkönyve*, XLIII, Nyiregyháza, 169–172.
- Kabat, J. (1954). Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic. *Archeologicke rozhledy*, VI/5, 604–608.
- Lehoczky, T. (1892). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkács*, I, 179 old.
- Lehoczky, T. (1912). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkács*, II, 95 old.
- Lehoczky, T. (1894). A királyhelmezczy sirhalmokról. *Archeologia Értesítő*, XIV, 278–279.
- Macrea, M. (1958). Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, 92–98.
- Nemeti, I. (1983). Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (Jud. Satu Mare). *Studii și Cercetari de Istorie Veche*, 34/2, 6–23.
- Nestor, J. (1959). Slavii pe teritoriul R.P.R. in lumina documentelor arheologice. *Studii cercetari de istorie veche*, X/1, 49–64.
- Neustupny, J. (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenska archeologia*, VI/1, 206–208.
- Pastor, J. (1957). Staroslovanske zemnice v Somotore. *Archeologicke rozhledy*, IX, 826–835.
- Pastor, J. (1958). Sídliskový výskum na Somotorskej hore roku 1955. *Slovenska archeologia*, VI/2, 26–47.
- Pastor, J. (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy*, XIII/3, 357–377.
- Pastor, J. (1961). Sídliskový výskum v Blažiciach. *Študijne Zvesti Archéologickego Ústavu Slovenske Akademie Vied*, 6, 83–122.
- Poulik, I. (1948). *Staroslovanská Morava*. Praha, 265 s.
- Radu, H. (2001). Archäologischen Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Slovenska archeologia*, XLIX/1-2, 139–163.
- Rusu, M. (1971). Note a supra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanica din Transilvania (sec. VI–X). *Apulum*, X, 713–726.

- Šiška, S. (1964). Slovanske sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeologické rozhledy*, XVI/3, 379–384.
- Skružný, L. (1963). Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. *Pamatky archeologické*, LIV, 234–266.
- Slivka, M., Vallašek, A. (1991). *Hrady a hradky na Východnom Slovensku*. Košice, 282 s.
- Stanciu, I. (1994). Asezarea prefeudală de la Lăpuel, jud. Maramureş (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993. *Ephemeris*, IV, *Napocensis*, 267–322.
- Stanciu, J. (1996). Vestigii medievale timpurii din judeţul Satu Mare. *Studii şi Comunicări Satu Mare*, XIII, 71–93.
- Stanciu, J. (1998). Über die Slawischen Brandhügel gräber vom typ Nusfalău-Someşeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36, 245–263.
- Stanciu, I. (1999). Über die Slavischen Brandhügelgräber vom typ Nuşfalău-Someşeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 245–263.
- Stanciu, I. (2013). The problem of the earliest slavs in intracarpethian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *Slovenska archeologia*, LXI/2, 323–370.
- Vysdal, J. (1963). Hromadný nález slovanských nález v Oborine. *Archeologické rozhledy*, XV, 365–377.

REFERENCES

- Baran, V. D. (1998). *Davni sloviany*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternativi», 316 p. (in Ukrainian).
- Beresh, U. (1988). Sovremennoe sostoianie issledovaniia slavianskikh horodysh v Vostochnoj Slovaki. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*, 2, 204–207. (in Russian).
- Berniakovich, K. V. (1954). Issledovanie drevneslavianskogo poselenia VIII–IX vv. v Uzhhorode. *KSIA AN USSR*, 3, 39–48. (in Russian).
- Berniakovich, K. V. (1957). Drevneslavianskie pamiatniki Zakarpatskoj oblasti (USSR). *Slovenska archeologia*, VI/2, 435–455. (in Russian).
- Budinsky-Krichka, V. (1990). Novye materialy dlia izucheniia drevneslavianskoj keramiki na poseleniakh Vostochnoj Slovaki. *Slovenska archeologia*, XXXVIII/1, 89–146. (in Russian).
- Comsa, M. (1978). Vostochnye elementy v pohrebalnom obriade kurgannykh mohyl'nikov u s. Nushfaleu i Somesheni. *Drevnia Rus i slaviane*. Moskva: Nauka, 96–100. (in Russian).
- Kotihoroshko, V. G. (1977). Novye dannye k izucheniu drevnej istorii slavian Zakarpattia. *Slovenska archeologia*, XXV/1, 81–102. (in Russian).
- Kotihoroshko, V. G. (2005). Naselennia Verchnoho Potissia v VI–IX st. *Archeologichni doslidzhennia Lvivskoho universitetu*, 8, 346–371. (in Ukrainian).
- Kotihoroshko, V. G. (2008). *Verchne Potissia v davninu. 1000000 rokiv – X st. n. e.* Uzhhorod: Carpaty, 439 p. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I. (1980). *Rannoslovianske i davnoruske naselennia Zakarpattia VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka, 180 p. (in Ukrainian).
- Peniak, S. I. (1986). Novye slavianskie pamiatniki v Zakarpattie. *Doistoricheskoe i ranneistoricheskoe zaselenie Vostochnoj Slovaki v otnoshenii k smezhnim oblastiam*. Nitra, 275–283. (in Russian).
- Peniak, S. I. (1988). Novye ranneslavianskie pamiatniki serediny I tys. n.e. v Zakarpatskoj oblasti USSR. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*. Kiev: «Naukova dumka», 174–181. (in Russian).
- Peniak, S. I., Peniak, P. S. (2013). *Archeologia Zakarpattia: istoria doslidzhennia*. Uzhhorod: Kraevydy Karpat, 256 p. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1954a). Archeologichni znachidky v Uzhhorodi. *Naukovi zapysky Uzhdu*, 9, 399–414. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1954b). *Zvit pro archeologichnu rozvidku 1954 roku v Mukachivskomu rajoni*. Rukopysny fond Zakarpats'koho krayeznavchoho muzeyu. (in Ukrainian).
- Potushniak, F. M. (1955). *Zvit pro archeologichnu rozvidku v 1955 rozci v Uzhhorodskomu rajoni*. Rukopysny fond Zakarpats'koho krayeznavchoho muzeyu. (in Ukrainian).
- Rafalovich, I. A. (1972). *Slaviane VI–IX vekov v Moldavii*. Kishin'ov, 244 p. (in Russian).

- Simonova, E. N. (1975). Horodishe u s. Orosh v oblasti Sabolch-Satmar. *Sovetskaja archeologia*, 3, 192–194. (in Russian).
- Simonova, E. N. (2008). *Materialnaia kultura slavianskoho naseleniia Severo-Vostochnoj Vengrii VII–XI vekov*. Moskva: Nauka, 223 p. (in Russian).
- Timoshuk, B. O. (1976). Sloviany Pivnichnoj Bukovyny V–IX st. Kyiv: Naukova dumka, 177 p. (in Ukrainian).
- Fedorov, G. B., Polevoj, L. L. (1973). *Archeologia Rumynii*. Moskva: Nauka, 412 p. (in Russian).
- Erdeli, I., Simonova, E. (1986). Raskopki poseleniia IX–XI vv. v okrestnostiah Vasharoshnamenii (Severo-Vostochnaia Vengriia). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongresa archeologov-slavistov*. Kiev: Naukova dumka, 235–244. (in Russian).
- Bereš, J. (1995). K problematike osidlenia severovýchodneho Slovenska vo včasnóm stredoveku. *Бойківщина: історія та сучасність*. Львів; Самбір, 9–10. (in Slovak).
- Borkovsky, I. (1940). Staroslovanska keramika ve středne Europě. Praha, 70 p. (in Czech).
- Budinský-Krička, V. (1958). Slovanské mohyly na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, VI/1, 138–205. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1961). Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, IX/2, 367–370. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1963a). Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove. *Slovenska archeologia*, XI, 5–58. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1963b). Nález poľnohospodárskych nástrojov na sídlisku v Smešanach. *Študijné zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej akadémie vied*, 11, 143–151. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1978). Šebastovce. *Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku*. Bratislava, 208–214. (in Slovak).
- Budinský-Krička, V. (1980). *Kráľovský-Chlmec*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 114 p. (in Slovak).
- Čaplovič, D. (1983). Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXXI/2, 357–413. (in Slovak).
- Chropovsky, B., Vladoar, J., Ruttkay, A. (1978). Slovenska Akademia Vied a 25 rokov archeologického bádania na Slovensku. *Slovenska archeologia*, XXV/2, 245–306. (in Slovak).
- Comsa, M. (1959). Курганный могильник с трупосожжением у с. Нушфалеу. *Dacia*, III, 71–74. (in Russian).
- Comsa, M. (1972). Direction et etapes de la penetration de Slaves vers la peninsule Balkanique aux VI–VII siecles (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). *Balkanoslavica*, 1, 9–28. (in France).
- Eisner, J. (1923). Hlavní úkoly archeologickeho vyskumu v Podkarpatské Rusi. *Obzor praeistoricky*, 2, 119–123. (in Czech).
- Eisner, J. (1925). Slovensko a Podkarpatská Rus v době hradištní. *Obzor praeistoricky*, 4, 48–80. (in Czech).
- Eisner, J. (1933). *Slovensko v pravěku*. Bratislava, 380 p. (in Czech).
- Eisner, J. (1947). Slovensko v době kultury hradištní. *Slovenske dejiny*. Bratislava, 120–157. (in Czech).
- Erdelyi, J., Szimonova, E. (1985). Grabung in der Gemarkung von Vasarosnameney. *Slovenska archeologia*, XXX/2, 379–397. (in German).
- Erdelyi, I., Simonova, E. (1987). Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnameney-Gergelyiugorna. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39, 305–342. (in German).
- Fusek, G., Olexa, L., Zabochnik, J. (2010). Nové sídliskové nálezy z Njžnej Myšle. K problematike včasnoslávanského osídlenia horného Potisia. *Slovenska archeologia*, LVIII/2, 337–363. (in Slovak).
- Jankovich, J. (1942). A munkácsi Lehoczky múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Hajnal. Ungvar*, 3–4, 290–303. (in Hungarian).
- Istvánovits, E. (2001). Korai szláv település maradványai Kiszvárd határában. *A Nyíregyházi Jós András Múzeum Evkönyve*, XLIII, Nyíregyháza, 169–172. (in Hungarian).
- Kabat, J. (1954). Avarsko-slovanské pohřebište v Barci u Košic. *Archeologicke rozhledy*, VI/5, 604–608. (in Czech).

- Lehoczky, T. (1894). A kiralyhelmecczy sirhalmokröl. *Archeologia Értesítő*, XIV, 278–279. (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1892). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkács*, I, 179 p. (in Hungarian).
- Lehoczky, T. (1912). Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. *Munkács*, II, 95 p. (in Hungarian).
- Macrea, M. (1958). Славянский могильник в Сомешени. *Dacia*, II, 92–98. (in Russian).
- Nemeti, I. (1983). Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (Jud. Satu Mare). *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 34/2, 6–23. (in Rumanian).
- Nestor, J. (1959). Slavii pe teritoriul R.P.R. in lumina documentelor arheologice. *Studii cercetari de istorie veche*, X/1, 49–64. (in Rumanian).
- Neustupny, J. (1958). Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenska archeologia*, VI/1, 206–208. (in Slovak).
- Pastor, J. (1957). Staroslovanske zemnice v Somotore. *Archeologické rozhledy*, IX, 826–835. (in Czech).
- Pastor, J. (1958). Sidliskovy vyskum na Somotorskej hore roku 1955. *Slovenska archeologia*, VI/2, 26–47. (in Slovak).
- Pastor, J. (1961). Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy*, XIII/3, 357–377. (in Slovak).
- Pastor, J. (1961). Sidliskový výskum v Blažiciach. *Študijne Zvesti Archéologického Ústavu Slovenske Akademie Vied*, 6, 83–122. (in Slovak).
- Poulik, I. (1948). *Staroslovanská Morava*. Praha, 265 p. (in Czech).
- Radu, H. (2001). Archäologischen Kulturgruppen des 6–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Slovenska archeologia*, XLIX/1–2, 139–163. (in German).
- Rusu, M. (1971). Note a supra relațiilor culturale dintre slavi și populația romană din Transilvania (sec. VI–X). *Apulum*, X, 713–726. (in Rumanian).
- Šiška, S. (1964). Slovanske sidliskove objecty v Hnojnom, okres Michalovce. *Archeologické rozhledy*, XVI/3, 379–384. (in Slovak).
- Skružný, L. (1963). Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR. *Pamatky archeologicke*, LIV, 234–266. (in Czech).
- Slivka, M., Vallašek, A. (1991). Hradky a hradky na Východnom Slovensku. Košice, 282 p. (in Slovak).
- Stanciu, I. (1994). Asezarea prefeudală de la Lăpuel, jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993). *Ephemeris Napocensis*, IV, 267–322. (in Rumanian).
- Stanciu, J. (1996). Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare. *Studii și Comunicări Satu Mare*, XIII, 71–93. (in Rumanian).
- Stanciu, J. (1998). Über die Slawischen Brandhügel gräber vom typ Nusfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36, 245–263. (in German).
- Stanciu, I. (1999). Über die Slavischen Brandhügelgräber vom typ Nușfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens). *Acta Musei Napocensis*, 36/1, 245–263. (in German).
- Stanciu, I. (2013). The problem of the earliest slavs in intracarpethian Romania (Transylvania and the north-west vicinity). *Slovenska archeologia*, LXI/2, 323–370.
- Vysdal, J. (1963). Hromadny nalez slovanských nadob v Oborine. *Archeologicke rozhledy*, XV, 365–377. (in Slovak).

Стаття: надійшла до редакції 17.05.2023
прийнята до друку 21.09.2023

ARCHEOLOGICAL MAP OF SLAVIC ARTEFACTS OF THE UPPER TYSA BASIN

Pavlo PENYAK

*Ivan Krypiakevich Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine,
Universitetska Str., 21, 88000, Uzhhorod, Ukraine,
e-mail: penyak.pavlo@gmail.com*

Artefacts of the Slavic population of the Upper Tysa basin of the second half of the first millenium A.D. are considered. This historic and geographical region comprises Transcarpathian province of Ukraine, Košice and Prešov provinces of Slovakia, Szabolcs-Szatmár-Bereg county of Hungary, and Satu Mare and Baia Mare counties of Romania. Slavic antiquities of the area include artefacts of the Prague-Korchak culture (6th–7th centuries A.D.) and early mediaeval Slavic artefacts (8th–9th centuries A.D.) and such division fully reflects the processes of slavisation of the region.

The artefact area for the first period is the territory from the Upper Tysa to the Borzhava, in the central part of the region it is the middle reaches of the Uzh while in the west it is the middle reaches of the Torisa. The early mediaeval Slavic artefacts concentrate in the upper reaches of the Tysa, the Latorytsia and the Uzh valleys as well as on the left-bank side of the Tysa and its tributaries adjacent to the Great Hungarian plain.

Settlements of the 6th–7th centuries were mostly located on sloping fluvial terraces above floodplains of the rivers, their tributaries, streams close to potable water sources. Settlements of the 8th–9th centuries were situated in places convenient for crop farming, cattle breeding and craftsmanship. Dwellings were mostly built as subsquare half-dugouts, during the 8th–9th centuries structures of narrow oblong and oval shape with adobe ovens become a part of everyday life.

The main burial ritual of ancient Slavs of the Tysa region was body-burning, for which one can distinguish barrowless and barrow-type approaches. Part of the Slavic artefacts were found in Slavic-Avar gravesites of the 7th–8th centuries A.D. in the northwestern part of the region. In the second half of the 9th century Christian rite infiltrates in the region.

Key words: Slavs, Upper Tysa basin, settlements, dwellings, funeral rites, material culture of Slavs, tribal affiliation.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ

**ПРЕВЕНТИВНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА МАГІСТРАЛЬНИХ ГАЗОПРОВОДІВ**

Олег ОСАУЛЬЧУК

*Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: osaul.ras@gmail.com*

Узагальнено результати пам'яткоохоронних робіт на магістральних газопроводах на основі досвіду Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України.

Представлено досвід центру, набутий під час виконання превентивних археологічних досліджень у зонах будівництва лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури. Зазначено, що впродовж 1992–2017 рр. центр проводив архівно-бібліографічні дослідження, археологічні розвідки, розкопки та нагляд на 8 об'єктах газотранспортної системи України загальною протяжністю майже 300 км. Ці роботи виконано по всіх трьох етапах інвестиційного циклу будівництва: техніко-економічного обґрунтування, розроблення проектно-кошторисної документації та будівництва.

Проілюстровано, як і наскільки будівництво магістральних газопроводів впливає на об'єкти археологічної спадщини. Визначено, що зоною впливу під час будівництва є смуга відводу завширшки до 38,5 м і земельні ділянки під наземні споруди та його охоронна зона, а джерелом впливу – земляні роботи в межах об'єктів археології та їхніх охоронних зон. Простежено чітку закономірність: у зростанні ресурсозатратності та вартості досліджень, залежно від виду превентивних археологічних досліджень; у зменшенні площ опрацювання і кількості об'єктів археології, залежно від етапу реалізації інвестиції.

Для розроблення пам'яткоохоронних заходів застосовано підхід на основі ієрархії пом'якшення і запропоновано відповідні процедури управління культурною спадщиною з урахуванням кращих міжнародних практик, а саме:

1) на етапі передпроектних робіт і техніко-економічної оцінки доцільно готувати вихідні дані про наявність відомих об'єктів археологічної спадщини та проводити оцінку впливу на них, розраховувати обсяг і вартість майбутніх розвідок у межах затвердженого варіанта траси магістрального газопроводу;

2) на етапі проектування варто проводити археологічні вишукування (розвідки) в межах смуги тимчасового відведення траси газопроводу, готувати звіт і розробляти пам'яткоохоронні заходи для всіх об'єктів археології, на які здійснюватиметься прямий негативний вплив, визначати обсяги та рахувати кошториси таких заходів;

3) на етапі будівництва виконувати пам'яткоохоронні роботи: археологічні розкопки, нагляд і виготовлення облікової документації на об'єкти археології;

4) на етапі експлуатації органи охорони культурної спадщини зобов'язані забезпечити взяття на державний облік усіх об'єктів археології в межах технічного коридору газопроводу і періодично моніторити стан їхнього збереження.

Ключові слова: превентивні археологічні дослідження, археологічні розвідки (вишукування), археологічні розкопки, археологічний нагляд, охорона культурної спадщини, охорона археологічної спадщини, археологічні пам'ятки, магістральний газопровід.

*Археологічна спадщина є головним елементом пізнання історії людства ...
(Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута)
(ETS № 143) (Конвенція Ради Європи, 1992))*

Будівництво лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури¹ на теренах Європи щороку призводить до втрати тисяч пам'яток археологічної спадщини. На жаль, Україна в цьому переліку не виняток².

Навіть усвідомлюючи всі ризики і негативні впливи на культурну спадщину, які виникають під час розбудови лінійної інфраструктури, неможливо створити ефективну систему пам'яткоохоронних досліджень, не розуміючи економічних процесів, особливостей інвестиційного циклу в будівництві, етапності розроблення технічної документації. Об'єктом дослідження є археологічна спадщина в межах технічних коридорів³ як наявних, так і проєктованих магістральних газопроводів⁴, тому коротко схарактеризую цю галузь як складову системи трубопровідного транспорту⁵. Газотранспортна система України (ГТС) – одна з найпотужніших і найрозгалуженіших у світі мереж. Вона має стратегічне значення, тому перебуває в державній власності. Її протяжність на сьогодні становить понад 38 тис. км (із них понад 20 – магістральні газопроводи (МГ)).

Разом із 60 компресорними станціями і понад 1 500 газорозподільчих пунктів вона утворює складний технологічний комплекс (рис. 1) [План..., 2019, с. 20–21]. Основні потужності української ГТС збудовані в період від кінця 50-х до середини 80-х років ХХ ст. [План ..., 2018, с. 9–11]. Після здобуття Україною незалежності масштаби нового будівництва в газовій промисловості суттєво скоротилися й основна увага була зосереджена на обслуговуванні старих мереж, компресорних і розподільчих станцій. У 1999 р. в експлуатацію було введено газопровід «Хуст–Сату-Маре», а 2000 р. – «Джанкой–Феодосія–Керч» [План ..., 2018, с. 11]. На МГ «Уренгой–Помари–Ужгород», «Прогрес», «Союз», «Єлець–Кременчук–Кривий Ріг» та інших під час їхньої експлуатації виконувалися лише роботи з реконструкції в межах технічних коридорів цих газопроводів. Особливість лінійних об'єктів – їхня протяжність через кілька адміністративно-територіальних одиниць. Їх прокладання потребує чимало фінансових, трудових і матеріальних ресурсів, а під самі споруди – як наземні (газорозподільчі та компресорні станції, під'їзні шляхи тощо), так і підземні (трубопроводи) – відводяться великі площі земель у постійне і/або тимчасове користування.

¹Лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури – наземні, надземні або підземні лінійні об'єкти для пересування людей, транспортних засобів, вантажів, переміщення рідких та газоподібних продуктів, передачі електроенергії тощо [Державні будівельні норми (ДБН) А.2.2–3:2014, п. 3.9]. До них належать автомобільні дороги, залізниці, лінії електропередач, трубопроводи, меліоративні системи, волоконно-оптичні лінії зв'язку тощо.

²Із доповіді Олега Осаульчука та Марії Падюки «Preventive archaeology of linear infrastructure: experience of Rescue archaeological service in Ukraine», виголошеній 6 вересня 2023 р. на засіданні секції ХХ Світового конгресу UISPP у м. Тімішоара (Румунія) <https://uispp2023.uvt.ro/scientific-programme/>

³Технічний коридор – земельна ділянка, у межах якої прокладено систему трубопроводів і комунікацій [Закон України (ЗУ) № 192/96-ВР, абз. 4 ст. 1].

⁴Магістральний трубопровід – технологічний комплекс, що функціонує як єдина система і до якого входить окремий трубопровід з усіма об'єктами та спорудами, зв'язаними з ним єдиним технологічним процесом, або кілька трубопроводів, якими здійснюються транзитні, міждержавні, міжрегіональні поставки продуктів транспортування споживачам, або інші трубопроводи, спроектовані та збудовані згідно з державними будівельними вимогами щодо магістральних трубопроводів [ЗУ № 192/96-ВР, абз. 2 ст. 1]. До магістральних трубопроводів належать нафто-, нафтопродукто-, газо-, аміако- та етиленопроводи.

⁵Об'єкти трубопровідного транспорту – магістральні та промислові трубопроводи, охоплюючи наземні, надземні й підземні лінійні частини трубопроводів, а також об'єкти та споруди, основне і допоміжне обладнання, що гарантують безпечну та надійну експлуатацію трубопровідного транспорту [ЗУ № 192/96-ВР, абз. 8 ст. 1].

З огляду на масштаби, особливості будівництва та функціонування лінійних об'єктів розгляну як і наскільки будівництво МГ впливає на довкілля⁶, а саме на об'єкти археологічної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їхні залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети, що містяться під земною поверхнею та водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації [ЗУ № 1805-III, абз. 1 ч. 2 ст. 2].

Рис. 1. Мережа магістральних газопроводів України (<https://tsoua.com>)

Fig. 1. Main gas pipelines network of Ukraine (<https://tsoua.com>)

Оцінку впливу планованої діяльності⁷ на довкілля здійснюють за сукупністю таких показників, як вплив, зона впливу, джерело впливу, об'єкт (реципієнт) впливу⁸.

⁶Вплив на довкілля – будь-які наслідки планованої діяльності для довкілля, зокрема для безпечності життєдіяльності людей та їхнього здоров'я, флори, фауни, біорізноманіття, ґрунту, повітря, води, клімату, ландшафту, природних територій та об'єктів, історичних пам'яток та інших матеріальних об'єктів чи для сукупності цих чинників, а також наслідки для об'єктів культурної спадщини чи соціально-економічних умов, які є результатом зміни цих чинників [ЗУ № 2059-VIII, п. 1 ч. 1 ст. 1].

⁷Планована діяльність – планована господарська діяльність, що охоплює будівництво, реконструкцію, технічне переоснащення, розширення, перепрофілювання, ліквідацію (демонтаж) об'єктів, інше втручання у природне середовище [ЗУ № 2059-VIII, п. 3 ч. 1 ст. 1].

⁸Вплив – привнесення в навколишнє середовище чи вилучення з нього будь-якої матеріальної субстанції або інші дії, що спричиняють зміни його стану. Зона впливу – певний простір, район, територія, що характеризуються спільними ознаками безпосереднього впливу тих чи тих чинників на навколишнє середовище. Джерела впливу – техногенні та природні об'єкти (або їх складові), процеси і явища, що впливають на навколишнє середовище.

Зоною впливу МГ є смуга відводу на період будівництва лінійної частини та земельні ділянки, які надають у постійне користування під будівництво наземних споруд, охоронна зона⁹. Межі зон впливу лінійної частини МГ залежать від діаметра труби, типу ґрунту та підстилювальних порід, типу і категорії земельних ділянок, через які прокладається газопровід, і вони бувають завширшки від 25 до 38,5 м. У цих межах виділяють ділянку виконання:

- монтажних робіт завширшки 11–13,4 м;
- земляних робіт завширшки 14–25,1 м.

У складі проекту будівництва (реконструкції) розробляється схема будівельної смуги (рис. 2). Для безпечної експлуатації МГ, залежно від його категорії та умовного діаметра, встановлюються охоронні зони від 100 до 350 м [ЗУ № 3041-VI, ч. 2 ст. 11].

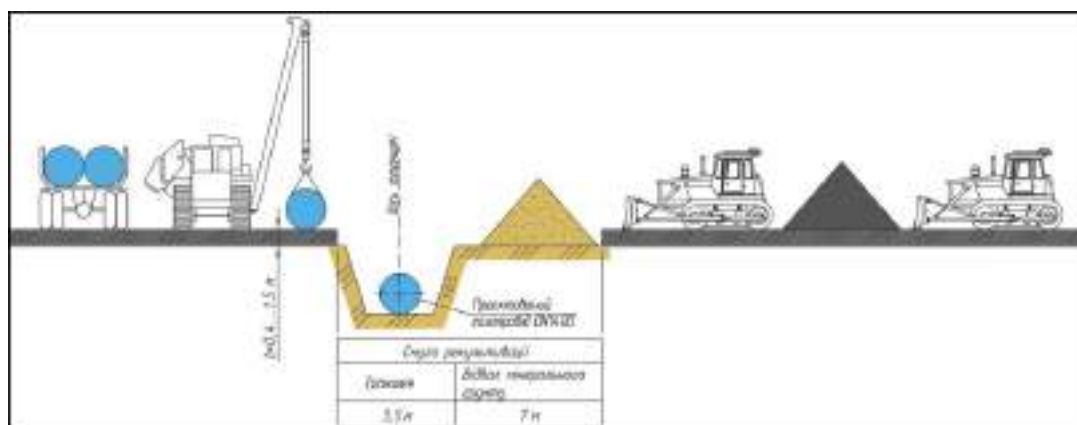

Рис. 2. Схема будівельної смуги магістрального газопроводу

Fig. 2. Scheme of the main gas pipeline construction strip

Джерелом впливу на об'єкти археологічної спадщини є технологічні процеси будівництва газопроводу як інженерної споруди:

- земляні роботи щодо знімання верхнього родючого шару ґрунту;
- земляні роботи з риття траншей під прокладання труб і влаштування фундаментів наземних споруд;
- влаштування під'їзних шляхів (технологічних проїздів) і технологічних майданчиків.

Об'єкти впливу – археологічні об'єкти в розумінні Закону України «Про охорону археологічної спадщини», а саме: місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність [ЗУ № 1626-IV, абз. 9 ст. 1]. Їх виділяють, зокрема, і за рельєфними ознаками (рови, вали, курганні насипи,

Об'єкти впливу (реципієнти) – об'єкти й компоненти навколишнього середовища чи їх окремі елементи, на які здійснюється вплив планованої діяльності [ДБН А.2.2-1:2021, п. 3.9–3.11, 3.17].

⁹*Смуга відводу* – смуга земель, відведених у тимчасове користування на період споруджування магістрального трубопроводу [Відомчі будівельні норми (ВБН) В.2.3-00013741-07:2007, п. 3.16]. *Охоронна зона* – землі вздовж магістральних і промислових трубопроводів, навколо промислових об'єктів для забезпечення нормальних умов їх експлуатації, запобігання ушкодженню, а також для зменшення їх негативного впливу на людей, суміжні землі, природні об'єкти та довкілля загалом [ЗУ № 192/96-ВР, абз. 9 ст. 1]. *Охоронна зона об'єктів магістрального трубопровідного транспорту* – земельна ділянка, прилегла до об'єктів магістрального трубопровідного транспорту, обмежена умовними лініями з обох боків трубопроводу паралельно його осі (об'єкту), на якій обмежується провадження господарської діяльності [Постанова КМУ № 1747, абз. 2 п. 2].

рештки фортифікаційних споруд тощо), ділянками давнього культурного шару, рештками давніх виробництв та пов'язаних із ними рухомими предметами¹⁰.

Прямий вплив здійснюється безпосередньо під час знімання верхнього родючого шару ґрунту і риття траншей та котлованів у місцях розташування відомих і нововиявлених об'єктів археологічної спадщини. Найбільшої небезпеки археологічному об'єкту завдає процес знімання верхнього родючого шару (див. рис. 2).

У такій смузі, завширшки 3,5–10,5 м, працює важка землерийна техніка, яка може зруйнувати як рельєфні (наземні) ознаки об'єктів археології, наприклад, курганні насипи, вали і рови городищ чи замчищ, так і рештки давнього культурного шару та ґрунтових поховань. На інших же ділянках цієї смуги існує ризик знищення тільки рельєфних ознак об'єктів археології.

Рис. 3. Об'єкти ГТС заходу України, на яких проводилися археологічні дослідження (1. Магістральний газопровід-інтерконектор «Дроздовичі–Більче–Волиця». 2. Газопровід високого тиску АГРС «Трускавець»–ВАТ «НПК Галичина». 3. Газопровід «Богородчани–Ужгород», ділянка км 89,4 – км 234,5)

Fig. 3. Gas transportation system objects in the west of Ukraine where archaeological research were conducted (1. Main gas pipeline-interconnector «Drozdovychi-Bilche-Volytsa». 2. High-pressure gas pipeline of AGRS «Truskavets» – OJSC NPK «Halychyna». 3. Gas pipeline Bogorodchany-Uzhgorod, section km 89,4 – km 234,5)

¹⁰Рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, – елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але становлять із ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта [ЗУ № 1805-III, абз. 5 ст. 1].

Опосередкований вплив чиниться під час експлуатації газопроводу. Він виявляється в обмежені фізичного доступу дослідникам до об'єктів археології, розташованих у його охоронній зоні. Такий вплив не загрожує цілісності об'єктів археології і не призводить до руйнування, але суттєво ускладнює можливості їхнього дослідження під час функціонування МГ.

Рис. 4. Ситуаційна схема розташування газопроводу-відводу до м.Маріуполь від газопроводу «Шебелинка–Дніпропетровськ–Кривий Ріг–Ізмаїл–Енергодар»

Fig.4. Situation scheme of the gas pipeline-branch location to Mariupol city from the gas pipeline «Shebelynka–Dnipropetrovsk–Kryvyi Rih–Izmail–Energodar»

Через значний обсяг земляних і будівельно-монтажних робіт інвестиційні проекти з розбудови мережі МГ потенційно можуть мати прямий вплив зі значними незворотними негативними наслідками як на відомі об'єкти археології, так і на ті, що не простежуються в наземних формах, і можуть бути виявлені під час виконання земляних робіт.

Відповідно до положень ратифікованих Україною міжнародних конвенцій¹¹, норм чинного національного законодавства¹² і нормативних документів міжнародних фінансових інституцій¹³ під час реалізації будь-яких проектів будівництва газопроводів необхідно вживати заходи щодо збереження та охорони об'єктів культурної спадщини.

¹¹Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS № 143) [Конвенція Ради Європи, 1992], Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини [Конвенція ЮНЕСКО, 1972], Конвенція про охорону підводної культурної спадщини [Конвенція ООН, 2001].

¹²Закони України «Про охорону археологічної спадщини», «Про охорону культурної спадщини», «Про оцінку впливу на довкілля».

¹³Фінансування ГТС коштами загального фонду державного бюджету покриває лише незначну частину всіх потреб нового будівництва та реконструкції наявної інфраструктури галузі. Тому щороку зростає співпраця з міжнародними фінансовими організаціями: Світовим банком і Міжнародним банком реконструкції та розвитку, Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Європейським інвестиційним банком.

ЄБРР у своїй екологічній та соціальній політиці щодо проектів, які фінансує, застосовує підхід на основі ерархії пом'якшення, яка передбачає вжиття заходів із метою уникнення впливів на культурну спадщину від початку реалізації проекту або, якщо це неможливо, вжиття додаткових заходів, спрямованих на мінімізацію чи пом'якшення, або, як останній варіант, врівноваження та/або компенсація будь-яких потенційних залишкових негативних впливів на об'єкти археології [ЕСП, 2019, с. 5].

Досвід превентивних археологічних досліджень. Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України в 1992–2021 рр. виконував дослідження на вісьмох об'єктах ГТС (рис. 3–5) по трьох етапах інвестиційного циклу будівництва МГ: розроблення техніко-економічного обґрунтування (ТЕО), проектно-кошторисної документації (П) та будівництва (Б).

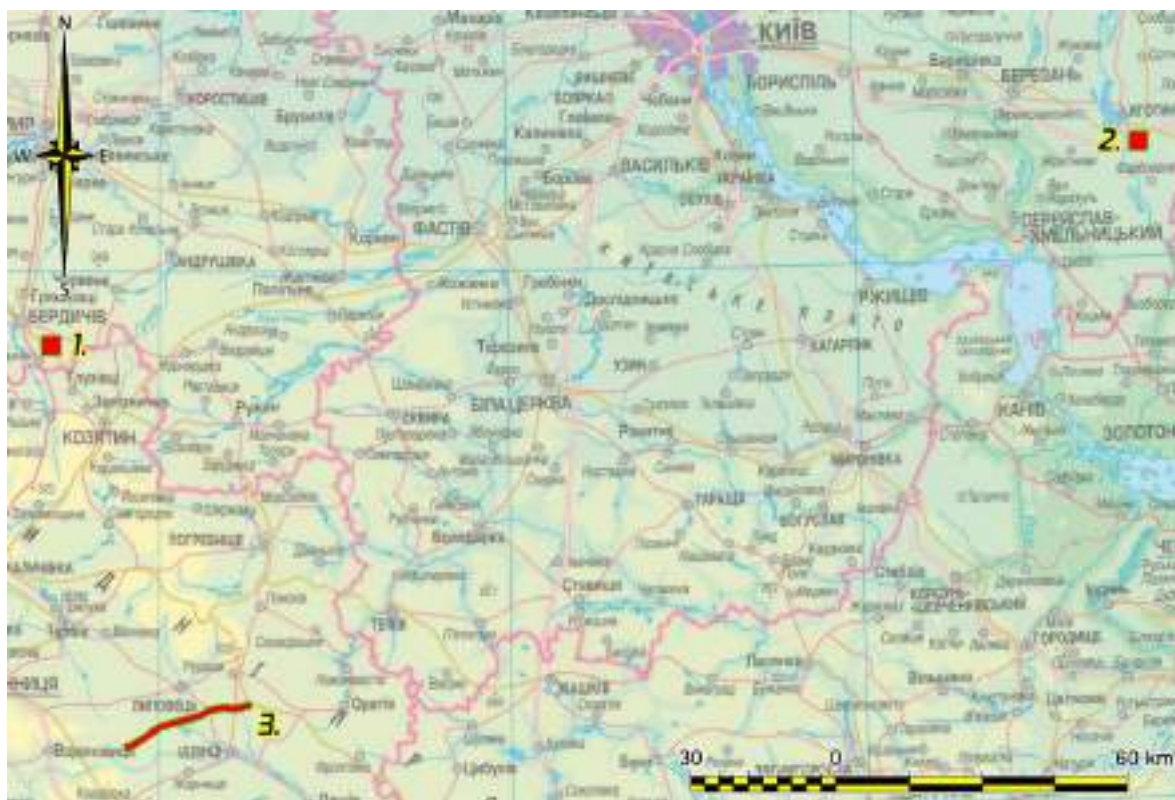

Рис. 5. Об'єкти ГТС центру України, на яких проводилися археологічні дослідження (1. Компресорна станція «Бердичів». 2. Компресорна станція «Яготин». 3. Магістральний газопровід «Уренгой–Помари–Ужгород», ділянка км 3851,3 – км 3878,9)

Fig. 5. Gas transportation system objects in the center of Ukraine where archaeological research was conducted (1. Berdychiv, compressor station. 2. Yagotyn, compressor station. 3. Main gas pipeline «Urengoi–Pomari–Uzhhorod», section km 3851,3 – km 3878,9)

На етапі розроблення ТЕО будівництва магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі–Більче–Волиця» [Осаульчук, 2015] та газопроводу-відводу до м. Маріуполь від газопроводу «Шебелинка–Дніпропетровськ–Кривий Ріг–Ізмаїл–Енергодар» [Дровосекова, 2021] виконувались попередні археологічні дослідження з оцінкою впливу планованої діяльності на культурну спадщину (рис. 3; 4).

Під час розроблення проектно-кошторисної документації для будівництва (реконструкції) підвідного газопроводу в Тернопільській обл. [Грибович, Павлів, Петегирич, 1992], газопроводу високого тиску АГРС «Трускавець» – ВАТ «НПК Галичина» [Милян, Осаульчук, 2003], ділянки км 89,4 – км 234,5 газопроводу «Богородчани–Ужгород» – I етап магістрального газопроводу «Новопсков–Ужгород» [Осаульчук, Войцещук, Милян, 2005a; 2005b], магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі–Більче–Волиця» [Осаульчук, Сілаєв, 2016; Сілаєв, Осаульчук, 2016], ділянки км 3851,3 – км 3878,9 магістрального газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород» [Осаульчук, Потупчик, 2016; Грабовська, Осаульчук, Потупчик, 2016], компресорних станцій «Яготин» [Осаульчук, 2019] і «Бердичів» [Осаульчук,

2023] в межах технічних коридорів археологічно розвідано майже 300 км планованих трас МГ та локалізовано 40 об'єктів археології, більшість із яких нововиявлені (рис. 3, 5).

Пам'яткоохоронні роботи – археологічні розкопки та нагляд – було виконано лише на одному об'єкті ГТС під час капітального ремонту ділянки км 3851,3 – км 3878,9 магістрального газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород» (Вінницька обл.) [Милян, 2018; Назар, Кісілевич, 2018; Назар, Кісілевич, Ковальський-Білокрилий, 2018; Петраускас, Авраменко, 2018] (рис. 5).

Центр має успішні приклади, коли превентивні археологічні дослідження він виконував принаймні на двох (ТЕО+П та П+Б) із трьох етапів інвестиційного циклу будівництва МГ.

Будівництво магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі-Більче-Волиця» (Львівська обл.).

У межах розроблення документації на будівництво цього газопроводу археологічні роботи було виконано для двох етапів – ТЕО [Осаульчук, 2015] і П [Сілаєв, Осаульчук, 2016] (рис. 3; 6).

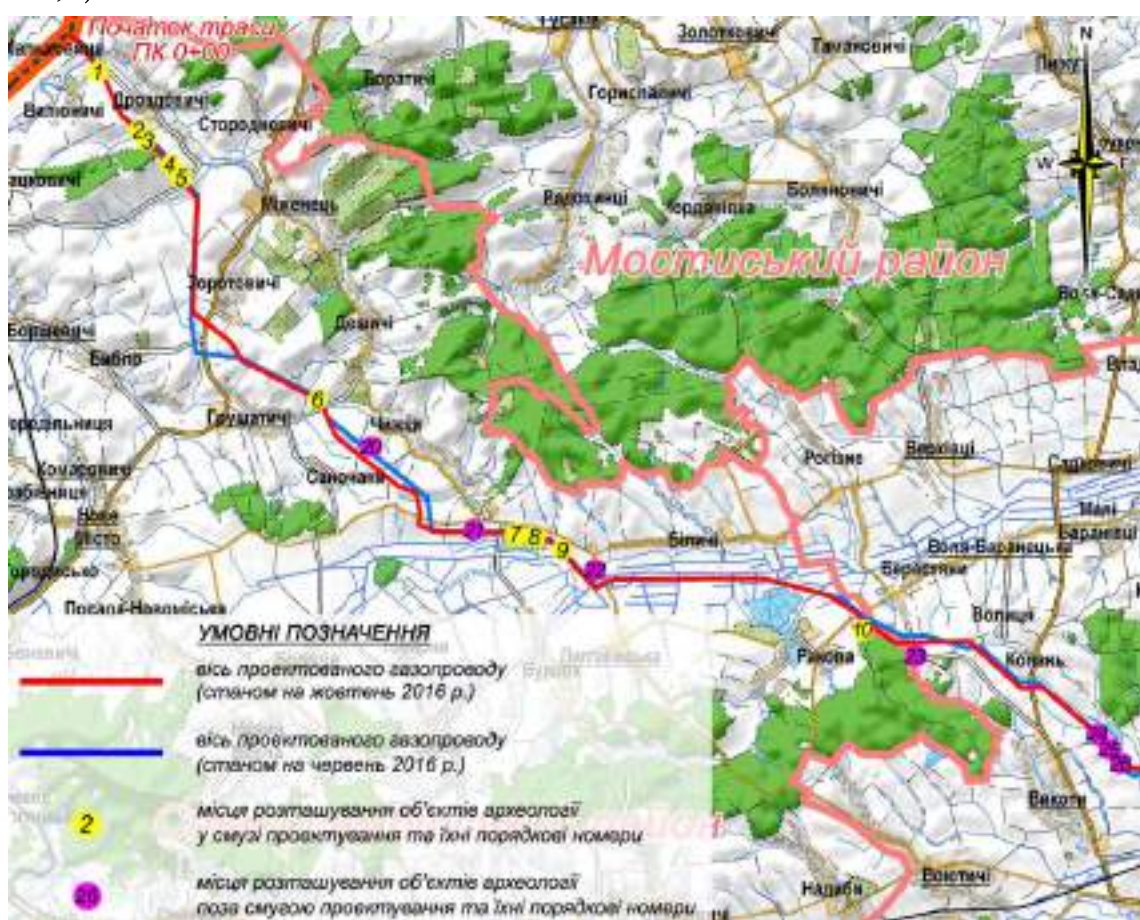

Рис. 6. Фрагмент ситуаційного плану лінійної частини газопроводу-інтерконектора з розташуванням об'єктів археології [Осаульчук, Сілаєв, 2016, рис. 2]

Fig. 6. Situational plan fragment of the gas pipeline-interconnector (linear part) with archeology objects location [Osaulchuk, Silaiev, 2016, fig. 2]

На першому етапі у 2015 р. Центр виконував попередні археологічні дослідження для трьох варіантів газопроводу на території сучасних Самбірського, Дрогобицького і Стрийського р-нів Львівської обл.

Метою досліджень був збір якнайповнішої інформації про всі відомі об'єкти археології у смузі проєктування завширшки 1–2,5 км, визначення ризиків і потенційних загроз, оцінка

наслідків від планованої діяльності на об'єкти археологічної спадщини. Основний акцент було зроблено на архівно-бібліографічний пошук даних про відомі об'єкти археології, опрацьовано офіційні списки (реєстри, переліки) пам'яток археології національного і місцевого значення, переліки щойно виявлених об'єктів археології. Як підсумок, отримано інформацію про 55 об'єктів археології, з яких лише 4 перебували на державному обліку [Осаульчук, 2015, рис. 1].

На другому етапі у 2016 р. Центр обстежив затверджений варіант проходження траси газопроводу завдовжки понад 110 км. Археологічні вишукування (розвідки) проведено на площі близько 400 га у смузі завширшки до 35,4 м (рис. 6).

Серед основних завдань розвіdkових робіт:

- виявлення і локалізація всіх об'єктів археології в межах смуги тимчасового відведення;
- оцінка впливу від планованої діяльності на них;
- розроблення пам'яткоохоронних заходів з уникнення і/або зменшення чи пом'якшення негативного впливу, компенсації будь-яких залишкових негативних впливів на об'єкти археології;

- розрахунок обсягів і вартості пам'яткоохоронних робіт (археологічних розкопок, нагляду, виготовлення облікової документації).

Під час вишукувань виявлено ще п'ять нових об'єктів археологічної спадщини, переважно в околицях с. Велика Білина. У межі будівельної смуги обраної траси газопроводу потрапило 17 об'єктів: 10 поселень, 6 місцезнаходжень археологічних матеріалів і курганна група (рис. 6).

Для об'єктів археології, розташованих у межах смуги рекультивації завширшки 10,5 м (рис. 2) визначено площу превентивних археологічних розкопок – 22 838 м² та площу археологічного нагляду за земляними роботами в охоронних зонах цих об'єктів і за межами смуги рекультивації – 34 162 м² (рис. 7). Для належного обліку археологічних об'єктів запропоновано розробити облікову документацію на них та внести їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [ЗУ № 1805-III, ч. 1 ст. 13; Порядок обліку ..., 2013].

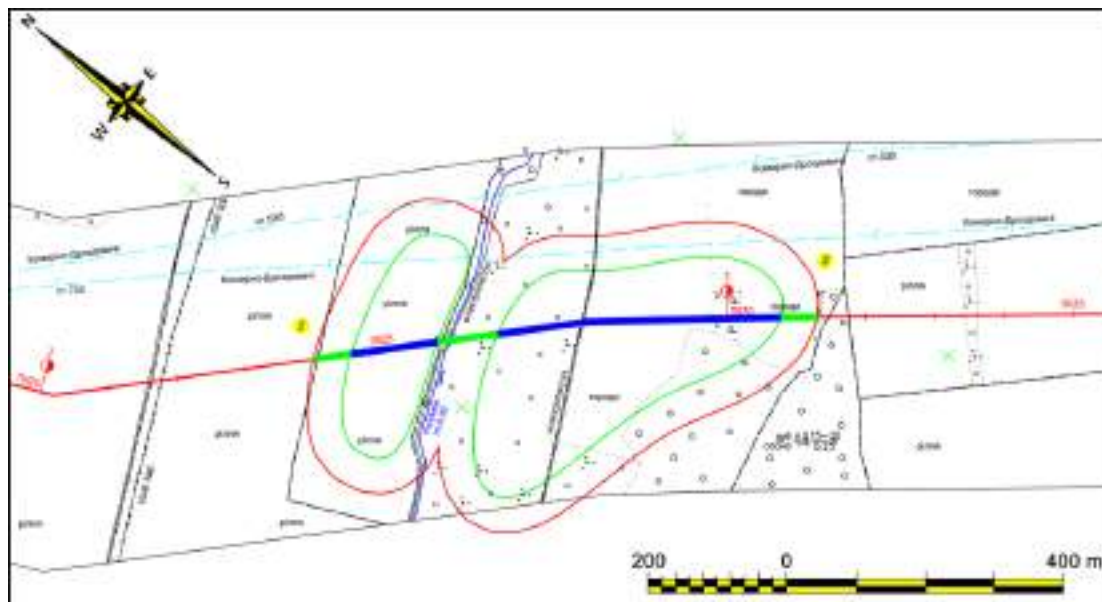

Рис. 7. Проектні пропозиції щодо виконання пам'яткоохоронних робіт на поселеннях Дроздовичі-2, Дроздовичі-3 [Осаульчук, Сілаєв, 2016, рис. 9]

Fig. 7. Project proposals for the monument protection works implementation on Drozdovychi-2, Drozdovychi-3 settlements [Osaulchuk, Silaiev, 2016, fig. 9]

За результатами археологічних досліджень на етапах ТЕО та П під час будівництва магістрального газопроводу-інтерконектора узагальнено таке:

1) в межах території проектування усіх варіантів траси газопроводу розташовано 55 відомих і 5 нововиявлених об'єктів археології;

2) простежується абсолютне переважання решток поселенських структур над іншими видами об'єктів археології, обумовлене фізико-географічними умовами території;

3) дослідники у XX ст. акцентували здебільша на розвідках довкола тогочасних населених пунктів;

4) не всі матеріали розвідок попередніх періодів введенні до наукового обігу і є доступними для опрацювання;

5) на державному обліку перебуває незначна кількість відомих об'єктів археології, а офіційні списки (реєстри, переліки), наукові публікації та звіти містять численні неточності та помилки в описах і розташуванні об'єктів, тому під час обстеження траси не всі об'єкти вдалося локалізувати на місцевості;

6) із 60 об'єктів археологічної спадщини 43 не потрапляють у межі смуги будівництва і їм не загрожуватиме негативний вплив від планованої діяльності;

7) на етапі будівництва необхідно виконати пам'яткоохоронні заходи: превентивні археологічні розкопки, археологічний нагляд, виготовлення облікової документації для охорони і збереження об'єктів археології, щодо яких неможливо уникнути негативного впливу;

8) простежена чітка закономірність зменшення площ опрацювання, залежно від виду превентивних археологічних досліджень: під час розроблення ТЕО охоплено територію площею майже 20 000 га; під час розвідок на етапі П обстежено близько 400 га в межах смуги відведення; на етапі будівництва археологічні розкопки та нагляд передбачено на площі 5,7 га. Подібна тенденція спостерігається і з кількістю об'єктів археології під дослідження: 55, 32 та 17 відповідно.

Капітальний ремонт ділянки км 3851,3 – км 3878,9 магістрального газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород» (Вінницька обл.).

Для капітального ремонту цієї ділянки МГ у 2016 р. центр виконував археологічні вишукування на етапі П, у 2017 р. – пам'яткоохоронні роботи (археологічні розкопки та нагляд) на етапі Б газопроводу (рис. 5). На етапі П, ще до початку виконання польової частини археологічних вишукувань, було виконано архівно-бібліографічні дослідження. Встановлено, що в 1982–1983 рр. співробітники Подільського загону Правобережної лісостепової експедиції Інституту археології АН УРСР (тепер – Інститут археології НАН України) на території Вінницької обл. обстежували ділянку проєктованого газопроводу протяжністю 180 км і загалом виявили 31 об'єкт археологічної спадщини [Магомедов, Лобай, 1982]. У межах ділянки капітального ремонту вони виявили лише один об'єкт – поселення Троща-1 [Магомедов, Лобай, 1982, с. 6, рис. 13].

Сектор охорони культурної спадщини Управління культури і мистецтв Вінницької обласної держадміністрації надав інформацію про три об'єкти археології на цій ділянці: поселення Троща-1, поселення Попівка-1 та поселення Попівка-2 [Осаульчук, Потупчик, 2016, додаток І].

Після опрацювання архівних звітів наголошу на двох фактах, які яскраво ілюструють підхід до «новобудовних» археологічних досліджень у радянський час. По-перше, тогочасні дослідники зазначили, що «трасса частинно разведана пешком, но большей частью на автомобиле» [Магомедов, Лобай, 1982, с. 1]. По-друге, багато об'єктів археологічної спадщини, зокрема і поселення Троща-1, у межах будівельної смуги газопроводу так і не була розкопана [Магомедов, Рыжов, Лобай, 1983]. Обидва факти засвідчують, що археологічні дослідження в зонах будівництва здійснені вибірково, і дослідники сприймали їх здебільша крізь призму отримання додаткових коштів на розкопки за науковими темами їхніх виконавців; чимало археологічних об'єктів було знищено без виконання пам'яткоохоронних заходів.

Розвідковими роботами центру 2016 р. на ділянці капітального ремонту газопроводу верифіковано поселення Троща-1, Попівка-1 і Попівка-2 та виявлено ще два нових (Тягун-1 і Тягун-2), з яких одне потрапляло в зону будівництва газопроводу, а інше – ні [Осаульчук, Потупчик, 2016, рис. 2, 3; Грабовська, Осаульчук, Потупчик, 2016].

Рис. 8. Археологічні дослідження в межах ділянка км 3851,3 – км 3878,9 магістрального газопроводу «Уренгой–Помари–Ужгород» (2017) (1. Уламок ліпної посудини, енеоліт [Милян, 2018, рис. 57]. 2. Вигляд з повітря на розкоп на поселенні Попівка-2 [Милян, 2018, фото. 65]. 3. Розкоп в межах смуги рекультивції на поселенні Попівка-1 [Петраускас, Авраменко, 2018, фото. 37]. 4. План інгумаційного поховання № 18 з поселення Попівка-1 [Петраускас, Авраменко, 2018, рис. 31])

Fig. 8. Archaeological research at main gas pipeline «Urengoi–Pomari–Uzhhorod», section km 3851,3 – km 3878,9 (year 2017) (1. Molded vessel fragment, eneolithic [Mylian, 2018, fig. 57]. 2. Aerial view on excavation at the Popivka-2 settlement [Mylian, 2018, photo 65]. 3. Excavation on recultivation strip at Popivka-1 settlement [Petrauskas, Avramenko, 2018, photo 37]. 4. Plan of inhumation burial No. 18 at Popivka-1 settlement [Petrauskas, Avramenko, 2018, fig. 31])

На етапі Б перед центром стояло завдання провести превентивні археологічні розкопки чотирьох поселень у межах смуги рекультивції завширшки 10,5 м і здійснити археологічний нагляд за земляними роботами під час демонтажу старої труби і в межах охоронних зон об'єктів археології [Осаульчук, Потупчик, 2016, с. 24–27, табл. 4].

З огляду на стислі терміни реалізації проекту будівництва і для мінімізації негативного впливу на культурну спадщину, замовник будівництва звузив смугу рекультивції з 10,5 до 5 м (рис. 8, 2, 3). Відповідно і зменшилися обсяги розкопок із 6 868 до 3 275 м², а нагляду – з 8568 до 3 972 м².

Попри складні погодні умови початкового етапу досліджень та роботу в межах будівельного майданчика, археологам вдалося отримати цікаві наукові результати (рис. 8) і виконати весь необхідний обсяг пам'яткоохоронних заходів, розроблених на стадії П [Осаульчук, Потупчик, 2016, с. 81–84, 172].

Під час розкопок не лише підтверджено наявність культурно-хронологічних горизонтів, які визначено на підставі підйомного матеріалу, а й доповнено новими (таблиця). На поселенні Попівка-1 виявили також рештки одночасного інгумаційного могильника з численним поховальним інвентарем (рис. 8, 4).

Таблиця 1

**Об'єкти археології та їхня культурно-хронологічна належність
за результатами досліджень 1982–1983 рр. і 2016–2017 рр.**

Об'єкт археології	За розвідками 1982–1983 рр.	За розвідками 2016 р.	За результатами розкопок 2017 р.
Тягун-1	Невідоме	Поселення (доба бронзи)	Поселення (доба бронзи)
Тягун-2	Невідоме	Поселення (доба бронзи)	Поза зоною будівництва
Троща-1	Поселення (доба бронзи)	Поселення (доба бронзи)	Поселення двошарове (енеоліт (трипільська к-ра); доба бронзи)
Попівка-1	Поселення (черняхівська к-ра, III–IV ст.)	Поселення (черняхівська к-ра, III–IV ст.)	Поселення і ґрунтовий могильник (черняхівська к-ра, III–IV ст.)
Попівка-2	Поселення (черняхівська к-ра, III–IV ст.)	Поселення (черняхівська к-ра, III–IV ст.)	Поселення багатшарове (енеоліт (трипільська к-ра); доба бронзи; черняхівська к-ра, III–IV ст.)

На основі набутого досвіду превентивних археологічних досліджень на об'єктах ГТС, роблю такі **висновки**.

Для технічно складних об'єктів будівництва, до яких належать і МГ, превентивні археологічні дослідження необхідно виконувати на кожному з етапів реалізації інвестиційного проекту.

На **етапі передпроектних** робіт і **ТЕО** доцільно готувати вихідні дані про наявність відомих об'єктів археологічної спадщини й виконувати оцінку впливу на них, розраховувати обсяг і вартість майбутніх розвідок у межах вибраного варіанта (чи варіантів) проходження траси МГ.

На **етапі II** варто проводити археологічні вишукування в межах смуги тимчасового відведення траси газопроводу, готувати звіт і розробляти пам'яткоохоронні заходи для всіх об'єктів археології, на які здійснюватиметься прямий негативний вплив, визначати обсяги і рахувати кошториси таких заходів. У разі зміни проектних рішень, необхідно виконати розвідки в межах ділянок змін та підготувати додаток до основного звіту.

На **етапі Б** виконувати весь обсяг пам'яткоохоронних робіт – археологічні розкопки, археологічний нагляд і виготовлення облікової документації, за рахунок коштів замовника.

На **етапі експлуатації** органи охорони культурної спадщини забезпечують взяття на державний облік усіх об'єктів археології в межах технічного коридору газопроводу і періодично моніторять стан їхнього збереження.

Як свідчить практика таких досліджень, із кожним наступним етапом ланцюжка ТЕО–П–Б щораз більше деталізується завдання на виконання певного виду пам'яткоохоронних робіт, пропорційно збільшуючи ресурсозатратність археологічних методів (від архівно-

бібліографічного пошуку до широкоплощинних розкопок і лабораторного опрацювання виявлених матеріалів) та вартість археологічних досліджень відповідно. Зауважу, що площі опрацювання поетапно зменшуються, «сідаючи» на робочі креслення лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури та їхніх охоронних зон.

Під час визначення виду пам'яткоохоронних робіт і розроблення відповідних процедур добре себе зарекомендував підхід на основі ерархії пом'якшення, який використовують міжнародні фінансові структури під час реалізації інвестиційних проєктів.

Застосування цього підходу до управління культурною спадщиною на всіх етапах життєвого циклу інвестиційного проєкту вважаю зіставним із кращими міжнародними практиками в цій сфері. Це забезпечує прийняття оптимальних проєктних рішень і сприяє уникненню та/або зменшенню негативного впливу на археологічну спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

Грабовська, О., Осаульчук, О., Потупчик, М. (2016). *Звіт про археологічні розвідки у зоні капітального ремонту магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород» на території Вінницької області у 2016 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Грибович, Р., Павлів, Д., Петегирич, В. (1992). *Звіт про роботу Тернопільської розвідкової археологічної експедиції у 1992 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Дровосекова, О. (2021). *Звіт про оцінку впливу на археологічну спадщину*. Розроблення техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) будівництва газопроводу-відводу до м. Маріуполь від газопроводу «Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Ізмаїл – Енергодар» в межах Запорізької та Донецької областей. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Екологічна та соціальна політика. Європейський банк реконструкції та розвитку. (2019). URL: <https://www.ebrd.com/environment/esp-ukrainian.pdf>

Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) (ETS№143), Валетта 1992 (Конвенція Ради Європи). (2003). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Париж 1972 (Конвенція ЮНЕСКО). (1988). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089?lang=en#Text

Конвенція про охорону підводної культурної спадщини, Париж 2001 (Конвенція ЮНЕСКО). (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text

Магістральні трубопроводи. Будівництво. Земляні роботи та рекультивация: ВБН В.2.3-00013741-07:2007. (2007). Київ: Міністерство палива та енергетики України.

Магомедов, Б., Лобай, Б. (1982). *Отчёт Подольского отряда Лесостепной Правобережной экспедиции о работах в 1982 году*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Магомедов, Б., Рыжов, С., Лобай, Б. (1983). *Отчёт Винницкого отряда Лесостепной Правобережной экспедиции 1983 года*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Милян, Т. (2018). *Звіт про археологічні розкопки на поселенні Попівка-2 під час капітального ремонту магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород» у 2017 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Милян, Т., Осаульчук, О. (2003). *Звіт про підсумки пам'яткоохоронних археологічних досліджень (суцільних археологічних вишукувань) в зоні будівництва газопроводу АГРС «Трускавець» – ВАТ «НПК-Галичина» у 2003 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Назар, І., Кісілевич, Ю. (2018). *Звіт про археологічні розкопки на поселенні Тягун-1 під час капітального ремонту магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород» у 2017 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Назар, І., Кісілевич, Ю., Ковальський-Білокрилий, Я. (2018). *Звіт про археологічні розкопки на поселенні Троща-1 під час капітального ремонту магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород» у 2017 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О. (2015). *Вихідні дані про наявність об'єктів культурної спадщини (об'єктів археології)*. Будівництво магістрального газопроводу-інтерконектору «Дроздовичі – Більче – Волиця». Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О. (2019). *Звіт про археологічні розвідки під час реконструкції КС «Яготин» на території Київської області у 2018 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О. (2023). *Звіт про археологічні вишукування (розвідки)*. Реконструкція компресорної станції «Бердичів» в Бердичівському районі Житомирської області. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О., Войцещук, Н., Милян, Т. (2005а). *Звіт про підсумки археологічних розвідок (вишукувань) у зоні будівництва об'єкта «Ділянка “Богородчани – Ужгород” – перший етап газопроводу «Новопсков – Ужгород» на відтинку км 104,4 – км 234,5 на території Закарпатської області у 2005 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О., Войцещук, Н., Милян, Т. (2005б). *Звіт про підсумки археологічних розвідок (вишукувань) у зоні будівництва об'єкта «Ділянка “Богородчани – Ужгород” – перший етап газопроводу «Новопсков – Ужгород» на відтинку км 89,4 – км 104,4 на території Закарпатської області у 2005 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О., Потупчик, М. (2016). *Технічний звіт. Археологічні вишукування*. Капітальний ремонт магістрального газопроводу «Уренгой – Помари – Ужгород». Дільниця км 3851,3 – км 3878,9. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Осаульчук, О., Сілаєв, О. (2016). *Технічний звіт про результати археологічних вишукувань*. Будівництво магістрального газопроводу-інтерконектору «Дроздовичі – Більче – Волиця». Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Петраускас, О., Авраменко, М. (2018). *Звіт про результати пам'яткоохоронних робіт (археологічних розкопок і нагляду) на поселенні Попівка-1 у Липовецькому районі Вінницької області у 2017 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

План розвитку газотранспортної системи Оператора газотранспортної системи Акціонерного Товариства «Укртрансгаз» на 2019–2028 роки. (2018). URL: https://utg.ua/img/menu/gts/TYNDP%202019-2028%20SSO_.pdf

План розвитку газотранспортної системи Оператора газотранспортної системи Товариства з обмеженою відповідальністю «Оператор газотранспортної системи України» на 2020–2029 роки. (2019). URL: https://tsoua.com/wp-content/uploads/2019/10/Plan_rozvytku_2020-2029_TSO.pdf

Порядок обліку об'єктів культурної спадщини (Наказ Міністерства культури України). № 158. (2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13#Text>

Правила охорони магістральних трубопроводів (Постанова Кабінету Міністрів України). № 1747. (2002). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1747-2002-%D0%BF#Text>

Про охорону археологічної спадщини (Закон України). № 1626-IV. (2004). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>

Про охорону культурної спадщини (Закон України). № 1805-III. (2000). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>

Про оцінку впливу на довкілля (Закон України). № 2059-VIII. (2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>

Про правовий режим земель охоронних зон об'єктів магістральних трубопроводів (Закон України). № 3041-VI. (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3041-17#Text>

Про трубопровідний транспорт (Закон України). № 192/96-ВР. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Сілаєв, О., Осаульчук, О. (2016). *Звіт про результати археологічних розвідок у зоні проектування магістрального газопроводу-інтерконектору «Дроздовичі – Більче – Волиця» на території Львівської області у 2016 році*. Архів Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології Національної академії наук України. Львів.

Склад і зміст матеріалів оцінки впливів на навколишнє середовище (ОВНС): ДБН А.2.2.-1:2021. (2022). Київ: Міністерство розвитку громад та територій України.

Склад та зміст проектної документації на будівництво: ДБН А.2.2 3:2014. (2014). Київ: Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

REFERENCES

Hrabovska, O., Osaulchuk, O., & Potupchyk, M. (2016). *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u zoni kapitalnoho remontu mahistralnoho hazoprovodu «Urenhoi – Pomary – Uzhhorod» na terytorii Vinnytskoi oblasti u 2016 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Hrybovych, R., Pavliv, D., & Petehyrych, V. (1992). *Zvit pro robotu Ternopilskoi rozvidkovoї arkheolohichnoi ekspedytsii u 1992 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Drovosiekova, O. (2021). *Zvit pro otsinku vplyvu na arkheolohichnu spadshchynu. Rozroblennia tekhniko-ekonomichnoho obgruntuvannia (TEO) budivnytstva hazoprovodu-vidvodu do m. Mariupol vid hazoprovodu «Shebelynka – Dnipropetrovsk – Kryvyi Rih – Izmail – Enerhodar» v mezhakh Zaporizkoi ta Donetskoi oblasti*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Environmental and Social Policy. European Bank for Reconstruction and Development's. (2019). URL: <https://www.ebrd.com/environment/esp-ukrainian.pdf> (in Ukrainian).

European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised) (ETS№143), Valetta 1992 (Convention, Council of Europe). (2003). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (in Ukrainian).

Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage, Paris 1972 (UNESCO Convention). (1988). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089?lang=en#Text (in Ukrainian).

Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage, Paris 2001 (UNESCO Convention). (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c52#Text (in Ukrainian).

Mahistralni truboprovody. Budivnytstvo. Zemliani roboty ta rekultyvatsiia: VBN V.2.3-00013741-07:2007. (2007). Kyiv: Ministerstvo palyva ta enerhetyky Ukrainy. (in Ukrainian).

Magomedov, B., & Lobai, B. (1982). *Otchet Podolskogo otriada Lesostepnoi Pravoberezhnoi ekspeditsii o rabotakh v 1982 godu*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Russian).

Magomedov, B., Ryzhov, S., & Lobai, B. (1983). *Otchet Vinnitskogo otriada Lesostepnoi Pravoberezhnoi ekspeditsii 1983 goda*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Russian).

Mylian, T. (2018). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na poselenni Popivka-2 pid chas kapitalnoho remontu mahistralnoho hazoprovodu «Urenhoi – Pomary – Uzhhorod» u 2017 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Mylian, T., & Osaulchuk, O. (2003). *Zvit pro pidsumky pam'iatkookhoronnykh arkheolohichnykh doslidzhen (sutsilnykh arkheolohichnykh vyshukuvan) v zoni budivnytstva hazoprovodu AHRS «Truskavets» – VAT «NPK-Halychyna» u 2003 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Nazar, I., & Kisilevych, Yu. (2018). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na poselenni Tiahun-1 pid chas kapitalnoho remontu mahistralnoho hazoprovodu «Urenhoi – Pomary – Uzhhorod» u 2017 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Nazar, I., Kisilevych, Yu., & Kovalskyi-Bilokrylyi, Ya. (2018). *Zvit pro arkheolohichni rozkopky na poselenni Troshcha-1 pid chas kapitalnoho remontu mahistralnoho hazoprovodu «Urenhoi – Pomary – Uzhhorod» u 2017 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O. (2015). *Vykhidni dani pro naiavnist ob'ektiv kulturnoi spadshchyny (ob'ektiv arkheolohii). Budivnytstvo mahistralnoho hazoprovodu-interkonektoru «Drozdovychi – Bilche – Volytsia»*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O. (2019). *Zvit pro arkheolohichni rozvidky pid chas rekonstruktsii KS «Iahotyn» na terytorii Kyivskoi oblasti u 2018 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O. (2023). *Zvit pro arkheolohichni vyshukuvannia (rozvidky). Rekonstruktsiia kompresornoj stantsii «Berdychiv» v Berdychivskomu raioni Zhytomyrskoi oblasti*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Voitseshchuk, N., & Mylian, T. (2005a). *Zvit pro pidsumky arkheolohichnykh rozvidok (vyshukuvan) u zoni budivnytstva ob'ekta «Dilianka “Bohorodchany – Uzhhorod” – pershyi etap hazoprovodu «Novopskov – Uzhhorod» na vidtynku km 104,4 – km 234,5 na terytorii Zakarpatskoi oblasti u 2005 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., Voitseshchuk, N., & Mylian, T. (2005b). *Zvit pro pidsumky arkheolohichnykh rozvidok (vyshukuvan) u zoni budivnytstva ob'ekta «Dilianka “Bohorodchany – Uzhhorod” – pershyi etap hazoprovodu «Novopskov – Uzhhorod» na vidtynku km 89,4 – km 104,4 na terytorii Zakarpatskoi oblasti u 2005 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., & Potupchik, M. (2016). *Tekhnichniy zvit. Arkheolohichni vyshukuvannia. Kapitalnyi remont mahistralnoho hazoprovodu «Urenhoi – Pomary – Uzhhorod»*. Dilnytsia km 3851,3 – km 3878,9. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Osaulchuk, O., & Silaiev, O. (2016). *Tekhnichniy zvit pro rezultaty arkheolohichnykh vyshukuvan. Budivnytstvo mahistralnoho hazoprovodu-interkonektoru «Drozdovychi – Bilche – Volytsia»*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Petrauskas, O., & Avramenko, M. (2018). *Zvit pro rezultaty pam'iatkookhoronnykh robot (arkheolohichnykh rozkopok i nahliadu) na poselenni Popivka-1 u Lypovetskomu raioni Vinnytskoi oblasti u 2017 rotsi*. Arkhiv Naukovo-doslidnoho tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Plan rozvytku hazotransportnoi systemy Operatora hazotransportnoi systemy Aktsionernoho Tovarystva «Ukrtranshaz» na 2019–2028 roky. (2018). URL: https://utg.ua/img/menu/gts/TYNDP%202019-2028%20SSO_.pdf (in Ukrainian).

Plan rozvytku hazotransportnoi systemy Operatora hazotransportnoi systemy Tovarystva z obmezheniuii vidpovidalnistiu «Operator hazotransportnoi systemy Ukrainy» na 2020–2029 roky. (2019). URL: https://tsoua.com/wp-content/uploads/2019/10/Plan_rozvytku_2020-2029_TSO.pdf (in Ukrainian).

Poriadok obliku ob'ektiv kulturnoi spadshchyny (Nakaz Ministerstva kultury Ukrainy). № 158. (2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13#Text> (in Ukrainian).

Pravyla okhorony mahistralnykh truboprovodiv (Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy). № 1747. (2002). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1747-2002-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).

Pro okhoronu arkheolohichnoi spadshchyny (Zakon Ukrainy). № 1626-IV. (2004). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (in Ukrainian).

Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny (Zakon Ukrainy). № 1805-III. (2000). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (in Ukrainian).

Pro otsinku vplyvu na dovkillia (Zakon Ukrainy). № 2059-VIII. (2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (in Ukrainian).

Pro pravovyi rezhym zemel okhoronnykh zon ob'ektiv mahistralnykh truboprovodiv (Zakon Ukrainy). № 3041-VI. (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3041-17#Text> (in Ukrainian).

Pro truboprovodnyi transport (Zakon Ukrainy). № 192/96-VR. (1996). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian).

Silaiev, O., & Osaulchuk, O. (2016). Zvit pro rezultaty arkheolohichnykh rozvidok u zoni proiektuvannia mahistralnogo hazoprovodu-interkonektoru «Drozdovychi – Bilche – Volytsia» na terytorii Lvivskoi oblasti u 2016 rotsi. Arkhiv Naukovo-doslidnogo tsentru «Riativna arkheolohichna sluzhba» Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Sklad i zmist materialiv otsinky vplyviv na navkolyshnie seredovyshe (OVNS): DBN A.2.2.-1:2021. (2022). Kyiv: Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. (in Ukrainian).

Sklad ta zmist proektnoi dokumentatsii na budivnytstvo: DBN A.2.2 3:2014. (2014). Kyiv: Ministerstvo rehionalnogo rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunalnogo hospodarstva Ukrainy. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 22.08.2023
прийнята до друку 16.11.2023

PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH DURING THE CONSTRUCTION OF MAIN GAS PIPELINES

Oleh OSAULCHUK

*Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service»
of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: osaul.ras@gmail.com*

The results of monument protection works on main gas pipelines are summarized based on the experience of the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine. Center's experience acquired during preventive archaeological research implementation in the construction zones of linear objects of engineering and transport infrastructure is presented.

During 1992–2017, Center conducted archival and bibliographic research, archaeological investigations (surveys), archaeological excavations and archaeological supervision at 8 objects of the gas transportation system

of Ukraine on a total length of almost 300 km. These works were performed at all three stages of the construction investment cycle: in pre-project, design and construction works.

It is presented how and to what extent the magistral gas pipelines construction effects on archaeological heritage objects. It is determined that the influence zone during construction is a right-of-way strip up to 38.5 m wide and land plots of ground structures and its protective zones, and the source of influence is earthworks on archeology objects and on their protective zones.

A clear regularity is observed: resource consumption growth and research cost increase are depending on the type of preventive archaeological research; processing areas reduction and the number of archeology objects are depending on the stage of investment project.

For monument protection measures it was applied an approach based on the mitigation hierarchy and it was proposed cultural heritage management procedures, taking into account the best international practices, namely:

1) at the stage of pre-project work it is advisable to prepare source data about known archaeological heritage sites and to make an impact assessment on them, to calculate the volume and cost of future investigations (surveys) for the approved version of the main gas pipeline route;

2) at the design stage it is necessary to make archaeological investigations (surveys) within the temporary diversion limits of the gas pipeline route, prepare a report and develop monument protection measures for all archeology objects that which is threatened a direct negative impact, determine the volume and calculate the estimates of such measures;

3) at the construction stage to provide monument protection works as archaeological excavations, archaeological supervision and archaeological site's documents production for the archaeological monument;

4) at the operation stage the cultural heritage protection authorities are obliged to take into account all archaeological objects within the gas pipeline technical corridor into the state register and periodically to monitor their preservation condition.

Key words: preventive archaeological research, archaeological investigations (surveys), archaeological excavations, archaeological supervision, cultural heritage protection, archaeological heritage protection, archaeological monuments, main gas pipeline.

КРЕМЕНЕВИЙ КОМПЛЕКС ІЗ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ХРІННИКИ 1 У НАДСТИР'І (ДОСЛІДЖЕННЯ 2022 РОКУ)

Віталій КОНОПЛЯ¹, Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ²

¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька, 4, 79026, м. Львів, Україна,

²Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: pohoralskyu@ukr.net

Зазначено, що багатошарове поселення Хрінники 1 (Дубенський р-н Рівненської обл.) – одна з найкраще досліджених археологічних пам'яток Волинської височини, на якій виявлені матеріали від пізнього палеоліту до пізнього середньовіччя. Її вивчення з 1993 р. здійснює Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України. Роботами 2022 р. продовжено розкопки найвищої в межах поселення ділянки лівого берега р. Стир.

Орім різного рухомого матеріалу, насамперед керамічного, здобуто 654 артефакти з туронського кременю (4-й підвид західноволинського), що у вигляді конкрецій залягає неподалік від пам'ятки і використовувався її первісним населенням для продукування різноманітного інвентаря.

У складі кременевого комплексу виявлено 3 патиновані вироби, що належать до свідерської стоянки фінального палеоліту.

Констатовано, що інформативнішою є збірка з 74-х артефактів волинсько-люблінської культури. Встановлено, що початкові етапи техніки обробки кременю мешканцями тогочасного поселення відбувалися поза межами обумовленої вище ділянки, на що вказують кількісно незначні знахідки одноплощадкових нуклеусів і пластинчасто-відщепових сколів. Вказано, що в переліку виробів господарського призначення чільну позицію займають з одно- та двобічно ретушованими бічними краями, підправленими переважно зі спинок зубчастою (домінує) і лускоподібною ретушшю, з майже повною відсутністю струменевої; кількісно поступаються їм різці, здебільша серединні, що майже вдвічі переважають наявність скребків. Відзначено, що подібне явище властиве кременевим індустріям пізніх виявів маліцької та ранніх – волинсько-люблінської культур Волині.

Найважливішим здобутком польового сезону 2022 рр. визначено дослідження кременеобробного осередку лежницької групи, виявленого попереднього року. Віднайдено 577 знахідок, а разом із ділянкою, розкритою 2021 р., – 1 006 екз.

Аналіз артефактів ранньоскіфського часу дав змогу вперше розкрити зміст кременярства цієї спільноти, яке було майже недослідженим. Вдалося значно розширити асортимент знарядь праці, де, крім серпів і відбійників, відомих раніше, виокремлені ретушовані відщепи та парাপластини різних типів, скребки, скобелі, свердла тощо.

Зазначено, що в цей час продовжували використовувати техніку «збереженої основи», яка виникла у кременярстві наприкінці III тис. до н. е. повсюдно в Європі, і вона складалася з чотирьох технологічних етапів: 1) добування сировини; 2) формування протозаготовок біфасіальних виробів (серпів, сокир, наконечників списів) із цілих конкрецій або з поздовжньо розколотих їхніх частин; 3) доведення до остаточного викінчення цих предметів спочатку способом сколювання, а наприкінці – відтиском; 4) продукування інструментарію зі здобутих у процесі обробки кременю відщепів та парাপластин із відповідним їхнім ретушуванням.

Ключові слова: Хрінники, Надстир'я, археологічна пам'ятка, розкопки, кременеобробний осередок, вироби із кременю, відщепи, парапластини, свідерська культура, волинсько-люблінська культура, лежницька група ранньоскіфського часу.

Одна з найкраще вивчених пам'яток Волинської височини – багатошарове поселення Хрінники 1, що на лівому березі р. Стир, яке виявив Микола Пелешишин (1975) [Пелешишин, 1976, с. 376], пізніше обстежували Лариса Крушельницька (1986) [Крушельницька, 1993, с. 151] і Тетяна Бітковська (1989–1990) [Бітковська, 1992, с. 143]. Починаючи з 1993 р. розкопки поселення проводить Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України, спочатку під керівництвом Дениса Козака, а з 2019 р. – Віктора Баюка. Результати цих робіт опубліковані в низці монографій [Козак, 2012; 2016; Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004] та багатьох статтях.

У попередніх публікаціях кременярству приділяли лише спорадичну і вибірккову увагу як щодо поселення Хрінники 1 [Козак, 2012, с. 32, 38–39; 2016, с. 10–11, 16–17, табл. 1, 3, 4, 9; Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 11, 18, 48; рис. 2, 2; 10; 11], так і щодо інших пам'яток навколо Хрінницького водосховища [Козак, Прищепа, Ткач, 2013; Козак, Ткач, 2002; 2009, с. 135, рис. 2; Ткач, 2013; 2015, с. 164–165, рис. 2, 3; 2016; 2021]. Натомість, починаючи з 2019 р., проводиться комплексний аналіз усього здобутого асортименту кременевих артефактів [Баюк та ін., 2020; Конопля, Баюк, Погоральський, 2021; 2023], продовженням якого є пропонувана публікація.

Із 2018 р. робота експедиції зосереджена на вивченні найвищої ділянки берегової лінії, у південній частині пам'ятки. За цей час дослідженнями охоплено площу 625 м², відкрито кілька десятків об'єктів різних епох, здобуто численний рухомий матеріал – переважно уламки керамічних виробів [Баюк, Конопля, Погоральський, 2021; Погоральський, Конопля, Баюк, 2023] та артефакти із кременю [Баюк та ін., 2020; Конопля, Баюк, Погоральський, 2021; 2023]. У 2022 р. продовжено розкопки на північному схилі пагорба, де на площі 92 м² виявлено господарську яму. Кременеві артефакти, які є об'єктом висвітлення, віднайдені в культурному шарі, що сягає глибини 0,9–1,4 м. Загалом здобуто 654 вироби із кременю, що належать до різних епох. З огляду на значний антропогенний вплив (будівництво об'єктів та господарська діяльність у різні періоди функціонування поселення і в сучасності) просторове та стратиграфічне розміщення артефактів було змінено й перевідкладено. Це значно унеможливило їхню первинну локалізацію в розкопі, особливо тих, які належали до кременеобробного осередку лежницької групи ранньоскіфського часу.

Найраніші за віком знахідками у кременевому комплексі з розкопок 2022 р. – поодинокі вироби **пізнього палеоліту**, поверхня яких покрита неінтенсивною блакитно-білою патиною. Вони представлені скребком із напівкрутим лезом, обробленим дрібно-, середньо- і крупнофасетковою лускоподібною ретушшю, виготовленим на верхній частині поздовжньо-первинної пластини – 29×23×8 мм (рис. 2, 2), а також середньою частиною поздовжньої пластини – 19×20×5 мм і поздовжнім відщепом – 23×25×7 мм.

У складі збірки артефактів **волинсько-люблінської культури** – 74 артефакти:

Сколи з ударних площадок нуклеусів: поперечно-поздовжній – 35×36×6 мм і поперечний – 27×30×15 мм.

Поздовжньо-первинна – 49×18×8 мм і 2 поздовжні – 45×22×6 мм та 85×21×9 мм пластини.

Нижня частина поздовжньо-первинної – 21×32×10 мм, нижні – 24×22×6, 30×14×3, 35×34×5, 40×23×5 мм; середні – 10×16×3, 13×9×3, 20×13×6, 29×14×4, 30×16×5, 36×24×8 мм і верхні 37×13×4, 43×31×5 мм частини поздовжніх пластин.

Два нуклеуси, один із яких сплющено-циліндричний, із майже прямою, взаємо-поперечно-поздовжньо фасеткованою ударною площадкою і залишком кірки на бічній стороні 71×63×44 мм (рис. 1, 10), а другий – призматичний, з аналогічною за нахилом та обробкою

ударною площадкою – 46×38×33 мм (рис. 1, 5). Відокремлення заготовок із площини сколювання останнього здійснювалося поперечно-поздовжньо.

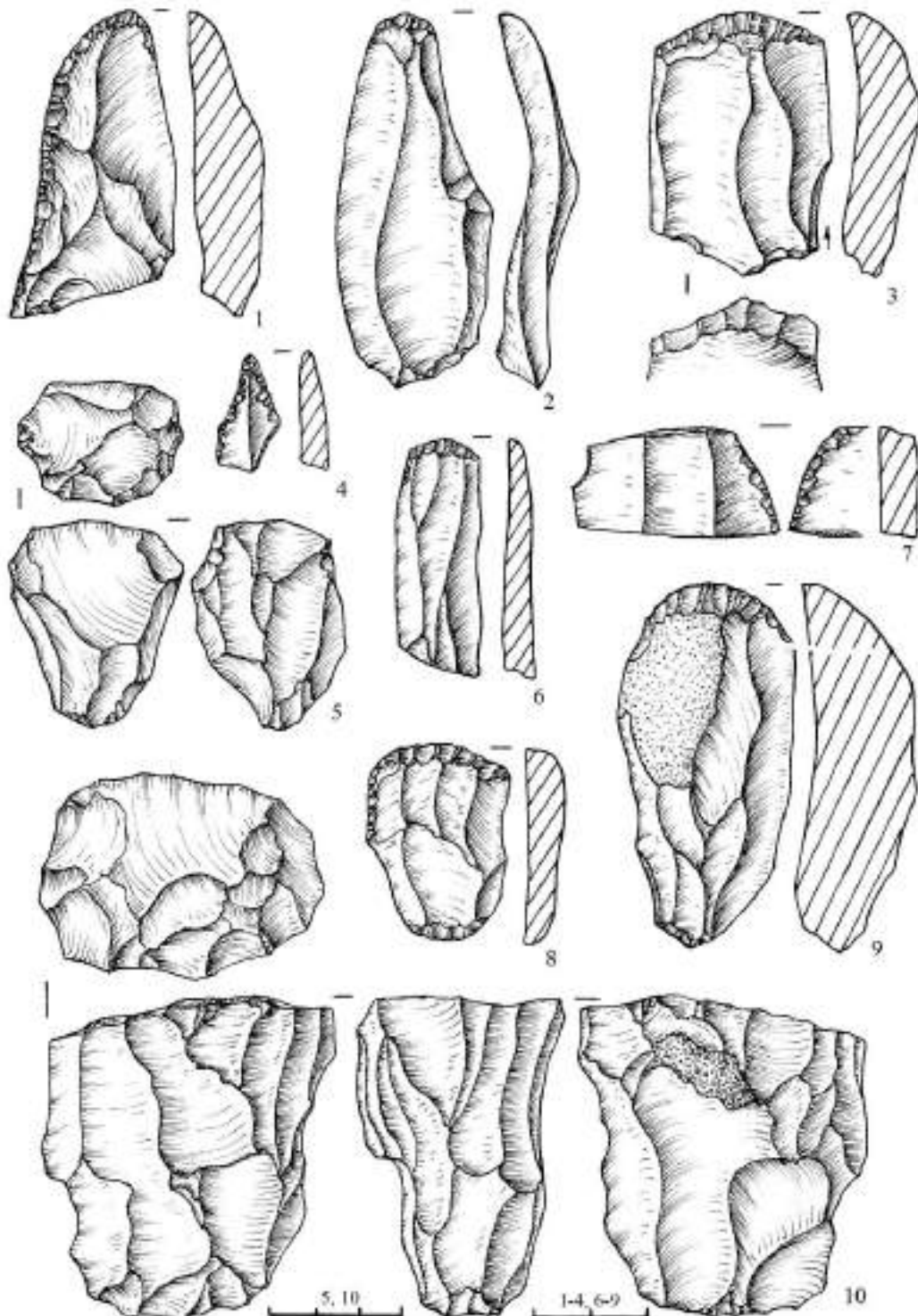

Рис. 1. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю волинсько-люблінської культури
Fig. 1. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Volhynian-Lublin culture

Однорічно ретушована поздовжня пластина (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 59×30×9 мм.

Однорічно ретушовані частини пластин – 13 екз.

Середня первинної (ретуш крупнофасеткова, скісно-струменева, суцільна, зі спинки) – 35×32×7 мм.

Середня взаємопоперечно-поздовжньої (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 56×32×10 мм.

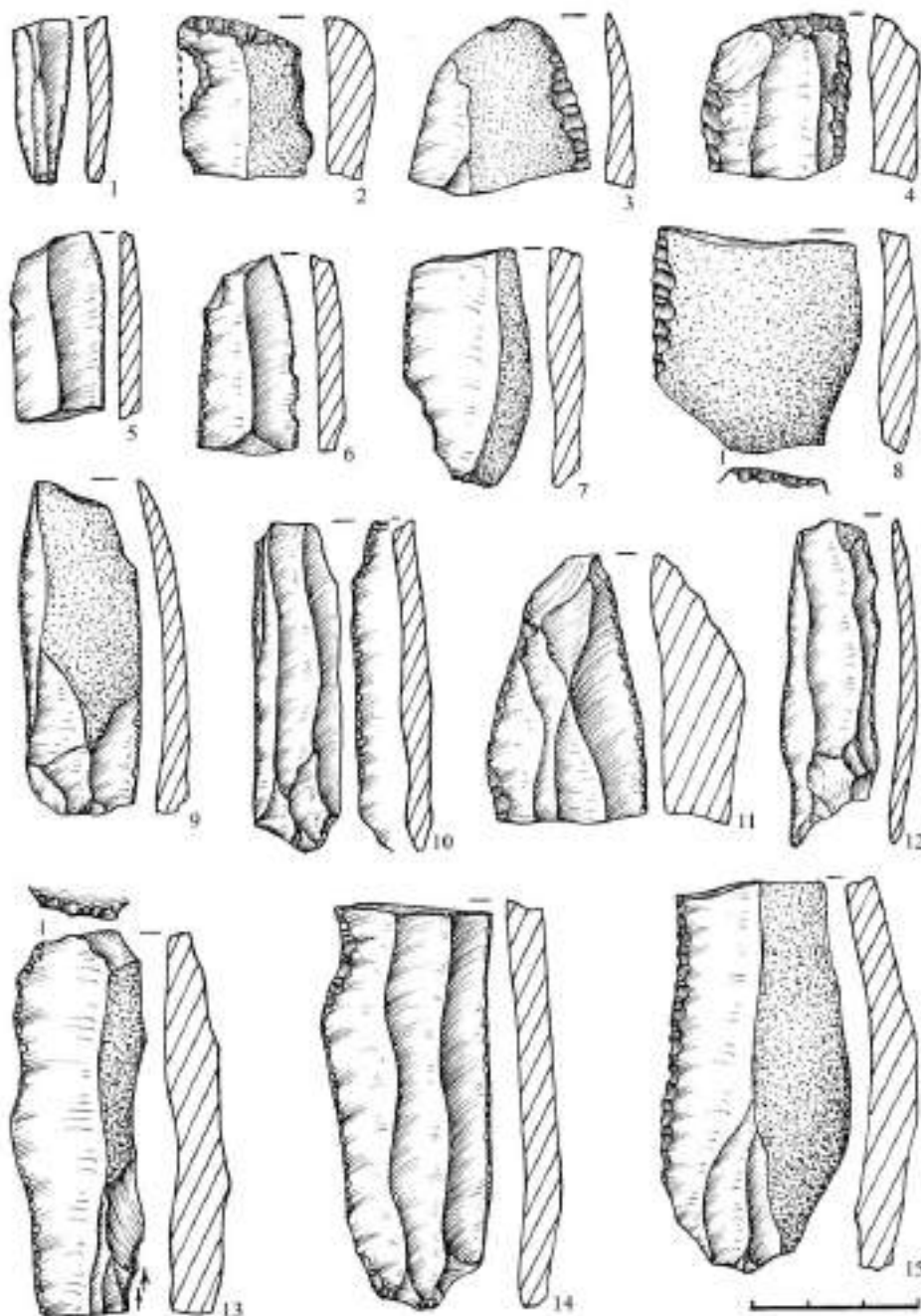

Рис. 2. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю волинсько-люблінської культури
Fig. 2. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Volhynian-Lublin culture

Дві нижні поздовжньо-первинні – 44×23×7 мм (рис. 2, 7) і 71×35×9 мм (рис. 2, 15) з ретушшю, відповідно дрібнозубчастою, частковою, зі спинки й аналогічною, дрібно- і середньофасетковою, суцільною, зі спинки.

Дві верхні аналогічні за типами сколів – 32×33×4 мм (рис. 2, 3) і 38×22×6 мм, підправлені вздовж бічних країв ретушшю середньо- і крупнофасетковою, струменевою, суцільною, зі спинки та мікрозубчастою, нанесеною у той самий спосіб.

Нижня (ретуш дрібнофасеткова лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 50×26×7 мм і верхня (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, з черевця) – 30×23×7 мм поздовжні зі залишком кірки.

Дві нижні поздовжні, розмірами 30×11×5 мм та 45×27×4 мм, оброблені зі спинки мікрозубчастою ретушшю, нанесеною в першій з них суцільно, а у другій – частково.

Три середні такі ж за типом сколів – 20×36×7 мм, 33×26×5 мм і 35×18×5 мм (рис. 2, 5) із ретушшю, відповідно дрібно- та середньофасетковою лускоподібною, дрібнозубчастою і мікрозубчастою, суцільно нанесеною на першій із двох площин, а на інших – зі спинки.

Двобічно ретушовані поздовжньо-первинна – 60×21×5 мм (рис. 2, 9) і поздовжня зі залишком кірки – 59×17×3 мм (рис. 2, 10) пластини з ретушшю мікрозубчастою, суцільною, зі спинок.

Двобічно ретушовані частини пластин – 12 екз.

Дві середні первинної (ретуш дрібно-, середньо- і крупнофасеткова, лускоподібна, суцільна, зі спинки) – 41×32×8 мм та взаємопоперечно-поздовжньої (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій окрайці лускоподібна, на правій – дрібнозубчаста) – 47×31×7 мм (рис. 3, 12) пластин.

Дві нижні – 63×26×7 мм і 70×30×9 мм (рис. 3, 15), середня – 30×16×3 мм та верхня – 46×29×15 мм (рис. 2, 11) поперечно-поздовжні з ретушшю, відповідно суцільною зі спинки, на лівій окрайці мікрозубчастою, на правій – дрібно- і середньофасетковою, лускоподібною; мікрозубчастою, зі спинки, на лівій окрайці суцільною, на правій – переривчастою; аналогічною, суцільною, зі спинки та суцільною, зі спинки, на лівій окрайці дрібно- і середньофасетковою, лускоподібною, на правій – дрібнозубчастою.

Дві середні поздовжні – 24×17×4 мм (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) і 36×18×5 мм (рис. 2, 6) з ретушшю суцільною, зі спинки, на лівій окрайці дрібно-, на правій – мікрозубчастою.

Чотири нижні аналогічні за типом, розмірами 44×22×5 мм, 52×30×7 мм, 60×16×5 мм (рис. 2, 10) і 73×30×7 мм (рис. 2, 14), з наступними, у цій же послідовності, видами ретуші: суцільною, зі спинки, на лівій окрайці дрібнофасетковою, лускоподібною у поєднанні з мікрозубчастою, на правій – останньої з них; мікро- і дрібнозубчастою, на лівій окрайці суцільною, зі спинки, на правій – частковою, з черевця; суцільною, на лівій окрайці мікрозубчастою, зі спинки, на правій – такою ж у поєднанні з дрібнофасетковою лускоподібною, з черевця та суцільною, зі спинки, на лівій окрайці дрібнофасетковою лускоподібною сукупно з мікрозубчастою, на правій – останньої з них.

Поздовжня пластина з ретушованими протилежними кінцями (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, зі спинки) і бічними краями (ретуш дрібнозубчаста, часткова, на лівій окрайці з обох площин, на правій – з черевця) – 46×18×5 мм (рис. 3, 16).

Нижня частина первинної пластини з ретушованим поперечним кінцем (ретуш середньо- і крупнофасеткова, лускоподібна, з черевця) та бічним краєм (ретуш середньо- і крупнофасеткова, скісно-струменева, суцільна, зі спинки) – 41×38×7 мм (рис. 2, 8).

Верхня частина поперечно-поздовжньої пластини з ретушованими скісно-прямим верхнім кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, з черевця) і бічним краєм (ретуш мікрозубчаста, переривчаста, зі спинки), основа якої підправлена на правій окрайці різцевим сколюванням – 71×23×9 мм (рис. 2, 13).

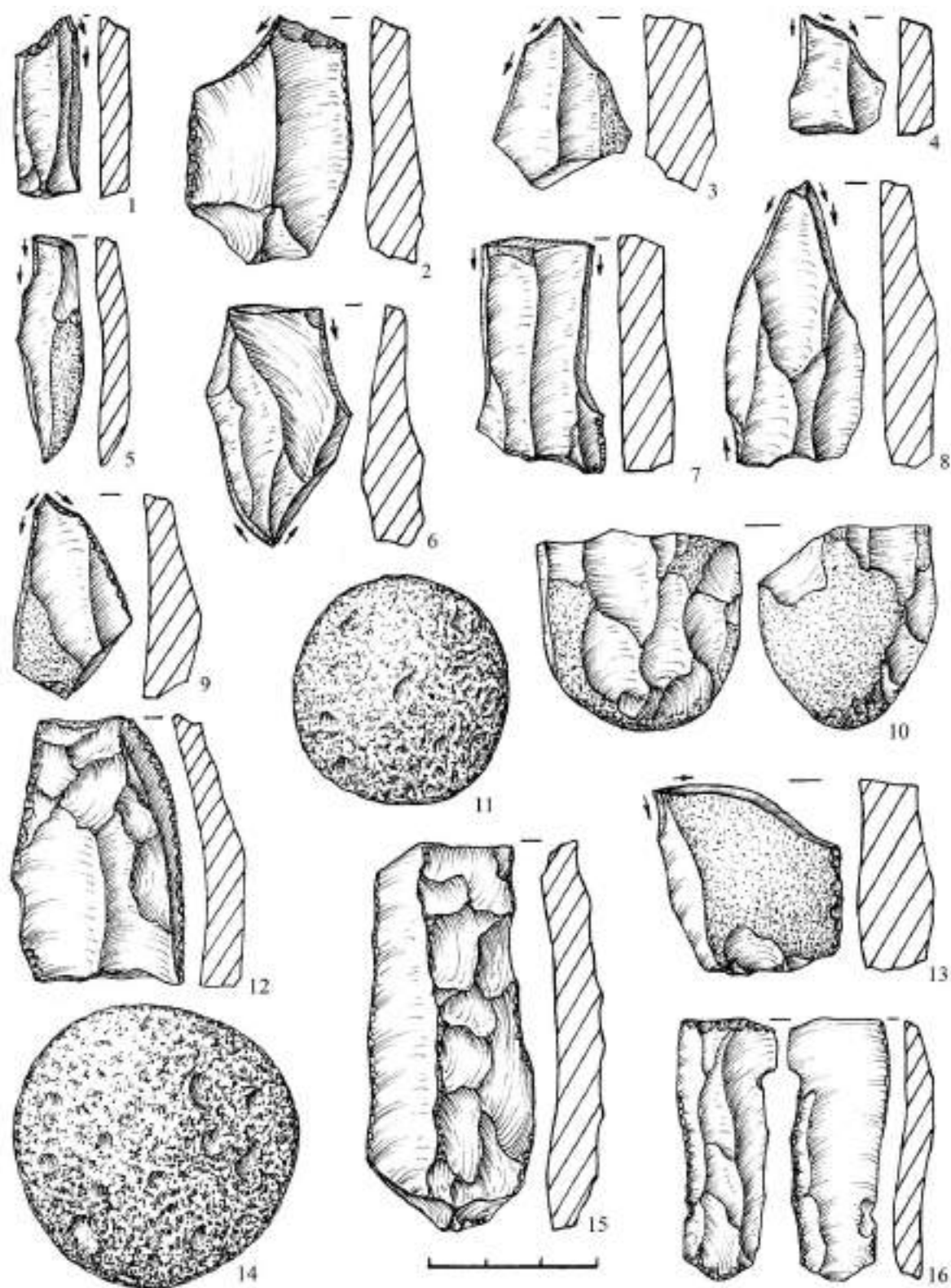

Рис. 3. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю волинсько-люблінської культури
Fig. 3. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Volhynian-Lublin culture

Верхні частини поперечно-поздовжньої – 31×27×9 мм (рис. 2, 4) і поздовжньої – 25×17×5 мм із ретушованими скісно-прямими, поперечними і бічними краями. У першій з них ретуш на верхньому кінці й окрайках дрібно- та середньофасеткова, скісно-струменева, суцільна, зі спинки, а в іншій – дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова, з черевця та мікрозубчаста, суцільна, зі спинки відповідно.

Різці – 13 екз.

Два бічні на середній частині поздовжньої пластини – 32×12×5 мм (рис. 3, 1) та на нижній – поперечно-поздовжньої з ретушованими бічними краями (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій окрайці часткова, на правій – суцільна) – 45×29×10 мм (рис. 3, 2).

Два кутові на нижній – 42×12×5 мм (рис. 3, 5) і середній – 29×34×11 мм частинах поперечно-поздовжній із залишком кірки пластин.

Подвійно-кутовий на однобічно ретушованій середній частині поздовжньої зі залишком кірки пластини (ретуш мікрозубчаста, зі спинки) – 42×23×9 мм (рис. 3, 7).

Серединні на однобічно ретушованому поздовжньо-первинному (ретуш дрібнофасеткова, зі спинки) – 34×32×12 мм (рис. 3, 13) і поперечно-поздовжньому – 41×26×8 мм відщепів, а також на однобічно ретушованій середній пластині поздовжньо-первинної пластини (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 37×21×9 мм (рис. 3, 9) і частинах пластин: нижній – 48×25×7 мм і середній – 31×25×12 мм (рис. 3, 3) поздовжньо-первинні; нижній – 40×22×11 мм та двох середніх – 21×17×6 мм (рис. 3, 4) і 36×23×10 мм поздовжніх.

Протилежно-кінцевий різець (серединний і кутовий) на середній частині поздовжньої пластини – 51×25×10 мм (рис. 3, 8) й аналогічний на поперечно-поздовжньому відщепі – 44×25×10 мм (рис. 3, 6).

Скребки – 6 екз.

Із похилим лезом (ретуш дрібно- і крупнофасеткова, струменева) на поздовжньо-первинній пластині – 67×32×18 мм (рис. 1, 9).

Із напівкрутим лезом (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна) на поперечно-поздовжній пластині – 68×29×8 мм (рис. 1, 2).

Із напівкрутим лезом (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна) на середній частині поздовжньої пластини – 42×15×6 мм (рис. 1, 6).

Із похилим лезом (ретуш дрібно- і середньофасеткова, лускоподібна) на верхній частині однобічно ретушованої поперечно-поздовжньої пластини (ретуш аналогічна, суцільна, зі спинки) – 55×22×12 мм (рис. 1, 1).

Із крутим лезом (ретуш середньо- і крупнофасеткова, струменева) на поздовжньому із залишком кірки відщепі, п'ятка якого підправлена з черевця крупнофасетковою лускоподібною ретушшю, а бічна окрайка – різцевим сколом – 48×33×11 мм (рис. 1, 3).

Із напівкрутими, протилежно-кінцевими лезами (ретуш дрібно-, середньо- і крупнофасеткова, лускоподібна) на однобічно ретушованому біпоздовжньому відщепі (ретуш аналогічна, дрібнофасеткова, часткова, зі спинки) – 35×25×6 мм (рис. 1, 8).

Свердло на середній частині поздовжньої пластини, суцільно обробленої вздовж бічних країв дрібно- і середньофасетковою, лускоподібною ретушшю, нанесеною зі спинки – 22×11×5 мм (рис. 1, 4).

Три розтирачі: кінцевий на нижній частині призматичного одноплощадкового нуклеуса із залишком кірки, спродукованого на циліндричній конкреції – 37×36×33 мм (рис. 3, 10) і кулясті, розмірами 41×39×38 мм (рис. 3, 11) та 52×50×48 мм (рис. 3, 14).

Збірка артефактів **лежницької групи** представлена 577 екз.

Парапластини – 37 екз.: поздовжньо-первинні – 37×17×7, 47×20×5, 60×28×7, 68×32×10, 70×34×22, 71×25×18 мм; поздовжня із залишком кірки – 67×31×6 мм; поздовжні – 23×9×5, 38×14×2, 38×19×3, 39×13×2, 39×18×3, 40×16×4, 47×23×4, 47×23×4, 54×17×10, 58×25×6 мм; біпоздовжньо-первинна – 47×18×4 мм; біпоздовжні – 28×11×7, 57×20×5 мм; поперечно-

первинні – 36×12×5, 61×23×15, 81×35×12, 62×37×11 мм; поперечно-поздовжні із залишком кірки – 42×18×4, 43×20×4, 52×17×3, 55×25×11, 59×26×9 мм; поперечно-поздовжні – 34×15×5, 37×13×13 мм; поперечно-біпоздовжні із залишком кірки – 102×45×12 мм; поперечно-біпоздовжні – 58×29×4 мм; взаємопоперечно-первинні – 53×23×10, 77×25×13, 80×39×10 мм; взаємопоперечна – 70×27×11 мм та взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки – 50×16×6 мм.

Відщепи – 392 екз. із мінімально-максимальними розмірами за типами: поздовжні – 88 екз. (12–57×10–46×2–16 мм); поздовжньо-первинні – 45 екз. (12–82×16–57×2–20 мм); поздовжні із залишком кірки – 9 екз. (20–64×11–33×5–14 мм); первинні – 8 екз. (9–62×18–38×2–13 мм); взаємопоперечно-первинні – 5 екз. (15–41×28–46×4–21 мм); взаємопоперечно-поздовжні – 10 екз. (23–70×24–49×4–11 мм); взаємопоперечні – 34 екз. (14–55×17–65×3–18 мм); взаємопоперечно-біпоздовжні (33×3×7 мм); взаємопоперечно-поздовжні із залишком кірки – 3 екз. (37–54×29–69×5–11 мм); поперечно-первинні – 15 екз. (14–59×18–51×5–13 мм); поперечно-первинні із залишком кірки – 22 екз. (20–83×18–66×4–16 мм); поперечні – 16 екз. (12–37×13–51×3–11 мм); поперечно-поздовжні – 90 екз. (15–56×20–53×2–16 мм); поперечно-біпоздовжні із залишком кірки – 7 екз. (20–74×21–58×4–19 мм); поперечно-біпоздовжні – 6 екз. (16–60×17–41×3–10 мм); біпоздовжньо-первинні – 7 екз. (19–55×17–70×3–16 мм) і біпоздовжні – 26 екз. (13–49×19–48×2–18 мм).

Уламки 64-х типологічно невизначених сколів, із-поміж яких 40 перепалені.

Два біфасіальні нуклеуси із взаємопоперечно-біпоздовжніми негативами на протилежних сторонах відокремлення сколів – 29×26×15 мм (рис. 4, 4) та 40×39×27 мм.

Взаємопоперечно-первинна парапластина з ретушованими на черевці поперечним кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна) і бічним краєм (ретуш аналогічна, крупнофасеткова, нанесена суцільно) – 80×37×10 мм (рис. 5, 13).

Поперечно-біпоздовжня парапластина з ретушованими поперечним кінцем (ретуш мікрозубчаста, з черевця) і бічними краями (ретуш аналогічна, зі спинки, на лівій окрайці суцільна, на правій – часткова) – 61×29×10 мм (рис. 4, 14).

Взаємопоперечна парапластина з ретушованими скісно-прямим кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, з черевця) і бічними краями (ретуш аналогічна, суцільна, на лівій окрайці зі спинки, на правій – з черевця) – 41×19×3 мм.

Однобічно ретушовані поперечно-поздовжні із залишком кірки (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна в поєднанні з мікрозубчастою, суцільна, зі спинки) – 92×33×11 мм (рис. 4, 12) та поперечно-поздовжні (ретуш мікрозубчаста, суцільна зі спинки) – 40×17×6 мм (рис. 4, 3) парапластини.

Двобічно ретушована поперечно-біпоздовжня парапластина (ретуш мікрозубчаста, суцільна, на лівій окрайці з обох площин, на правій – зі спинки) – 49×17×6 мм (рис. 4, 6).

Однобічно ретушовані відщепи – 12 екз.

Поперечно-біпоздовжній (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) – 35×35×7 мм і біпоздовжній (ретуш аналогічна, суцільна, зі спинки) – 34×36×7 мм.

Поздовжньо-первинні, у першого з яких ретуш середньозубчаста, суцільна, з черевця в поєднанні з негативами від поперечних мікросколів – 43×36×10 мм, а у другого – дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова, з черевця – 41×38×8 мм.

Поперечно-первинний (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 35×47×12 мм.

Три поперечно-поздовжні з ретушю, відповідно дрібнозубчастою, суцільною, зі спинки – 41×43×13 мм; дрібнофасетковою лускоподібною, частковою, зі спинки – 27×25×5 мм та дрібно- і середньофасетковою лускоподібною, суцільною, з обох площин у поєднанні на черевці зі суцільно нанесеними поперечними мікросколами – 23×27×11 мм.

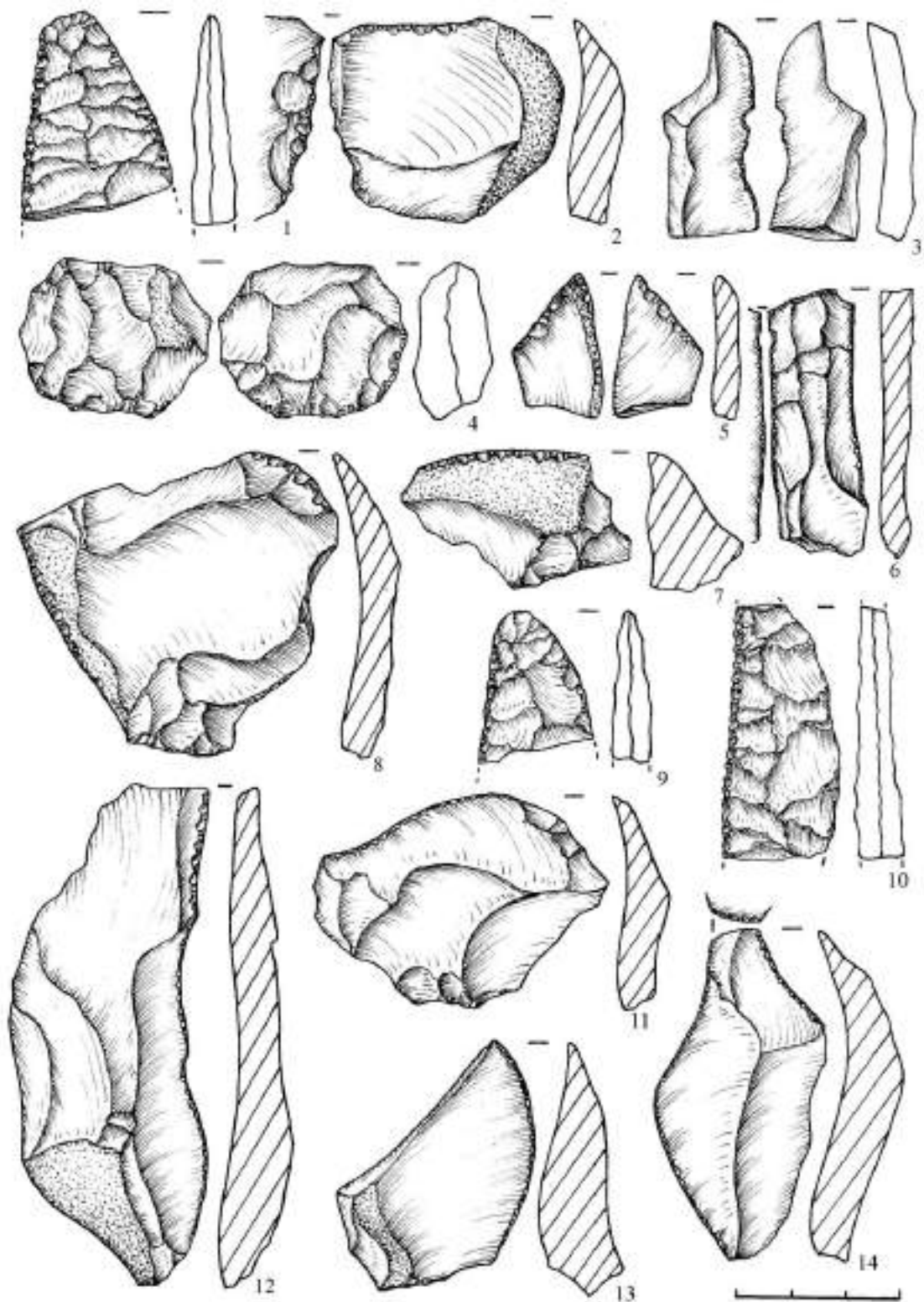

Рис. 4. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю лежницької групи культури ранньоскіфського часу
Fig. 4. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Lezhnysia group of the Early Scythian period

Три поперечно-поздовжні із залишком кірки – з ретушню: мікрозубчастою, суцільною, зі спинки 46×34×12 мм (рис. 4, 13); дрібно- і середньофасетковою, лускоподібною, суцільною, з обох площин – 90×64×26 мм та мікрозубчастою, частковою, зі спинки – 55×43×6 мм.

Два взаємопоперечно-поздовжні з ретушню дрібнозубчастою, суцільною, зі спинки – 38×30×8 мм (рис. 5, 9) та дрібнофасетковою, лускоподібною, суцільною, зі спинки – 48×33×6 мм.

Двобічні ретушовані відщепи – 13 екз.

Біпоздовжній (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій окрайці дрібно-, середньо- і крупнофасеткова, лускоподібна, на правій – мікрозубчаста) – 74×44×14 мм.

Поперечно-біпоздовжній (ретуш із черевця, на лівій окрайці середньозубчаста, часткова, на правій – дрібно- і середньозубчаста, суцільна) – 32×42×9 мм.

Два поперечно-поздовжні із залишком кірки з ретушню дрібно- і середньофасетковою, лускоподібною, суцільною, на лівій окрайці зі спинки, на правій – з черевця – 33×39×35 мм та, в іншого, із застосуванням на лівій окрайці дрібно-, середньо- і крупнозубчастої, суцільної, з черевця, а на правій – мікрозубчастої, часткової, зі спинки – 51×52×11 мм.

Взаємопоперечно-поздовжній із залишком кірки (ретуш суцільна, зі спинки, на лівій окрайці мікрозубчаста, на правій – дрібнофасеткова, лускоподібна) – 59×43×11 мм.

Поперечно-біпоздовжній із залишком кірки (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова, зі спинки) – 57×60×7 мм (рис. 4, 8).

Три поперечно-поздовжні з ретушню мікрозубчастою, суцільною, зі спинки – 22×25×6 мм; частковою, зі спинки, на лівій окрайці дрібно-, на правій – мікрозубчастою – 38×37×8 мм та суцільною, зі спинки, на лівій окрайці – дрібнофасетковою, лускоподібною, на правій – мікрозубчастою – 38×37×10 мм.

Взаємопоперечний (ретуш мікрозубчаста, зі спинки, на лівій окрайці суцільна, на правій – часткова) – 47×31×6 мм.

Два поздовжньо-первинні з ретушню зі спинки, на лівій окрайці мікрозубчастою, переривчастою, на правій – дрібнофасетковою, лускоподібною, частковою – 44×32×7 мм (рис. 5, 8) і дрібнофасетковою, лускоподібною, на лівій окрайці – суцільною, зі спинки, на правій – частковою, з черевця – 50×45×8 мм.

Поперечно-поздовжній із негативом від природного розколювання (ретуш зі спинки, на лівій окрайці мікрозубчаста, часткова, на правій – дрібнозубчаста, суцільна) – 38×33×11 мм.

Взаємопоперечно-поздовжній відщеп із ретушованими стрільчастим кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова, з обох площин) і нижнім поперечним (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, з черевця) – 28×39×7 мм.

Три відщепи з ретушованими скісно-прямими кінцями: первинний (ретуш дрібнозубчаста, суцільна, зі спинки) – 28×53×10 мм (рис. 5, 6); поперечно-біпоздовжній (ретуш дрібно- і середньозубчаста, суцільна, з черевця) – 58×42×12 мм (рис. 5, 12) і поздовжній (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова, зі спинки) – 30×49×11 мм.

Взаємопоперечно-поздовжній відщеп із ретушованим верхнім кінцем (ретуш мікрозубчаста, часткова, зі спинки) – 39×54×6 мм (рис. 4, 11).

Поперечно-первинний відщеп із ретушованим зі спинки верхнім кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, часткова) – 25×36×8 мм (рис. 5, 5).

Два поздовжньо-первинні відщепи з ретушованими верхнім кінцем і бічним краєм. В одного з них ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки та крупнозубчаста, суцільна, з черевця – 37×43×8 мм (рис. 4, 2), а в іншого, у цій же послідовності, ретуш дрібно- і крупнофасеткова, лускоподібна, з черевця і аналогічна, дрібнофасеткова, суцільна, зі спинки – 26×33×6 мм (рис. 5, 4).

Поперечно-поздовжній зі залишком кірки відщеп із ретушованим нижнім кінцем (ретуш дрібнозубчаста, зі спинки) і бічним краєм (ретуш мікрозубчаста, суцільна, зі спинки) – 26×37×8 мм (рис. 5, 3).

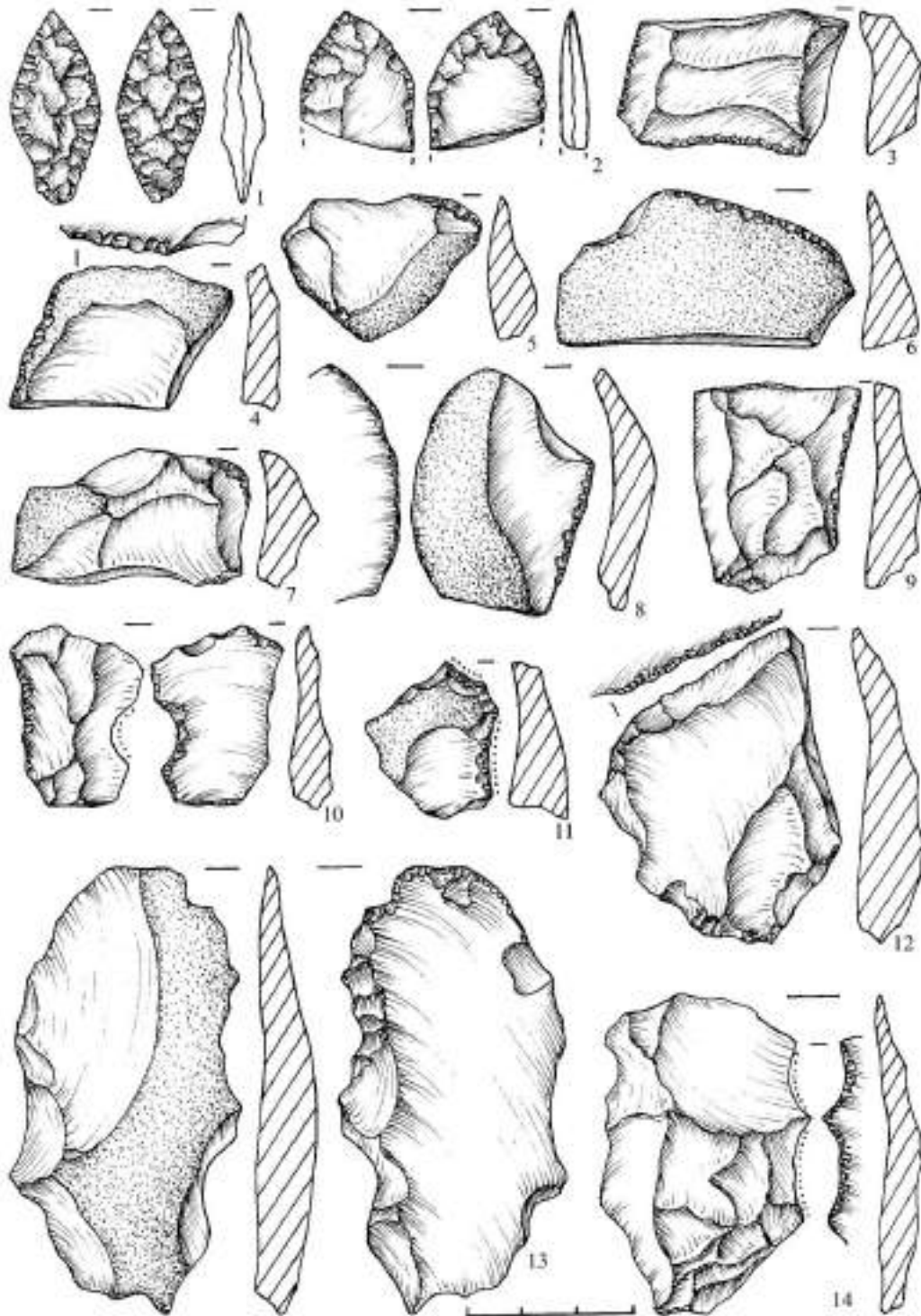

Рис. 5. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю лежницької групи культури ранньоскіфського часу
Fig. 5. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Lezhnysia group of the Early Scythian period

Поперечно-поздовжній відщеп із ретушованими поперечним кінцем (ретуш дрібно- та середньофасеткова лускоподібна, зі спинки і крупнофасеткова – з черевця) та бічними краями (ретуш на лівій крайці аналогічна, дрібнофасеткова, зі спинки і мікрозубчаста, з черевця,

нанесена частково, на правій – дрібно- та середньофасеткова, лускоподібна, суцільна, з обох площин) – 38×25×6 мм.

Поперечно-поздовжній зі залишком кірки відщеп із ретушованим верхнім кінцем (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, з черевця) і бічними краями (ретуш аналогічна, дрібно- і середньофасеткова, часткова, зі спинки, на правій – дрібнофасеткова, суцільна, з черевця) – 43×35×9 мм.

Чотири скребки, два з яких із похилими лезами на поперечно-поздовжньому із залишком кірки – 53×65×10 мм і взаємопоперечно-поздовжньому із залишком кірки – 25×39×17 мм (рис. 4, 7), а також із напівкрутим – на поперечно-біпоздовжньому із залишком кірки – 24×41×8 мм (рис. 5, 7) відщепів й аналогічному сколі (парапластина) – 52×16×22 мм, кінцеві окрайки яких оброблено певними різновидами лускоподібної ретуші, переважно дрібно- і середньофасетковими.

Два свердла на поперечно-первинному – 27×17×4 мм (рис. 4, 5) і біпоздовжньому – 29×24×5 мм відщепів, для обробки яких застосовано дрібно- та середньофасеткову лускоподібну ретуш.

Три скобелі, зокрема одновійчастий і два двовійчасті, спродуковані, відповідно, на одnobічно ретушованому поперечно-поздовжньому (ретуш дрібнофасеткова, лускоподібна, суцільна, зі спинки) 33×23×7 мм (рис. 5, 10), взаємопоперечно-поздовжньому – 59×37×6 мм (рис. 5, 14) та поперечно-біпоздовжньому із залишком кірки – 28×23×11 мм (рис. 5, 11) відщепів.

Ромбоподібне вістря стріли з незначно сформованими плічками пера при переході до черешка, площини якого оброблено суцільно нанесеною дрібно-, середньо- і крупнофасетковою, лускоподібною ретушшю – 35×16×7 мм (рис. 5, 1).

Верхня частина заготовки, ймовірно аналогічного за призначенням, виробу на поперечному відщепі, підправленому на обох площинах уздовж бічних країв дрібно-, середньо- і крупнофасетковою ретушшю – 25×20×5 мм (рис. 5, 2).

Дві верхні – 28×21×7 мм (рис. 4, 9), 28×28×9 мм (рис. 4, 1) і дві середні – 15×22×7 мм та 47×32×8 мм (рис. 4, 10) частини біфасціальних серпів з інтенсивним полиском на площинах, леза яких загострено нанесенням дрібно- і середньозубчастої ретуші.

Із ранньоскіфським часом пов'язаний, очевидно, дископодібний розтирач на округлій конкреції із залишком кірки – 67×63 мм. На її поверхні наявні фасетки від поперечно-поздовжнього сколювання.

Не викінчені у процесі виготовлення біфасціальні серпи, які формувалися на поздовжньо відокремлених із конкрецій макросколах, характеризують 9 цілих екземплярів, розмірами: 2×31×18 мм (рис. 8, 2), 55×30×18 мм (рис. 8, 1), 58×32×10 мм (рис. 8, 4), 59×18×17 мм (рис. 7, 9), 61×40×18 мм (рис. 6, 2), 63×29×14 мм (рис. 6, 1), 82×50×29 мм (рис. 6, 3), 86×41×24 мм (рис. 7, 8) і 86×44×37 мм (рис. 6, 4), а також 11 нижніх – 28×31×14 мм, 32×36×15 мм (рис. 7, 1), 33×37×15 мм (рис. 7, 4), 33×25×11 мм, 34×30×17 мм (рис. 7, 5), 36×37×12 мм (рис. 8, 7), 41×65×11 мм (рис. 8, 5), 45×32×20 мм (рис. 7, 3), 50×40×18 мм (рис. 7, 6), 51×36×25 мм (рис. 8, 6), 55×39×18 мм (рис. 8, 3); 2 середні – 24×35×14 мм, 32×35×17 мм (рис. 7, 2) і верхня – 42×21×13 мм (рис. 7, 7) – частини аналогічних артефактів.

Отже, під час розкопок найвищої берегової ділянки на поселенні Хрінники I 2022 р. здобуто 654 артефакти з місцевого кременю, поширеного у вапняковій товщі туруну на стику двох структурних одиниць підобласті Волинської височини: Рівненської хвилясто-горбистої височини [Геренчук (ред.), 1976, с. 50] та Горохівського горбисто-грядового лесового району [Геренчук (ред.), 1975, с. 42]. У його верхньому ярусі залягають округлі й овальні кременеві конкреції халцедонового складу середньої, рідше – крупної величини, діаметром до 30–35 см, що мають у напівпрозорих сколах чорний та темно-сірий кольори однорідного або плямистого забарвлення.

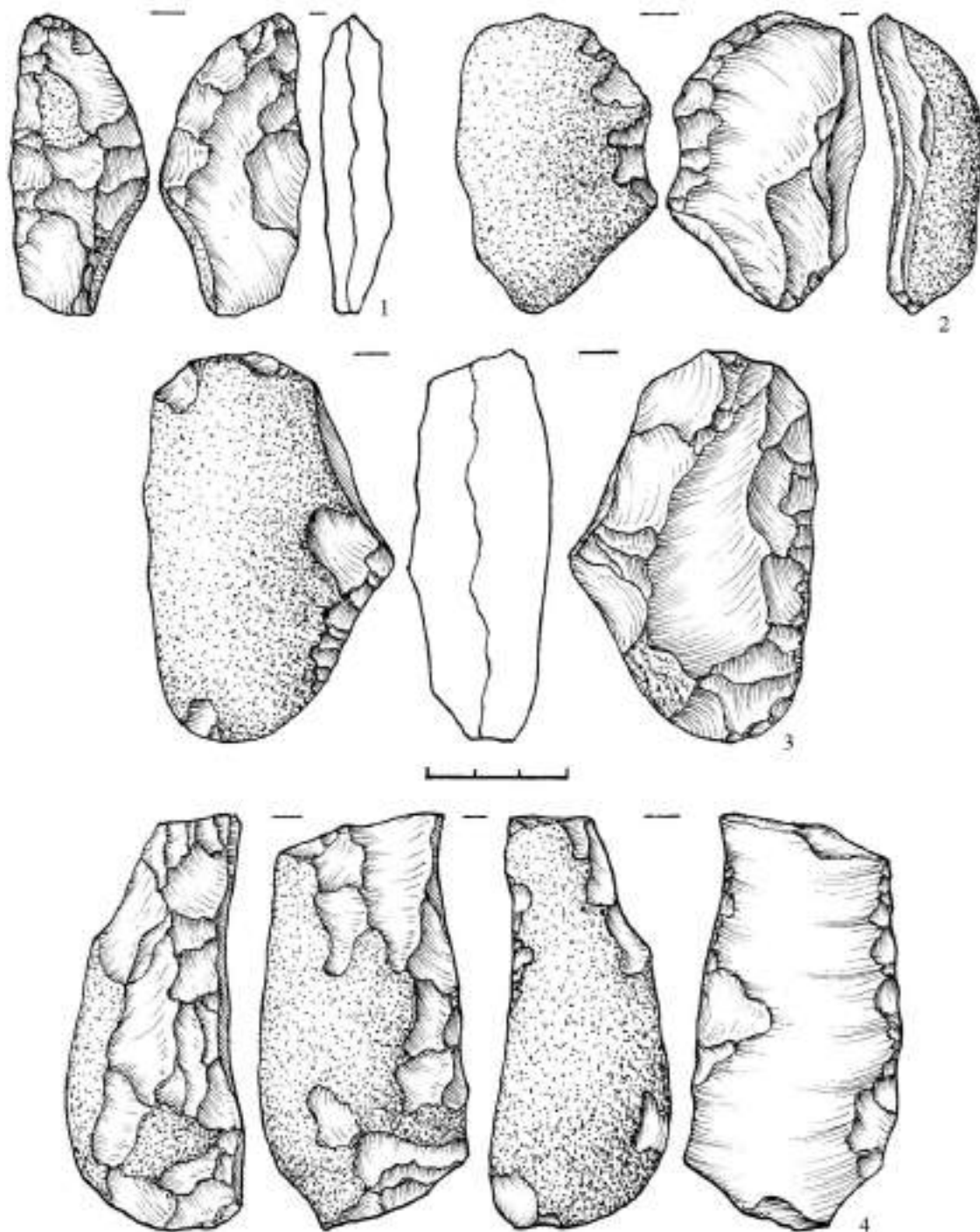

Рис. 6. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю лежницької групи культури ранньоскіфського часу
Fig. 6. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Lezhnysia group of the Early Scythian period

Цей ґатунок волинського кременю (4-й підвид) характеризується високими петрофізичними показниками і вважається одним із найкращих у Центральній та Центрально-Східній Європі. Його масово використовувало давнє населення регіону від первісного заселення до ранньозалізного віку [Конопля, 1998, с. 149, 151, 155].

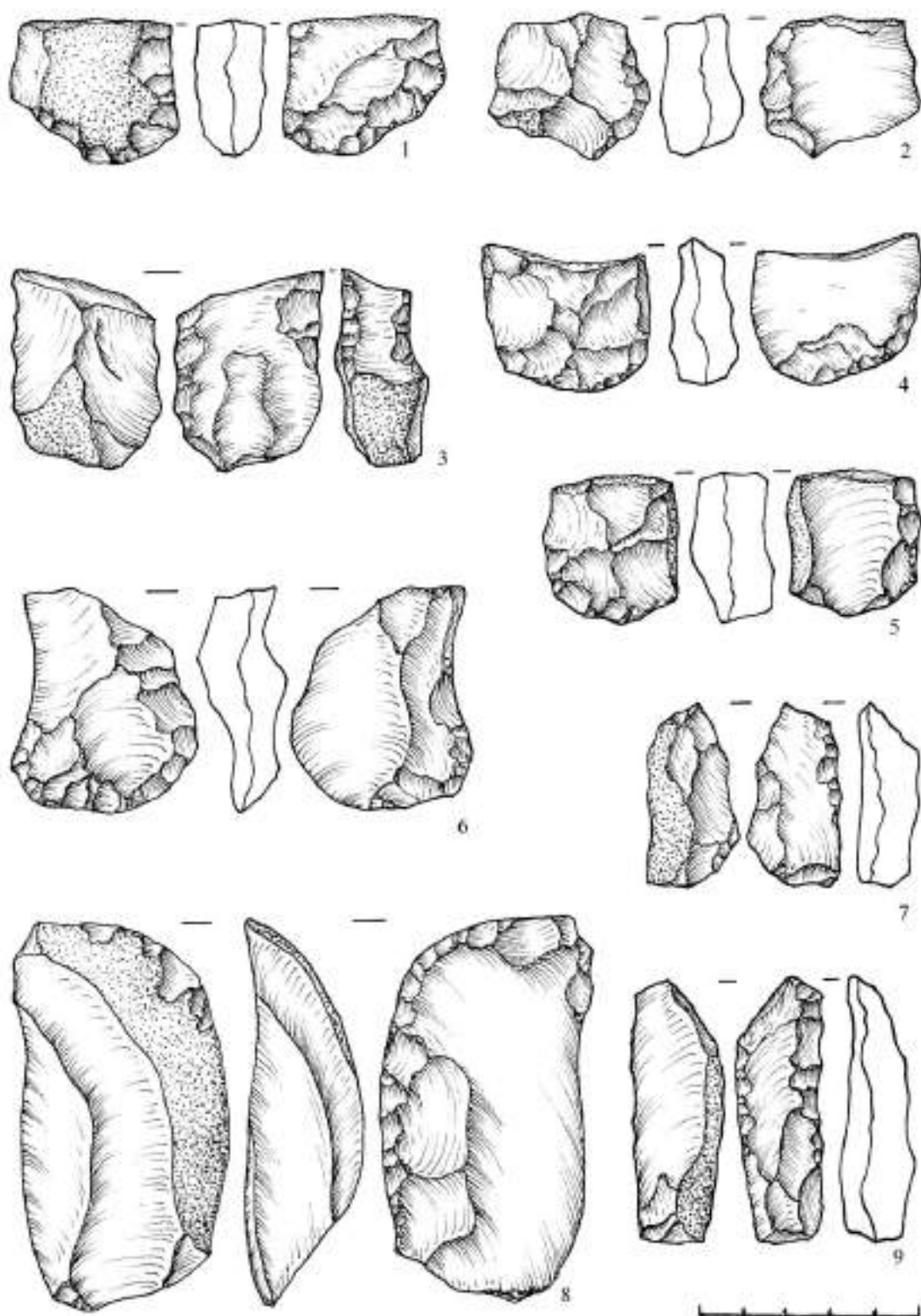

Рис. 7. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю лежницької групи культури ранньоскіфського часу
Fig. 7. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Lezhnysia group of the Early Scythian period

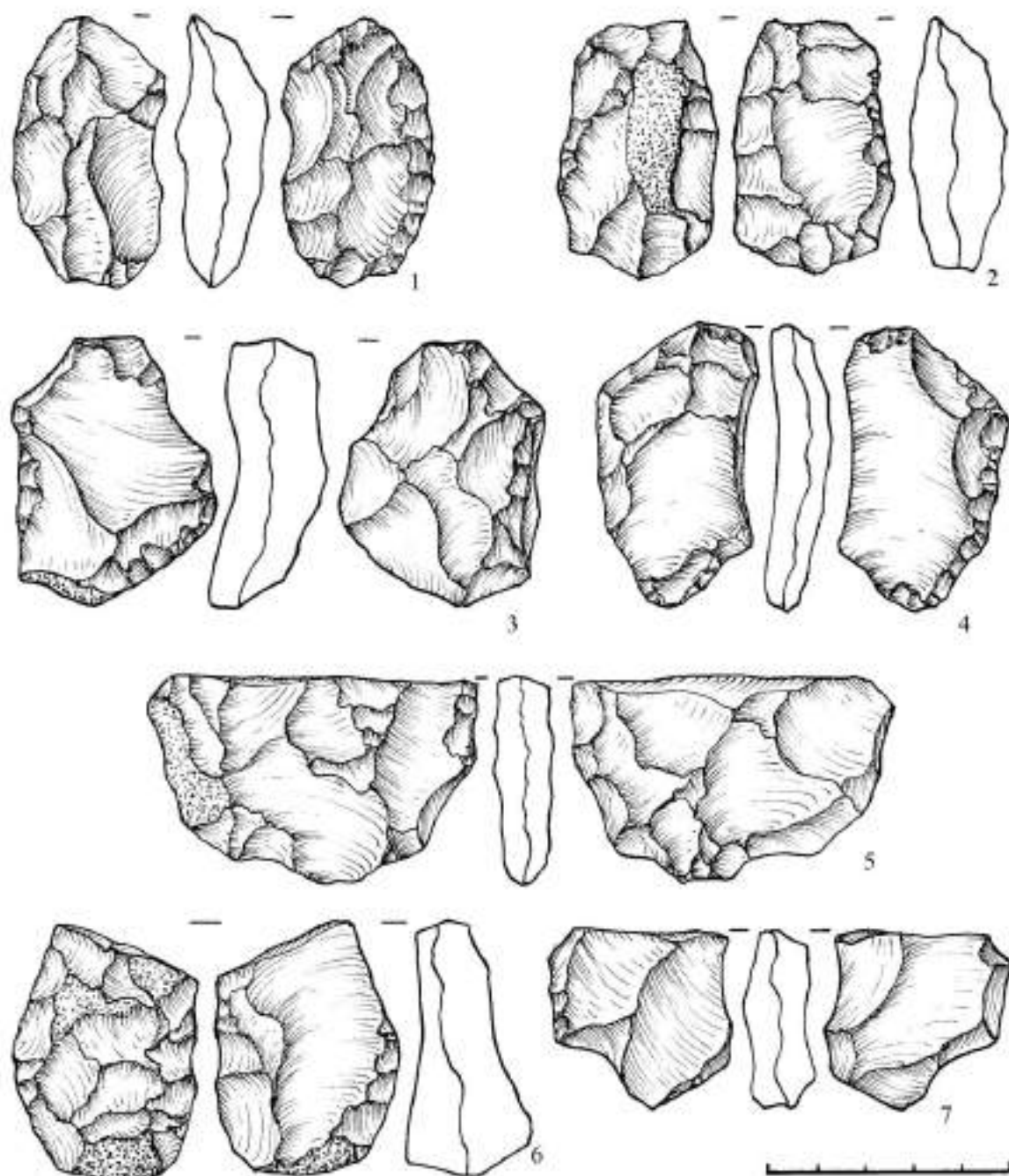

Рис. 8. Хрінники 1, 2022 р. Вироби із кременю лежницької групи культури ранньоскіфського часу
Fig. 8. Khrinnyky 1, 2022. Flint products of Lezhnysia group of the Early Scythian period

Три патиновані вироби пізнього палеоліту із кременевого комплексу пам'ятки Хрінники 1 із досліджень 2022 р., із врахуванням артефактів цього часу з попередніх років розкопок вказаної ділянки, а також опрацьованих, та, на жаль, не опублікованих знахідок, зібраних під час розвідок 1970–1980-х років в ур. Шанків Яр, зокрема призматичних і торцево-призматичних нуклеусів із протилежними, скісно-прямими ударними площадками, ретушованих пластин, скребків, різців і черешкових наконечників стріл, дають підстави вважати їх належними до свідерської культури і пов'язувати зі сезонною стоянкою

виробничого типу, де відбувалася обробка зібраного неподалік кременю (села Вербень і Шибин Дубенського р-ну Рівненщини) з подальшим використанням отриманих із нього напівфабрикатів для виготовлення різного за типами і функціями інвентаря. Подібні стоянки відомі на території Українського Полісся [Зализняк, 1989, с. 20–70] та Волинської височини [Пясецький, 2009, с. 148, 152–154, 156–157].

На відміну від попередньо обумовлених, 74 артефакти волинсько-люблінської культури більш інформативні для розгляду технології їхнього продукування та використання в подальшому. Варто зазначити, що початкові етапи розщеплення кременю, зокрема підготовка до сколювання з нього пластин, як основного виду заготовок для інструментарію, відбувалися поза межами дослідженої ділянки за весь період її вивчення. На це вказує незначна кількість виявлених відщепів, отриманих із різних стадій утилізації нуклеусів. Віднайдені в сезоні 2022 р. 2 такі артефакти, 3 пластини і 13 уламків аналогічних сколів та 4 цілі і 43 їхні частини із вторинною обробкою (стали знаряддями праці) наглядно підтверджують цю версію. Лише 4 відщепи було використано як заготовки для скребків і різців.

Чільну позицію в асортименті виробів господарського призначення займають ретушовані пластинчасті артефакти з одним і двома обробленими бічними краями та поперечними кінцями, підправленими в абсолютній більшості зі спинок здебільша мікро- та дрібнозубчастою, менше – дрібнофасетковою, лускоподібною і тільки в чотирьох випадках – струменевою ретушшю.

Кількісно поступаються їм різці з перевагою з-поміж них серединних та скребки з похилими, напівкрутими і крутими лезами, обробленими, переважно, лускоподібною ретушшю.

Майже подвійна перевага перших із них притаманна кременевим індустріям пам'яток пізніх виявів маліцької і ранніх (тип Голишів) – волинсько-люблінської культур Волині [Конопля, 1990, с. 9; Конопля, Білас, Сілаєв, 2016, с. 323; Zakościelna, 1996, s. 106].

Найважливішим здобутком польового сезону 2022 р. на пам'ятці Хрінники 1 стало подальше дослідження кременеобробного осередку лежницької групи, розпочате 2021 р. [Конопля, Баяк, Погоральський, 2023, с. 211–215], що дало можливість зібрати 577 артефактів, а разом за 2 сезони – 1 006 екз. Аналіз знахідок посприяв значно глибшому пізнанню змісту кременярства як галузі господарства, що існувала в середовищі цього населення у ранньоскіфський час. Адже наявна досі інформація про нього зводилася лише до повідомлень, які стосувалися переважно відбійників, окремих знарядь праці на пластинах і відщепках та біфасіальних серпів, причому останні з них були переважно випадковими знахідками [Березанська, Сухобоков, 1985; Конопля, Івановський, 1997, с. 32, 46; Крушельницька, 1976, с. 65; 1993, с. 148, 154–155] і тільки 4 входили до складу скарбу, що трапився у процесі досліджень пам'ятки Хрінники 1 [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 18].

На поселенні Хрінники 1 відкрито виробничий осередок, де виготовляли головно сегментоподібні серпи з видовженою нижньою частиною, представлені цілими й уламковими екземплярами з першого та другого етапів їхнього формування. Кількісно доповнюють їх різні за типами сколи: відщепи та паропласти, відокремлені із протозаготовок цих біфасіальних артефактів.

Окрім того, вдалося значно розширити асортимент знарядь праці, якими користувалося населення лежницької групи, зокрема згаданими сколами з ретушованими бічними краями і поперечними кінцями, скребками, скобелями, свердлами, обробленими переважно зубчастою, менше – лускоподібною ретушшю. До рідкісних знахідок цього часу треба віднести ромбоподібне вістря стріли.

Витоки т. зв. техніки «збереження основи», опанованої носіями лежницької групи, склалися на рубежі III–II тис. до н. е. майже повсюдно в Європі, яка в ранньому періоді доби бронзи України досягла піку розвитку, поступово згасаючи до ранньозалізного віку [Березанская, 1994, с. 20, 53]. Однак на території Волині вона залишалася на попередньому

рівні з огляду на наявність багатих і доступних покладів кременевої сировини та недостатньо розвинутої металургії.

Технологія західноволинського кременярства епохи бронзи і раннього заліза складається з чотирьох етапів, на першому з яких здійснювали добування конкрецій із подальшим транспортуванням на поселення; на другому – з їх цілих або поздовжньо розколотих частин шляхом оббивки (т. зв. клактонська техніка) формували протозаготовки майбутніх біфасіальних виробів: сокир, серпів, наконечників списів; на третьому – остаточно завершували обробку цих предметів із застосуванням спочатку сколювання, а потім відтиску необхідної кількості відщепів та пара пластин; і на четвертому – певну кількість селекційно відібраних парапластин перетворювали на різні за господарським призначенням артефакти [Конопля, 1982, с. 28–29; Конопля, Онищук, 2010, с. 50–51].

Кременеобробний осередок лежницької групи на дослідженій у 2021–2022 рр. ділянці пам'ятки Хрінники I за техніко-технологічним змістом відповідає таким, що існували впродовж попередньо обумовленого періоду на Волині й забезпечували місцеві різнокультурні спільноти необхідними знаряддями праці та предметами озброєння [Войнаровський, Конопля, Филипчук, 2005, с. 19–20; Конопля, 1982, с. 29; 2010, с. 22; Конопля, Онищук, 2008, с. 118–122; 2010, с. 51].

Отже, занепаду в техніці обробки кременю в ранньоскіфський час не було. Навпаки, кременярство лежницької групи все ще залишалося важливою галуззю господарства її населення.

ЛІТЕРАТУРА

- Баюк, В., Конопля, В., Погоральський, Я., Білас, Н. (2020). Нові матеріали волинсько-люблінської і городоцько-здовбицької культур із пам'ятки Хрінники-1. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XVI, 329–348.
- Баюк, В., Конопля, В., Погоральський, Я. (2021). Керамічний комплекс поселення Хрінники-1 (за матеріалами досліджень 2019 року). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XVII, 209–244.
- Березанская, С. (1994). Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство. *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*. Киев, 8–54.
- Березанська, С., Сухобоков, О. (1985). Випадкова знахідка на Львівщині. *Археологія*, 11, 72–76.
- Бітковська, Т. (1992). Комплекси пам'яток верхньої течії р. Стир (за підсумками охоронних досліджень Хрінниківського водосховища). *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-их років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Київ, 135–153.
- Войнаровський, В., Конопля, В., Филипчук, М. (2005). *Лукаші. Багатощарова пам'ятка археології на Брідщині*. Львів, 105 с.
- Геренчук, К. (ред.). (1975). *Природа Волинської області*. Львів, 146 с.
- Геренчук, К. (ред.). (1976). *Природа Ровенської області*. Львів, 156 с.
- Зализняк, Л. (1989). *Охотники на северного оленя Украинского Полесья финального палеолита*. Киев, 175 с.
- Козак, Д. (2012). *Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі*. Київ, 264 с.
- Козак, Д. (2016). *Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр.* Київ, 116 с.
- Козак, Д., Прищеп, Б., Ткач, В. (2013). Дослідження поселення Хрінники I1. *Археологічні дослідження в Україні 2012 року*. Київ, 296–297.
- Козак, Д., Прищеп, Б., Шкоропад, В. (2004). *Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водосховищі)*. Київ, 300 с.
- Козак, Д., Ткач, В. (2002). Поселення доби бронзи біля с. Хрінники Рівненської обл. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ, 131–133.
- Козак, Д., Ткач, В. (2009). Рятівні дослідження поселення Хрінники 8 у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 року*. Київ, 133–135.

Конопля, В. (1982). Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи. *Археологія*, 37, 17–31.

Конопля, В. (1990). Лендельская культура. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев, 4–17.

Конопля, В. (1998). Класифікація крем'яної сировини заходу України. *Львівський історичний музей. Наукові записки*, VII, 139–157.

Конопля, В. (2010). Вироби з кременю висоцької культури. *Кременярство висоцької культури*. Львів, 4–44.

Конопля, В., Баяк, В., Погоральський, Я. (2021). Кременевий комплекс пам'ятки Хрінники-1 (за результатами досліджень 2020 року). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XVII, 245–262.

Конопля, В., Баяк, В., Погоральський, Я. (2023). Кременеві вироби з розкопок пам'ятки Хрінники-1 у 2021 році. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XVIII, 209–224.

Конопля, В., Білас, Н., Сілаєв, О. (2016). Кременеві матеріали волинсько-люблінської культури з урочища «Лут» у Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XII, 321–329.

Конопля, В., Івановський, В. (1997). *Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район)*. Львів, 141 с.

Конопля, В., Онищук, Я. (2008). Кременярство висоцької культури. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, 103–126.

Конопля, В., Онищук, Я. (2010). Кременеобробне поселення висоцької культури Дудин-IV. *Кременярство висоцької культури*. Львів, 45–63.

Крушельницька, Л. (1976). *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ, 146 с.

Крушельницька, Л. (1993). Лежницька група пам'яток Волині. *Пам'ятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті*. Київ, 143–158.

Пелешишин, Н. (1976). Раскопки на Волыни. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 375–376.

Погоральський, Я., Конопля, В., Баяк, В. (2023). Керамічний посуд із багат шарового поселення Хрінники-1 у Надстир'ї (дослідження 2021 року). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*, XVIII, 225–240.

Пясецький, В. (2009). *Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся*. Рівне, 238 с.

Ткач, В. (2013). Військові традиції населення межановицької культури доби бронзи за матеріалами досліджень пам'яток в с. Хрінники Рівненської обл. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*. Київ, 7–10.

Ткач, В. (2015). Дослідження пам'яток доби ранньої бронзи в межиріччі Стиру і Горині в середині 90-х років XX ст. – початку XXI ст. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIII/1. Рівне, 163–173.

Ткач, В. (2016). Археологічні пам'ятки, досліджувані Волинською рятівною археологічною експедицією під керівництвом Д. Н. Козака в 1998–2012 роках на берегах Хрінницького водосховища. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, XIV. Рівне, 175–179.

Ткач, В. (2021). Крем'яні ножі доби ранньої бронзи в межиріччі Стиру та Горині. *Межибіж*, 1–2, 71–74.

Zakościelna, A. (1996). *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*. Lublin, 266 s.

REFERENCES

Baiuk, V., Konoplia, V., Pohoralskyi, Ya., & Bilas, N. (2020). Novi materialy volynsko-liublinskoï i horodotsko-zdovbytskoï kultur iz pamiatky Khrinnyky-1. *Staryi Luts'k. Naukovo-informatsiyni zbirnyk*, XVI, 329–348. (in Ukrainian).

Baiuk, V., Konoplia, V., & Pohoralskyi, Ya. (2021). Keramichniy kompleks poselennia Khrinnyky-1 (za materialamy doslidzhen 2019 roku). *Staryi Luts'k. Naukovo-informatsiyni zbirnyk*, XVII, 209–244. (in Ukrainian).

Berezanskaia, S. (1994). Kamnedobyvaiushchee i kamneobrabatyvaiushchee proizvodstvo. *Remeslo epokhi eneolita-bronzy na Ukraine*. Kiev, 8–54. (in Russian).

- Berezanska, S., Sukhobokov, O. (1985). Vypadkova znakhidka na Lvivshchyni. *Arkheolohiia*, 11, 72–76. (in Ukrainian).
- Bitkovska, T. (1992). Kompleksy pamiatok verkhnoi techii r. Styr (za pidsumkamy okhoronnykh doslidzhen Khrinnykivskoho vodoshkovyshcha). *Arkheolohichni doslidzhennia, provedeni na terytorii Ukrainy protiahom 80-ykh rokiv derzhavnymy orhanamy okhorony pamiatok ta muzeiamy respubliky*. Kyiv, 135–153. (in Ukrainian).
- Voinarovskiy, V., Konoplia, V., & Fylypchuk, M. (2005). *Lukashi. Bahatosharova pamiatka arkheolohii na Bridshchyni*. Lviv, 105 s. (in Ukrainian).
- Herenchuk, K. (Ed.). (1975). *Pryroda Volynskoi oblasti*. Lviv, 146 s. (in Ukrainian).
- Herenchuk, K. (Ed.). (1976). *Pryroda Rovenskoï oblasti*. Lviv, 156 s. (in Ukrainian).
- Zalizniak, L. (1989). *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainskogo Polesia finalnogo paleolita*. Kiev, 175 s. (in Russian).
- Kozak, D. (2012). *Poselennia nevriv, slovian ta hermantsiv na Styri*. Kyiv, 264 s. (in Ukrainian).
- Kozak, D. (2016). *Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnioi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010–2014 rr.* Kyiv, 116 s. (in Ukrainian).
- Kozak, D., Pryshchepa, B., & Tkach, V. (2013). Doslidzhennia poselennia Khrinnyky 11. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 roku*. Kyiv, 296–297. (in Ukrainian).
- Kozak, D., Pryshchepa, B., & Shkoropad, V. (2004). *Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkheolohii na Khrinnytskomu vodoimyshtsi)*. Kyiv, 300 s. (in Ukrainian).
- Kozak, D., & Tkach, V. (2002). Poselennia doby bronzы bilia s. Khrinnyky Rivnenskoï obl. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000–2001 rr.* Kyiv, 131–133. (in Ukrainian).
- Kozak, D., & Tkach, V. (2009). Riativni doslidzhennia poselennia Khrinnyky 8 u 2008 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2008 roku*. Kyiv, 133–135. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1982). Obrobka kremeniu naselenniam Zakhidnoi Volyni za doby midi – rannioi bronzы. *Arkheolohiia*, 37, 17–31. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1990). Lendelskaia kultura. *Arkheologia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronzа i rannee zhelezo)*. Kiev, 4–17. (in Russian).
- Konoplia, V. (1998). Klasifikatsiia kremianoï syrovyny zakhodu Ukrainy. *Lvivskiy istorychniy muzei. Naukovi zapysky*, VII, 139–157. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (2010). Vyroby z kremeniu vysotskoï kultury. *Kremeniarstvo vysotskoï kultury*. Lviv, 4–44. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Baiuk, V., & Pohoralskyi, Ya. (2021). Kremenevyi kompleks pamiatky Khrinnyky-1 (za rezultatamy doslidzhen 2020 roku). *Saryi Luts. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk*, XVII, 245–262. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Baiuk, V., & Pohoralskyi, Ya. (2023). Kremenevi vyroby z rozkopok pamiatky Khrinnyky-1 u 2021 rotsi. *Saryi Luts. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk*, XVIII, 209–224. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., Bilas, N., & Silaiev, O. (2016). Kremenevi materialy volynsko-liublinskoi kultury z urochyscha «Luh» u Lutsu. *Saryi Luts. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk*, XII, 321–329. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., & Ivanovskiy, V. (1997). *Novi pamiatky arkheolohii Nadstyria (Lutskiy raion)*. Lviv, 141 s. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., & Onyshchuk, Ya. (2008). Kremeniarstvo vysotskoï kultury. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, 103–126. (in Ukrainian).
- Konoplia, V., & Onyshchuk, Ya. (2010). Kremeneobrobne poselennia vysotskoï kultury Dudyn-IV. *Kremeniarstvo vysotskoï kultury*. Lviv, 45–63. (in Ukrainian).
- Krushelnyska, L. (1976). *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannioho zaliza*. Kyiv, 146 s. (in Ukrainian).
- Krushelnyska, L. (1993). Lezhnyska hrupa pamiatok Volyni. *Pamiatky halshtatskoho periodu mezhyrichchia Visly, Dnistra i Prypiati*. Kyiv, 143–158. (in Ukrainian).
- Peleshchysyn, N. (1976). Raskopki na Volyni. *Arkheologicheskie otkrytia 1975 goda*. Moskva, 375–376. (in Russian).

Pohoralskyi, Ya., Konoplia, V., & Baiuk, V. (2023). Keramichniy posud iz bahatosharovoho poselennia Khrinnyky-1 u Nadstiri (doslidzhennia 2021 roku). *Staryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk*, XVIII, 225–240. (in Ukrainian).

Piasetskyi, V. (2009). *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne, 238 s. (in Ukrainian).

Tkach, V. (2013). Viiskovi tradytsii naselennia mezhanovytskoi kultury doby bronzy za materialamy doslidzhen pamiatok v s. Khrinnyky Rivnenskoï obl. *Voienna istoriia Ukrainy. Volyn ta Polissia*. Kyiv, 7–10. (in Ukrainian).

Tkach, V. (2015). Doslidzhennia pamiatok doby rannioi bronzy v mezhyrichchi Styru i Horyni v seredyni 90-kh rokiv XX st. – pochatku XXI st. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, XIII/1. Rivne, 163–173. (in Ukrainian).

Tkach, V. (2016). Arkheolohichni pamiatky, doslidzhuvani Volynskoiu riativnoiu arkheolohichnoiu ekspedyttsiieiu pid kerivnytstvom D.N. Kozaka v 1998–2012 rokakh na berehakh Khrinnytskoho vodokhovyshcha. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*, XIV. Rivne, 175–179. (in Ukrainian).

Tkach, V. (2021). Kremiani nozhi doby rannioi bronzy v mezhyrichchi Styru ta Horyni. *Mezhybizh*, 1–2, 71–74. (in Ukrainian).

Zakościelna, A. (1996). *Krzemieniarstwo kultury wołyńsko-lubielskiej ceramiki malowanej*. Lublin, 266 s. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 12.07.2023

прийнята до друку 05.10.2023

FLINT COMPLEX FROM THE MULTI-LAYERED SETTLEMENT OF KHRINNYKY 1 IN STYR REGION (RESEARCH OF 2022)

Vitaliy KONOPLIA¹, Yaroslav POHORALSKYI²

¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Kozelnytska Str., 4, 79026, Lviv, Ukraine,

²Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: pohoralskyi@ukr.net

The multi-layered settlement of Khrinnyky-1 (Dubno district, Rivne oblast) is one of the best-researched sites of the Volhynian Upland, where archaeological materials from the Late Paleolithic to the Late Middle Ages were found. Since 1993, it has been studied by the Volhynian Archaeological Expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. The works of 2022 continued the excavation of the highest part of the settlement on the left bank of the Styr River.

In addition to various movable materials, primarily ceramic, 654 artifacts made of Turonian flint (the fourth subtype of Western Volhynian flint) were obtained, which is deposited in the form of nodules near the site and was used by its ancient population to produce various tools.

The flint complex includes three patinated products belonging to the Swiderian site of the Final Palaeolithic.

The collection of 74 artifacts of the Volhynian-Lublin culture is more informative. The initial stages of the flint knapping technique of the population of the ancient settlement took place outside the boundaries of the area defined above, as indicated by the quantitatively insignificant finds of single-platform cores, blades, and flakes. In the list of household tools, a prime position is occupied by products with one- and two-sided retouched side edges, prepared, mainly from the backs, with dentate (dominating) and scaly retouch, with an almost complete absence of straight retouch. Quantitatively, burins, mostly dihedral ones, are inferior to them

but almost double the presence of end scrapers. A similar phenomenon is typical for the flint industries of the later Malice and early Volhynian-Lublin cultures of the Volhynian region.

The most important achievement of the 2022 field season was the study of the flint-knapping center of the Lezhnytsia group, discovered in the previous year. 577 artifacts were found, and together with the materials from the area examined in 2021, the collection includes 1006 pieces.

The analysis of artifacts from the Early Scythian period made it possible to reveal for the first time the content of flint-knapping of this community, which was almost unexplored. It was possible to significantly expand the range of recognized work tools, where, in addition to the previously known sickles and percussors, retouched flakes and parablades of various types, end scrapers, notches, drills, etc. were distinguished.

At that time, the «preserved base» technique, which originated in flint-knapping at the end of the 3rd millennium BC, continued to be used everywhere in Europe. It consisted of four technological stages: 1) extraction of raw materials; 2) formation of proto-forms of bifacial products (sickles, axes, spearheads) from cores or from their longitudinally knapped parts; 3) bringing these items to completion, first by percussion, and at the end by pressure; 4) production of tools from flakes and parablades obtained in the process of flint knapping with their appropriate retouching.

Key words: Khrinnyky, Styr region, settlements, excavations, flint knapping center, flint products, flakes, parablades, Swiderian culture, Volhynian-Lublin culture, Lezhnytsia group of the Early Scythian period.

СКАРБ ІЗ НИЖНЬОЇ СИРОВАТКИ – ПЕРШИЙ КОМПЛЕКС МАРТИНІВСЬКОГО КОЛА

Лариса БІЛИНСЬКА ¹, Ярослав ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ ²

¹ ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»

Інституту археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_suty@ukr.net

² Інститут археології НАН України,
вул. Володимира Івасюка, 12, 04210, Київ, Україна,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

Розглянуто перший скарб мартинівського кола, виявлений у середині XIX ст. поблизу слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії, який охоплював 3 пальчасті фібули дніпровського кола, фрагменти 3 браслетів, 2 трапецієподібні підвіски, 10 ворворок, просту гладеньку пронизку-рурочку та кістяну підвіску. Стверджено, що, на жаль, доля більшості прикрас невідома – лише дві фібули потрапили до музеїв Західної Європи.

Акцентовано, що цей скарб став першим серед комплексів, що згодом одержали назву «Мартинівські», чи першої хронологічної групи за О. Щегловою. Встановлено, що ці комплекси характерні для старожитностей пенківської та колошинської культур. З'ясовано, що прикраси цієї групи починають побутовати у слов'ян із другої половини/кінця VI ст., а «заховання» скарбів припадає на середину–третю чверть VII ст.

Хоча точне місце знахідки невідоме, зауважено, що цей скарб перебуває серед ранньосередньовічних слов'янських пам'яток, зокрема колошинських матеріалів, а нижносироватський комплекс доповнює інформацію про етнокультурну ситуацію в басейні Псла. Зазначено, що за останній час до музейних установ Сумщини передано низку подібних ранньосередньовічних скарбів, що й обумовило наше «звернення» до першого комплексу цієї групи, виявленого 160 років тому.

Ключові слова: Нижня Сироватка, скарби кола Мартинівки, раннє середньовіччя, колошинська культура, прикраси.

Вступні зауваження. Унікальним явищем VII ст. у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі стала поява скарбів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. Щегловою [Щеглова, 1990]. Ці комплекси привертають увагу дослідників уже понад 100 років [Родинкова, 2011]. На сьогодні відомо близько чотирьох десятків подібних комплексів. Найбільша їхня концентрація фіксується між басейнами Сейму й Ворскли (рис. 1). Значну кількість (10 шт.) таких скарбів (рис. 2) виявлено на теренах сучасної Сумської обл. [Білинська, Володарець-Урбанович, 2020; 2022].

У цьому дослідженні йтиметься про перший скарб цієї групи – Нижносироватський. Він виявлений 22 квітня 1863 р. «за річкою Сироваткою, напроти слободи під час оранки». На топографічній карті середини XIX ст. Російської імперії за цими прив'язками стає зрозуміло, що місце знахідки розташоване на північ від слободи, між річками Сироватка та Псел (рис. 3). Ця місцина досить заболочена, має багато стариць і рукавів, паралельних до русла.

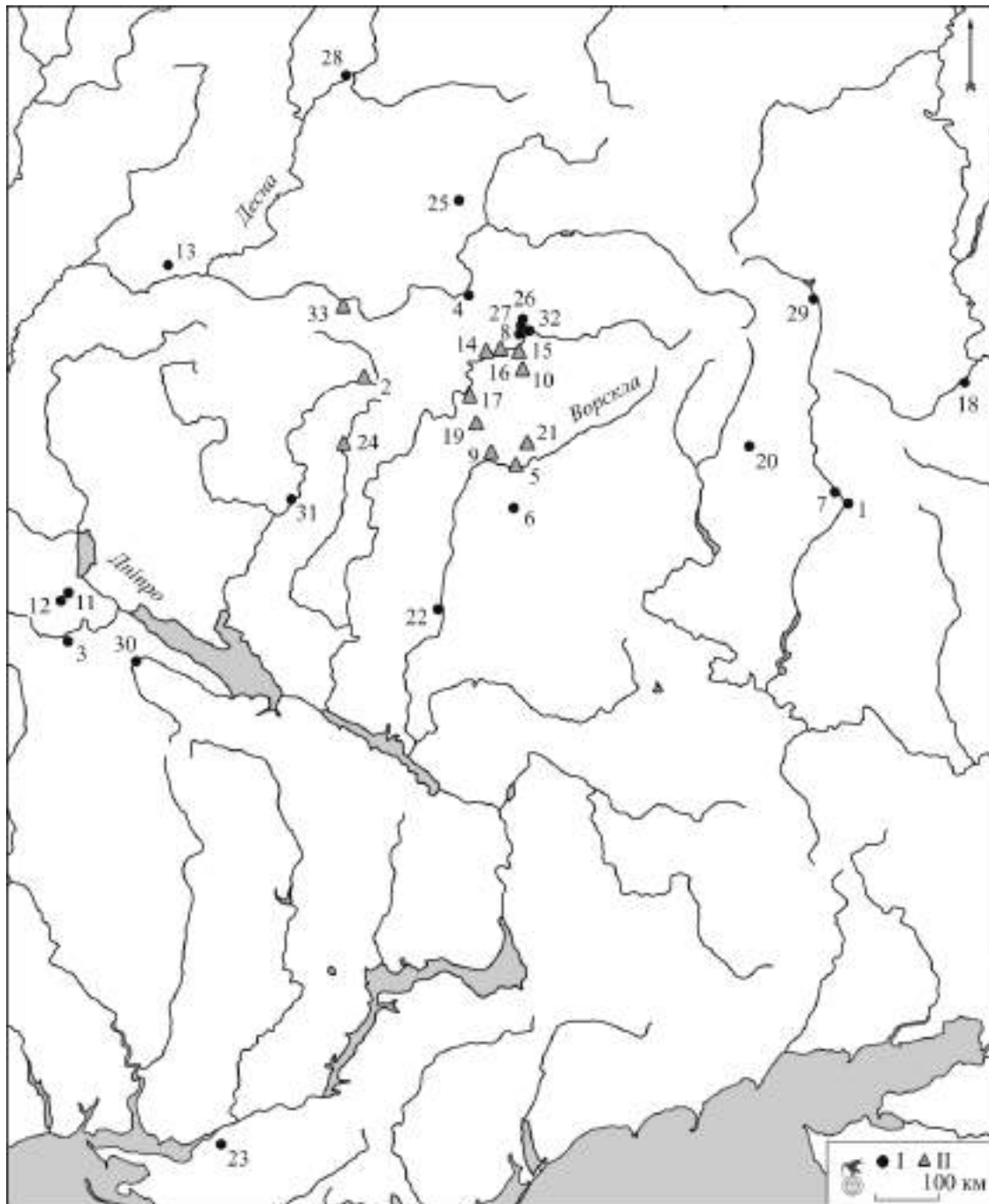

Рис. 1. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. Умовні позначення: I – скарби кола Мартинівки; II – скарби кола Мартинівки, виявлені на території Сумської обл. Пам'ятки: 1 – Валуйки; 2 – Великі Будки, ур.Хутір; 3 – Вільховчик; 4 – Гапонове; 5 – Добрянське-Сидорова Яруга; 6 – Козіївка/Нова Одеса; 7 – Колосково; 8 – Курилівка; 9 – Кам'янка; 10 – Мала Рибиця; 11 – Малий Ржавець; 12 – Мартинівка; 13 – Мена; 14 – Микільське; 15 – Миропілля; 16 – Могриця; 17 – Нижня Сироватка; 18 – Острогожськ; 19 – Пархомівка I та II; 20 – Перше Цепляєво; 21 – Пожня; 22 – Полтава 2014 р.; 23 – Праві Солонці; 24 – Русанівка; 25 – Смородино; 26 – Суджа 1947 р.; 27 – Суджа-Замостьє; 28 – Трубчевськ; 29 – Угли; 30 – Хацьки; 31 – Хитці; 32 – Черкаська Конопелька; 33 – Шевченкове

Fig. 1. Map of distribution of hoards of Martynivka circle of 7th century

Рис. 2. Карта поширення слов'янських скарбів VII–VIII ст. на теренах Сумщини. Умовні позначення: I – скарби кола Мартинівки; II – скарби кола Пастирсько-Харівки. Пам'ятки: 1 – Великі Будки; 2 – Добрянське – Сидорова Яруга; 3 – Кам'янка; 4 – Мала Рибиця; 5 – Микільське; 6 – Миропілля; 7 – Могриця; 8 – Нижня Сироватка; 9 – Пархомівка I (2013); 10 – Пархомівка II (2016); 11 – Пожня; 12 – Русанівка; 13 – Харівка; 14 – Шевченкове

Fig. 2. Map of distribution of Slavic hoards of 7th–8th centuries from Sumy region

Комплекс надійшов до Археологічної комісії і мав бути придбаний для Ермітажу. Однак до музею він не потрапив [Корзухина, 1996, с. 403, № 84]. За інформацією І. Вернера, одна з фібул була у власності Д. Макферсона в м. Лондон [Werner, 1950, s. 161, № 24, Taf. 39, 24]. Х. Кюн публікує її відливу, що зберігалася в музеї м. Майнц (Römisch-Germanische

Zentralmuseum), але не знає місця зберігання оригінальної застібки [Kühn, 1940, Taf. 63, 4, 7]. Ще одна фібула з цього скарбу також відома в іноземній літературі [Werner, 1950, s. 160, № 7, Taf. 37, 7].

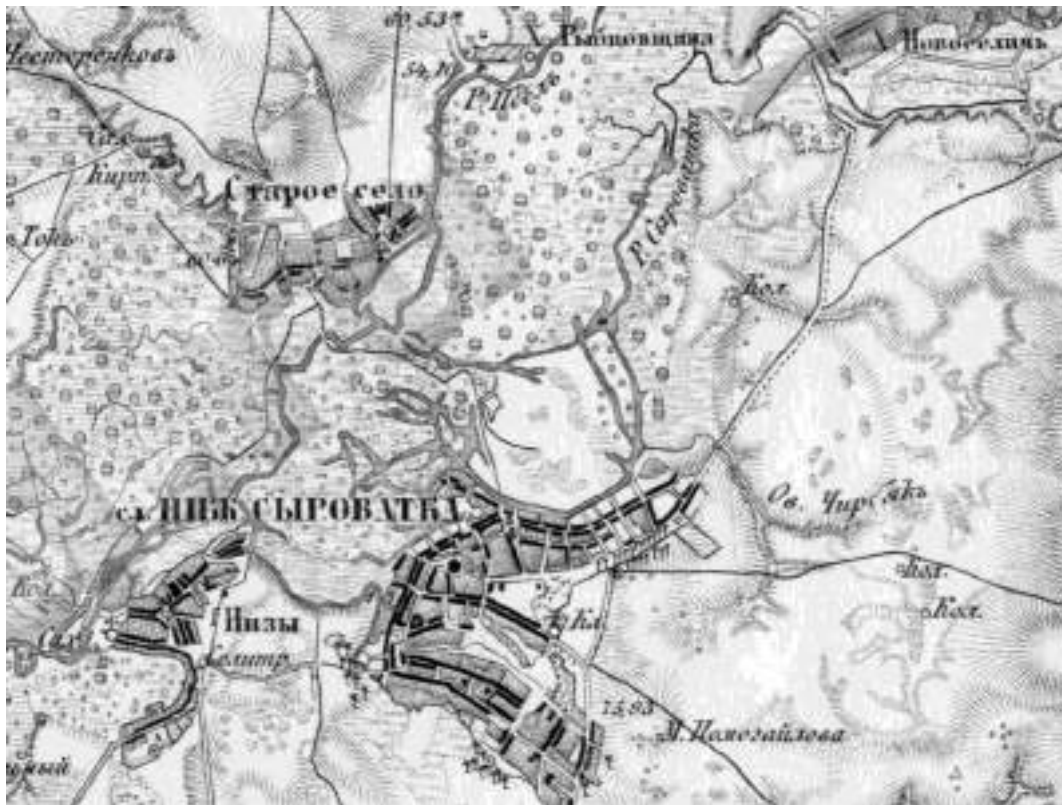

Рис. 3. Район місця знахідки скарбу на топографічній карті середини XIX ст.

Fig. 3. The area of the place where the hoard from Nyzhnia Syrovatka was found on the topographic map of the middle of the 19th century

Аналіз знахідок зі скарбу. У складі комплексу виявлено 3 пальчасті фібули дніпровського кола, фрагменти від 3-х браслетів, 2 трапецієподібні підвіски, 10 ворворок, просту гладеньку рурочку-пронизку та кістяну підвіску (?). Всього – 20 предметів (рис. 4). Ілюстрації більшості речей, які зробив О. Федоровський [Федоровський, б. р.], опубліковані в каталозі Г. Корзухіної [Корзухіна, 1996, табл. 61]. Дві фібули (№ 1 та № 2) зображені в різних роботах [Chantre, 1887; Калитинський, 1928, табл. XXXVII, 59, 60]. Незважаючи на те, що всі речі з цього комплексу давно відомі, його ніколи ґрунтовно не досліджували.

1. Фібула пальчаста, бронзова, лита (рис. 4, 1). Складається із двох щитків (голівка і ніжка), з'єднаних дужкою. Головна пластина має форму півкола з п'ятьма відростками-«пальцями», по периметру прикрашеного бордюром. Всередині оздоблена сімома подвійними концентричними колами, розташованими у два ряди. П'ять пальчастих виступів мають вигляд «грибків», у яких шляпка від ніжки відділена двома врізними лініями. Ніжка фібули має форму шестикутника із зооморфним виступом на кінці. Шестикутна пластина на кутах прикрашена округлими виступами з подвійними концентричними колами та ще двома фігурними виступами з отворами («вушками») над ними в нижній частині. Всередині вона оздоблена по периметру високим бордюром та композицією з десяти подвійних концентричних кіл різних розмірів, із яких вісім розташовані попарно і два – одне над одним, та двох коротких врізних ліній внизу. На кінці ніжки – зооморфний виступ у вигляді голівки з очима краплеподібної форми із крапкою в центрі та ніздрями – подвійними концентричними колами. Щитки

з'єднані короткою дужкою в перетині у вигляді трапецієподібної арки. Вона прикрашена двома врізними лініями біля голівки, поздовжнім рядом із концентричних кіл (близько 10) по центру та паралельними врізними лініями (по 5 із кожного боку) на скосах.

Фібула належить до типу III.C. за І. Гавритухіним [Гавритухин, 1996а, с. 38]. Цей тип представлений однією знахідкою. Певну схожість можна вбачати із застібками, що належать до типу III.B/C: Суджанський [Корзухина, 1996, табл. 62, 1, 2], Трубчевський [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 2, 1; 3, 1; 5; 6] та Острогжський [Березуцкий, Золотарев, Куцев, 2017, с. 132, рис. 1, 2] скарби, Гатер, поховання 238, Папа [Гавритухин, 1996а, рис. 49, 5, 9; Корзухина 1996, табл. 114, 6], Лучисте, склеп 46а, поховання 4 [Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 34]. Останній комплекс датовано межами кінця VI – першої чверті VII ст. [Айбабин, Хайрединова, 2014, рис. 2]. Також певні аналогії можна вбачати в застібках з Адамклісі та Белтені [Рябцева, 2005, рис. 2, 1, 4; Курта, 2011, с. 179, рис. 5, 1; 6, 7].

Рис. 4. Скарб із Нижньої Сироватки (за Корзухина, 1996, табл. 61). 1–3 – пальчасті фібули дніпровського кола; 4 – фрагмент браслета; 5–6 – трапецієподібні підвіски; 7 – ворворка; 8 – пронизка; 9 – кістяна підвіска

Fig. 4. Hoard from Nyzhnia Syrovatka (by Корзухина, 1996, табл. 61). 1–3 – radiate-headed fibulae of the Dnieper type; 4 – fragment of bracelet; 5–6 – trapezoidal pendants; 7 – small conical through hole bell; 8 – bronze tubular beads; 9 – bone pendant

2. Фібула пальчата, бронзова, лита (рис. 4, 2). Складається із двох щитків, з'єднаних дужкою. Головна пластина з п'ятьма відростками-«пальцями» має форму півкола, по периметру прикрашеного подвійним бордюром. Усередині оздоблена двома s-подібними завитками. П'ять пальчастих виступів мають вигляд «грибків», шляпки яких відділені від ніжок врізною лінією. Ніжка фібули має форму шестикутника із зооморфним виступом на кінці. Шестикутна пластина на кутах прикрашена округлими виступами з концентричними колами у верхній і центральній частині, а в нижній – без оздоб. Усередині оздоблена високим бордюром по периметру, доповненим коротким бордюром із завитком між округлими виступами в центральній і верхній частинах, та композицією зі семи s-подібних завитків різних розмірів навколо прямокутного поля з решіткою, розташованого в центрі. На кінці ніжки –

відділений бордюром із трьох врізних ліній зооморфний виступ у вигляді голівки з очима – подвійними концентричними колами та носовою частиною, виділеною двома врізними лініями. Щитки з'єднані досить довгою гладенькою дужкою в перетині у вигляді трикутноподібної арки, прикрашеною невисоким поздовжнім бордюром по краю.

Застібка належить до типу I.A/B за І. Гавритухіним [Гавритухин, 1996а, с. 37]. Аналогії походять із Мартинівського [Приходнюк и др., 1991, с. 82, рис. 4, 6; Корзухина, 1996, с. 361, табл. 8, 3], Смородівського [Корзухина, 1996, с. 402, табл. 60, 1], Острогжського [Березуцкий, Золотарев, Куцев, 2017, с. 134, рис. 1, 3] та Суджа-Замостянського [Родинкова, Сапрыкина, Сычева, 2018, рис. 2, 3] скарбів, Дударів [Корзухина, 1996, с. 354, табл. 85, 4], Журженців [Корзухина, 1996, с. 354, табл. 85, 1], Сахнівки [Корзухина, 1996, с. 369, табл. 85, 5], Петрушків [Корзухина, 1996, с. 369, табл. 85, 2], Нікодимового городища [Седзін, 1994, с. 129, рис. 1, 6; Гавритухин, Седин, 2014, с. 125, рис. 2, 6] та Подботьевського могильника, поховання 220 [Корзухина, 1996, с. 418, табл. 107, 1; Ахмедов, 2016, с. 80–82, рис. 8, 4; Ахмедов, Гаврилов, 2017, рис. 5, 3].

3. Фібула пальчата, бронзова, лита (рис. 4, 3). Складається із двох щитків, з'єднаних дужкою. Головна пластина має форму півкола з п'ятьма відростками-«пальцями», по дузі прикрашеного бордюром. В середині оздоблена чотирма подвійними концентричними колами, розташованими в ряд. П'ять пальчастих виступів мають вигляд «грибків», у яких шляпка від ніжки відділена врізною лінією. Ніжка фібули має форму шестикутника із зооморфним виступом на кінці. Шестикутна пластина на чотирьох кутах прикрашена виступами: дзьобоподібними у верхній частині й округлими з подвійними концентричними колами в центральній. У середині оздоблена по периметру низьким пласким бордюром із насічками та композицією з восьми подвійних концентричних кіл, з яких шість розташовані попарно і два – одне над одним. Від зооморфного виступу на кінці ніжки щиток відділений двома короткими врізними лініями і пластинкою у вигляді малого перекинутого півкола, прикрашеного широким бордюром по периметру та двома рядами з шести випуклих крапок. Зооморфний виступ – голівка шестикутної форми з очима у вигляді однобічних краплеподібної форми спіралей у півтора оберти, з'єднаних двома короткими поперечними врізними лініями по середині. Носова частина відділена двома врізними лініями й оформлена у вигляді підтрикутного геральдичного щита з ребром по центру. Щитки фібули з'єднані короткою дужкою в перетині у вигляді трикутноподібної арки, прикрашеної поздовжніми врізними лініями – одна по центру і по три паралельних на скосах.

Належить до типу II.B/C, варіанта 1 за І. Гавритухіним [Гавритухин, 1996а, с. 37]. Найближча аналогія походить із Хмельної [Корзухина, 1996, с. 357, табл. 86, 4]. Також певні можна вбачати в застібках із Паннонхалми (м. Будапешт), поховання 2, Варпалоти, поховання 212, Тум'яни на території Угорщини [Курта, 2011, рис. 6, 5; 12, 51; 15, 60; 17, 8], Суук-Су, поховання 86 [Корзухина, 1996, табл. 112, 1], Суджа-Замостянського скарбу [Родинкова, Сапрыкина, Сычева, 2018, рис. 2, 2] та Василівки, ур. Балка Стрілиця, пункт 3 [Щербань, 2000, с. 82].

4–6. Браслети з розширеними кінцями, округлі в перетині – три фрагменти (рис. 4, 4). Проілюстровано лише один уламок, що, можливо, має оздобу (орнамент) чи пошкодження на кінці. Збереглася приблизно половина виробу.

Знахідки належать до типу 2, підтипу неорнаментованих за В. Родінковою [Родинкова, 2003, с. 67–68] чи до типу А (з розширеними круглими кінцями) за А. Обломським [Обломский, 2016, с. 52]. Аналогії походять із Малоржавецького – 2 екз. [Корзухина, 1996, табл. 4, 1, 2], Мартинівського [Корзухина, 1996, табл. 15, 1] скарбів, колекції Н. Вейсеноффа з Вітебської обл. – 3 екз. [Поболь, 1979, с. 93–94, рис. 70, 3–5], Степанців [Корзухина, 1996, с. 367], Балаклеї [Корзухина, 1996, табл. 23, 3], Градизька [Левченко, 2001, с. 26, рис. 1, 14], Княжої Гори [Корзухина, 1996, табл. 90, 2; Приходнюк, 2005, рис. 59, 1], Блізнаків [Шмидт, 2003, табл. 21, 13; 21, 1–3, 5, 7], Атакового [Шмидт, 1963, рис. 12, 1, 4; 2003, табл. 22, 11–14, 18], Нікодимового

[Родинкова, Седин, 2004, с. 242, рис. 4, 4–6] та Пастирського городищ [Корзухина, 1996, табл. 39, 2]; могильників колочинської культури: Нижній Бихів, поховання 6 [Поболь, 1974, с. 169–170, рис. 7, 7], Леб'яже, поховання 42 і 56 [Липкинг, 1974, с. 148, 149], Княжий, поховання 11 (?) [Липкинг, 1974, с. 141, рис. 2, 12; Тихомиров, 1990, рис. 5] та Бездрик, курган 2, поховання 1 [Обломский, Приймак, Терпиловский, 2011, рис. 6, 5].

7–8. Дві трапецієподібні підвіски: велика гладенька, з кільцем, вставленим в отвір у верхній частині, та маленька з отвором у верхній частині й пуансоновим орнаментом із двох рядів крапок уздовж нижнього краю (рис. 4, 5, 6).

Першу зі знахідок можна зарахувати до типу простих, неорнаментованих. Подібні вироби виявлені в Хацьківському [Корзухина, 1996, табл. 22, 15–19, 23–25], Козіївсько-Новоодеському [Корзухина, 1996, табл. 45, 11–13; 53, 13, 14; 56, 2, 3], Трубчевському [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 7, 10; 8, 17], Курилівському [Родинкова, 2010, с. 82–83, 86, рис. 4, 17, 18], Полтавському 2014 р. [Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок, 2016, рис. 1, 15] і Черкасько-Конопельківському [Родинкова, Сапрыкина, 2015, рис. 2, 8] скарбах, на ланцюжку, що походить зі східних повітів Полтавської губернії [Корзухина, 1996, табл. 78, 3], на поселеннях Деревка [Телегин, 1962, с. 17, рис. 4, 4], Тягинська Забора [Приходнюк, 1998, рис. 75, 13], Волоське [Приходнюк, 1998, рис. 75, 12], Мала Перещепина [Левченко, 1999, с. 167, рис. 4, 5], Шосейне [Обломский, Смирнов, Сорокин, 1987, рис. 10, 12], Вороб'ївка 2, яма 20 [Сымонович 1974, с. 82, рис. 4, 29; Горюнов, 1981, с. 104, рис. 14, 11], городищі Зимне [Ауліх, 1972, табл. XII, 21], на могильниках – острови Сурський [Корзухина, 1996, табл. 115, 4a], Кизлевий [Бодянский, 1960, рис. 4, 5], Леб'яже [Липкинг, 1974, с. 146; Горюнов, 1981, с. 104, рис. 14, 12] та Картамишево 2, поховання 11 [Горюнова, 2004, рис. 6, 7], місцезнаходженнях поблизу сіл Лихачівка [Зарецкий, 1888; Корзухина, 1978, с. 69] та Лебехівка [Корзухина, 1996, табл. 94, 26–28].

Друга підвіска належить до кола виробів із рядом пуансонових крапок по нижньому краю. Основний ареал цих прикрас – Центральна та Північна Європа [Гавритухин, 1997, рис. 2; Profantová, 2013, obr. 12; Елинкова, 2018, рис. 1; Казанский, 2020, с. 264–266]. На теренах України подібні знахідки представлені, крім Нижньої Сироватки, на городищі Зимне [Ауліх, 1972, с. 62, 66] та могильнику Лучисте, склеп 55, «у шарі, що натік» [Айбабин, Хайредінова, 2014, табл. 86, 3]. Кераміка з городища Зимно має як «архаїчні», так і «пізні» риси [Гавритухин, 2005, с. 454], хоча більшість прикрас із пам'ятки можна датувати в межах VII ст. [Гавритухин, 1996b, с. 137]. Комплекс із Лучистого датовано першою половиною V ст. [Айбабин, Хайредінова, 2014, рис. 13]. На території Молдови відома подібна знахідка на поселенні Селіште [Рафалович, 1972, с. 206].

9–18. Ворворки зрізано-конічної форми – 10 екз. (рис. 4, 7).

Маємо зображення лише однієї. Її параметри вказують, що вона належить до кола ворворок малих розмірів за І. Ахмедовим та А. Обломським [Ахмедов, Обломский, 1996, с. 16]. Аналогії походять із Гапонівського – 153 екз. [Ахмедов, Обломский, 1996, с. 16], Хитцівського [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2022], Полтавського 2014 р. – 4 екз. [Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок, 2016, с. 108–110] скарбів і поселення Волоське, ур. Сурська Забора¹ – 2 екз.

До якого типу належать інші 10 виробів, наразі невідомо через відсутність їхнього зображень. За типологією О. Щеглової всі матриці й маточники на формочках для виготовлення ворворок належать до групи XIII, різновиду 8 [Щеглова, 2009, с. 53]. Для Дніпровського Лівобережжя відомі лише дві формочки для виготовлення таких виробів із поселення Циркуни 13 [Володарець-Урбанович, Буйнов, 2017, с. 67–69, рис. 1, 1, 9; 2, 3; 3, 1].

19. Рурочка-пронизка проста гладенька (рис. 4, 8).

¹ Неопубліковано. Матеріали Наукових фондів ІА НАН України.

Знахідка належать до типу 1 за Я. Володарець-Урбановичем [Володарець-Урбанович, 2014, с. 42], найпоширенішого з-поміж цієї категорії виробів раннього середньовіччя. Найповніший каталог подібних знахідок було укладено у статті В. Ганощенко та Я. Володарця-Урбановича [Ганощенко, Володарець-Урбанович, 2019] і доповнений в окремих статтях [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2021, с. 373, рис. 9, 2; 10, 2; 2022; Білинська та ін., 2022, с. 265, рис. 7].

20. Трубочка кістяна, що звужується до одного з кінців, у якому зроблено наскрізний отвір для підвішування (рис. 4, 9).

На жаль, типологія кістяних прикрас для слов'ян третьої чверті I тис. н. е. не розроблена. Проте різного роду підвіски з кісток відомі, наприклад: Хавлюк, 1974, рис. 4, 15–17; 5, 7; 11, 21; Приходнюк, 1975, рис. 18, 6.

За складом, скарб досить «стандартний» [Гавритухин, Щеглова, 1996], належить до комплексів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. Щегловою [Щеглова, 1990; 1999]. Прикраси з їхнього складу датовано другою половиною VI – кінцем VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 146], а «заховання» припадає на період середини–третьої чверті VII ст. [Родинкова, 2012, с. 153, 157–158; Казанский, 2014, с. 53–55; Обломский, Родинкова, 2014].

Територіальна складова. Скарб із Нижньої Сироватки виявлений за випадкових обставин і задовго до виокремлення ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. На жаль, точне місце знахідки невідоме, то ж чи були там культурні нашарування, чи ні, – теж невідомо.

Власне, ранньосередньовічні слов'янські культури Дніпровського Лівобережжя (пеньківська і колочинська) були виявлені на початку другої половини XX ст. [Приходнюк, 1990]. За понад пів століття досліджень цих старожитностей у мікрореєоні знаходження Нижньосироватського скарбу виявлено низку пам'яток раннього середньовіччя.

Так, 1966 р. В. Іллінська разом із А. Тереножкіним здійснила обстеження в басейнах Псла та Сули. Внаслідок цих досліджень між смт Низи та с. Нижня Сироватка виявлено поселення біля краю тераси лівого берега Псла. На правому березі, нижче за течією, на північній околиці с. Мала Ворожба та біля південної околиці хут. Пісківка, на надзаплавній терасі виявлено ще два поселення [Тереножкин, Ильинская, 1966; Ильинская, 1967, с. 58; 1968, с. 199–200]. В. Іллінська датувала ці пункти серединою I тис. н. е., Є. Горюнов – у межах V–VII ст. [Горюнов, 1981, с. 108]. У Наукових фондах Інституту археології зберігаються матеріали лише двох останніх пам'яток [Павленко, 2008, с. 324–325, кол. 594]. Однак керамічний матеріал із цих пунктів дуже невиразний і не підлягає точному культурно-хронологічному визначенню.

Ще низку пунктів із матеріалами третьої чверті I тис. н. е. виявлено на протилежному березі Псла – Жовтневе [Мілованова, Сухобоков, 1988, с. 106], Бровкове 7, Дзержинське 8 і 9, Прудок 8 [Обломский, Терпиловский, Приймак, 1991, с. 7–9].

А на північний схід від с. Нижня Сироватка, в околицях с. Бездрик, 1998 р. В. Приймак та Є. Осадчий виявили колочинський курганный могильник. Пам'ятка розташована на правому корінному березі р. Бездрик (права притока р. Сироватка, басейн р. Псел) у 1,5 км на північ від села. У 1998 р. і 2000 р. здійснені розкопки 4-х із 13 насипів [Обломский, Приймак, Терпиловский, 1999; 2011]. Поряд розташоване поселення з матеріалами другої чи третьої чверті I тис. н. е. Однак це єдиний пункт у цьому регіоні з точним визначенням етнокультурного контексту.

Нагальним залишається проведення археологічних розвідок у цьому мікрореєоні. Однак наразі їхнє здійснення неможливе, адже з кінця лютого 2022 р. територія стала ареною бойових дій після повномасштабного вторгнення військ Росії і потенційно залишається замінованою чи забрудненою вибухонебезпечними предметами. Детальному розгляду ранньосередньовічних пам'яток Сумщини будуть присвячені наступні роботи авторів.

Висновки. Отже, у роботі розглянуто перший скарб Мартинівської групи, виявлений 22 квітня 1863 р. біля с. Нижня Сироватка, що охоплював 3 пальчастих фібули

дніпровського кола, фрагменти від 3-х браслетів, 2 трапецієподібні підвіски, 10 ворворок, просту гладеньку рурочку-пронизку та кістяну підвіску (?). Всього – 20 предметів. Більшість речей на сьогодні втрачені.

За складом, скарб досить «стандартний», належить до комплексів кола Мартинівки чи першої хронологічної групи за О. Щегловою. Прикраси цієї групи починають побутувати у слов'ян із другої половини/кінця VI ст., а «заховання» цих скарбів припадає на середину–третю чверть VII ст.

Точне місце знахідки невідоме. У цьому мікрореєоні наразі відомі три пам'ятки з нашаруваннями «ранньослов'янського часу» (Низи, Ворожба та Пісківка), що потребують уточнення щодо культурно-хронологічної належності. Ще низка пунктів – Бровкове, Держинське, Жовтнєве і Прудок – датовані в межах третьої чверті I тис. н. е. Лише одна пам'ятка – Бездрик – належить до старожитностей колочинської культури. Нагальним залишається проведення археологічних розвідок у районі. Ці дані доповнюють інформацію про етнокультурну ситуацію в регіоні у V–VII ст. у контексті поширення скарбів мартинівського кола.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. (2008). *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов*. 1. Симферополь, Керчь: АДФ-Україна.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. (2014). *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993–1995 годов*. 2. Киев: ТОВ «Майстер Книг».
- Ауліх, В. В. (1972). *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.
- Ахмедов, И. Р. (2016). Византийские и славянские находки в рязано-окских древностях. В Никитин, А. О. (ред.). *Древности Поочья. Сборник научных работ к 60-летию В. В. Судакова*. Рязань: РИКО, 64–87.
- Ахмедов, И. Р., Гаврилов, А. П. (2017). «Славянские» фибулы в древностях рязанских финнов: старые и новые находки. В Платонова, Н. И. (ред.). *Élite ou Égalité... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII–XII вв.* Санкт-Петербург: Издательский дом «Бранко», 71–89.
- Ахмедов, И. Р., Обломский, А. М. (1996). Конская сбруя. В Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Раннеславянский мир*, 3. Москва: ИА РАН, 16.
- Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. (2017). Острогжский клад (последняя треть – конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, 131–140.
- Білинська, Л., Володарець-Урбанович, Я. (2020). Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження. В Терентьев, В. С. (ред.). *Краєзнавчий збірник: статті й повідомлення*. Суми: Університетська книга, 8–17.
- Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В. (2022). Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 2(42), 121–133.
- Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. (2022). Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження. *Археологія і давня історія України*, 3(44), 263–281.
- Бодянский, А. В. (1960). Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, 274–277.
- Володарець-Урбанович, Я. В. (2014). Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня східної Європи. *Археологія і Давня історія України*, 2(13), 35–49.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. (2017). Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, 57–86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. (2021). Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1(38), 362–382.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. (2022). Бронзові та свинцево-олов'яні прикраси із Хитцівського скарбу ранньосередньовічного часу. *In Sclavenia terra*, 4, у друці.

Гавритухин, И. О. (1996а). Фибулы. В *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, 36–40.

Гавритухин, И. О. (1996b). Датировка начальных фаз культуры Луки Райковецкой. В *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, 136–139.

Гавритухин, И. О. (1997). Маленькие трапецевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, 43–58.

Гавритухин, И. О. (2005). Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. In Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (1996). Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, 140–148.

Гавритухин, И. О., Седин, А. А. (2014). Фибулы с городища Никодимово. *Краткие сообщения Института археологии*, 236, 118–128.

Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. (1996). Группы днепровских раннесредневековых кладов. В *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, 53–57.

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. (2019). Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської обл. *Археологія і давня історія України*, 3(32), 126–150.

Горюнов, Е. А. (1981). *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Горюнова, В. М. (2004). Могильник VI–VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области. В Горюнова, В. М., Щеглова, О. А. (ред.). *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 18–42.

Елинкова, Д. (2018). К изучению женских украшений из могильника с трупосожжениями Пржитлуки культуры с керамикой пражского типа. В Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев; Тирасполь, 389–407.

Зарецкий, И. А. (1888). Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. *Харьковский сборник за 1888 год*, 2, 229–246.

Ильинская, В. А. (1967). Разведка в Днепровском Левобережье. *Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг.*, I, 196–200.

Ильинская, В. А. (1968). Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской Левобережной Лесостепи. В Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*. Москва: Наука, 55–61.

Казанский, М. М. (2014). Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва, 138–177.

Казанский, М. М. (2020). О расселении славян в лесной зоне Восточной Европы: предметы раннесредневекового убора дунайского происхождения (VI–IX вв.). *Археологические вести*, 28, 258–271.

Калитинский, А. (1928). Къ вопросу о нѣкоторыхъ формахъ двупластинчатыхъ фибулъ изъ Россіи. *Сборникъ статей по археологіи и византиновѣдѣнію, издаваемый семинаріемъ имени Н. П. Кондатова*. Прага, 277–308.

Корзухина, Г. Ф. (1978). *Предметы убора с выемчатыми эмальями V – первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье*. Свод археологических источников, Е1-43. Москва: Наука.

Корзухина, Г. Ф. (1996). Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, 352–435, 586–705.

- Курта, Ф. (2011). Женщина из Дэнчень или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dancing, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyragetia. Archeologie Istorie Antică, V(XXI), 1*, 153–192.
- Левченко, Д. И. (1999). Некоторые находки VI–VII вв. с территории Полтавщины. *Полтавський археологічний збірник за 1999 р.*, 163–169.
- Левченко, Д. І. (2001). Знахідки VI–VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України, 1*, 26–28.
- Липкинг, Ю. А. (1974). Могильники третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посемье. В Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, 136–152.
- Милованова, Н. А., Сухобоков, О. В. (1988). Отчет о разведывательных работах в северных и северо-западных районах Сумской области в 1988 г. (в связи с подготовкой к написанию областного тома Свода памятников истории и культуры народов СССР: по УССР). В Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И., Милованова, Н. А. Отчет об археологических исследованиях 1988 г. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.
- Обломский, А. М. (2016). Колочинская культура. В Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, 10–113.
- Обломский, А. М., Приймак, В. В., Терпиловский, Р. В. (1999). Исследования раннеславянского кургана у с. Бездрик. *Археологічний літопис Лівобережної України, 2*, 36–37.
- Обломский, А., Приймак, В., Терпиловский, Р. (2011). Исследования колочинской курганной группы Бездрик в 2000 г. *Гістарычна-археалагічны зборнік, 26*, 15–29.
- Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. (2014). Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии, 235*, 381–404.
- Обломский, А. М., Смирнов, А. С., Сорокин, А. Н. (1987). Материалы I тысячелетия н.э. на поселении Шоссейное (Белгородская обл.). *Советская археология, 4*, 174–186.
- Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В., Приймак, В. В. (1991). Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.
- Павленко, Л. В. (2008). Колекції матеріалів археологічних розвідок. В Горбаненко, С. А., Сон, Н. О. (ред.). *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика, 287–340.
- Поболь, Л. Д. (1974). Древности середины и третьей четверти I тыс. н.э. в Белорусском Поднепровье. В Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, 159–180.
- Поболь, Л. Д. (1979). *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск: Наука и техника.
- Приходнюк, О. М. (1975). *Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.
- Приходнюк, О. М. (1990). Историография. В Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, 202–208.
- Приходнюк, О. М. (1998). *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета.
- Приходнюк, О. М. (2005). *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. (1996). Трубчевский клад антского времени. В Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев, 79–102.
- Приходнюк, О. М., Шовкопляс, А. М., Ольговская, С. Я., Струина, Т. А. (1991). Мартыновский клад. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, II*, 72–92.
- Рафалович, И. А. (1972). *Славяне VI–IX веков в Молдавии*. Кишинев.
- Родинкова, В. Е. (2003). *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация к. и. н. Институт археологии РАН.
- Родинкова, В. Е. (2010). Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология, 4*, 78–87.

Родинкова, В. Е. (2011). Женский костюм днепровских племен в эпоху великого переселения народов: современное состояние исследований. В Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов*. Кириллов, 3–12 сентября 2011 г. Москва: ИА РАН, 239–265.

Родинкова, В. Е. (2012). Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, 151–158.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А. (2015). Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования. В Кудинов, В. А. (председатель). *Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов*. Курск, 39–49.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. (2018). Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, 130–147.

Родинкова, В. Е., Седин, А. А. (2004). Браслеты Никодимовского городища. В Макаров, Н. А., Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова*. Москва: Наука, 234–246.

Рябцева, С. (2005). Пальчатые фибулы Молдовы в контексте древностей сопредельных территорий. *Revista Arheologică, serie nouă*, I/2, 360–370.

Седзін, А. А. (1994). Пальчатая фібула з Нікадімава. В Седзін, А. А. (адк. ред.). *Археологія і старожитна історія Магіл'юшчини і суміжних територій. Матеріяли канференції 22 красавіка 1993 г. Магіл'ю*, 128–132.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголов, Ю. О. (2016). Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, 91–131.

Сымонович, Э. А. (1974). Поселение Воробьевка 2 в Курской области. *Краткие сообщения Института археологии*, 140, 76–83.

Телегин, Д. Я. (1962). Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. *Краткие сообщения Института археологии АН УРСР*, 12, 13–17.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А. (1966). *Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма в 1966 г.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Тихомиров, Н. А. (1990). Княжинский и Лебяжинский могильники. В Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, 134–161.

Федоровський, А. С. (б. р.). *Фото-відбитки: археологічні матеріали VI–VII ст. ст. н. е.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Київ.

Хавлюк, П. И. (1974). Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. В Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, 181–215.

Шмидт, Е. А. (1963). Некоторые археологические памятники Смоленщины второй половины I тыс. н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, 51–67.

Шмидт, Е. А. (2003). *Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. Тушемлинская культура*. Смоленск.

Щеглова, О. А. (1990). О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, 162–204.

Щеглова, О. А. (1999). Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, 287–312.

Щеглова, О. А. (2009). Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI–VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний. *Труды Государственного Эрмитажа*, 49, 39–65.

Щербань, А. Л. (2000). Знахідки старожитностей I тис. н.е. на поселенні поблизу Диканьки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1–2, 82–83.

Chantre, E. (1887). *Recherches anthropologiques dans Caucase. III*. Paris; Lion.

Kühn, H. (1940). *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*. Bonn; Röhrscheid.

Profantová, N. (2013). Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.–7. století. K interkulturním vztahům. *Památky archeologické*, CIV, 149–182.

Werner, J. (1950). *Slawische Bugelfibeln des 7. Jahrhunderts*. Reinece Festschrift. Mainz.

REFERENCES

Aybabin, A. I., & Khayredinova, E. A. (2008). *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1977, 1982–1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina. (in Russian).

Aybabin, A. I., & Khayredinova, E. A. (2014). *Mogilnik u sela Luchistoye. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993–1995 godov*. 2. Kiyev: TOV «Mayster Knig». (in Russian).

Aulikh, V. V. (1972). *Zymnivske horodyshe – slov'ianska pam'iatka VI–VI st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Akhmedov, I. R. (2016). Vizantiiskie i slavianskie nakhodki v riazano-oksikh drevnostiakh. V Nikitin, A. O. (otv. red.). *Drevnosti Poochia. Sbornik nauchnykh rabot k 60-letiiu V. V. Sudakova*. Riazan: RIKO, 64–87. (in Russian).

Akhmedov, I. R., & Gavrilov, A. P. (2017). «Slavianskie» fibuly v drevnostiakh razianskikh finnov: starye i novye nakhodki. V Platonova, N. I. (otv. red.). *Élite ou Égalite... Severnaia Rus i kulturnye transformatsii v Evrope v VII–XII vv*. Sankt-Peterburg: Izdatelskii dom «Branko», 71–89. (in Russian).

Akhmedov, I. R., & Oblomskii, A. M. (1996). Konskaia sbruiia. V *Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, 16. (in Russian).

Berezutskiy, V. D., Zolotarev, P. M., & Kutsev, E. A. (2017). The Ostrogozhsk hoard (the last third – the end of the 7th century AD). *Russian archaeology*, 1, 131–140. (in Russian).

Bilynska, L., & Volodarets-Urbanovych, Ya. (2020). Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhennia ta prohrama doslidzhennia. V Terentiev, V. S. (Ed.). *Kraieznavchyi zbirnyk: staty y povidomlennia*. Sumy: Universytetska knyha, 8–17. (in Ukrainian).

Bilynska, L. I., & Volodarets-Urbanovich, Ya. V. (2022). Early Medieval hoard from Sumy region: new arrivals and research prospects. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2(42), 121–133. (in Ukrainian).

Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Panikarskyi, A. V., & Gorbanenko, S. A. (2022). The Second Parkhomivka hoard of the early Middle age: preliminary results of the research. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(44), 263–281. (in Ukrainian).

Bodyanskiy, A. V. (1960). Arkheologicheskiye nakhodki v Dneprovskom Nadporozhye. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 274–277. (in Russian).

Volodarets-Urbanovich, Ya. V., & Buinov, Yu. V. (2017). Casting Moulds from Tsirkuny 13 Settlement. *Stratum plus*, 5, 57–86. (in Russian).

Volodarets-Urbanowich, Ya. V. (2014). Bronze tubular beads of Early Medieval Slavic antiquities. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2(13), 35–49. (in Ukrainian).

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., & Sydorenko, O. V. (2021). Slavic jewelry of the early Middle ages found from Sula basin in Poltava region: new finds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(38), 362–382. (in Ukrainian).

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., & Sydorenko, O. V. (2022). Bronze and lead-in jewellery from Khyttsi hoard of early Medieval time. In *Sclavenia terra*, 4, Drukietsia. (in Ukrainian).

Gavritukhin, I. O. (1996a). Fibuly. V *Gavritukhin, I. O., & Oblomskiy, A. M. Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, 36–40. (in Russian).

Gavritukhin, I. O. (1996b). Datirovka nachalnykh faz kultury Luki Raykovetskoy. V *Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, 136–139. (in Russian).

Gavritukhin, I. O. (1997). Malenkiye trapetsevidnyye podveski s poloskoy iz pressovannykh tochk po nizhnemu krayu. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 12, 43–58. (in Russian).

- Gavritukhin, I. O. (2005). Kompleksy prazhskoy kultury s datiruyushchimi veshchami. In Kaczanowski, P., Parczewski, M. (Eds.). *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków, 401–461. (in Russian).
- Gavritukhin, I. O., & Oblomskiy, A. M. (1996). Dneprovskoye Levoberezhye na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. V *Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN. 140–148. (in Russian).
- Gavritukhin, I. O., & Sedin, A. A. (2014). Fibulae from fortified settlement Nikodimovo. *Brief communications of the Institute of archaeology*, 118–128. (in Russian).
- Gavritukhin, I. O., & Shcheglova, O. A. (1996). Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. V *Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. Gaponovskiy klad i ego kulturno-istoricheskiy kontekst*. Ranneslavyanskiy mir, 3. Moskva: IA RAN, 53–57. (in Russian).
- Hanoshenko, V. V., & Volodarets-Urbanovich, Ya. V. (2019). Treasure of Martynivka type from the village of Pravi Solontsi in Kherson region. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(32), 126–150. (in Ukrainian).
- Goryunov, E. A. (1981). *Ranniye etapy istorii slavyan Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka. (in Russian).
- Goriunova, V. M. (2004). Mogilnik VI–VII vv. u s. Kartamyshevo Oboianskogo raiona Kurskoi oblasti. V Goriunova, V. M., Shcheglova, O. A. (Ed.). *Kulturnye transformatsii i vzaimovliianiia v Dneprovskom regione na iskhode rimskogo vremeni i v rannem Srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 18–42. (in Russian).
- Jelínková, D. (2018). On the issue of some female adornments from a cremation cemetery of the Prague-type pottery culture in Přítluky. V Sinika, V. S., Rabinovici, R. A. (Ed.). *Antiquities. Studies. Issues. Essays in honour of Nicolai Telnov on the occasion of his 70th birthday*. Kishinev; Tiraspol, 389–407. (in Russian).
- Zaretskiy, I. A. (1888). Zametka o drevnostyakh Kharkovskoy gubernii Bogodukhovskogo uyezda slobody Likhachevki. *Kharkovskiy sbornik za 1888 god*, 2, 229–246. (in Russian).
- Ilinskaya, V. A. (1967). Razvedka v Dneprovskom Levoberezhye. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine v 1965–1966 gg.*, I, 196–200. (in Russian).
- Ilinskaya, V. A. (1968). Novyye dannyye o pamyatnikakh serediny I tysyacheletiya n. e. v Dneprovskoy levoberezhnoy lesostepi. V Krupnov, E. I. (Ed.). *Slavyane i Rus. K shestidesyatiletiiyu akademika Borisa Aleksandrovicha Rybakova*. Moskva: Nauka, 55–61. (in Russian).
- Kazansky, M. M. (2014). Archaeological situation in the Middle Dniepr region in the VII c. V Oblomskii, A. M. (Ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavyanskii mir, 15. Moskva, 138–177. (in Russian).
- Kazanskiy, M. M. (2020). On settlement of the Slavs in the forest zone of Eastern Europe: items of early mediaeval decoration of the Danubian origin (6th – 9th century). *Archaeological news*, 28, 258–271. (in Russian).
- Kalitinskiy, A. (1928). K voprosu o nkotorykh formakh dvuplastinchatykh fibul iz Rossii. *Sbornik statey po arkheologii i vizantinovdniyu. izdavayemyy seminariem imeni N. P. Kondatova*. Praga, 277–308. (in Russian).
- Korzukhina, G. F. (1978). *Predmety ubora s vyyemchatymi emalyami V – pervoy poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprovye*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1–43. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Korzukhina, G. F. (1996). Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, 352–435, 586–705. (in Russian).
- Curta, F. (2011). A woman from Dancing, or bow fibulae of Werner's class II C). *Tyrageitia. Archeologie Istorie Antică, V(XXI)*, 1, 153–192. (in Russian).
- Levchenko, D. I. (1999). Nekotoryye nakhodki VI–VII vv. s territorii Poltavshchiny. *Poltavskiy arkheolohichnyi zbirnyk za 1999 r.*, 163–169. (in Russian).
- Levchenko, D. I. (2001). Znakhidky VI–VII st. z okolyts Hradyzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, 26–28. (in Ukrainian).
- Lipking, Yu. A. (1974). Mogilniki tret'yey chetverti I tys. n. e. v Kurskom Posemye. V Tretyakov, P. N. (Ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavyanskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, 136–152. (in Russian).

Milovanova, N. A., & Sukhobokov, O. V. (1988). *Otchet o razvedyvatelnykh rabotakh v severnykh i severo-zapadnykh raionakh Sumskoi oblasti v 1988 g. (v svyazi s podgotovkoi k napisaniu oblastnogo toma Svoda pamiatnikov istorii i kultury narodov SSSR: po USSR)*. V Sukhobokov, O. V., Iurenko, S. P., Belinskaia, L. I., Milovanova, N. A. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh 1988 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Russian).

Oblomskii, A. M. (2016). Kolochinskaia kultura. V Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (Ed.). *Rannesrednekovye drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V–VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moskva: IA RAN, 10–113. (in Russian).

Oblomskii, A. M., Priimak, V. V., & Terpilovskii, R. V. (1999). Issledovaniia ranneslavianskogo kurgana u s. Bezdrak. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, 36–37. (in Russian).

Oblomskii, A., Priimak, V., & Terpilovskii, R. (2011). Issledovaniia kolochinskoi kurgannoi grupy Bezdrak v 2000 g. *Istorična-archeolohičnyi zbornik*, 26, 15–29. (in Russian).

Oblomsky, A. M., & Rodinkova, V. Ye. (2014). The ethno-cultural watershed in the Dnieper valley in VII c. AD. Sequence of events. *Brief communications of the Institute of archaeology*, 235, 381–404. (in Russian).

Oblomskii, A. M., Smirnov, A. S., & Sorokin, A. N. (1987). Materialy I tysiacheletia n. e. na poselenii Shosseinoe (Belgorodskaia obl.). *Sovetskaia arkheologia*, 4, 174–186. (in Russian).

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V., & Priimak, V. V. (1991). *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi ranneslavianskoi ekspeditsii v 1991 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Russian).

Pavlenko, L. V. (2008). Kolektsii materialiv arkheolohichnykh rozvidok. V Horbanenko, S. A., Son, N. O. (Ed.). *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Katalog*. Kyiv: Akademperiodyka, 287–340. (in Ukrainian).

Pobol, L. D. (1974). Drevnosti serediny i tretei chetverti I tys. n. e. v Belorussom Podneprove. V Tretiakov, P. N. (Ed.). *Rannesrednekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, 159–180. (in Russian).

Pobol, L. D. (1979). *Drevnosti Belorussii v muzeiakh Polshi*. Minsk: Nauka i tekhnika. (in Russian).

Prykhodniuk, O. M. (1975). *Slov'iany na Podilli (VI–VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).

Prikhodniuk, O. M. (1990). Istoriografiia. V Baran, V. D. (Ed.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, 202–208. (in Russian).

Prikhodniuk, O. M. (1998). *Penkovskaia kultura: kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. (in Russian).

Prykhodniuk, O. M. (2005). *Pastyrskye horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna. (in Ukrainian).

Prikhodniuk, O. M., Padin, V. A., & Tikhonov, N. G. (1996). Trubchevskii klad antskogo vremeni. V Prikhodniuk, O. M. (Ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiev, 79–102. (in Russian).

Prikhodniuk, O. M., Shovkoplias, A. M., Olgovskaia, S. IA., & Struina, T. A. (1991). Martynovskii klad. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki, II*, 72–92. (in Russian).

Rafalovich, I. A. (1972). *Slaviane VI–IX vekov v Moldavii*. Kishinev. (in Russian).

Rodinkova, V. E. (2003). *Kulturnye svyazi naseleniia Srednego Podneprovia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia k. i. n. Institut arkheologii RAN. (in Russian).

Rodinkova, V. E. (2010). Kurilovskii klad rannesrednekovogo vremeni. *Russian archaeology*, 4, 78–87. (in Russian).

Rodinkova, V. E. (2011). Zhenskiy kostyum dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniya narodov: sovremennoye sostoyaniye issledovaniy. V Rodinkova, V. E. (Ed.). *Novyye issledovaniya po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov. Kirillov, 3–12 sentyabrya 201 g.* Moskva: IA RAN, 239–265. (in Russian).

Rodinkova, V. E. (2012). Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Russian archaeology*, 4, 151–158. (in Russian).

Rodinkova, V. E., & Saprykina, I. A. (2015). Rannesrednekovye klady Sudzhanshchiny: novye nakhodki i issledovaniia. V Kudinov, V. A. (Comp.). *Sudzha i sudzhane v otechestvennoi i zarubezhnoi istorii i kulture: sbornik statei i materialov*. Kursk, 39–49. (in Russian).

Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., & Sycheva, S. A. (2018). Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoi interpretatsii dneprovskikh rannesrednekovykh kladov I grupy. *Russian archaeology*, 1, 130–147. (in Russian).

Rodinkova, V. E., & Sedin, A. A. (2004). Braslety Nikodimovskogo gorodishcha. V Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (Ed.). *Vostochnaia Evropa v Srednevekovye: K 80letiiu Valentina Vasilevicha Sedova*. Moskva: Nauka, 234–246. (in Russian).

Riabtseva, S. (2005). Palchatye fibuly Moldovy v kontekste drevnostei sopredelnykh territorii. *Revista Arheologică, serie nouă*, I/2, 360–370. (in Russian).

Siedzin, A. A. (1994). Palčatyja fibuly z Nikadzimava. V Siedzin, A. A. (Ed.). *Archiealohija i staražytnaja historyja Mahilioŭščyny i sumiežykh tierytorij. Materyjaly kanfierencyi 22 krasavika 1993 h. Mahilioŭ*, 128–132. (in Belarusian).

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., & Puholovok, Yu. O. (2016). Complex of «Martynivka» type from Poltava (Poltava hoard 2014). *In Sclavenia terra*, 1, 91–131. (in Ukrainian).

Symonovich, E. A. (1974). Poselenie Vorobevka 2 v Kurskoj oblasti. *Brief communications of the Institute of archaeology*, 140, 76–83.

Telegin, D. I. A. (1962). Iz rabot Dneprodzerzhinskoi ekspeditsii 1960 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN URSS*, 12, 13–17.

Terenozhkin, A. I., & Ilinskaia, V. A. (1966). *Razvedka v Dneprovskom Levoberezhje po techeniiu rek Psly i Seima v 1966 g.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Russian).

Tikhomirov, N. A. (1990). Kniazhinskii i Lebiazhinskii mogilniki. V Terpilovskii, R. V. (Ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, 134–161. (in Russian).

Fedorovskiy, A. S. (b. r.). *Foto-vidbytky: arkheolohichni materialy VI–VII st. st. n. e.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian).

Khavliuk, P. I. (1974). Ranneslavianskie poseleniia v basseine Iuzhnogo Buga. V Tretiakov, P. N. (Ed.). *Rannesrednekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, 181–215. (in Russian).

Schmidt, E. A. (1963). Nekotorye arkheologicheskie pamiatniki Smolenshchiny vtoroi poloviny I tys. n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, 51–67. (in Russian).

Schmidt, E. A. (2003). *Verkhnee Podneprove i Podvine v III–VII vv. Tushemlinskaia kultura*. Smolensk. (in Russian).

Shcheglova, O. A. (1990). O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. V Terpilovskii, R. V. (Ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, 162–204. (in Russian).

Scheglova, O. A. (1999). Female Adornment from the Hoards of the «Antiquities of Antes»: Gothic Influence or Gothic Heritage? *Stratum plus*, 5, 287–312. (in Russian).

Shcheglova, O. A. (2009). Volny rasprostraneniia veshchei iz Podunavia na Severo-Vostok v VI–VIII vv. kak otrazhenie migratsii ili kulturnykh vliianii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49, 39–65. (in Russian).

Shcherban, A. L. (2000). Znakhidky starozhytnosti I tys. n. e. na poselenni poblyzu Dykanky. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1–2, 82–83. (in Ukrainian).

Chantre, E. (1887). *Recherches anthropologiques dans Caucase*. Paris; Lion. III. (in French).

Kühn, H. (1940). *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*. Bonn; Röhrscheid. (in German).

Profantová, N. (2013). Náhrdelníky byzantského (?) původu a bronzové kruhové ozdoby ve slovanském prostředí 6.–7. století. K interkulturním vztahům. *Památky archeologické, CIV*, 149–182. (in Czech).

Werner, J. (1950). *Slawische Bugelfibeln des 7. Jahrhunderts*. Reinece Festschrift. Mainz. (in German).

Стаття: надійшла до редакції 15.03.2023
прийнята до друку 21.09.2023

HOARD FROM NYZHNIYA SYROVATKA – FIRST COMPLEX OF THE MARTYNIVKA CIRCLE

Larysa BILYNSKA¹, Yaroslav VOLODARETS-URBANOVICH²

*¹ State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine»
of Institute of Archeology of NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net*

*² Institute of Archaeology NAS of Ukraine,
Volodymyra Ivasiuka Ave, 12, 04210, Kyiv, Ukraine,
e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net*

In the paper presents first hoard of the Martynivka circle. It was discovered in the middle of the 19th century near the village of Nyzhnia Syrovatka, Sumy district, Kharkiv province (now Sumy district, Sumy region). The complex included: three radiate-headed fibulae of the Dnieper circle, fragments of three bracelets, two trapezoidal pendants, ten small conical through hole bell, bronze tubular bead and bone pendant. Unfortunately, the fate of most of the jewellery from hoard is unknown, only two fibulas made it to the museums of Western Europe.

Hoard from Nyzhnia Syrovatka was first complex of Martynivka circle or first chronological group by O. Shcheglova. The appearance of hoards is connected with the military-political tribal association of Slavs in the Middle Dnieper and the Dnieper Left Bank. The archaeological equivalent of this formation could be parts of the carriers of the Penkivka and Kolochyn cultures. Jewelry from hoards of Martynivka circle dates from the second half of 6th – the end of 7th century. And «concealment» occurs in the middle – third quarter of 7th century.

The exact location of the find is unknown. But this complex is surrounded by early medieval Slavic monuments, including those with Kolochyn materials (Bezdryk). Hoard from Nyzhnia Syrovatka supplements information about the ethno-cultural situation in the basin of Psel. Recently number of new hoards of Martynivka circle has increased significantly from Sumy region. Some of them got to the museum institutions. This prompted the writing of this article about the first complex of this group, discovered 160 years ago.

Key words: Nyzhnia Syrovatka, hoards of Martynivka circle, Early Middle Ages, Kolochyn culture, jewelry.

З ІСТОРИЇ АРХЕОЛОГІЇ

THE MUSEUM OF ARCHITECTURE OF THE ALL-UKRAINIAN MUSEUM TOWN

Anna YANENKO

*National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra»,
Lavrska Str., 9, 01015, Kyiv, Ukraine,
e-mail: pudovkina@ukr.net*

The article deals with the history of the Museum (Stock) of Architecture (a department of Ancient Ukrainian Construction Technologies) of the State Historical and Cultural Preserve «All-Ukrainian Museum Town», which existed on the territory of the nationalized Kyiv-Pechersk monastery since 1926. The idea of creating an architectural department of the Lavra Museum probably appeared in the first half of the 1920^s. Since 1926, Ipolyt Morhilevskyi, an art and architectural historian, was heading the Museum of Architecture. In the late 1920^s, the Museum of Architecture received separate premises (the building № 30). At the end of 1929, Stefan Taranushenko outlined in a position paper the basic principles of the Ukrainian Architectural Museum, which had to cover all phenomena of the architectural process in Ukraine from ancient times to the present day. It was suggested to display «architecture in originals» (monuments and fragments), drawings, models, documents, photographs, movies, diagrams, drafts, maps, etc. In the early 1930^s, the materials of Prof. Ipolyt Morhilevskyi's and Prof. Stefan Taranushenko's research expeditions on masonry and wooden monumental architecture in Ukraine were an important part of the museum collection. A series of photos and entries in inventory allow reconstruction and visualization of information about the Museum of Architecture. There were installed horizontal flat showcases in the museum exhibition hall, and boards with photographs and drawings were mounted over them. There were illustrative materials hanging on the walls, in particular samples of home paintings, decorative paintings of churches and synagogues, photos of interiors and exteriors, dimensional drawings, and plans of different types of buildings. The Museum of Architecture did not exist for a long time, primarily because of the changes in the structure and activity of the All-Ukrainian Museum Town, caused by the aggressive Sovietization and ideologizing of museum work in the early 1930^s. The exposition of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town was dismantled no later than 1934.

Key words: history of museums, museum iconography, Museum of Architecture, All-Ukrainian Museum Town, Kyiv, UkrSSR, 1920–1930^s.

The Bolshevik government as a totalitarian state and political entity implemented the Russian imperial concept dating back to the reign of Peter I, designed, among other things, to absorb and «digest» Ukrainian statehood. The totalitarian Soviet imperial policy deprived freedom of thought, conscience, and religion, in particular, through the destruction and damaging of sacred and historically meaningful objects – monumental, tangible, and intangible. Soviet Russian metropole also was «erasing» the history of Ukrainian museology, the partial obliterated of information about people and their research work, collection forming, development of concepts and implementation of museum exhibitions, etc. These destroying processes occurred primarily due to the fact that museum activity during the first decades of Soviet rule in Ukraine was a peculiar manifestation of the Ukrainian intellectual community's resistance and protest, as well as under the conditions of the imperial Soviet occupation, museification of material heritage became a way of preserving historical memory and cultural diversity in Ukraine.

Among the almost «rubbed out» museums of the first decades of the Soviet era are many structural units of the Lavra Cults and Life Museum, and since 1926 – the State Historical and Cultural Preserve «All-Ukrainian Museum Town», which existed on the territory of the nationalized Kyiv-Pechersk monastery. In this context, little-known is the Museum of Architecture (a department of Ancient Ukrainian Construction Technologies/ a department of Ancient Ukrainian Architecture) of the All-Ukrainian Museum Town.

Fig. 1. Building № 30 of the Kyiv-Pechersk Monastery. The 1920^s–1930^s (Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi, № 4-13656)

Рис. 1. Корпус № 30 Києво-Печерської лаври. 1920–1930-ті роки. (ЦДКФФА України, од. зб. 4-13656)

Information about the museum contents, its exposition, and exhibits can be found in «Kyiv: Guidebook» edited by Fedir Ernst [Курінний, 1930, с. 532–533], and in the corresponding article «Stock (Museum) of Architecture» in the guidebook of the All-Ukrainian Museum Town, prepared by Petro Kurinnyi in the early 1930^s [Курінний, 2020, с. 294–298]. There are single mentions of the Museum of Architecture in the publications on the history of Kyiv museums and Lavra Museum/Preserve during the 1920^s and 1930^s [Гришин, 2002; Білокінь, 2006; Яненко, 2016, 2020b], and in biographical studies dedicated to the head of the architectural department of the Lavra Preserve, Ipolyt Morhilevskyi [Вечерський, 2022], his student Yuri Aseev [Ненашева, 2017], etc. There are some publications that mention exhibits or monuments demonstrated in or belonging to the Museum of Architecture of All-Ukrainian Museum Town in the early 1930^s, but, for the most part, the museum history of such items is not detailed [Архипова, 2021; Яненко, 2020a].

The insignificant representation of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town in the historiographical discourse is due, among other things, to the paucity of written sources, the most informative of which is Stefan Taranushenko's report on the (re)organization of the

Ukrainian Architectural Museum (November 19, 1929) [Доповідна..., 2020; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6137, арк. 6–14]. However, it is possible to verify and detail the data on the exposition, content, and exhibits of the Museum of Architecture (the department of Ancient Ukrainian Construction Technologies) of the All-Ukrainian Museum Town with the involvement of photographs, entries in the inventory of the Lavra Museum/Preserve and «strictures» of the activity of the architectural department in the documents of numerous inspections and «purges» carried out The Workers' and Peasants' Inspection¹ in the early 1930^s.

Fig. 2. The part of Exposition of the Museum (Stock) of Architecture dedicated to the «Masonry architecture of Ukraine of feudal times of the 11th and 12th centuries. Architectural forms. Construction methods. Building Materials». 1931 (Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi, № 4-14996)

Рис. 2. Частина експозиції Музею (фонду) архітектури, присвячена «Мурованій архітектурі України часів феодалізму XI–XII ст.». 1931 (ЦДКФФА України, од. зб. 4-14996)

The Museum of Architecture on the territory of Kyiv-Pechersk monastery was probably planned in the first half of the 1920^s, and its initial structure as part of the Lavra Cults and Life Museum was developed during the 1924–1925 budget year [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 728, арк. 2]. On October 1, 1926, Ipolyt Morhilevskyi (1889–1942), an art and architectural historian, became the head of the Museum of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town [Гришин, 2002, с. 48]. He led the structural unit of the Preserve until the «personnel purges» and next in turn Lavra museum structural reorganization in 1933. Ipolyt Morhilevskyi studied the history of architecture, building materials technology, architectural archeology, Early Rus', Kyivan Rus' and Byzantine architecture, etc. He researched the architectural monuments of antique Chersonese and Olbia and explored the architectural sites during field trips to Armenia, Georgia, and Central Asia. He

¹ A system of Soviet authorities that dealt with issues of state control.

participated in the research on the Zarubskiy Monastery, Saint Sophia Cathedral in Kyiv, St. Michael's Golden-Domed Monastery, Kyrylivska (St. Cyril's) Church in Kyiv, Transfiguration Cathedral and the Dormition Church of the Yeletskiy Monastery in Chernihiv, Kaniv Dormition Church, etc. [Моргілевський..., 2015].

The co-founder of the Museum of Architecture was Stefan Taranushenko (1889–1976), an art critic, researcher of Ukrainian architecture, decorative and easel art, and an organizer, and member of the monument protection movement. He studied the architectural and artistic monuments of the Left Bank of Ukraine, in particular, iconostases. Stefan Taranushenko made a significant contribution to the study and improvement of measurement techniques of Ukrainian monumental wooden architecture [Таранушенко, 2011].

Fig. 3. The part of Exposition of the Museum (Stock) of Architecture dedicated to the «Masonry architecture of Ukraine of feudal times of the 11th and 12th centuries. Architectural forms. Construction methods. Building Materials». The early 1930^s (KPL-N-2500)

Рис. 3. Частина експозиції Музею (фонду) архітектури, присвячена «Мурованій архітектурі України часів феодалізму XI–XII ст.». Початок 1930-х років (КПЛ-Н-2500)

Despite the fact that the department of Ancient Ukrainian Construction Technologies was included and stated in the structure of the Lavra Preserve in some Kyiv guidebooks of the second half of the 1920^s [10 років..., 1927, с. 9; Київ, 1929, с. 131], the actual opening to visitors of the exposition, dedicated to the history of Ukrainian architecture from the earliest times, was delayed.

Within 1927, after the transformation of the Kyiv-Pechersk monastery into a cultural and historical preserve in accordance with the resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee and the Councils of People's Commissars of the Ukrainian SSR, building No. 30 was earmarked for the Museum of Ancient Ukrainian Construction Techniques [Курінний, 1927]. It is the historical building of an icon-painting school and workshop, and economic premises for food

storage of Kyiv-Pechersk Lavra, constructed in the early 1880^s by an architect Viktor Sychuhov (fig. 1).

In the autumn of 1929, the Ukrainian Main Directorate of Scientific Institutions under the People's Commissariat of Education of the UkrSSR (Ukrnauka) in a letter signed by Klym Konyk, Deputy Head of Ukrnauka, and Vasyl Dubrovskyi, Head of the Museum Section of Ukrnauka, appealed to Petro Kurinnyi, Director of the All-Ukrainian Museum Town, with the demand to «do everything possible with available means and funds» in order to use all the materials of Ipolyt Morhilevskyi's and Stefan Taranushenko's expeditions and to open the Ukrainian Museum of Architecture for visitors. At the same time, Ukrnauka appealed to the leaders of the durable research expedition on monuments of Ukrainian architecture² in order to prepare and approve the plan-scheme of the museum as soon as possible and finally agree on the opening date [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6137, арк. 3–4].

Fig. 4. Exposition of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town. The early 1930^s (KPL-N-2495)

Рис. 4. Експозиція Музею (фонду) архітектури Всеукраїнського музейного городка. Початок 1930-х років (КПЛ-Н-2495)

In a short time, Stefan Taranushenko outlined in a position paper the basic principles of the Ukrainian Architectural Museum, which had to «cover all phenomena of the architectural process in Ukraine from ancient times to the present day». It was suggested to display «architecture in originals» (monuments and fragments), drawings, models, documents, photographs, movies, diagrams, drafts,

² For example, only during 1928–1929, Stefan Taranushenko's expedition surveyed numerous monuments of sacred wooden monumental architecture and housing buildings in the Kharkiv, Poltava, Dnipro, Chernihiv, and Sumy regions [Таранушенко, 2011, с. 164–166].

maps, etc. The main informative «complexes» of the future exposition were to be «village, city, town, castle and fortification construction in general, manor, monastery, factory, state farm, collective farm, and commune» [Доповідна..., 2020].

Fig. 5. Exposition of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town. The early 1930s (KPL-N-2493)

Рис. 5. Експозиція Музею (фонду) архітектури Всеукраїнського музейного городка. Початок 1930-х років (КПЛ-Н-2493)

These proposals were soon agreed upon and generally approved by the Ukrainian Main Directorate of Scientific Institutions. In particular, museum creators were strictly warned against «ethnographic bias» – «items of house interior decoration, as purely artistic, should be exhibited and studied in other museums». The administrations of the All-Ukrainian Museum Town, Ipolyt Morhilevskiy and Stefan Taranushenko, were instructed to prepare the final layout of the museum by January 1, 1930, and to open the main exposition for visitors on May 1, 1930. Ukrnauka stressed that suspending the preparation of the architectural museum display or postponement the public opening of the museum exhibition is inadmissible, even due to the «incomplete selection of all necessary materials at this time» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6137, арк. 15].

On March 14, 1930, at a meeting of the Research Board of the All-Ukrainian Museum Town Stefan Taranushenko's report on the plan and tasks of the Ukrainian Architecture Museum was heard, considered, and approved, as well as the protocol of the organizational meeting on the development of the architectural museum, which took place on March 13.

Fig. 6. Exposition of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town. The early 1930s (KPL-N-2496)

Рис. 6. Експозиція Музею (фонду) архітектури Всеукраїнського музейного городка. Початок 1930-х років (КПЛ-Н-2496)

Fig. 7. Exposition of the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town. The early 1930s (KPL-N-2494)

Рис. 7. Експозиція Музею (фонду) архітектури Всеукраїнського музейного городка. Початок 1930-х років (КПЛ-Н-2494)

Those present instructed Ipolyt Morhilevskyi and Pavlo Tseltner to draw up the formal statute of the Architectural Museum by May 15. The premises of the first floor of building № 30 for the further installation of the museum display had to be prepared by April 20. The Museum of Architecture had to open with the following exhibitions: the main stages of the development of Ukrainian architecture (introduction part); 10-year research into peasant construction; 10-year studies of monumental construction; and modern socialist construction [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6135, арк. 22].

Fig. 8. Models from the Museum (Stock) of Architecture of the All-Ukrainian Museum Town. The 1930^s (KPL-N-2519, KPL-Ph-9336)

Рис. 8. Макети-моделі Музею (фонду) архітектури Всеукраїнського музейного городка. 1930-ті роки (КПЛ-Н-2519, КПЛ-Ф-9336)

A series of photos visualize information about the Museum of Architecture and confirm that the museum display was assembled per the planned exhibition-thematic groups. There were installed horizontal flat showcases in the museum exhibition hall, and boards with photographs and drawings were mounted over them. There were illustrative materials hanging on the walls, in particular samples of home paintings, decorative paintings of churches and synagogues, photos of interiors and exteriors, dimensional drawings, and plans of different types of buildings.

In the thematic showcases dedicated to the «Masonry architecture of Ukraine of feudal times of the 11th and 12th centuries. Architectural forms. Construction methods. Building Materials» there were displayed plinths and bricks of various shapes, including those with marks, fragments of mortars, resonators, etc. Through the photos, visitors were introduced to outstanding architectural monuments from the Kyivan Rus' period of Ukrainian history, in particular, the Great Pechersk Church (the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra), the Church of the Saviour at

Berestove, Kyrylivska (St. Cyril's) Church in Kyiv, The Transfiguration and Saints Boris and Hlib Cathedrals in Chernihiv, etc. [КПЛ-Н-2500; ЦДКФФА України, од. зб. 4-14996] (fig. 2).

Fig. 9. Fragment of the exposition «Religion in the service of feudal exploiters» (so-called Department of Feudalism) of the All-Ukrainian Museum Town (in the interior of the Annunciation Church of the Kyiv-Pechersk Lavra). The mid-1930^s (KPL-N-3362)

Рис. 9. Фрагмент експозиції «Релігія на службі феодалів-експлуататорів» (т.зв. відділ феодалізму) Всеукраїнського музейного городка (у Благовіщенській церкві Києво-Печерської лаври). Середина 1930-х років (КПЛ-Н-3362)

Probably, the showcases of this part of the museum exposition displayed «fragments of plaster with the remains of fresco painting», «stone tiles of ocher tints», «fragments of plaster with the remains of mosaics», more than fifty fragments of facing smalt, about two hundred mosaic smalt, «fragments of mortar (of floor decoration?) with marble tiles inlaid», fragments of «polished stone», fragments of marble half-columns and cornices, fragments of marble sarcophagi with reliefs, pyrophyllite schist plates (slabs) and its fragments with reliefs, plinths with mortar, fragments of carved sandstone, etc. from the Church of the Tithes (the Dormition of the Virgin) in Kyiv; as well as fragments of pyrophyllite schist floor plates with and without smalt inlay, fragments of slate carved cornices, plinths of 11th and 12th c from the Kyivan Rus' Pechersk monastery. These artifacts came to the Museum of Architecture in February 1929, when the collection of the architectural department also was supplemented by the bells (one whole and the other in 2 fragments) from the Church of the Tithes (Desyatynna Church) [КПЛ-А-НДФ-137, арк. 117–117зв., 123зв.–124] (fig. 3).

The topic of peasant construction was represented by flat material. There were numerous photos, dimensional drawings, draughts, plans, and pictures (watercolors and gouaches?) of various types of dwelling buildings and their interior and exterior decoration.

Fig. 10. Model of the Intercession Church in Sutkivtsi village in the exhibition «Religion in the service of feudal exploiters» (so-called Department of Feudalism) of the All-Ukrainian Museum Town (in the interior of the Annunciation Church of the Kyiv-Pechersk Lavra). The mid-1930s (KPL-N-2911)

Рис. 10. Макет Свято-Покровської церкви в с. Сутківці в експозиції «Релігія на службі феодалів-експлуататорів» (т. зв. відділ феодалізму) Всеукраїнського музейного городка (у Благовіщенській церкві Києво-Печерської лаври). Середина 1930-х років (КПЛ-Н-2911)

At the same time, information on masonry estates, palaces, fortresses, and castles located on the territory of Ukraine, was also presented in the museum display [КПЛ-Н-2495] (fig. 4). The exposition of the Ukrainian Architectural Museum acquainted visitors with sacred wooden building, in particular samples of Eastern European synagogue painting and orthodox wooden church

construction [КПІ-Н-2493, 2496] (fig. 5–6). The «modern reinforced concrete-glass» socialist construction of the UkrSSR was represented in the architectural museum via a range of visual models demonstrated on pedestals, in particular, a model of a room «for one man» in the social city Velyke (Big) Zaporizhzhia, a «model of a bakery» and so on [КПІ-Н-2494] (fig. 7).

The Museum of Architecture did not exist for a long time, primarily because of the changes in the structure and activity of the All-Ukrainian Museum Town, caused by the aggressive Sovietization and ideologizing of museum work in the early 1930s. Since 1931, the Lavra Preserve has introduced a system of work by the following sectors: research, methodological and exhibition, mass communist education, administrative and economic. The Museum of the History of Religion(s) and the Museum of the History of the Lavra (Monastery) began their work in the research sector, while the departments of sewing and textile, writing and printing, metal and stone, numismatics, and the Museum of Architecture were transformed into «research stocks» [Яненко, 2020b]. In 1931, visitors could still be acquainted with the exposition of the Museum (Stock) of Architecture, the materials of which Ipolyt Morhilevskyi, following ideological instructions, was forced to regroup «on the principle of social formations» [ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461, арк. 80]. In 1932, the architectural department of the Lavra Preserve developed and prepared for the opening of the exhibition «From a hut to a socialist city», made a model of the Dniprelstan/Dniprohes (Dnipro hydroelectric power station), the new Zaporizhzhia City, received several drawings and 5 models from Dnipro City [Яненко, 2018, с. 391] (fig. 8).

Despite all efforts to fulfill the ideological instructions of the Soviet authorities regarding museum activity, in 1933, the Lavra Preserve, and in particular the Stock (Museum) of Architecture, suffered devastating criticism during a wave of purges and inspections led by the Workers' and Peasants' inspection, the Bolshevik party and trade union authority cells. The architectural department of the All-Ukrainian Museum Town was mauled primarily for the insufficient number of «visual exhibits – models of modern construction in the USSR» [ДАК, ф. Р-323, оп. 1, спр. 678, арк. 23Б.]. In June 1933, the Commission for Inspection and Improving the Lavra Preserve stated in a report of the People's Commissariat of Education of the UkrSSR that the so-called Stock of Architecture «does not correspond to the name, because in fact, it is an architectural museum», which in terms of character and development scheme almost does not in line with and is not related to the scheme and tasks of the All-Ukrainian Museum Town. The Commission moved a decision on restructuring the Stock of Architecture [ДАК, ф. Р-323, оп. 1, спр. 712, арк. 52].

The exposition of the Museum (Stock) of Architecture was dismantled no later than 1934. Probably by the decision of the Government Commission for the transfer of the capital of Ukraine to Kyiv in the same year, the exhibits and auxiliary materials were moved to the building Nr. 6 of Kyiv-Pechersk Lavra, where the Museum of Ukraine (Pavlo Pototskyi's Collections) was located [ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 24, арк. 15–16]. Building Nr. 30 of Kyiv-Pechersk Lavra was given for the Revolution Museum [Яненко, 2020a, с. 144].

In 1934, some models from the liquidated Museum (Stock) of Architecture were used for the exhibition «Religion in the service of feudal exploiters» (so-called Department of Feudalism) of the All-Ukrainian Museum Town, represented in the interior of Annunciation Church of the Kyiv-Pechersk Lavra. There were «Galician bell tower», «Bourgeois house», «Romny church»³, «Taras Shevchenko's serf house», «Intercession church-fortress of the 16th century», etc. (fig. 9–10). In early June 1934, the head of the Museum of Ukraine Pavlo Pototskyi transmitted the remains of the «former Museum of Architecture» to a housekeeper of the All-Ukrainian Museum Town. In particular, there were 16 models, 13 pedestals, 10 showcases with materials, 4 portraits in frames, 11 resonators, 4 stone capitals, 1 bench, 1 bell glass, 6 boards, 1 table, 3 wooden stands, 2 pieces of a

³ The model of the Romny Church originally belonged to Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum in Kyiv. On November 27, 1930, per the act, it was transferred to the Architectural Museum for temporary storage «for the duration of the exposition» [НА НХМУ, оп. 1, од. зб. 34, арк. 39].

hut, as well as boards (31) and shields (18) of the sawn model of the Dniprelstan/Dniprostroy [ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 24, арк. 11–14, 16–16зв.].

Fig. 11. A fragment of the exposition section on «Ukraine of the 14th–16th centuries» of the Department «Ukraine of the 15th–18th centuries» of Taras Shevchenko Central Historical Museum (KPL-N-1451)

Рис. 11. Фрагмент експозиційний розділ «Україна XIV–XVI ст.» відділу «Україна XV–XVIII ст.» Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (КПЛ-Н-1451)

During the second half of the 1930^s, the preserved materials of the Museum of Architecture «dissolved» in the collection of Taras Shevchenko All-Ukrainian Historical Museum in Kyiv / Taras Shevchenko Central Historical Museum, which since 1935 was located in the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra [Яненко, 2020а, с. 143]. In particular, the model of the Intercession Church from Sutkivtsi village in the late 1930^s – early 1940^s was exhibited in the section «Ukraine of the 14th–16th centuries» of the department «Ukraine of the 15th–18th centuries» of the Central Historical Museum [КПЛ-Н-1451] (fig. 11).

The architectural department of the Lavra Preserve, which existed from the idea to its obliteration for less than a decade, placed the history of Ukrainian architecture in the European and world context. The materials of Prof. Ipolyt Morhilevskyi's and Prof. Stefan Taranushenko's research

expeditions were an important part of the exposition of the Ukrainian Museum of Architecture. The first scientist carefully studied the masonry monumental construction of the Kyivan Rus' period of Ukrainian history, and the second researcher studied sacred and housing wooden monumental architecture. Many architectural monuments, presented in the museum display in the early 1930s, were destroyed due to the actions of totalitarian regimes during the 1930s and 1940s. Generalized and systematized information from various, mostly little-known sources, makes it possible to (re)construct the history of the Museum (Stock) of the Architecture of the All-Ukrainian Museum Town – one of the milestones in the history of Ukrainian museology. These studios return the names of researchers of Ukrainian architectural heritage and monumental art to the narratives of the history of humanities in Ukraine; allow to reproduction of the composition of the collection, the history of its formation, the provenance of museum items, reveal the principles of exposition construction, visualize its content, etc.

ЛІТЕРАТУРА

- Архипова, Є. (2021). Дзвони Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 9, 31–38.
- Білокінь, С. І. (2006). *Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали*. Київ.
- Вечерський, В. В. (2022). Моргілевський, Іполит Владиславович. У *Велика українська енциклопедія*. https://vue.gov.ua/Моргілевський_Іполит_Владиславович.
- Гришин, А. Д. (2002). Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Історична довідка. *Лаврський альманах*, 7, 47–52.
- Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 678. 8 арк.
- ДАК. Ф. Р-323. Оп. 1. Спр. 712. 66 арк.
- 10 років боротьби й будівництва 1917–1927: Провідник по виставках досягнень на 10-ті роковини жовтневої революції. (1927). Київ.
- Доповідна записка С. А. Таранушенка щодо організації Українського архітектурного музею. 19 листопада 1929 р. (2020). В П. Курінний, *Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник* (с. 385–398). Київ.
- Київ. Довідна книга. (1929). Київ: Пролетарська правда.
- Курінний, П. (1927). Лаврський культурно-історичний державний заповідник. *Життя й революція*, 4, 121.
- Курінний, П. (1930). Музей архітектури. В Ф. Ернст (ред.), *Київ: провідник* (с. 532–533). Київ.
- Курінний, П. (2020). *Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник / передмова, упорядник А. Яненко*. Київ.
- Моргілевський (Моргилевський) Іполит Владиславович. (2015). В П. П. Толочко (гол. ред.), *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014* (с. 523–524). Київ: ВД «АДЕФ-Україна».
- Науковий архів Національного художнього музею України (НА НХМУ). Оп. 1. Од. зб. 34. 60 арк.
- Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (НЗКПЛ). Інв. № КПЛ-Н-1451.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Н-2493.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Н-2494.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Н-2495.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Н-2496.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-Н-2500.
- НЗКПЛ. Інв. № КПЛ-НДФ-А-137. 300 арк.
- Ненашева, О. (2017). Юрій Сергійович Асєєв: спалахи непростого життя. В Г. А. Войцехівська (відп. ред.), *Асєєв Юрій Сергійович (1917–2005): бібліографічний покажчик* (с. 10–82). Київ.
- Таранушенко, С. А. (2011). *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд.: О. Савчук, М. Красиков, С. Білокінь*. Харків: Видавець Савчук О. О.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 728. 64 арк.

ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6135. 28 арк.

ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 6137. 28 арк.

ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1461. 136 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2213. Оп. 1. Спр. 24. 20 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Од. зб. 4-14996.

Яненко, А. С. (2016). Віддзеркалення музейної політики у кадрових трансформаціях «Всеукраїнського музейного городка» 1933 р. В *Могилянські читання 2015: Новітні дослідження культурної спадщини* (с. 485–490). Київ.

Яненко, А. С. (2018). Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка / Українського Центрального антирелігійного музею у 1930-х рр.: проектування і реалізація. *Сіверщина в історії України*, 11, 387–399.

Яненко, А. С. (2020a). Експозиційно-виставкові проекти Всеукраїнської академії наук та інших інституцій на території Всеукраїнського музейного городка / Музейного містечка 1930-х рр. В *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Вісімнадцятої Міжнародної наукової конференції* (с. 135–145). Київ.

Яненко, А. (2020b). Трансформація музейництва та радянська гуманітаристика в УСРР на початку 1930-х рр. (на прикладі провідника Петра Курінного Всеукраїнським музейним городком). В *П. Курінний, Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник* (с. 7–59). Київ.

REFERENCES

Arkhytova, Ye. (2021). Dzvony Desiatynnoi tserkvy [Bells of the Desyatynna Church]. *Opus mixtum*, 9, 31–38. (in Ukrainian).

Bilokin, S. I. (2006). *Muzei Ukrainy (Zbirka P. Pototskoho): Doslidzhennia, materialy*. Kyiv. (in Ukrainian).

Vecherskyi, V. V. (2022). Morhilevskyi, Ipolyt Vladyslavovych. In *Velyka ukrainska entsyklopediia*. https://vue.gov.ua/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%86%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (in Ukrainian).

Hryshyn, A. D. (2002). Vidomosti pro spivrobitnykiv Zapovidnyka (20–30-ti roky): istorychna dovidka [Information about Lavra Preserve staff (the 1920 and 1930s): historical reference]. *Lavrskyi almanakh*, 7, 47–52. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. F. R-323. Op. 1. Spr. 678. 8 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. F. R-323. Op. 1. Spr. 712. 66 ark. (in Ukrainian).

10 rokiv borotby y budivnytstva 1917–1927: Providnyk po vystavkakh dosiahnen na 10-ti rokovyny zhovtnevoi revoliutsii. (1927). Kyiv. (in Ukrainian).

Dopovidna zapyska S. A. Taranushenka shchodo orhanizatsii Ukrainskoho arkhitekturnoho muzeiu. 19 lystopada 1929 r. (2020). In *P. Kurinnyi, Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk «Vseukrainskyi muzeinyi horodok»: providnyk* (pp. 385–398). Kyiv. (in Ukrainian).

Kyiv. Dovidna knyha. (1929). Kyiv: Proletarska pravda. (in Ukrainian).

Kurinnyi, P. (1927). Lavrskyi kulturno-istorychnyi derzhavnyi zapovidnyk. *Zhyttia y revoliutsiia*, 4, 121. (in Ukrainian).

Kurinnyi, P. (1930). Muzei arkhitektury. F. Ernst (Ed.). In *Kyiv: providnyk* (pp. 532–533). Kyiv. (in Ukrainian).

Kurinni, P. (2020). *Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk «Vseukrainskyi muzeinyi horodok»: providnyk* [All-Ukrainian State Cultural & Historical Preserve «All-Ukrainian Museum Town»: guidebook] (A. Yanenko, Comp.). Kyiv. (in Ukrainian).

Morhilevskyi (Morhylevskyi) Ipolyt Vladyslavovych. (2015). P. P. Tolochko (Ed.). In *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014* (pp. 523–524). Kyiv: VD «ADEF-Ukraina». (in Ukrainian).

Naukovyi arkhiv Natsionalnoho khudozhnogo muzeiu Ukrainy. Op. 1. Od. zb. 34. 60 ark. (in Ukrainian).

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-1451.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-2493.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-2494.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-2495.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-2496.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-N-2500.

Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Inv. № KPL-NDF-A-137. 300 ark. (in Ukrainian).

Nenasheva, O. (2017). Yurii Serhiiovych Asieiev: spalakh neprostoho zhyttia. H. A. Voitsekhivska (Ed.-in-chief). In *Asieiev Yurii Serhiiovych (1917–2005): bibliohrafichnyi pokazhchyk* (pp. 10–82). Kyiv. (in Ukrainian).

Taranushenko, S. A. (2011). *Naukova spadshchyna. Kharkivskyi period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.: monohrafichni vydannia, statii, retsenzii, dodatky, taranushenkoznachchi studii, iliustratsii, dovidkovi materialy / uporiad.: (O. Savchuk, M. Krasikov, S. Bilokin, Comps.).* Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 166. Op. 5. Spr. 728. 64 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 166. Op. 6. Spr. 6135. 28 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 166. Op. 6. Spr. 6137. 28 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 166. Op. 9. Spr. 1461. 136 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 2213. Op. 1. Spr. 24. 20 ark. (in Ukrainian).

Tsentrалnyi derzhavnyi kinofotofonoarkhiv Ukrainy im. H. S. Pshenychnoho. Od. zb. 4-14996.

Yanenko, A. S. (2016). Viddzerkalennia muzeinoi polityky u kadrovyykh transformatsiiakh «Vseukrainskoho muzeinoho horodka» 1933 r. In *Mohylianski chytannia 2015: Novitni doslidzhennia kulturnoi spadshchyny* (pp. 485–490). Kyiv. (in Ukrainian).

Yanenko, A. S. (2018). Osnovni ekspozytsii Vseukrainskoho muzeinoho horodka / Ukrainskoho Tsentrалnoho antyrelihiinoho muzeiu u 1930-kh rr.: proektuvannia i realizatsiia [The main expositions of the All-Ukrainian Museum Town/ Ukrainian Antireligious Museum in Kyiv in the 1930s: designing and realization]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 11, 387–399. (in Ukrainian).

Yanenko, A. S. (2020a). Ekspozytsiino-vystavkovyi proekty Vseukrainskoi akademii nauk ta inshykh instytuttsii na terytorii Vseukrainskoho muzeinoho horodka / Muzeinoho mistechka 1930-kh rr. In *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Visimnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (pp. 135–145). Kyiv. (in Ukrainian).

Yanenko, A. (2020b). Transformatsiia muzeinytstva ta radianizatsiia humanitarystyky v USRR na pochatku 1930 kh rr. (na prykladi providnyka Petra Kurinnoho Vseukrainskym muzeinyim horodkom). In *P. Kurinni, Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk «Vseukrainskyi muzeinyi horodok»: providnyk* (pp. 7–59). Kyiv. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 15.06.2023
прийнята до друку 05.10.2023

МУЗЕЙ АРХІТЕКТУРИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА В КИЄВІ

Анна ЯНЕНКО

*Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»,
вул. Лаврська, 9, 01015, м. Київ, Україна,
e-mail: pudovkina@ukr.net*

Розглянуто історію Музею (фонду) архітектури (відділу «староукраїнської будівельної техніки») Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок», який від 1926 р. існував на терені націоналізованого Києво-Печерського монастиря. Зазначено, що ідея створення архітектурного відділу Лаврського заповідника виникла, ймовірно, у першій половині 1920-х років. Вказано, що від 1926 р. Музей архітектури очолював Іполит Моргілевський, історик мистецтва та архітектури, наприкінці 1920-х років він отримав окреме приміщення – корпус № 30 Києво-Печерської лаври. Встановлено, що наприкінці 1929 р. Стефан Таранушенко виклав у доповідній записці основні принципи Українського архітектурного музею, який мав охопити всі явища архітектурного процесу в Україні від найдавніших часів до сьогодення, пропонував розповідати відвідувачеві про архітектуру «в оригіналах» (пам'ятки й фрагменти) через кресленики, макети, документи, фотографії, фільми, діаграми, карти, обмірні плани тощо.

Стверджено, що на початку 1930-х років важливу частину музейної колекції становили матеріали експедицій І. Моргілевського і С. Таранушенка з дослідження мурованої та дерев'яної монументальної архітектури в Україні. Зауважено, що серія фотографій та записи в музейній книзі вступу дають змогу реконструювати й візуалізувати інформацію про Музей архітектури. Спостережено, що в його експозиції встановили горизонтальні плоскі вітрини, над якими змонтували щити з фотографіями та малюнками, на стінах висіли ілюстративні матеріали, зокрема зразки хатнього розпису, екстер'єрного й інтер'єрного декорування церков і синагог, обмірні креслення, плани різних типів будівель.

Зазначено, що Музей архітектури, однак, проіснував недовго, передовсім через зміни у структурі та принципах діяльності Всеукраїнського музейного городка, спричинених агресивною радянською ідеологізацією музейництва початку 1930-х років, а експозицію розібрали не пізніше 1934 р.

Ключові слова: історія музейництва, музейна іконографія, Музей архітектури, Всеукраїнський музейний городок, Київ, УСРР, 1920–1930-ті роки.

THE HISTORY OF RESEARCH OF MESOLITHIC SITES ON THE TERRITORY OF UKRAINIAN SUB-CARPATHIAN REGION

Volodymyr CHORNOBRYVETS

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine, e-mail: czornobrywetz@ukr.net*

At the institutional and anthropocentric levels, the main periods of the history of the study of Mesolithic sites in Western Ukraine are distinguished: the interwar period, the years of Soviet rule and the period of independence of Ukraine. The activities of various scientific institutions and scholars are analyzed in the context of general research trends. It is noted that during the interwar period, the study of Mesolithic sites was carried out by such researchers as Czesław Ambroziewicz, Nicolae Moroszan, Ion Botez, Mykhailo Rudynskyi, Yurii Polianskyi, Yaroslav Pasternak. Their connection with scientific institutions is noted. It is emphasized that in the interwar period, the study of Mesolithic sites had rather sporadic than systematic character.

Changes related to the approach to the study of Mesolithic sites in the following period were outlined. Research became larger in scale and more systematic. All this became possible due to the establishing of a new scientific center – the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (now the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine). Through the fruitful work of the Institute's researchers Oleksandr Chernysh, Leonid Matskevych, Vitalii Konoplia and other scientists, the source base for studying Mesolithic issues has grown qualitatively and quantitatively.

At this time, specialized expeditions are being formed, the long-term activity of which has given noticeable results. During large-scale archaeological survey, a huge number of new sites were discovered. Some of them were explored stationary. The most comprehensively studied sites were Molodove I, V, Oselivka I, Korman IV, Ataky VI, Starunia I, Vorotsiv II, Radelychi I, II. The high level of cooperation between various scientific institutions was also noted. New discoveries allowed scientists to develop the issues of cultural and historical processes that took place in the region during the Mesolithic period more thoroughly. These issues were studied by Oleksandr Chernysh, Mykhailo Klapchuk, and Leonid Matskevych. It was noted that the high intensity of field research continued until the 2010s. Since then, the study of Mesolithic sites of Western Ukraine has become rather sporadic, but they remain an important source for further research of the history of the settlement of the region in prehistoric times.

Key words: Mesolithic, site, archaeological excavations, Stone Age, history of archaeological research, archaeology of the West of Ukraine.

The history of studying Mesolithic sites in Ukrainian Sub-Carpathian and the neighbouring areas goes back more than a century. Thanks to the many years of work carried out by Czesław Ambroziewicz, Nicolae Moroszan, Ion Botez, Oleksandr Chernysh, Roman Hrybovych, Mykhailo Klapchuk, Leonid Matskevych, Vitalii Konoplia, and other researchers, new discoveries have enriched the archaeology of Ukraine.

The current understanding of the Mesolithic period in western Ukraine is based on the discoveries made by these scientists. Today, there is a need to summarise the history of the study of Mesolithic sites in the Carpathian region and neighbouring areas. The sites localised on the territory of several districts of Lviv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi, Ternopil, and Khmelnytskyi regions are taken into account. The history of the study will be divided into three periods: the interwar period, the years

Fig. 1. Czesław Ambroziewicz (by Боднарюк, Пивоваров, 2011)
Рис. 1. Чеслав Амброжевич (за Боднарюк, Пивоваров, 2011)

In the interwar period, Mykhailo Rudynskyi conducted reconnaissance research in the neighbouring territories of the Ukrainian SSR. At the time, he was the scientific secretary of the Presidium of the All-Ukrainian Archaeological Committee and later became a professor at the Ukrainian Institute of the History of Material Culture. In 1927 and 1931, the scientist discovered the sites of Vrublivtsi I and Sokil I [Юренко, 2012, с. 349, Телегин, 1985, с. 112, Рудинський, 1949, с. 299–303].

In Halychyna, part of the Polish state at that time, the Shevchenko Scientific Society became one of the centres of Mesolithic research. In the 1920s, after the post-war hardships, there was a need to organise and systematise the collection of the Society's Museum. To this end, Yurii Polianskyi (fig. 3), who had just retired from military and political activities, was hired as a compiler and later head of the Natural History Department [Томенюк, Богуцький, Ситник, 2017, с. 14–18].

While organising the collection, in 1928, he published an inventory of materials from different periods. At that time, a clear cultural and chronological interpretation of the material was only at the stage of development, it is difficult to distinguish Mesolithic materials from the inventory. It can be done conditionally by paying attention to microlithic products. Such items

of Soviet rule, and the years of Ukraine's independence. Thus, let us consider in detail the features of each period.

The interwar period

Systematic research of Mesolithic sites began in the 20s of the XX century. The Mesolithic horizons of multilayered sites were studied sporadically, while researchers' interest concentrated on Paleolithic sites. At this time, Czesław Ambroziewicz (fig. 1), an associate professor of archaeology at the University of Chernivtsi, worked fruitfully in Bukovyna, at that time part of Romania [Боднарюк, Пивоваров, 2011, с. 21]. In 1923, he discovered the site of Oselivka I and continued its research in 1924–1925 and 1928 [Черныш, 1971, с. 68; Черныш, 1959, с. 124–125]. The scientist also discovered the Babyn III, Babyn IV, and Babyn VI sites [Черныш, 1959, с. 136–139]. The Romanian geologist Ion Botez also worked in this region, discovering the Korman and Molodove sites [Черныш, 1973а, с. 42, Археологічні пам'ятки, 1981, с. 135]. Romanian archaeologist and geologist Nicolae Moroshan (fig. 2) also worked in the region. By 1941, the scientist had explored a large number of sites, including Polyvaniv Yar near Komariv village, Dnistrivka, Ataky, Babyn III, Babyn IV, Babyn VI, Nahoryany III, Molodove I, Korman IV [Черныш, 1959, с. 136–143, Археологічні пам'ятки, 1981, с. 133–136, Черныш, 1950, с. 27]. In 1938, in a generalized work, N. Moroshan summarised his research on the Paleolithic-Mesolithic sites of Romania, including partly the territory of the Chernivtsi region [Мацкевой, 1991, с. 6].

Fig. 2. Nicolae Moroshan
(<https://www.arheologi.ro/arheolog/moroshan-nicolae/>)

Рис. 2. Ніколае Морощан

Fig. 3. Yuri Polianskyi (by Томенюк, Богущкий, Ситник, 2017)
Рис. 3 Юрій Полянський (за Томенюк, Богущкий, Ситник, 2017)

Fig. 4. Yaroslav Pasternak (by Томенюк, Богущкий, Ситник, 2017)
Рис. 4. Ярослав Пастернак (за Томенюк, Богущкий, Ситник, 2017)

are found at the sites of Lviv-Levandivka, Lviv-Kulparkiv, Lysychnyky, Mariampil (formerly Marinopil), and Dovhe [Полянський, 1928, с. 9–30].

In 1928, Yaroslav Pasternak (fig. 4) returned to Lviv and later became the head of the Department of Material Culture (Cultural and Historical Department) of the Museum of Shevchenko Scientific Society [Коваль, Миронюк, 2006, с. 27].

In 1928, the scholar published a similar but more systematic inventory of materials from sites of different periods. Bukivna, Lviv-Levandivka, Lviv-Yaniv Pisky, and Sknyliv sites are of particular interest [Пастернак, 1929, с. 231–236]. In 1933, in the following inventory by Y. Pasternak, we find references to sites within the city of Lviv in Kaiserwald, Levandivka, and Kulparkiv [Пастернак, 1933, с. 116]. In 1936, Yuri Polianskyi re-examined the Mariampil and Lysychnyky sites and conducted stationary research there [Мацкевой, 1991, с. 6]. In his inventory of materials, made in 1937, Y. Pasternak mentions the Mshana sites [Пастернак, 1937, с. 246]. In 1939, Mykhailo Klapchuk, an archaeologist and local historian, examined the Lanchyn I site [Клапчук, 1970а, с. 209].

Research of Mesolithic sites during the interwar period was both exploratory and stationary. It should be noted that research on the Mesolithic horizons of sites was sporadic, with researchers' interest concentrated on Paleolithic sites. At this time, museum collections were replenished with materials from exploration works and accidental finds from local residents; relevant descriptions of materials can be found in articles written by Yuri Polianskyi and Yaroslav Pasternak.

The years of Soviet rule

In the 1940s, research became systematic. In the context of industrialisation, there was a need for a comprehensive survey of the archaeological sites, and large-scale regional expeditions were organised for this purpose. Thus, Pavlo Boryskovskyi, head of the Paleolithic sector of the State Academy of the History of Material Culture, and Serhii Bibikov, at that time a member of the Institute of the History of Material Culture of the Academy of Sciences of the USSR, explored the territory of Dnister valley [Толочко, 2003, с. 257; Вирський, 2003, с. 344–345]. Although the scientists' attention was focused on Paleolithic sites, there are few references to Mesolithic sites in their publications and works. In 1945, Mykhailo Rudynskyi, a member of the Institute of Archeology of the

Ukrainian Academy of Sciences and a member of the Dniester expedition, examined the Sokil I site [Рудинський, 1949, с. 299–303]. In 1946, Pavlo Boryskovskyi, as a member of the Middle Dnister expedition of the Institute of the History of Material Culture of the Academy of Sciences of the USSR

and the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR, examined the sites of Oselivka I, Babyn III, VI [Борисковський, 1949, с. 319].

In 1940s S. Bibikov discovered a site in the cave complex Nihyn I [Мацкевий, 2005а, с. 105–106]. In 1945 and 1949, during his exploration works, S. Bibikov discovered the sites of Hrushivtsi IV and Hrushivtsi III (Marianivka II) [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 132–133; Бібіков, 1949, с. 297]. In the late 1940s, geologists L. Kudrin and V. Horetskyi collected surface material in the northern suburbs of Lviv during their geological practice. Later, Mesolithic sites within the city of Lviv were localised due to the exploratory research carried out by Ivan Krypiakievych, Ivan Starchuk, Markian Smishko, and Ihor Sveshnikov who represented the Lviv Department of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR and the Lviv Historical Museum: Lviv I (in the area of Holosko – Lviv Sahara, Zamarstynivska Street, 265), Lviv II (in the area of Kortumova Hora – Yaniv Cemetery, T. Shevchenko Street, 128), Lviv III (in the area of Zamarstynivski Horby, Zamarstynivska Street, 274) [Мацкевий, 2005с, с. 267–268; Мацкевий, 2001, с. 108].

Fig. 5. Oleksandr Chernysh (Ситник, 2008а)

Рис. 5. Олександр Черниш (за Ситник, 2008а)

After demobilisation in late 1945, Oleksandr Chernysh (fig. 5) returned to his scientific work. At that time, he got a job at the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (now the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine), devoting himself to fieldwork. In 1947, the scientist became the head of the Kamianets-Podilskyi survey expedition of the IA of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and later the deputy head of the Trypillia expedition of the Institute of the History of Material Culture of the Academy of Sciences of the USSR and the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the USSR. In 1947–1950, during exploration works, he discovered new and examined already known Mesolithic sites Sokil I, II, Polyvaniv Yar near the villages of Komariv, Babyn III, IV, VI, VII, VIII, IX, Molodove I, V, Korman IV, Ataky VI, Oselivka I, Makarivka III, Nahoryany III, Hrushivtsi III (Marianivka II), Hrushivtsi IV, VI, VII [Черныш, 1950, с. 26–39; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 131–136; Черныш, 1959, с. 160–161; Грибович, 1993, с. 19–21; Черныш, 1973а, с. 41–43; Телегин, 1985, с. 121; Черныш, 1948, с. 37–38; Черныш, 1973, с. 73; Бібіков, 1949, с. 297; Черныш, 1959, с. 129–130; Черныш, 1973, с. 53].

Subsequently, in 1950, Oleksandr Chernysh joined the Lviv Group of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR (the group was reorganised into the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR), and the following year he became the head of the newly created Dnister Paleolithic Expedition [Ситник, 2008, с. 255–257]. During the 1950s, the expedition carried out regular explorations and large-scale stationary research of Stone Age sites, including Mesolithic sites. Thus, the Balamutivka II, III, IV, and Rakovets I sites were discovered during explorations [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 131; Черныш, 1973, с. 67; Черныш, 1959, с. 118]. The sites of Oselivka I, Babyn III, IV, VI, Korman IV, Polyvaniv Yar near Komariv village, Molodove I, Ataky VI, Hrushivtsi III, Sokil I, Sokil II (Marianivka II) were re-examined [Черныш, 1959, с. 125–128; Черныш, 1959, с. 137–144; Черныш,

1973а, с. 41–43; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 135; Черниш, 1973с, с. 53; Черныш, 1973, с. 73; Черныш, 1959, с. 159–161]. In 1957, materials of the Mesolithic period were discovered on the outskirts of Halych [Телегин, 1985, с. 112].

During 1951, 1953, 1958, and 1961, large-scale stationary research of the multilayer Molodove V site on an area of 970 m² was carried out. The site is located on the right bank of the Dnister River, upstream of the village, in the Golyi Shchovb (or 'Dodach') place, on a small promontory of the third floodplain terrace, bounded on the north by a steep slope to the low terrace of the Dnister River, and on the east by a slope to the Voroniv cliff, at an altitude of 40–50 m above the river level. During the work, the lower Mesolithic cultural layer was recorded at a depth of 0.9–1.4 m and the upper one at 0.5–0.8 m. Traces of ground dwellings and hearths, accumulations of flint, bone and horn products, and faunal remains were found. Many sandstone and stone tiles were found, which can be associated with workshops for flint knapping and bone tools making. The lower cultural layer was dated from 10590±230 BC or the Late Dryas. O. Chernysh found analogues to the site among others, including Shekshard-Palank (Hungary) and Witów (Poland). The upper cultural layer dates from 10940±150 BC, or the Late Dryas. The site inhabitants used flint of grey, light brown and dark brown colour [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 135; Черныш, 1959, с. 63; Телегин, 1985, с. 117–118; Грибович та ін., 1987, с. 89–91; Черныш, 1973b, с. 14; Черныш, 1951, с. 53–58; Черныш, 1953, с. 49–52; Черныш, 1954, с. 34–42; Черныш, 1955, с. 29–41; Черныш, 1956, с. 3–7; Черныш, 1957, с. 28–31; Черниш, 1961, с. 14–17].

During the 1960s, the Dnister Paleolithic Expedition discovered several new sites: Oselivka II, III, IV, Korman VII, Molodove VIII, and Malynivtsi [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 131; Черныш, 1973, с. 70; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 136; Черниш, 1968, с. 16–17]. The sites of Balamutivka II, Babyn III, Korman IV, Polyvaniv Yar near Komariv village, Ataky VI, and Sokil I, II were re-examined [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 131; Черныш, 1959, с. 136–137; Черниш, 1973а, с. 41–43; Черныш, 1959, с. 143–144; Черниш, 1973с, с. 53; Черныш, 1959, с. 159–161].

In the 1960s, stationary research of Mesolithic sites intensified. Thus, in 1965, the Dnister Paleolithic Expedition carried out stationary research of the site of Ataky VI on an area of 150 m². The site is located 2.5 km south-west of the village, on the right bank of the Dnister, on the edge of the first floodplain terrace, at a level of 9–9.5 m from the river's edge. The cultural layer was recorded at a depth of 0.85–1.1 m. The site is dated to the Late Mesolithic (Ataky phase of the Mesolithic of Dnister valley). The site's inhabitants used grey, dark grey, chalk and pebble flint. O. Chernysh found analogies for this collection among the materials of Sokil II, Polivaniv Yar, Ripiceni-Izvor, Beile Herculane, Scaune (Romania), Witów, Tarnów, Stankovych III (Poland) [Черниш, 1973с, с. 53; Черниш, 1965, с. 15–19].

During 1966–1968, excavations of the Oselivka I site were carried out. The site is located 600 m north-west of the village, on the slope of the high right bank of the Dnister in the «Nad Stinkoiu» place, at an altitude of 50–55 m above the Dnister level. 11 pits and two excavations totalled 340 m² of the investigated area. At a depth of 0.8–0.9, 1–1.05 m, flint products and faunal remains of the Mesolithic period were found in the upper layer. During the works, several complexes related to flint processing were recorded, namely sandstone and stone tiles accompanied by nuclei, blades, flakes, and tools. The site's inhabitants used mainly flint of pebble origin of light and dark brown colour, with fewer products made of dark grey chert flint. The site is dated to the second half of the Azylian (Oselivka phase of the Mesolithic of Dnister valley). O. Chernysh found analogies among the materials of the Sokil II, Polyvanyiv Yar, Buran-Kaya, Suren II, and Zazar-Palank sites (Hungary) [Черныш, 1971, с. 68–75; Черныш, 1959, с. 125–128; Черниш, 1966, с. 1–15; Черниш, 1967, с. 1–8; Черниш, 1968, с. 1–6].

In 1966–1967, research was carried out on the site of Oselivka II, covering an area of 90 m². The site is located to the north of the village, on the right bank of the Krynychka River, which flows into the Dnister. During the works, flint products and faunal remains were found. The site inhabitants used local dark grey chalk and light brown pebble flint. The site is dated to the second half of the

Azylian (Oselivka phase of the Mesolithic of Dniester valley) [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 131; Черниш, 1967, с. 10–11].

In 1968, the Dniester Paleolithic Expedition investigated the site of Oselivka III on the area of 48 m². The site is located to the north of the village in the Hlynyshe place, on the first floodplain terrace of the Dniester, near the left slope of the cliff where the Krynychka River flows. A Mesolithic cultural layer was discovered at a depth of 0.85–0.95 m. The accumulation of materials was recorded in the central squares of the excavation. Within the assemblage, a complex associated with flint knapping and bone tool manufacture was found, namely 10 horizontally lying stone tiles accompanied by flint fragments, flakes, and broken bones. The site's inhabitants used local light brown flint and light and dark grey chert flint. The site is dated to the second half of the Azylian (Oselivka phase of the Mesolithic of Dniester valley) [Черныш, 1973, с. 70; Черниш, 1968, с. 12–16].

Archaeologist Mykhailo Klapchuk (fig. 6) made a notable contribution to the study of the Mesolithic of Western Ukraine. While in exile in Karaganda, he managed to get a job at the Central Geochemical Party of the Central Kazakhstan Geological Department. As an employee of the department, M. Klapchuk managed to obtain temporary certificates from the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR to conduct exploration work in the Ivano-Frankivsk region. Thus, in the 1960s, the scientist discovered Mesolithic sites of Lanchyn I, Herasymiv XIII, and Dobrotiv II [Клапчук, 1968a, с. 5; 1970a, с. 209; 1968b, с. 205; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 129; Черныш, 1973, с. 59].

Fig. 6. Mykhailo Klapchuk (by Кулаковська, 2013)
Рис. 6. Михайло Клапчук (за Кулаковська, 2013)

In 1969, M. Klapchuk returned to Ukraine and got a job as a photographer at the Delyatyn timber mill. During the 1970s, the scientist conducted large-scale explorations of the region in his free time, which were periodically joined by a student of the Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute (now Vasyl Stefanyk Sub-Carpathian National University), L. Mykytenko. Thus, several new sites were discovered at that time: Lokitka I, Uhryniv I, Hostiv I, Tysmenytsia III, Starunia V (according to M. Klapchuk – Starunia I, according to L. Matskevych – Starunia V), Viknyany I (Bilohirka), Odaiiv I, Krasna I, Krasna III, Delyatyn IV, VI, VII, VIII, IX, X, Zarichchia II, Serednyi Maidan I, II, Verkhni Maidan I, Verkhni Maidan III [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 123–130; Клапчук, 1971, с. 230–231; 1970b, с. 3–6; 1976, с. 11–12; 1973, с. 4; 1980, с. 68–75; Клапчук, Микитенко, 1974, с. 281; Мацкевич, Кочкін, Панахид, 2008, с. 258–260; Клапчук, Микитенко, Томенчук, 1975, с. 287].

In the 1970s, the Dniester Paleolithic Expedition led by O. Chernysh continued to explore Mesolithic sites. Thus, during 1969–1975, the Korman IV site excavations were carried out. The site is located on the right bank of the Dniester River, on the second terrace near the water mills located southwest of the village. The remains of three Mesolithic cultural layers were found in the investigated area of 219 m². Layer A was recorded at a depth of 1–1.15 m. In the northern part of the 1976 excavation, closer to the river, a significant accumulation of artefacts measuring 3–1.5 m in size and 10 cm thick was discovered. It contained an assemblage of raw materials represented by flint nodules (75 pieces) and fragments of stones and tiles, nucleuses, blades and flakes, and production

waste. O. Chernysh interpreted this accumulation as raw materials storage. R. Hrybovych found analogies to the collections of layer A among the materials of the Ataky VI, Sokil II, and Babyn II sites and attributed this layer to the third Ataky phase of the Mesolithic of Dnister valley. Layer B was recorded at a depth of 1.2–1.4 m. Traces of a hearth were found in it. The number of finds and the nature of their placement indicate that the second layer's investigated area is the settlement's periphery. R. Hrybovych found analogies to the materials of layer B among the assemblages of the Molodove V (layer 1 and 1a) and Oselivka III sites and dated this layer to the Early Mesolithic period. Layer C was recorded at a depth of 2–2.1 m. During the works, the remains of two hearths were discovered. A significant concentration of materials, particularly flint products, was recorded around the objects. The low thickness of the cultural layer indicates the temporary character of the site's settlement at that time. R. Hrybovych found analogies to the materials of layer C among the collections of the Molodove I and Molodove V sites and attributed it to the end of the Late Paleolithic and the beginning of the Early Mesolithic of Dnister valley. The site's inhabitants used local chalk and pebble flint of light and dark brown and grey colours. The site has been interpreted as a workshop [Черниш, 1973а, с. 41–43; Грибович, 1993, с. 19–21; Черниш, 1969, с. 16–17; Черниш, 1971, с. 3–7; Черниш, 1974, с. 15–19; Черниш, 1975, с. 5–12]. In 1971, the Korman VII site was re-examined [Черниш, 1971, с. 26].

Fig. 7. Leonid Matskevych (by Панахид, 2019)
Рис. 7 Леонід Мацкевий (за Панахид, 2019)

During 1955–1963, 1965, 1974–1982, large-scale research of the multilayered site Molodove I on an area of 655 m² was carried out. The Mesolithic cultural layer was investigated in 1974, 1978, and 1980. The cultural layer was recorded at a depth of 1.2–1.4 m. The work revealed traces of a large accumulation of materials measuring 6×6 m and 5–7 cm thick. Several tiles were recorded within the object, accompanied by hammer-stones, nuclei, blades, flakes, and fragments of raw material. In addition, traces of several hearths with accumulations of artefacts around them were recorded. The site's inhabitants used dark grey, light brownish chalk and pebble flint. The site is dated to the Early Mesolithic [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 135; Грибович та ін., 1987, с. 91–92; Черниш, 1974, с. 2–8; Черниш, 1978, с. 25; Грибович, 1980, с. 1–2].

In 1976, the Mesolithic team of the Dnister Paleolithic Expedition, led by Roman Hrybovych, a junior researcher at the Department of Archaeology of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, resumed research at the site of Ataky VI. Roman Hrybovych was a long-term member of the expedition, periodically holding the positions of the researcher of the expedition, deputy leader, or head

of a separate team. This year, the site was investigated over an area of 75 m². The excavation revealed traces of two hearths, a cluster of flint products, fragments of tiles and stones, pestles, remains of paint, single flint products, and faunal remains. Near the second hearth, an oval-shaped accumulation measuring 50×40 cm was recorded, with 209 flint products, including blades and flakes, found in its filling [Грибович, 1976, с. 1–2].

During 1978–1979, an expedition led by Lidia Kuchuhura conducted stationary research at the Vrublivtsi I site on the area over 100 m². The site is located 1 km southeast of the village, on the left bank of the Ternavka River, a tributary of the Dniester, near its mouth, in the Monastyrsko place. The Mesolithic cultural layer was recorded at a depth of 0.4–1.2 m, dated to the Late Mesolithic (Ataky phase) [Телегин, 1985, с. 112].

In 1973, Leonid Matskevych (fig. 7) began working at the Department of Archeology of the Institute of History of the Academy of Sciences of the USSR. At the Institute, he held the positions of senior researcher, head of the sector, and head of the Department of Archaeology. For a long time, he led the Lviv Regional and Sub-Carpathian expeditions.

Fig. 8. Vitalii Konoplia (by Гавінський, 2015)
Рис. 8 Віталій Конопля (за Гавінський, 2015)

During 1970–1980, large-scale exploratory and stationary research was carried out in the Lviv and Ivano-Frankivsk regions, and we will focus on them in detail. During the 1970s, the Lviv Regional and Sub-Carpathian expeditions surveyed many newly discovered and previously known sites. Among them are Bryukhovychi I, Bryukhovychi VI, Rudne III, Turkotyn I, Kunyn I, Vorotsiv II, III, V, Stradch I, Morshyn I, II, Krupske I, Radelychi I, Dobrohostiv II, Dovhe I, Mariampil IV, V, Isakiv II, Krylos I, III, Starunia I, II, III, V, Yezupil I, III, Manyava I, Odaiiv I, Voroniv I, Luka II, IV, VII, VIII, X, XI, XIII, XVII, Nezvysko XII, XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXI, XXII, Unizh IV, V, Pidverbtsi I, II, IV, VI, Petriv II [Мацкевий, 2001, с. 9–10; Мацкевой, Адаменко, Артюх, 1978, с. 356; Мацкевой, 1979, с. 15–25; Артюх и др., 1976, с. 296–297; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 139; Пелешишин, Михальчишин, Корчинский, 1979, с. 385–386; Мацкевой, 1980а, с. 305; Мацкевой, 1980b, с. 16–23; Артюх, Мацкевой, Боднар, 1975, с. 251; Мацкевой, Адаменко, Василенко, 1979, с. 366–367; Мацкевой, Боднар, Савчук, 1979, с. 368; Багрий и др., 1978, с. 293;

Грибович, Конопля, 2007, с. 218–219; Мацкевий, Козак, 2010, с. 93; Мацкевой, 1976, с. 15–22; Мацкевой, Артюх, 1975, с. 321; Мацкевой и др., 1976, с. 360–361; Мацкевой, 1979, с. 48–50; Мацкевий, Кочкін, Панахид, 2008, с. 256–257; Мацкевой, 1978, с. 33–40; Мацкевой и др., 1977, с. 337; Мацкевий, 2005а, с. 106; Свешников, Мацкевой, 1974, с. 341; Мацкевой, 1977, с. 27–32; Мацкевой, 1989, с. 18; Археологічні пам'ятки, 1981, с. 124–126; Мацкевой, 1975, с. 10–14].

At that time, stationary research of Mesolithic sites was carried out. During 1973–1976, the site of Nezvysko IX (Chervona Hora I) was investigated over an area of 307 m². The site is located 0.55 km east of the village, on the promontory of the plateau on the right bank of the Dniester, at level 6 of the floodplain terrace at an altitude of 160 m above the river's edge. The cultural layer lies at a depth of 60–80 cm to 105–130 cm. In 1976, in the south-eastern and south-western corners of the excavation, accumulations of materials were found, interpreted as flint knapping sites. In the northeastern corner, a concentric accumulation of materials was recorded, interpreted as a dwelling. The site's inhabitants used blue and grey flint. Some of the products are made of black (chocolate) flint. Several of the artefacts have been burned out. The site is dated to the Late Mesolithic period [Черныш, 1973, с. 57; Мацкевой, 1975, с. 18–24; Мацкевой, 1976, с. 21; Мацкевой, 1977, с. 17–21].

During 1974–1975, stationary research of the site Nezvysko XXI was carried out over an area of 190 m². The site is located 0.9 km north-west of the village, in the Bila Hora-Centr place, on the right bank of the Dniester, on the promontory of a plateau between the bank and the hollow separating the second terrace-like ledge from the river, at a level of about 120 m from the water's edge. The cultural layer was found at a depth of 60–80 cm to 110–130 cm. The excavations revealed 3 clusters of limestones (fig. 9), which probably served as a lining for dwellings [Мацкевой, 1975, с. 28–35; 1976, с. 24–33].

Fig. 9. Research of the site Nezvysko XXI in 1975 (by Мацкевий, 1991)

Рис. 9 Дослідження пам'ятки Незвисько XXI у 1975 р. (за Мацкевий, 1991)

In 1975–1986, large-scale excavations of the Vorotsiv II site were carried out over an area of 1803 m². The site is located 0.2 km north-west of the village, on the right bank of the Domazhyrka or Stara Rika River (left tributary of the Vereshchytsia River), on the first floodplain terrace at a level of about 5 m from the river level, in the Kamianytsia place. The cultural layer was recorded at a depth of 0.3–0.6 m, and 59 buried objects were found in it, some of which had traces of hearths in the centre or outside. In his fundamental work, L. Matskevych identified seven complexes with dwellings and pits for household purposes. The site's inhabitants used flint, obsidian, and some other stone raw material to make tools. The site is dated to the Late Mesolithic period. L. Matskevych

found analogies among the Karwie site (Poland) materials and sites in southern Germany, Romania, and Moldova. The complex of stone artefacts shows Arensburg, Svider, Tardenois, and Komornitsia features [Археологічні пам'ятки, 1981, с. 140; Грибович и др., 1987, с. 79–82; Мацкевой, 1991, с. 99–102; 1976, с. 11–14; 1977, с. 4–9; 1978, с. 4–13; 1979, с. 4–12; 1980b, с. 4–14; 1981a, с. 5–6; 1982a, с. 2–12; 1983a, с. 3–9; 1984a, с. 3–13; 1986, с. 13–15; Мацкевий, 1985, с. 8–14].

During 1978–1981, large-scale stationary research of the Starunia I site on an area of 1649 m² was carried out. The site is located 0.7 km northeast of the Lastivetska school, on the left bank of the Kovalivka River, at an altitude of 30–35 m above its edge, in the Lastivetska Hora place. The cultural layer was recorded at a depth of 0.2–0.6 m. Traces of dwellings and household pits were found. Some dwellings had a stone lining. The site inhabitants used flint from the Jurassic, Cretaceous, and Oligocene times. Flint from chemogenic rocks (beds and lenses) was partially used. Several items are made of obsidian of Transylvanian (Romanian) or Transcarpathian origin. According to N. Bilous, local flint deposits are located at distances of 10–50–70 km from the village of Starunia. The site is dated to the Late Mesolithic period, with Late Svider, Tardenoise, and Hrebenyky features traced in the complex. L. Matskevych found analogies among the materials of Romanian sites: Ripiceni-Izvor, Erbiceni, and Scaune [Мацкевий, Кочкін, Панахид, 2008, с. 246–262].

During the 1980s, expeditions of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR examined known sites and discovered several new ones. Among them are Bryukhovychi VII, VIII, IX, Rudne III, Turkotyn I, Vorotsiv V, VI, VII, Vilshanytsia I, Ternovytsia III, Krupske I, Krupske III, Velyn V, Starunia I, II, VI, VII, IX, X, XI, XIII, XIV, Yezupil V, Viktoriv, Medynia, Viknyany I (Bilohirka), Odaiiv I, Odaiiv Im (Odaiiv XII), Luka II, VI, XIII, Nezvysko IX, XV, XXI, XXII [Мацкевой, 1981b, с. 281–282; 1982b, с. 288; 1983b, с. 297; 1984b, с. 316; 1986, с. 370–371; 1983a, с. 17–18; 1987a, с. 311; 1981a, с. 11–12; 1988, с. 15–18; 1989, с. 3; 1989, с. 18–19; 1983a, с. 42–45; 1986, с. 32–34; Мацкевой, Гупало, 1985, с. 272–273; Мацкевий,

Кочкін, Панахид, 2008, с. 246–262; Василенко, 1986, с. 313; Грибович, Конопля, 1985, с. 228–229; Мацкевий, 1993, с. 12–19].

In the 1980s, expeditions of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR conducted stationary research of the sites. Among researches who carried out excavations was Vitalii Konoplia (fig. 8). Since 1976, the scientist has worked at the Department of Archaeology of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

In 1981, Vitalii Konoplia investigated the site of Radelychi I over an area of 612 m². The site is located 1.5 km northwest of the village, in the Horodyshche place, in the western part of an upland that stretches along the right bank of the Dniester from southeast to northwest. The cultural layer lies at a depth of 0.4 m. An oval-shaped object filled with humified sand and small coals was discovered during the works. A significant percentage of the products found in the cultural layer are made of dark grey transparent flint, which comes from Pokuttya, namely from the Tlumach district of the Ivano-Frankivsk region. A smaller proportion of the items were made of black and grey flint with white spots and flecks. This raw material is of lower quality and can be traced back to the Turonian of Roztochchia. Several dozen items are made of brown flint, which may have come from the upper reaches of the Western Bug. The site is dated back to the Late Mesolithic period. The site belongs to the Baranne I (Mshana X) group of sites of the Kamianytsia-Baranne culture [Конопля, 1982, с. 1–33; Грибович, Конопля, 2007, с. 216–229; Гавінський, 2015, с. 450–453].

In 1981, 1983, 1991–1992, V. Konoplia investigated the site of Radelychi II over an area of 1410 m². The site is located 1 km east of the village, in the Andrusykov Pole place, on the right bank of the Dniester, on an elongated oval elevation measuring 250×400 m and up to 1 m high, stretching from east to west along the Rudnyky-Hirske road. The eastern edge of the remnant is adjacent to the original bank of the Nezhukhivka River, and its northern and southern parts are bordered by semi-dried-up unnamed lakes that were full of water in ancient times. The cultural layer lies at a depth of 0.35 m. During the 1981 and 1992 excavation seasons, two significant accumulations of artefacts were found within two excavations, indicating the presence of residential and household complexes. It is also evidenced by the finds of utilitarian tools and a higher percentage of fire-burnt tools. A significant percentage of the products are made of dark grey transparent flint, which comes from Pokuttya, namely from the Tlumach district of Ivano-Frankivsk region. A smaller proportion of the items are made of black and grey flint with white spots and specks. This raw material can be traced back to the Turonian deposits of Roztochchia and is of lower quality. Obsidian was also used in production, as evidenced by two cores found during the research. V. Konoplia dated this site to the Late Mesolithic–Early Neolithic, with features of a developed Terdenoise. The researcher suggested that the site was genetically related to the bearers of the Hrebenyky culture and stood at the origins of the Bug–Dniester culture. The closest analogies were found among the materials of the sites of the Yanislavytsia, Hrebenyky, and Kukrek cultures. L. Matskevych attributed the site to a group of sites of the Baranne I (Mshana X) type of the Kamianytsia-Baranne culture [Конопля, 1982, с. 33–43; Конопля, 1993, с. 1–16; Мацкевий, Козак, 2010, с. 106].

In 1983 and 1985, V. Konoplia investigated the site of Radelychi IV over 92 m². The site is located on the northern outskirts of the village, in the Pastivnyky place. The cultural layer lies at a depth of 0.35 m. It is dated to the Late Mesolithic. The site belongs to the Baranne I (Mshana X) group of sites of the Kamianytsia-Baranne culture [Мацкевий, Козак, 2010, с. 106].

In 1983, V. Konoplia investigated the site of Radelychi V over 100 m². The site is located 3 km northeast of the village, on the southern shore of Lake Zhybasova, near the Dniester River, and is bounded on the west by the nameless dried-up river. The cultural layer lies at a depth of 0.3 m. It was dated from the late Mesolithic period. The site belongs to the group of Baranne I (Mshana X) sites of the Kamianytsia-Baranne culture [Мацкевий, Козак, 2010, с. 106–107].

In 1985, the site of Ternovytsia III was investigated on an area of 200 m². The site is located 1 km east of the village, in the Ostrovets place, on the left bank of the Potichok River, at a level of 5–7 m from the river's edge, near the bridge on the Yavoriv–Lviv road. The cultural layer was

recorded at the level of 0.4–0.6 m. At a depth of 0.5–0.6 m, an oval object of 420×920 cm in size and a depth of up to 60 cm was recorded. The largest accumulation of artefacts was found in the northeastern corner, which was probably used for flint knapping. The site has been interpreted as the remains of a dwelling with access towards the river. The inhabitants of the site used grey flint with light grey inclusions. The site belongs to the Vorotsiv II group of sites [Мацкевой, 1986, с. 3–8].

In 1985, an expedition of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR and the Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute explored the site of Lanchyn I in the area of 180 m². The site is located on the northeastern outskirts of the village, on the fourth floodplain terrace of the Prut River, with a small stream washing the cape from the north. The cultural layer was recorded at a depth of 0.4–0.5 m. The local inhabitants used black and grey flint. The site is dated to the Late Mesolithic [Грибович, Конопля, Кочкін, 1986, с. 322].

In 1986, the site of Bryukhovychi VI was investigated in the area of 193 m². The site is located on the north-western outskirts of Bryukhovychi, in the Na Yaseni-Horody place, 0.1 km east of Fruktova Street, 7, on a 4 m high ledge on the left bank of a stream flowing into Bryukhovychi Lake. The cultural layer was recorded at a depth of 0.5–0.6 m. During the work, a round-elongated hollow of 190×240 cm in size and up to 40–45 cm deep was discovered. Three spots of charcoal were recorded within the object. A significant accumulation of flint products was found near the hollow. The objects were interpreted as a dwelling with access towards the river and a flint processing area. At a distance of 8 m towards the river, a hollow measuring 50×30 cm and up to 45 cm deep was found. The object is interpreted as a household pit. The site belongs to the Vorotsiv II group of sites of the Vorotsiv-Starunia culture. L. Matskevychi found analogies among the materials of the Korost I, Nobel I, and Chahleu-Scaune sites (Romania). The complex has Late Sviderian features. The flint is of local origin, dark blue in colour [Мацкевой, 1987b, с. 6–7; Мацкевич, 2001, с. 118–121].

During 1986–1987, L. Matskevychi investigated the site of Zhydachiv I in the area of 104 m². The site is located 0.5 km northwest of the village, on the right bank of the Stryi River, at the level of the fourth floodplain terrace, in the Bazeyivske place. The cultural layer was recorded at a depth of 60 to 160 cm. The complex belongs to the Nezvysko XII group of sites [Мацкевой, 1987b, с. 22–29; Мацкевой, 1988, с. 3–12].

During 1987 and 1989, the research of the Mesolithic cultural layer of the site Pryima I (Diryava I) was conducted. The site is located 1 km west of the village, in the Nimecha place, on the cape of the left bank of an unnamed drying stream, within the cave complex, at the level of the second rock shelter. The cultural layer was recorded at a depth of 100–140 cm. The thickness of the cultural layer reaches 10–20 cm. No traces of flint knapping were found at the site, only the finished products were brought there. The site is attributed to the Nezvysko-Oselivka culture, Nezvysko XII-Oselivka I group [Мацкевой, 1988, с. 21; 1990, с. 8–11; Мацкевич, 2005a, с. 103–104].

In 1988, L. Matskevychi investigated the Velyn V site on an area of 106 m². The site is located 2.5 km north of the village, in the Lany place, on the left bank of the Dnister, at the level of 3–4 m from the river's edge. The cultural layer was recorded at a depth of 0.4–0.7 m. The site's inhabitants used flint and obsidian for production of tools. The site belongs to the Verin-Baranne/Kamianytsia-Mshana group of sites of the Kamianytsia-Baranne/Mshana culture [Мацкевой, 1989, с. 3–5].

The period is characterised by a significant intensification of archaeological surveys and stationary excavations. During systematic and large-scale work, many new sites were discovered and investigated. Interest in the study of the Mesolithic period is significantly growing. There has been a gradual shift from sporadic to specialised research on Mesolithic sites. It should be noted that surveys and stationary research in 1970–1980 was carried out in close cooperation between the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR and other scientific institutions and organisations, including the Ivano-Frankivsk Pedagogical Institute, Ivano-Frankivsk Museum, Drohobych Museum, Ivan Franko State University of Lviv, Lviv Regional Organisation of the Society for the Protection of Historical and Cultural Sites, Lviv Historical Museum, Museum of the History of Religion, etc. Local residents, including school teachers and historians, often contributed to the

research. The research of these years was interdisciplinary, as specialists in other natural sciences were involved.

The years of Ukraine's independence

In the 1990s, mainly after Ukraine gained independence in 1991, the intensity of research on Mesolithic sites did not diminish. During these years, the Institute of Social Sciences was reorganised into the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. In the course of exploratory work, previously known and newly discovered sites were examined, including Lviv VIII, IX, Mshana XI, XII, XIII, XIV, XV, Vorotsiv II, Krupske III, Rozvadiv II, Velyn V, VIII, Pidhorodtsi IV, Ulychne II, Spas I, Turka I, Tchaikovychi I, Kulchytsi IX, Odaiiv I, Odaiiv Im, Odaiiv VII, VIII, XI, Dolyna II, III, Luka II, IV, Nezvyisko XII, XV, Horodnytsia I, Sheshory I, II, Kosmach II, Lanivtsi IV, Babintsi III, Horoshova III, Nihyn I [Мацкевий, 1995b, c. 13; 1996, c. 13–17; 1998a, c. 19–20; 1998b, c. 10–11; 1999, c. 22–24; 1995a, c. 16–18; 1996, c. 22–30; 1992, c. 14–26; 2000a, c. 101–102; 1998c, c. 112; 2001, c. 26–27; 1993, c. 12–27; 1994, c. 21–33; 2005a, c. 105–106; Мацкевой, 1993, c. 95; Александровський, Мацкевой, 1991, c. 7–9; Мацкевий, Козак, 2010, c. 122–123].

In 1991, an expedition of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the Academy of Sciences of Ukraine and the Lviv organisation of the Society for the Protection of Historical and Cultural Sites conducted stationary research at the Verbizh V site over an area of 106 m². The site is located 2.5 km north of the village, in the Lany place, on a sandy hill. The cultural layer was recorded at a depth of 0.4 m [Бандрівський та ін., 1991, c. 18].

During 1994–1997, the research of the Mesolithic horizon of the Lviv VII site was carried out. The site is located on the territory of Chortova Skelia Biosphere and Landscape Reserve, 1.35 km east of Lviv city boundary, 1.45 m south of Lysynychi village, and 2.5 km north-west of Vynnyky, bounded by Marunka River in the south and Poltva River in the north. The formation is located on the fourth terrace at its junction with the fifth terrace at 60–65 m height from the river's edge, with the northern orientation. The investigated area is 96 m². The cultural layer was recorded at a depth of 0.6–1.6 m. The site is assigned to the Nezvyisko IX–Ataky VI group of sites of the Nezvyisko-Oselivka culture. According to ¹⁴C dating, it was dated as Ki-5413: 8500±70 years BP and nine dates of CA in the range of 7589–7355 BC [Мацкевий, 2005a, c. 104; 1995a, c. 25–32; 1996, c. 5–11; 1996, c. 7–12; 1998b, c. 9–16].

In 1994–1995, an expedition of the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the IA of NASU, and the Lviv Historical Museum conducted a stationary study of the site of Mshana X on an area of 104 m². The site is located 0.6 km north of the Greek Catholic Church on the northern outskirts of the village, in the Ostrovets-Kopan place, between the left bank of the Vereshchytsia River in the north, the right bank of the Potichok River in the south, Lake Mshana in the east, and marshland in the west, at a level of 1–2 m from the river's edge. The cultural layer was recorded at a depth of 0.5–0.7 m. The site belongs to the Mshana-X group of sites of the Kamianytsia-Mshana culture [Мацкевий, 1995a, c. 10–15; 1996, c. 16–21].

In 1993, 2000, and 2001, L. Matskevych investigated the Mesolithic horizon of the site Pryima VII over an area of 102 m². The site is located 0.75 km southwest of the village, in the Nimecha place, at 18 m above the thalweg of a watercourse within the cave complex. The cultural layer was recorded at a depth of 1.60–2.40 m. The site is interpreted as a workshop for the manufacture of bone tools [Мацкевий, 1994, c. 14–17; 2000b, c. 9–21; 2001, c. 19–34; 2005b, c. 107–108].

Exploration continued in the 2000s. Thus, the sites of Lviv VIII, IX, Bryukhovychi I, VI, VII, VIII, IX, XIb, Romaniv I, Stradch I, Rozvadiv II, Velyn V, VIII, Bukivna XVI, Starunia I, II, V, Odaiiv I, XI, XIX, XX, XXI, Uhornyky II were examined [Мацкевий, 2000b, c. 21–26; 2001, c. 9–17; 2002, c. 23–26; 2003, c. 17–30; 2003, c. 51–56; 2004, c. 17–21; 2004, c. 45–49; 2005b, c. 11–28; 2006, c. 13–25; 2007, c. 13–23; 2008, c. 107].

There was a slight decline in research intensity from 2010 to 2020. During these years, the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the IA of NASU discovered and examined the sites of Dubliany IV, Sokolya I, Kryvyaky VII, Lanovychi I, Maksymovychi I, Kovynychi III, and Blyshchyvody VI [Плеханов, Сілаєв, Погоральський, 2012, с. 300–301; Сілаєв, Ляска, 2012, с. 309; Сілаєв, Назар, 2018, с. 136–138; Сілаєв, Назар, Конопля, 2018, с. 140; Сілаєв, Ільчишин, 2022, с. 150].

Regarding research activity, the period is partly inferior to the previous one. By the 2010s, the intensity was gradually decreasing. The tendency for cooperation between different scientific institutions and organisations remains. It includes such scientific institutions and organisations as Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, the National Reserve «Ancient Halych», the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the IA of NASU, the Vynnyky Museum of Local History, members of the Lion Society, and other organisations. However, Closer to the present day, the discovery and research of Mesolithic sites remain more sporadic than systematic.

Conclusions

Thus, the history of the study of Mesolithic sites was examined at the institutional and anthropocentric levels. In the interwar period, Czesław Ambroziewicz, Nicolae Moroszan, Ion Botez, Mykhailo Rudynskyi, Yaroslav Pasternak, and Yurii Polianskyi were engaged in the study of Mesolithic sites. At this time, the Mesolithic horizons were studied sporadically, with researchers' interest concentrated around Paleolithic sites. Museum collections were replenished with materials from exploration works and accidental finds from local residents. In subsequent years, a key role in the research was played by members of the Department of Archaeology at the Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, including Oleksandr Chernysh, Roman Hrybovych, Leonid Matskevych, and Vitalii Konoplia. Mykhailo Klapchuk also made a significant contribution. At this time, large-scale exploratory and stationary work was provided, and a gradual shift from sporadic to specialised research in the study of the Mesolithic of western Ukraine is observed. The greatest intensity of research took place from the late 1940s to 2010s. Employees of many scientific institutions, including universities, museums, national reserves, and local history societies, conducted the fieldwork.

As a result of more than century of research, hundreds of Mesolithic sites have been discovered and surveyed, and stationary excavations have been carried out at some of them. The research is interdisciplinary, as specialists from various fields of natural sciences are involved. Thanks to these studies, scientists have been able to shed light on an important stage of settlement of the region, reconstructing various aspects of the material and spiritual culture of the Mesolithic population of the region, including dwelling construction, settlement strategy, stone knapping techniques, etc.

LITERATURE

Александровський, О., Мацкевий, Л. (1991). Дослідження Прикарпатської бюджетної експедиції. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, 1, 7–9.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. (1981). АН УРСР, Ін-т сусп. наук І. Герета, Р. Грибович, Л. Мацкевой та ін. (ред. кол.). О. Черниш (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 308 с.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). (1987). АН УССР, Ин-т обществ. наук АН УССР. Р. Грибович, Л. Мацкевой, Н. Пелешишин и др. (ред. кол.). А. Черныш (отв. ред.). Киев: Наукова думка, 129 с.

Артюх, В., Мацкевой, Л., Боднар, Г. (1975). Разведки на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1974 года*, 250–252.

Артюх, В., Мацкевой, Г., Козак, В., Симферовская, Ж., Боднар, Г. (1976). Работы на территории Львова и Львовской области. *Археологические открытия 1975 года*, 296–297.

Багрий, Р., Артюх, В., Боднар, Г., Тарасенко, Л. (1978). Разведки на территории Львовской области. *Археологические открытия 1977 года*, 292–293.

- Бібіков, С. (1949). Верхньопалеолітичні знаходища на Середньому Подністров'ї. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, 292–298.
- Боднарюк, М., Пивоваров, С. (2011). Археологічні дослідження пам'яток Буковини Чеславом Амброжевичем. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, 1, 19–25.
- Борисковський, П. (1949). Роботи в галузі вивчення палеоліту на Середньому Дністрі в 1946 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, 315–322.
- Василенко, Б. (1986). Исследования в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1985 года*, 313–314.
- Вирський, Д. (2003) *Борисковский Павло Йосипович*. В *Енциклопедія історії України* (1: А – В, с. 344–345). Київ.
- Гавінський, А. (2015). Віталію Коноплі 70. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 19, 450–453.
- Грибович, Р. (1976). *Звіт про роботу мезолітичного загону Дністрянської палеолітичної експедиції в 1976 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Грибович, Р. (1980). *Звіт про роботу мезолітичного загону Дністрянської палеолітичної експедиції ІСН АН УРСР в 1980 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Грибович, Р., Конопля, В. (1985). Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1984 года*, 228–229.
- Грибович, Р., Конопля, В., Кочкин, И. (1986) Исследования у с. Ланчин Ивано-Франковской области. *Археологические открытия*, 322.
- Грибович, Р. (1993). Дослідження багатошарової стоянки Кормань IV (Мезолітичні шари). *Studia archaeologica*, 1, 19–22.
- Грибович, Р., Конопля, В. (2007). Пам'ятка пізнього мезоліту Раделичі I у північно-східному Передкарпатті. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, 216–230.
- Клапчук, М. (1968а). *Звіт про археологічні дослідження на Покутті в 1964-1967 роках*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Клапчук, М. (1968b). Разведка на Покутье. *Археологические открытия 1967 года*, 205–206.
- Клапчук, М. (1970а). Пізньопалеолітичне місцезнаходження Добротів Івано-Франківської області. *Археологія*, 23, 208–209.
- Клапчук, М. (1970b) *Звіт про археологічні дослідження на території Івано-Франківської області в 1970 році згідно з Тимчасовим посвідченням Інституту археології за № 125/72 з 20 січня 1970 року*. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Клапчук, М. (1971). Разведка в Ивано-Франковской области. *Археологические открытия 1970 года*, 230–231.
- Клапчук, М. (1973). Польові археологічні дослідження на Івано-Франківщині літом 1973 року. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Клапчук, М., Микитенко, Л. (1974). Разведка в Прикарпатье. *Археологические открытия 1973 года*, 281–282.
- Клапчук, М., Микитенко, Л., Томенчук, Б. (1975). Исследования в Тлумачском районе. *Археологические открытия 1974 года*, 287.
- Клапчук, М. (1976). *Звіт про польові роботи археологічної експедиції Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею в 1975 р.* Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Клапчук, М. (1980). Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина. *Археологія*, 34, 65–75.
- Коваль, І., Миронюк, І. (2006). *Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України*. Івано-Франківськ.

Конопля, В. (1982). *Звіт з роботи Раделицької госпдогвірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Конопля, В. (1993). *Звіт з роботи загону № 3 Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства АН України у 1992 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Кулаковська, Л. (2013). Клапчук Михайло Миколайович. В *Енциклопедія Сучасної України*. Електронний ресурс: <https://esu.com.ua/article-7794>

Мацкевой, Л., Артюх, В. (1975). Исследования мезолито-неолитической экспедиции. *Археологические открытия 1974 года*, 320–321.

Мацкевой, Л., Артюх, В., Василенко, Б., Козяк, Я. (1975). Исследования Прикарпатской экспедиции. *Археологические открытия 1974 года*, 360–361.

Мацкевой, Л. (1975). *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1974 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1976). *Звіт про роботи Прикарпатської мезоліто-неолітичної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1975.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л., Артюх, В., Василенко, Б., Адаменко, О. (1977). Исследования в Прикарпатье. *Археологические открытия 1976 года*, 337–338.

Мацкевой, Л. (1977). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях в 1976 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1978). *Звіт про роботи в Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях на території Західного Поділля, Прикарпаття і Закарпаття в 1977 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л., Адаменко, О., Артюх, В. (1978). Работы в Предкарпатье и Поднестровье. *Археологические открытия 1977 года*, 356–357.

Мацкевой, Л., Адаменко, О., Василенко, Б. (1979). Работы в Старуни. *Археологические открытия 1978 года*, 366–367.

Мацкевой, Л., Боднар, Г., Савчук, Л. (1979). Исследования в с. Вороцев. *Археологические открытия 1978 года*, 368.

Мацкевой, Л. (1979). *Звіт про роботи у Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях на території Прикарпаття та Закарпаття в 1978 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1980a). Исследования памятников мезолита – неолита в западных областях Украины. *Археологические открытия 1979 года*, 303–305.

Мацкевой, Л. (1980b). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1979 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1981a). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1980 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1981b). Исследование мезолита в западных областях Украины. *Археологические открытия 1980 года*, 281–283.

Мацкевой, Л. (1982a). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1981 році.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1982b). Исследования в западных областях Украины. *Археологические открытия 1981 года*, 288–289.

Мацкевой, Л. (1983а). *Звіт про роботи у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях у 1982 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1983b). Исследования в западных областях Украины. *Археологические открытия 1982 года*, 297–298.

Мацкевой, Л. (1984а). *Звіт про роботу у Львівській та Закарпатській областях у 1983 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1984b). Работы в западных областях Украины. *Археологические открытия 1983 года*, 315–317.

Мацкевой, Л. (1985). *Звіт про археологічні дослідження у Львівській та Закарпатській областях у 1984 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1986). *Звіт про дослідження Прикарпатської та Яворівської експедицій у 1985 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1986). Исследования на памятниках мезолита. *Археологические открытия 1985 года*, 270–271.

Мацкевой, Л. (1987а). Работы Прикарпатской и Львовской экспедиций. *Археологические открытия 1986 года*, 310–311.

Мацкевой, Л. (1987b). *Звіт про дослідження Прикарпатської та Львівської експедицій у 1986 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1988). *Звіт про дослідження у Львівській, Волинській і Тернопільській областях у 1987 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1989). *Звіт про роботи Львівської обласної та Прикарпатської експедицій ІСН АН УРСР у 1988 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1990). *Звіт про роботи Львівської експедиції ІСН АН УРСР у 1989 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевой, Л. (1991). *Мезолит Запада Украины*. Киев.

Мацкевий, Л. (1992). *Звіт про роботи Львівської обласної археологічної експедиції ІСН АН України в 1991 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1993). *Дослідження Прикарпатської експедиції в 1992 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1994). *Роботи Львівської обласної та Прикарпатської експедицій у 1993 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1995а). *Роботи Прикарпатської, Городоцької і Львівської обласної експедицій у 1994 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1995b). *Роботи Львівської обласної, Городоцької і Прикарпатської експедицій у 1995 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1996). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1996 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1998а). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1997 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1998b). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1998 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (1998с). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1998 році. Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998*, 111–112.

Мацкевий, Л. (1999). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1999 році*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Мацкевий, Л. (2000а). *Дослідження Львівської обласної експедиції у 1996 році. Археологічні дослідження в Україні 1994 – 1996 років*, 99–101.

- Мацкевий, Л. (2000b). Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України у 2000 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2001). Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України у 2001 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2001). Палеоліт і мезоліт території сучасного Львова. *Vita Antiqua*, 3–4, 108–124.
- Мацкевий, Л. (2002). Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України у 2002 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2003). Дослідження Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства НАН України у 2003 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2004). Дослідження Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства НАН України у 2004 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2005a). Підсумки дослідження палеоліту та мезоліту в печерах заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, 90–134.
- Мацкевий, Л. (2005b). Дослідження Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України 2005 році. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л. (2005c). Питання заселення та оточуючого природного середовища території сучасного Львова у кам'яну добу. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, 265–282.
- Мацкевий, Л. (2006). Роботи Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України 2006 року. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, (2007). Роботи Львівської обласної та Прикарпатської експедицій Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України 2007 року. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Мацкевий, Л., Кочкін, І., Панахид, Г. (2008). Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуні. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, 242–266.
- Мацкевий, Л., Козак, В. (2010). *Старожитності Дрогобицького передгір'я*. Львів–Дрогобич.
- Панахид, Г. (2019). Археологія як сенс життя (пам'яті Леоніда Мацкевого). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 23, 11–25.
- Пастернак, Я. (1929). Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 150, 229–242.
- Пастернак, Я. (1933). Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 152, 113–130.
- Пастернак, Я. (1937). Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 р. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 154, 241–268.
- Пелешишин, Н., Михальчишин, І., Корчинский, О. (1979). Разведки на Буге и Верхнем Днестре. *Археологические открытия 1978 года*, 384–386.
- Полянський, Ю. (1928). Нові археологічні знахідки з Галичини (з 6 табл. ілюстрацій). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 149, 9–30.
- Плеханов, Ю., Сілаєв, О., Погоральський, Я. (2012). Розвідки на Монастирщині в 2011 р. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, 300–301.
- Рудинський, М. (1949). З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2, 299–314.
- Свешников, И, Мацкевой, Л. (1974). Исследования Среднеднестровской экспедиции. *Археологические открытия 1973 года*, 341–342.

Ситник, О. (2008). «Епоха Черниша» у вивченні палеоліту західної України (до 90-річчя з дня народження Олександра Панкратовича Черниша, 1918 – 1993). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, 250–296.

Ситник, О. (2008а). Олександр Панкратович Черниш: людина і науковець (до 90-річчя від дня народження). *Кам'яна доба України*, 11, 7–22.

Сілаєв, О., Ляска, В. (2012). Розвідки на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, 308–309.

Сілаєв, О., Назар, І. (2018). Археологічні вишукування в зоні будівництва магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі – Більче-Волиця». *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 135–138.

Сілаєв, О., Назар, І., Конопля, В. (2018). Розвідки та дослідження на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, 139–141.

Сілаєв, О., Ільчишин, З. (2022). Розвідки на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2020*, 149–150.

Телегин, Д. (1985). *Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений)*. Киев.

Томенюк, О., Богущкий, А., Ситник, О. (2017). В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, 11–40.

Толочко, П. (2003). Бібіков Сергій Миколайович. В. *Енциклопедія історії України* (1: А–В, с. 257). Київ.

Черныш, А. (1948). *Отчет о разведках 1948 г. в Среднем Поднестровье*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1950). Новые данные о палеолите и мезолите на Днестре. *Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры*, 32, 26–39.

Черныш, А. (1951). *Отчет о работе Днестровской экспедиции 1951 года*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1953). *Отчет о работе Днестровской экспедиции в 1953 г.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1954). *Отчет о работах Днестровской экспедиции 1954 г.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1955). *Отчет о работе Днестровской экспедиции 1955 года*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1956). *Отчет о работах Днестровской археологической экспедиции 1956 г.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1957). *Отчет о работах Днестровской археологической экспедиции 1957 г.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черныш, А. (1959). Поздний палеолит Среднего Приднестровья. *Палеолит Среднего Приднестровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода*, 15, с. 5–214.

Черниш, О. (1961). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції Інституту суспільних наук 1961 року*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черниш, О. (1965). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції 1965 року*. Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черниш, О. (1966). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції Інституту суспільних наук ЛДУ ім. І. Франка 1966 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

Черниш, О. (1967). *Звіт про роботу палеолітичної експедиції відділу археології Інституту суспільних наук 1967 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.

- Черниш, О. (1968). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції за 1968 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Черниш, О. (1969). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції за 1969 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Черныш, А. (1971). Исследования стоянки Оселивка I в 1966–1967 гг. *Краткие сообщения института археологии*, 126, 68–77.
- Черниш, О. (1971). *Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції 1971 року.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Черниш, О. (1973a). Багатошарова стоянка Кормань IV та її стратиграфічне значення. *Археологія*, 9, 41–54.
- Черныш, А. (1973b). *Палеолит и мезолит Приднестровья*. Киев.
- Черниш, О. (1973c). Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я. *Археологія*, 12, 51–58.
- Черниш, О. (1974). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції 1974 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Черниш, О. (1975). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної експедиції 1975 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Черниш, О. (1978). *Звіт про роботу Дністрянської палеолітичної новобудівної експедиції 1978 р.* Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Юренко, С. (2012). Рудинський Михайло Якович. В *Енциклопедія історії України* (9: Прил – С, с. 349). Київ.

REFERENCES

- Aleksandrovsykyi, O., & Matskevyy, L. (1991). Doslidzhennia Prykarpatskoi biudzhetnoi ekspedytsii. *Novi materialy z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 1, 7–9. (in Ukrainian).
- Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni kamianoho viku*. (1981). AN URSS, In-t susp. nauk I. Hereta, R. Hrybovych, L. Matskevoi ta in. (red. kol.). O. Chernysh (vidp. red.). Kyiv: Naukova dumka, 308 s. (in Ukrainian).
- Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpatya (kamennii vek)*. (1987). AN USSR, In-t obshchestv. nauk AN USSR. R. Gribovich, L. Matskevoi, N. Peleshchyshyn i dr. (red. kol.). A. Chernysh (otv. red.). Kiev: Naukova dumka, 129 s. (in Russian).
- Artyukh, V., Matskevoi, L., & Bodnar, G. (1975). Razvedki na territorii Lvova i Lvovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1974 goda*, 250–252. (in Russian).
- Artyukh, V., Matskevoi, G., Kozak, V., Simferovskaya, Zh., & Bodnar, G. (1976). Raboti na territorii Lvova i Lvovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1975 goda*, 296–297. (in Russian).
- Bagrii, R., Artyukh, V., Bodnar, G., & Tarasenko, L. (1978). Razvedki na territorii Lvovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1977 goda*, 292–293. (in Russian).
- Bibikov, S. (1949). Verkhnopaleolitychni znakhodyshcha na Serednomu Podnistrovi. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 2, 292–298. (in Ukrainian).
- Bodnariuk, M., & Pyvovarov, S. (2011). Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok Bukovyny Cheslavom Ambrozhevychem. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, 19–25. (in Ukrainian).
- Boryskovskyi, P. (1949). Roboty v haluzi vyvchennia paleolitu na Serednomu Dnistri v 1946 r. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 2, 315–322. (in Ukrainian).
- Vasilenko, B. (1986). Issledovaniya v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiya 1985 goda*, 313–314. (in Russian).
- Vyrskyi, D. (2003). *Boryskovskyi Pavlo Yosypovych. V Entsyklopediia istorii Ukrainy* (1: A – V, s. 344–345). Kyiv. (in Ukrainian).
- Havinskyi, A. (2015). Vitaliiu Konopli 70. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 19, 450–453. (in Ukrainian).

- Hrybovych, R. (1976). *Zvit pro robotu mezolitychnoho zahonu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii v 1976 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Hrybovych, R. (1980). *Zvit pro robotu mezolitychnoho zahonu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii ISN AN URSSR v 1980 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Gribovich, R., & Konoplya, V. (1985). Issledovaniya v Prikarpatie. *Arkheologicheskie otkritiya 1984 goda*, 228–229. (in Russian).
- Gribovich, R., Konoplya, V., & Kochkin, I. (1986). Issledovaniya u s. Lanchin Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkritiya*, 322. (in Russian).
- Hrybovych, R. (1993). Doslidzhennia bahatosharovoi stoianky Korman IV (Mezolitychni shary). *Studia archaeologica*, 1, 19–22. (in Ukrainian).
- Hrybovych, R., & Konoplia, V. (2007). Pamiatka piznoho mezolitu Radelychi I u pivnichno-skhidnomu Peredkarpatti. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 11, 216–230. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M. (1968a). *Zvit pro arkeolohichni doslidy na Pokutti v 1964–1967 rokakh.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M. (1968b). Razvedka na Pokute. *Arkheologicheskie otkritiya 1967 goda*, 205–206. (in Russian).
- Klapchuk, M. (1970a). Piznopaleolitychne mistseznakhodzhennia Dobrotiv Ivano-Frankivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 23, 208–209. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M. (1970b) *Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia na terytorii Ivano-Frankivskoi oblasti v 1970 rotsi zghidno z Tymchasovym posvidchenniam Instytutu arkeolohii za № 125/72 z 20 sichnia 1970 roku.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M. (1971). Razvedka v Ivano-Frankovskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkritiya 1970 goda*, 230–231. (in Russian).
- Klapchuk, M. (1973). *Poliovi arkeolohichni doslidzhennia na Ivano-Frankivshchyni litom 1973 roku.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M., & Mikitenko, L. (1974). Razvedka v Prikarpatie. *Arkheologicheskie otkritiya 1973 goda*, 281–282. (in Russian).
- Klapchuk, M., Mikitenko, L., & Tomenchuk, B. (1975). Issledovaniya v Tlumachskom raione. *Arkheologicheskie otkritiya 1974 goda*, 287. (in Russian).
- Klapchuk, M. (1976). *Zvit pro polovi roboty arkeolohichnoi ekspedytsii Ivano-Frankivskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu v 1975 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. (in Ukrainian).
- Klapchuk, M. (1980). Paleolitychni ta mezolitychni mistseznakhodzhennia poblyzu Deliatyna. *Arkheolohiia*, 34, 65–75. (in Ukrainian).
- Koval, I., & Myroniuk, I. (2006). *Yaroslav Pasternak – doslidnyk starozhytnosti Ukrainy.* Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1982). *Zvit z roboty Radelytskoi hospdohovirnoi arkeolohichnoi ekspedytsii Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR u 1981 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Konoplia, V. (1993). *Zvit z roboty zahonu № 3 Verkhnodnistrianskoi arkeolohichnoi ekspedytsii Instytutu narodoznavstva AN Ukrainy u 1992 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Kulakovska, L. (2013). Klapchuk Mykhailo Mykolaiovych. V *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. Elektronnyi resurs* <https://esu.com.ua/article-7794>.
- Matskevoi, L., & Artyukh, V. (1975). Issledovaniya mezolito-neoliticheskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkritiya 1974 goda*, 320–321. (in Russian).
- Matskevoi, L., Artyukh, V., Vasilenko, B., & Kozak, Ya. (1975). Issledovaniya Prikarpatiskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkritiya 1974 goda*, 360–361. (in Russian).

Matskevoi, L. (1975). *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mezolito-neolitychnoi ekspedytzii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1974 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1976). *Zvit pro roboty Prykarpatskoi mezolito-neolitychnoi ekspedytzii Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1975*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L., Artyukh, V., Vasilenko, B., Adamenko, O. (1977). *Issledovaniya v Prikarpatie. Arkheologicheskie otkritiya 1976 goda*, 337–338. (in Russian).

Matskevoi, L. (1977). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh v 1976 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1978). *Zvit pro roboty v Zakarpatskii, Ivano-Frankivskii ta Lvivskii oblastiakh na terytorii Zakhidnoho Podillia, Prykarpattia i Zakarpattia v 1977 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L., Adamenko, O., & Artyukh, V. (1978). *Raboti v Predkarpate i Podnestrove. Arkheologicheskie otkritiya 1977 goda*, 356–357. (in Russian).

Matskevoi, L., Adamenko, O., & Vasilenko, B. (1979). *Raboti v Staruni. Arkheologicheskie otkritiya 1978 goda*, 366–367. (in Russian).

Matskevoi, L., Bodnar, G., & Savchuk, L. (1979). *Issledovaniya v s. Vorotsev. Arkheologicheskie otkritiya 1978 goda*, 368. (in Russian).

Matskevoi, L., Adamenko, O., & Artyukh, V. (1978). *Raboti v Predkarpate i Podnestrove. Arkheologicheskie otkritiya 1977 goda*, 356–357. (in Russian).

Matskevoi, L., Adamenko, O., & Vasilenko, B. (1979). *Raboti v Staruni. Arkheologicheskie otkritiya 1978 goda*, 366–367. (in Russian).

Matskevoi, L., Bodnar, G., & Savchuk, L. (1979). *Issledovaniya v s. Vorotsev. Arkheologicheskie otkritiya 1978 goda*, 368. (in Russian).

Matskevoi, L. (1980a). *Issledovaniya pamyatnikov mezolita – neolita v zapadnikh oblastiakh Ukraini. Arkheologicheskie otkritiya 1979 goda*, 303–305. (in Russian).

Matskevoi, L. (1980b). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1979 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1981a). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1980 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1981b). *Issledovanie mezolita v zapadnikh oblastiakh Ukraini. Arkheologicheskie otkritiya 1980 goda*, 281–283. (in Russian).

Matskevoi, L. (1982a). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1981 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1982b). *Issledovaniya v zapadnikh oblastiakh Ukraini. Arkheologicheskie otkritiya 1981 goda*, 288–289. (in Russian).

Matskevoi, L. (1983a). *Zvit pro roboty u Lvivskii, Zakarpatskii ta Ivano-Frankivskii oblastiakh u 1982 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1983b). *Issledovaniya v zapadnikh oblastiakh Ukraini. Arkheologicheskie otkritiya 1982 goda*, 297–298. (in Russian).

Matskevoi, L. (1984a). *Zvit pro roboty u Lvivskii ta Zakarpatskii oblastiakh u 1983 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1984b). *Raboti v zapadnikh oblastiakh Ukraini. Arkheologicheskie otkritiya 1983 goda*, 315–317. (in Russian).

Matskevoi, L. (1985a). *Zvit pro arkeolohichni doslidzhennia u Lvivskii ta Zakarpatskii oblastiakh u 1984 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1986). *Zvit pro doslidzhennia Prykarpatskoi ta Yavorivskoi ekspedytsii u 1985 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1986). Issledovaniya na pamyatnikakh mezolita. *Arkheologicheskie otkritiya 1985 goda*, 270–271. (in Russian).

Matskevoi, L. (1987a). Raboti Prikarpatkoi i Lvovskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkritiya 1986 goda*, 310–311. (in Russian).

Matskevoi, L. (1987b). *Zvit pro doslidzhennia Prykarpatskoi ta Lvivskoi ekspedytsii u 1986 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1988). *Zvit pro doslidzhennia u Lvivskii, Volynskii i Ternopilskii oblastiakh u 1987 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1989). *Zvit pro roboty Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspedytsii ISN AN URSR u 1988 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1990). *Zvit pro roboty Lvivskoi ekspedytsii ISN AN URSR u 1989 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevoi, L. (1991). *Mezolit Zapada Ukraini*. Kiev. (in Russian).

Matskevyi, L. (1992). *Zvit pro roboty Lvivskoi oblasnoi arkeolohichnoi ekspedytsii ISN AN Ukrainy v 1991 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1993). *Doslidzhennia Prykarpatskoi ekspedytsii v 1992 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1994). *Roboty Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspedytsii u 1993 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1995a). *Roboty Prykarpatskoi, Horodotskoi i Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1994 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1995b). *Roboty Lvivskoi oblasnoi, Horodotskoi i Prykarpatskoi ekspedytsii u 1995 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1996). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1996 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1998a). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1997 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1998b). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1998 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1998c). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1998 rotsi*. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998*, 111–112. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (1999). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1999 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (2000a). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii u 1996 rotsi*. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1994–1996 rokiv*, 99–101. (in Ukrainian).

Matskevyi, L. (2000b). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspedytsii Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy u 2000 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

- Matskevyi, L. (2001). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy u 2001 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2001). Paleolit i mezolit terytorii suchasnoho Lvova. *Vita Antiqua*, 3–4, 108–124. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2002). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy u 2002 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2003). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy u 2003 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2004). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy u 2004 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2005a). Pidsumky doslidzhennia paleolitu ta mezolitu v pecherakh zakhodu Ukrainy. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, 90–134. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2005b). *Doslidzhennia Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva imeni Ivana Krypiakevycha NAN Ukrainy 2005 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2005c). Pytannia zaselenia ta otochuiuchoho pryrodnoho seredovyscha terytorii suchasnoho Lvova u kamianu dobu. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, 265–282. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L. (2006). *Roboty Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy 2006 roku*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, (2007). *Roboty Lvivskoi oblasnoi ta Prykarpatskoi ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy 2007 roku*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Krypiakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L., Kochkin, I., Panakhyd, H. (2008). Pidsumky ta perspektyvy arkheolohichnykh doslidzen u s. Staruni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, 242–266. (in Ukrainian).
- Matskevyi, L., & Kozak, V. (2010). *Starozhytnosti Drohobyskoho peredhiria*. Lviv–Drohobych. (in Ukrainian).
- Panakhyd, H. (2019). Arkheolohiia yak sens zhyttia (pamiaty Leonida Matskevoho). *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 23, 11–25. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1929). Novi arkheolohichni nabutky ukrainskykh muzeiv u Lvovi za 1928 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 150, 229–242. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1933). Novi arkheolohichni nabutky muzeiu NTSh u Lvovi za chas vid 1929–1932 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 152, 113–130. (in Ukrainian).
- Pasternak, Ya. (1937). Novi arkheolohichni nabutky Muzeiu Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi za chas vid 1933–1936 r. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 154, 241–268. (in Ukrainian).
- Peleshchishin, N., Mikhalechishin, I., & Korchinskii, O. (1979). Razvedki na Buge i Verkhnem Dnestre. *Arkheologicheskie otkrytiya 1978 goda*, 384–386. (in Russian).
- Polianskyi, Yu. (1928). Novi arkheologichni znakhidky z Halychyny (z 6 tabl. Iliustratsii). *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 149, 9–30. (in Ukrainian).
- Pliekhanov, Yu., Silaiev, O., & Pohoralskyi, Ya. (2012). Rozvidky na Monastyrschchyni v 2011 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, 300–301. (in Ukrainian).
- Rudynskyi, M. (1949). Z materialiv Dnistrianskoi ekspeditsii 1945 r. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 2, 299–314. (in Ukrainian).
- Sveshnikov, I., & Matskevoi, L. (1974). Issledovaniya Srednednestrovskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiya 1973 goda*, 341–342. (in Russian).

- Sytnyk, O. (2008). «Epokha Chernysha» u vyvchenni paleolitu zakhidnoi Ukrainy (do 90-richchia z dnia narodzhennia Oleksandra Pankratovycha Chernysha, 1918 – 1993). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 11, 250–296. (in Ukrainian).
- Sytnyk, O. (2008a). Oleksandr Pankratovych Chernysh: liudyna i naukovec (do 90-richchia vid dnia narodzhennia). *Kamiana doba Ukrainy*, 11, 7–22.
- Silaiev, O., & Liaska, V. (2012). Rozvidky na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*, 308–309. (in Ukrainian).
- Silaiev, O., & Nazar, I. (2018). Arkheolohichni vyshukuvannia v zoni budivnytstva mahistralnoho hazoprovodu-interkonektora «Drozdovychi – Bilche-Volytsia». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*, 135–138. (in Ukrainian).
- Silaiev, O., Nazar, I., & Konoplia, V. (2018). Rozvidky ta doslidzhennia na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*, 139–141. (in Ukrainian).
- Silaiev, O., & Ilchysyn, Z. (2022). Rozvidky na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020*, 149–150. (in Ukrainian).
- Telegin, D. (1985). *Pamyatniki epokhi mezolita na territorii Ukrainskoi SSR (Karta mestonakhodzenii)*. Kiev. (in Russian).
- Tomeniuk, O., Bogucki, A., & Sytnyk, O. (2017). V opitsi nad ukrainskoiu starovynoiu: Yurii Polianskyi i Muzei NTSh. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 21, 11–40. (in Ukrainian).
- Tolochko, P. (2003). *Bibikov Serhii Mykolaiovych. V. Entsyklopediia istorii Ukrainy* (1: A–V, s. 257). Kyiv. (in Ukrainian).
- Chernysh, A. (1948). *Otchet o razvedkakh 1948 g. v Srednem Podnestrove*. Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1950). Novie dannie o paleolite i mezolite na Dnestre. *Kratkie soobshcheniya Instituta Istorii Materialnoi Kulturi*, 32, 26–39. (in Russian).
- Chernysh, A. (1951). *Otchet o rabote Dnestrovskoi ekspeditsii 1951 goda*. Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1953). *Otchet o rabote Dnestrovskoi ekspeditsii v 1953 g.* Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1954). *Otchet o rabotakh Dnestrovskoi ekspeditsii 1954 g.* Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1955). *Otchet o rabote Dnestrovskoi ekspeditsii 1955 goda*. Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1956). *Otchet o rabotakh Dnestrovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1956 g.* Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1957). *Otchet o rabotakh Dnestrovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1957 g.* Naukovii arkhiv Institutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Russian).
- Chernysh, A. (1959). Pozdnii paleolit Srednego Pridnestrovya. *Paleolit Srednego Pridnestrovya. Trudi Komissii po izucheniyu chetvertichnogo perioda*, 15, s. 5–214. (in Russian).
- Chernysh, O. (1961). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk 1961 roku*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1965). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspeditsii 1965 roku*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1966). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspeditsii Instytutu suspilnykh nauk LDU im. I. Franka 1966 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1967). *Zvit pro robotu paleolitychnoi ekspeditsii viddilu arkheolohii Instytutu suspilnykh nauk 1967 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'yakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).

- Chernysh, O. (1968). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii za 1968 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1969). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii za 1969 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, A. (1971). Issledovaniya stoyanki Oselivka I v 1966–1967 gg. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*, 126, 68–77. (in Russian).
- Chernysh, O. (1971). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1971 roku.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1973a). Bahatosharova stoianka Korman IV ta yii stratyhrachne znachennia. *Arkheolohiia*, 9, 41–54. (in Ukrainian).
- Chernysh, A. (1973b). *Paleolit i mezolit Pridnestrovyia*. Kiev. (in Russian).
- Chernysh, O. (1973c). Stoianka Ataky VI i deiaki pytannia mezolitu Podnistrovia. *Arkheolohiia*, 12, 51–58. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1974). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii 1974 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1975). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi ekspedytsii 1975 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Chernysh, O. (1978). *Zvit pro robotu Dnistrianskoi paleolitychnoi novobudivnoi ekspedytsii 1978 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. Ivana Kryp'iakevycha Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Lviv. (in Ukrainian).
- Yurenko, S. (2012). *Rudynskiy Mykhailo Yakovych. V Entsyklopediia istorii Ukrainy* (9: Pryl–S, s. 349). Kyiv. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 18.08.2023
прийнята до друку 21.11.2023

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЗОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

Володимир ЧОРНОБРИВЕЦЬ

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна
e-mail: czornobrywetz@ukr.net*

На інституційному та антропоцентричному рівнях виокремлено основні періоди історії дослідження мезолітичних пам'яток заходу України: міжвоєнний період, років радянської влади та років незалежності України. Проаналізовано діяльність різних наукових інституцій та учених. Зазначено, що у міжвоєнний період вивченням мезолітичних пам'яток займалися такі дослідники, як Чеслав Амброжевич, Ніколає Морошан, Іон Ботез, Михайло Рудинський, Юрій Полянський, Ярослав Пастернак. Відзначено їхній зв'язок із науковими інституціями. Зауважено, що у міжвоєнний час вивчення мезолітичних пам'яток мало радше спорадичний, аніж планомірний характер.

Окреслено зміни, пов'язані із підходом до вивчення мезолітичних пам'яток у наступний період. Дослідження набули більших масштабів і стали спрямованішими. Все це стало можливим завдяки створенню нової наукової інституції – Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Завдяки плідній роботі наукових співробітників Інституту Олександра Черниша, Леоніда Мацкевого, Віталія Коноплі та інших учених джерельна база для вивчення мезолітичної проблематики зростає якісно і кількісно.

У цей час формуються спеціалізовані експедиції, багаторічна діяльність яких дала помітні результати. У ході масштабних розвідкових робіт відкрито величезну кількість нових пам'яток. Деякі з них були досліджені стаціонарно. Найбільш комплексно було вивчено стоянки Молодове I, V, Оселівка I,

Кормань IV, Атаки VI, Старуня I, Вороців II, Раделичі I, II. Відзначено якісний рівень співпраці між різними науковими інституціями. Нові відкриття дозволили ученим ґрунтовніше розробляти проблематику культурно-історичних процесів, які відбувались у регіоні за доби мезоліту. До цих питань звертались у свій час Олександр Черниш, Михайло Клапчук, Леонід Мацкевий. Відзначено, що висока інтенсивність досліджень тривала до 2010-х років. З цього часу вивчення мезолітичних стоянок стало спорадичним явищем, однак пам'ятки регіону залишаються важливим джерелом для подальших досліджень історії заселення регіону у праісторичний час.

Ключові слова: мезоліт, стоянка, археологічні розкопки, кам'яна доба, історія археологічних досліджень, археологія заходу України.

РЕЦЕНЗІЇ. ХРОНІКА

АНДРІЙ ФИЛИПЧУК – ЛЮДИНА ОБОВ'ЯЗКУ.
ПАМ'ЯТІ ДРУГА...

Наприкінці 60-х років ХХ ст. психолог Елізабет Кюблер-Росс виокремила п'ять стадій горя: заперечення, гнів, компроміс, депресія та прийняття. Усе б наче нічого, та з деякими втратами змиритися просто неможливо, а забути – неприпустимо, як би старанно час не намагався притупити біль і пам'ять про них. До таких *неприйнятних* належить загибель у жорстокій війні Росії проти України неймовірно ерудованої та світлої особистості, наполегливого й рішучого чоловіка, талановитого археолога-польовика і дослідника-медієвіста, добровольця Збройних сил України (ЗСУ) Андрія Филипчука (рис. 1).

Рис. 1. Андрій Филипчук (1989–2023)

Сферою наукових інтересів молодого, але досвідченого науковця була археологія та рання історія слов'ян, фортифікації городищ райковецької культури українського Прикарпаття, старожитності Пліснеського археологічного комплексу. На ці теми дослідник написав понад 150 наукових і науково-популярних публікацій, серед яких 6 монографій. Зі загибеллю Андрія болючою втратою зазнала не лише родина та друзі, а й археологічна наука та Українська держава загалом, щирим патріотом якої він залишався до останнього подиху, захищаючи її суверенітет на просторах Донеччини та Луганщини – понад 1 250 км від рідної оселі, де на нього чекали кохана дружина Галина та люблячий син Артур.

Народився Андрій 25 вересня 1989 р. у с. Хишевичі Львівської обл. у сім'ї

знаного археолога-славіста, а згодом директора Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка Михайла Андрійовича Филипчука та Марії Федорівни Процах (рис. 2). Із раннього дитинства він був занурений у світ археології та історії, з неймовірною цікавістю слухав захопливі розповіді батька про давнє минуле і з кожною наступною прочитаною книжкою з великої домашньої бібліотеки впевнювався у виборі майбутньої професії. Вперше на археологічних розкопках юнак побував в 11, де під час досліджень античного міста-держави Ольвії (з давньогрецької 'Ολβία – щаслива) пізнав справжнє щастя – бути археологом. Андрій неодноразово брав участь в експедиціях батька, а з 2003 р. був постійним учасником Пліснеської археологічної експедиції. Незадовго до трагічної загибелі він зазначав, що з Пліснеськом у нього пов'язано дві третини життя (рис. 3).

Закінчивши навчання в Коропузькій загальноосвітній школі, 2006 р. Андрій без вагань вступив на історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка,

який закінчив із відзнакою, здобувши диплом магістра за спеціальністю «Археологія». В аспірантурі, впродовж 2011–2014 рр., того ж університету працював над дисертацією «Археологічні пам'ятки празько-корчацької культури в басейнах рік Прут та Дністер» (науковий керівник – Наталія Білас). Підсумком цих студій стала монографія «Складини V–VII ст. на Дністрі і Пруті» (Львів, 2021).

Ця праця присвячена вивченню археологічних пам'яток празької культури, яку дослідник ототожнював з історичними складинами. У ній здійснено теоретико-методологічний аналіз нагромадженої джерельної бази, висвітлено основні категорії археологічних пам'яток третьої чверті I тис. н.е., розглянуто дискусійні проблеми походження празької культури, зародження та функціонування ранньослов'янських городищ, окремі аспекти хронології і періодизації старожитностей V–VII ст.

Рис. 2. Родина Филипчуків: Михайло Андрійович, Андрій Михайлович, Марія Федорівна, Христина Михайлівна

Андрій Филипчук зробив висновок, що система заселення на Подністер'ї у ранньослов'янський період, особливості топографії, структури господарства пам'яток II–V ст. і V–VII ст. свідчать про відсутність місцевих підоснов до формування там празької культури. Відтак складини, найімовірніше, прийшли на Подністер'я і Попруття з території Волині та Полісся. На початку ж V ст. у регіоні Верхнього й Середнього Подністер'я вони зайняли терени, що їх раніше населяли представники верхньодністровського варіанта черняхівської культури. Останні, найімовірніше, репрезентували певну групу антів пізньоримського часу. Підтримуючи тезу, що празька культура фактично переростає в райковецьку, науковець поділив пам'ятки другої половини I тис. н.е. Прута та Дністра на «догородищенський» (V–VIII ст.) і «городищенський» періоди розвитку слов'янської культури, виділивши в першому два етапи: міграційних (початок V – середина VII ст.) та стабілізаційних (друга половина VII–VIII ст.) процесів.

Рис. 3. Андрій Филипчук під час археологічних досліджень у Пліснеську

Андрій був дуже активним. Працював багато. Впродовж 2010–2011 рр. обіймав посаду наукового співробітника ПП «Центру пам'яткоохоронних досліджень», а 2015 р. працював асистентом кафедри історії середніх віків і візантиністки, а також науковим співробітником Науково-дослідної частини Львівського національного університету ім. І. Франка. Був членом Співки археологів України та громадської організації «Підгірці-Шолом». У 2012 р. проводив власні розвідки на території Львівської, Тернопільської й Івано-Франківської обл. Ерудований і красномовний, він був одним із найкращих гідів-екскурсоводів історичною частиною Львова та його підземеллями. Якось, продираючись крізь натовп туристів на площі Ринок, зовсім несподівано для себе почула знайомий голос – Андріїв. Йому достатньо було промовити всього кілька речень і от я уже стала частиною його екскурсійної групи. Як завжди, про те, що йому справді цікаво, він розповідав захоплено, цей захват уміло передавав і слухачам. Впізнавши мене в натовпі, злегка усміхнувся й кивнув головою, запрошуючи доєднатися до маршруту. Досі шкодую, що того разу забракло часу... Згадуючи той епізод трохи згодом, Андрій жартував, що терпіти не може звучання свого голосу, промовленого в екскурсійний мікрофон. Не можу не сказати, що голос насправді в нього був завжди приємним й інтонаційним.

Але, без сумніву, головною пристрастю Андрія, як і його батька Михайла Филипчука, був Пліснеськ – унікальна пам'ятка археології раннього й пізнього середньовіччя, розташована на межі Прикарпаття та Волині. Не пропустивши жодного польового сезону на пам'ятці з 13 років, Андрій Филипчук став її невід'ємною частиною. Великих зусиль він доклав і до створення у 2015 р. Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», де працював на

посаді заступника директора з наукової роботи. Відтоді керував там і окремими експедиціями, а після раптової смерті батька 2016 р. очолив Пліснеську археологічну експедицію.

Постать Михайла Филипчука як батька, вчителя і дослідника Пліснеського городища в житті Андрія була визначальною. Саме його пам'яті присвятили перший випуск щойно створеного наукового збірника заповідника «Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць Адміністрації історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ” на пошану Михайла Андрійовича Филипчука» (Львів: Растр-7, 2016), відповідальним редактором якого став Андрій. А вже 2021 р. на основі батькових архівів видав «Збірку матеріалів археологічних досліджень Михайла Филипчука (1955–2016)» (Львів, 2021), у якій зібрав маловідомі, переважно неопубліковані матеріали.

Як зазначав сам Андрій, після смерті батька він *«якоюсь мірою залишився сам з його ідеями»*¹. Але наполегливий дослідник дав собі слово, що батькова праця дарма не пропаде й розпочав справді титанічну роботу над тим, *щоби «втїлити в життя його ідею “розкласти Пліснеськ на деталі і скласти його заново”, а простими словами звести докупи, опублікувати і потрактувати в руслі нашого бачення історичний розвиток Пліснеська, в т. ч. в контексті державотворчих процесів тисячолітньої давнини»*².

Переслідуючи цю мету, археолог працював несамовито, беручись до роботи о 4-й ранку! І забігаючи наперед скажу, що йому це вдалося, навіть швидше, ніж він сподівався: *«З Божою допомогою, з поміччю моїх колег по роботі, по експедиції, з допомогою моєї дружини, ми це зробили»*³. Упродовж 6,5 років невинної праці з-під пера Андрія Филипчука вийшло п'ять монографій, присвячених Пліснеським старожитностям, чотири із яких написані у співавторстві з Михайлом Филипчуком та дружиною, дослідницею культових пам'яток VII–XIII ст. на Прикарпатті Галиною Филипчук (Соловій).

Згадані праці – це детальні розгляди окремих засадничих наукових проблем, назви яких красномовно відповідають змісту кожної із них: «Археологія християнських некрополів літописного Пліснеська» (Львів, 2020); «Культовий центр VII–X ст. давнього Пліснеська (археологія та історія)» (Львів, 2021); «Археологія курганного могильника давнього Пліснеська (дослідження 1940, 1946, 1949, 1980, 2007, 2015–2017, 2020 рр.)» (Львів, 2021); «Археологія фортифікацій давнього Пліснеська» (Львів, 2021).

Підсумувала цю серію ґрунтовних видань монографія «Давній Пліснеськ. Нариси» (Львів, 2022), надрукований примірник якої Андрій отримав уже перебуваючи на фронті. Книжка присвячена узагальненню найважливіших питань археології та історії Пліснеського археологічного комплексу, найраніші старожитності якого репрезентовані матеріалами трипільської та висоцької культур. Звичайно, найяскравіше тут представлені пам'ятки середньовічної доби: культовий язичницький центр (святилище) VII–X ст., городище IX–X ст. (слов'янського) та XII–XIII ст. (руського) періодів, могильники XI–XIII ст. Книжка – своєрідний короткий підсумок, але водночас і продовженням робіт, започаткованих багаторічним керівником Пліснеської археологічної експедиції – Михайлом Филипчуком й когорти дослідників, які будь-коли працювали на пам'ятці. Нею Андрій підбив підсумки втім і своєї наукової кар'єри, про що й сам задекларував у післямові, вказуючи, що свій обов'язок перед батьком виконав. Символічно, що написав її Андрій 19 грудня – у батьків день народження...

Археологія – наука, яку не обирають, вона дослідника обирає сама й не відпускає до останнього. Так, уже перебуваючи на службі у ЗСУ, куди Андрій добровольцем пішов одразу після початку повномасштабного нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 р., археологічні знахідки продовжували його «переслідувати». Під час чергувань, артефакти раз за разом

¹ З допису Андрія Филипчука на Facebook сторінці від 24 вересня 2022 р.

² Там само.

³ Там само.

потрапляли в його поле зору з поверхні натовленої української землі. Фронтowi ж побратими зазначали, що навіть копаючи окопи, Андрій із захопленням розповідав про знахідки давньої кераміки та її історію. Впевнена, що так і було, як і в усіх наших спільних експедиціях у Пліснеську.

Рис. 4. Процес приготування недільних пліснеських вареників. На фото: Оксана Якубовська, Андрій Филипчук, Богдан Гринюка

Зі старшим на 4 роки Андрієм ми познайомилися 2010 р. в Інституті археології Львівського університету (у вузьких колах «підвалі»), куди я час до часу забігала в пошуках Андрійкового батька, а мого наукового керівника. Останнього тоді я так і не застала, а от із першим, а разом і з Володею Шелепом, його другом й колегою, а з 2015 р. директором Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», мала нагоду потоваришувати. Тоді в кабінеті, біля дальнього столу ліворуч, теревенили ми довго. Якось нам ніколи не бракувало тем для розмов. У «підвалі» Андрій бував часто: працював над дисертацією або займався камеральним опрацюванням матеріалів, допомагав з укладанням «Вісника Інституту археології». Саме там у перерві між парами ми найчастіше і бачилися. З моєю групою Іст-11 у родини Филипчуків (Михайлом Андрійовичем, Андрієм та Христею – молодшою сестрою Андрія, яка в університеті студіювала словацьку філологію) склалися особливо приятні стосунки. Нам завжди було цікаво й поспілкуватися на теми навколо наукові, й добряче пожартувати. Любив Андрій нас і підколоти чи підловити на чомусь.

Бувало прибіжимо в «підвалі», а він одразу зустрічає якимсь питанням, як-от: «А ну, хто зображений на цьому портреті?». Часто сам і на них відповідав, після кількaseкундної тиші у відповідь. Той раз не був винятком, а відтак почули й закарбували в пам'яті: «Та це ж Любор Нідерле! Класиків-славистів треба знати в лице!». Відразу зауважу, що всі ті дотепи, завжди були по-доброму кумедні. Інколи ми наввипередки влаштовували і йому *Brainstorm*.

Але по-справжньому життя вирувало в експедиціях! У них Андрій поєднував серйозного й відповідального дослідника і веселого й азартного шибайголову. Він був надійною опорою Михайла Андрійовича у всіх експедиційних справах: від побутового облаштування до розкопок й камерального опрацювання. Часто останні, під самим городищем у будинку п. Василя Паламара, супроводжували історико-політичні та філософсько-богословські дискусії й неймовірно цікаві розмови про Пліснеськ та його значення в контексті давньої історії України. Проте щонеділі ця гостинна оселя перетворювалася на місце появи неперевершених пліснеських вареників. Традиційно їх ліпили хлопці й без Андрія тут, мабуть, жодного разу не

обійшлося. Звичайно, за бажанням, допомагали й дівчата (неймовірної краси вареники були у виконанні Оксани Якубовської, Галини Соловій, Мар'яни Партики, мої біля них ховалися), втім у пам'яті назавжди закарбувався Андрій, який вправно та весело розкатує тісто скляною зеленою пляшкою. Правду кажучи, згодом експедиція розжилася на правдиву дерев'яну тачалку, якою він вправлявся не менш віртуозно (рис. 4).

Загалом, будні й свята у Пліснеську завжди були насиченими та веселими. Інколи здавалося, що це місце – спортивно-оздоровчий комплекс для любителів старовини, де головним тренером був Андрій Михайлович. Атлетичний й азартний, Андрій займався різними видами спорту: від інтелектуальних ігор, як-от шахи, шашки, карти, до активних, як бокс, паверліфтинг, дартс, теніс (складно порахувати скільки ракеток було зламано впродовж багатьох польових сезонів), футбол, волейбол та навіть бої на мечях, ну або майже «справжніх» мечях. Чого лише вартує історія, коли разом із хлопцями він змайстрував дерев'яні щити, у центрі яких в якості умбонів були металеві миски (рис. 5). Хіба ж не винахідливо?!

Рис. 5. Колективне фото під час дозвілля в Пліснеську. На фото зліва направо: Ігор Драпінський, Айдер Нурматов, Василь Паламар, Владислав Лесько, Нестор Рибчинський, Андрій Филипчук, Богдан Гринюка, Михайло Климович, Влад Каплієнко

Старший всього на кілька років, міцної й гарної статури і, без жодних сумнівів, талановитий дослідник та інтелектуал Андрій завжди здавався дорослішим, аніж був насправді. У його особі я вбачала консерватора, погляди якого ґрунтувалися на трьох основних принципах: Бог, Україна, Сім'я. День повномасштабного нападу Росії на Україну на своїй сторінці у фейсбуці Андрій розпочав зі слів: «З Богом». Зв'язок із Ним в Андрія й усієї його сім'ї завжди був дуже міцним та усвідомленим. Про це він говорив відверто. Шукав та пізнавав Його він і перебуваючи на фронті, детально вивчаючи Святе Письмо. З Богом він завжди йшов по житті, з Богом він прийняв рішення захищати Батьківщину й, впевнена, зараз вони нерозлучні.

Рис. 6. Андрій Филипчук після виконання бойового завдання

Рис. 7. Сім'я Филипчуків: Галина, Андрій та Артур

У ЗСУ Андрій Филипчук служив у складі 103-ї окремої бригади Сил територіальної оборони. Воював на найгарячіших позиціях Луганщини та Донеччини (рис. 6). На фронті опанував професії бойового медика та навідника СПГ-9. Був рішучим і мужнім! Під час однієї із наших останніх розмов, на моє прохання берегти себе відповів, що насправді страшенно хвилюється зовсім не за себе, а за свою сім'ю, бо коли він так далеко від них і під час виконання бойових завдань перебуває без зв'язку, не знає, чи вони в безпеці... Сім'ю він любив понад усе (рис. 7)! Заради них пішов воювати! Водночас, попри усі жахіття війни й випробування, які щодня йому доводилося долати, він завжди знаходив час для саморозвитку. На фронті багато читав і навіть вдосконалював англійську, кумедно вдаючи акцент. Мав дуже багато планів на майбутнє...

Загинув Герой 2 лютого 2023 р. у кровопролитних боях на околицях м. Кремінна на Луганщині у віці 33-х років у званні «старший солдат». Похований на території Меморіального комплексу Героїв України Личаківського кладовища 10 лютого.

Указом Президента України № 741/2023 «За особливу мужність, виявлену в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку» 8 листопада Андрія Филипчука нагороджено орденом «За мужність» III ступеня посмертно.

Поза всіма чеснотами, якими був наділений Андрій, я назавжди запам'ятаю його як чудову світлу людину, веселого й щирого друга, з яким мала честь бути знайомою; як колегу, з яким провела кілька археологічних сезонів у Пліснеську; як людину, з рук якої отримала посвяту в археологи під час своєї першої експедиції...

Споживай з миром, друже!

Дякую за все!

Найважливіші праці

Филипчук, А. (2010). Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). *Вісник інституту археології*, 5, 61–83.

Филипчук, А. М. (2011). Прикарпатська прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). *Вісник інституту археології*, 6, 52–61.

Филипчук, А. (2011). Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів. *Наукові студії: Збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 4, 35–51.

Филипчук, А. М. (2012). Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-західної Волині та українського Прикарпаття. *Вісник інституту археології*, 7, 33–58.

Филипчук, А. М. (2012). До питання про городища празької культури. *Карпатика*, 41, 59–84.

Филипчук, А. М. (2015). Деякі аспекти інтердисциплінарних підходів до вивчення старожитностей Прикарпаття і Волині третьої чверті I тисячоліття н. е. *Вісник інституту археології*, 10, 10–29.

Филипчук, А. (2016). Деякі питання теорії формування культурного шару слов'янських пам'яток раннього середньовіччя. *Вісник інституту археології*, 11, 49–65.

Филипчук, М., Филипчук, А. (2017). Пліснеське городище у світлі нових досліджень. *Пліснеські старожитності*, 2, 7–17.

Филипчук, А. М. (2018). *Давній Пліснеськ: історія та міфи / Studia historia*. Львів.

Филипчук, А. М. (2018). Чи існувала прикарпатська прабатьківщина слов'ян? / *Studia historia*, 2. Львів.

Филипчук, А. М. (2019). *Давній Пліснеськ християнський / Studia historia*, 3. Львів.

Филипчук, А. М. (2019). Фібули з давньослов'янського культового центру у Пліснеську / *Studia antiquitatis*, 1. Львів.

Филипчук, А. (2020). *Археологія християнських некрополів літописного Пліснеська*. Львів: Растр-7.

Филипчук, А. (2021). *Склавини V–VII ст. на Дністрі і Пруті*. Львів.

Филипчук, М., Филипчук, Г., Филипчук, А. (2021). *Культовий центр VII–X ст. давнього Пліснеська (археологія та історія)*. Львів.

Филипчук, А., Филипчук, Г. (2021). *Археологія курганного могильника давнього Пліснеська (дослідження 1940, 1946, 1949, 1980, 2007, 2015–2017, 2020 рр.)*. Львів.

Филипчук, М., Филипчук, А. (2021). *Археологія фортифікацій давнього Пліснеська*. Львів: Растр-7.

Филипчук, А., Филипчук, Г. (2022). *Давній Пліснеськ. Нариси*. Львів: Растр-7.

Fylypčuk, A. (2014). O pitanju početne etapee slavenskih migracija gornjim tokom Zapadnog Buga te Gornjim i Sredjim Podnistrov`jem. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija. Zbornik radov (prijevod s ukrajinskoga)*. Zagreb, 71–94.

Ірина ЛУЦИК

Стаття: надійшла до редакції 16.10.2023
прийнята до друку 16.11.2023

Наукове видання

Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 27 / [гол. ред. Наталя Булик]. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023. 575 с.

Макет та художньо-технічне редагування

Руслан Коронецький

Літературний редактор

Наталія Галевич

Коректор

Олена Томенюк

Редактор анотацій англійською мовою

Руслан Коронецький

Упорядники науково-довідкового апарату

Марія Войтович, Ірина Луцик

Технічний супровід видання

Юлія Артимишин

Адреса редколегії:

відділ археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

вул. Винниченка, 24, 79008, Львів, тел.: +38(032)270-70-22

e-mail: viddarch@ukr.net

Архів номерів:

<http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/arch/>

Свідоцтво про державну реєстрацію KB № 23898-13738P від 12.03.2019

ISSN 2223-1218

Підписано до друку 3.12.23. Надруковано 26.12.2023.

Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro Med.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,5

Тираж 100

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,

79026, Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032)270-70-22,

e-mail: viddarch@ukr.net